

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लेखक

नारायण कृष्ण आगाशे, बी. ए., एल्एल

हायकोर्ट वकील, सातारा

व

‘इंग्लंडांतील प्रधान मंडळ,’ ‘डॅनियल ओकोनेलचे चरित्र’

‘राजकार्यदृष्ट्या इतिहासाचे महत्त्व’

व इतर संकीर्ण लेख

यांचे कर्ते

सोल एजंट्स

धि प्रिंटिंग एजन्सी

बुधवार पेठ, पुणे

शक १८३७

सन १९१५

किंमत दीड रुपया

प्रस्तावना

“क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते”

प्रस्तुतचें युरोपांतील महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर जर्मनीची माहिती मिळविण्याची इच्छा अनेक लोकांवरोवर माझ्याहि मनांत उद्भवली. ती पूर्ण करण्याच्या हेतूनें मि. डॉसन यांचा “ The Evolution of modern Germany ” हा ग्रंथ मीं आणविला. त्याचा वराचसा भाग वाचून झाल्यावर त्याच्या आधारानें मराठींत एखादें पुस्तक लिहावें असें मनानें घेतलें व त्याप्रमाणें पुस्तक लिहिण्यास सुरुवात केली. पहिलीं चार प्रकरणें लिहून झाल्यानंतर तीं येथील विविध-व्याख्यानमालेंत १९१४ च्या डिसेंबर माहिण्यांत वाचून दाखविलीं. नंतर कांहीं प्रेमळ मित्रांच्या प्रोत्साहनानें संबंध पुस्तक लिहिण्याचा मीं संकल्प केला, व परमेश्वरकृपेनें तो सिद्धीस गेला.

मि. डॉसनचा ग्रंथ १९०८ सालीं प्रथम प्रसिद्ध झाला. ग्रंथकर्त्याच्या देखरेखीखाली पुढें त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या. शेवटची आवृत्ति १९१४ त प्रसिद्ध झाली. १९०८ सालीं प्रथम ग्रंथ लिहून झाल्यावर पुढील आवृत्त्यांत ग्रंथकारानें कांहीं फेरफार केला नाहीं, यामुळें मि. डॉसननें दिलेली माहिती १९०८ सालापूर्वीची आहे हें उघड आहे. मूळ ग्रंथकाराच्या प्रस्तावनेचें सार मीं आपल्या पुस्तकांत शेवटीं दिलें आहे, व त्यावरून मि. डॉसनचा प्रस्तुत ग्रंथ लिहिण्यांत कोणता हेतु होता हें स्पष्ट दिसतें. मात्र स्वतःचा हेतु त्याहून भिन्न नाहीं. उद्योगधंद्यांत फार मागें असलेल्या हिंदुस्तानांतील

! आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लोकांना जर्मनीची तद्विषयक माहिती झाली तर फार उग्रयोग होईल असे मला वाटल्यावरून मी हें पुस्तक लिहिण्यास प्रवृत्त झालों.

मूळ ग्रंथाची वारंकर टाइपांत छापलेली ४९७ पाने आहेत. त्यांतील माहिती या पुस्तकाच्या ३५७ पानांमध्ये देण्याचा मी यत्न केला आहे, व तो कितपत सिद्धास गेला आहे हें वाचकांनीं ठरवावयाचें आहे. मूळ इंग्रजी ग्रंथ ज्यांनीं वाचला असेल त्यांनांच या कामांत खरें मत देतां येईल. आणि अशा गृहस्थांनां माझे पुस्तक पसंत पडलें तर माझ्या श्रमाचें चीज झालें असें मी समजेन.

आधारभूत ग्रंथाचा क्रम मी कोठेंहि सोडलेला नाही. शेवटचें प्रकरण मात्र संबंधच्या संबंध 'जर्मनी' नांवाच्या एका जर्मन अमेरिकन गृहस्थानें लिहिलेल्या ग्रंथांतून घेतलें आहे. कांहीं इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे वापरले आहेत; परंतु ते सर्वांच्या परिचयाचे असल्यानें निवळ मराठी जाणणारांनां देखील त्यांपासून अडचण होण्याचा संभव नाही. जर्मन भाषेचें मला मुळांच ज्ञान नाही, शब्दांच्या उच्चारार्ची पद्धति माहीत नाही, यामुळें जर्मन स्थळांची व व्यक्तींचीं नांवे मराठींत आणतांनां अनेक चुका होणें अपरिहार्य आहे. फर्गसन कॉलेजांतील जर्मनींत जाऊन आलेले डॉ. गुणे यांच्या लेखांतून मिळतील तितके उच्चार घेतले आहेत, परंतु तेवढ्यानें माझी सगळी गरज भागलेली आहे असें नाही.

जर्मन भाषाज्ञानाच्या अभावीं जर्मनीसंबंधीं माहिती मिळवावयाची झाली तर ती इंग्रज ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतूनच मिळविली पाहिजे हें उघड आहे. अशा ग्रंथांत पक्षपातित्वाची झांक थोड्याबहुत प्रमाणानें यावी हें मनुष्यस्वभावाला अनुसरूनच आहे. परंतु मि. डॉसन यांनीं अशा तऱ्हेचा आक्षेप आपल्यावर येऊं नये म्हणून शक्य तितकी खटपट केली आहे. पहिल्या प्रकरणांतील त्यांचे विचार सर्वांनां कदाचित् पटणार नाहीत; परंतु इतर बाबतींत असा मतभेद होण्याचा संभव फारच थोडा आहे, असें मला वाटतें.

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती उपोद्घाताच्या रूपानें पुस्त-

प्रस्तावना

काच्या आरंभी संक्षेपतः दिली आहे, व वाचकांना पुस्तकांतील विषय समजण्याला तिचा बराच उपयोग होईल असें वाटतें. उपोद्घातांतील विषय सर्व पुस्तकभर इतस्ततः व विशेषकरून २१ व्या प्रकरणांत आलेले आहेत. परंतु ते संकलित करून पुस्तकाच्या आरंभालाच दिले तर वाचकांची अधिक सोय होईल, असें मला एका विद्वान् गृहस्थांना सुचविल्यावरून ही योजना केली आहे.

प्रस्तुतसारखीं परदेशीय माहितीसंबंधींचीं पुस्तकें वाचतांना वाचकांच्या डोळ्यांसमोर त्या देशाचा नकाशा असणें अनेक दृष्टींनीं जरूर व हितावह असतें; म्हणून मुद्दाम जर्मनीचा मराठी नकाशा तयार करून तो या पुस्तकास जोडला आहे.

हें पुस्तक लिहीत असतां मला ज्या इंग्रजी ग्रंथांचा उपयोग झाला, त्यांची यादी पुढें दिली आहे. हीं पुस्तकें फार चांगलीं आहेत. इंग्रजी जाणणारांनीं तीं अवश्य वाचावीं अशी माझी शिफारस आहे.

मासिक मनोरंजनांत डॉ. गुणे, “आजकालचे जर्मन लोक” या मथळ्याखालीं व लोकशिक्षणांत इसलामपुरचे माझे मित्र रा. मुंडले हे “जर्मन साम्राज्याचें अंतरंग” या मथळ्याखालीं, या विषयासंबंधानें लेख लिहीत आहेत. प्रिन्सिपल पाध्ये यांच्या “जगांतील घडामोडीं-”त जर्मनीसंबंधानें पुष्कळ माहिती आली आहे. डॉ. गुणे व प्रि. पाध्ये यांचे लेखांतून कांहीं मजकूर मी उपोद्घातांत व एकोणिसाव्या प्रकरणांत जरूरीपुरताच उद्धृत केला आहे. वरील लेखकांना प्रस्तुतच्या युद्धामुळेच हा विषय हातीं घ्यावासा वाटला असेल यांत शंका नाही. वाइटाचा केव्हां केव्हां चांगला परिणाम होतो, याचें हें एक ढळढळीत उदाहरण आहे.

प्रस्तुत पुस्तक १९१५ च्या एप्रिलअखेर लिहून तयार झालें. परंतु येथें छापण्याची सोय नसल्यानें परठिकाणीं तें मला छापून घ्यावें लागलें; यामुळे तें प्रसिद्ध होण्याला थोडासा अवकाश लागला. तथापि पुण्यांतील ‘धि प्रिंटिंग एजन्सी-’चे उत्साही चालक रा. रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांची व माझी जर गांठ पडली नसती तर आजला देखाळ हें पुस्तक छापून

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तयार झालें असतें किंवा नाही याची शंकाच आहे. रा. पराडकर यांच्या सदर एजन्सीने पुस्तक छापण्याच्या, पुढें तपासण्याच्या व इतरहि कामांत मला जी मदत केली ती बहुमोलाची आहे, आणि त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत ज्या माझ्या मित्रांनी वाचली व मला वेळोवेळ महत्त्वाच्या सूचना केल्या, त्यांचाहि मी अत्यंत ऋणी आहे. केवळ त्यांच्या आग्रहावरून मी त्यांचीं नांवें येथें देत नाहीं; असो. शेवटीं ज्या परमेश्वराचे कृपेनें, अंगांत अवसान नसतांना, हातांत घेतलेलें काम शेवटास गेलें, त्याची अनन्य भावानें प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

सातारा
ता. ४।१११५ }

ना० क० आगाशे.

OTHER WORKS CONSULTED

1. Germany—The Welding of a world-power
by wolf Von Schierbrand (1903).
2. Germany and its Evolution in Modern Times,
by Lichtenberger (1913.)
3. Germany and German Emperor,
by G. H. Perris (1914).

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

विषयानुक्रमणिका

मूल ग्रंथांतील प्रस्तावनेचा सारांश...	१ - ५	
जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती	१ - १९	
प्रकरण १ लें नवीन विचारक्रांति	१
„ २ रें जर्मनीचे तीन विभाग	१७
„ ३ रें उद्योगयुग	२९
„ ४ थें परदेशांशीं चालणारा व समुद्रावरील व्यापार	३८
„ ५ वें विशिष्ट लक्षण	४२
„ ६ वें धंदेशिक्षण	६१
„ ७ वें कारखानदार आणि मजूर	७२
„ ८ वें औद्योगिक समेटाच्या योजना	९४
„ ९ वें मजूर	१०६
„ १० वें सिंडिकेटे अथवा कारखानदारांचे संघ	१२३
„ ११ वें सरकारानें अंगावर घेतलेलीं कामें	१४१
„ १२ वें शेती आणि उद्योगधंदे	१५६
„ १३ वें अल्पप्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम	१७३
„ १४ वें शेतांतील मजुरांचा प्रश्न	१८२
„ १५ वें को-ऑपरेशन अथवा परस्पर साहाय्य	२०३
„ १६ वें प्रजासंवर्धन व शिक्षणसंरक्षण	२२१
„ १७ वें राष्ट्राचा विस्तार	२४०
„ १८ वें वसाहती	२६७
„ १९ वें वसाहतींचें नवें मन्वंतर	२७९

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

प्रकरण २० वें	साम्राज्याचा खर्च २९३
„ २१ वें	साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति ३०१
„ २२ वें	सोशियालिझमची भावी चिन्हें ३२४
„ २३ वें	पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न ३४०

मूळ ग्रंथांतील प्रस्तावनेचा सारांश

प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहिण्यास बऱ्याच वर्षांपूर्वी सुरुवात केली होती, परंतु दरम्यान कांहीं अपरिहार्य अडचणी प्राप्त झाल्यामुळे तो पुरा होण्यास बराच अवकाश लागला. या अवकाशांत नवीन नवीन माहिती पुष्कळ उपलब्ध झाली, व तिच्या साहाय्याने ग्रंथांत केलेली विधाने व काढलेली अनुमाने बरोबर आहेत किंवा नाहीत हे अजमावून पाहण्यास आयती संधि मिळाली; आणि या दृष्टीने पुस्तक पुरे होण्यास दिनावधि झाला ही एक फायद्याचीच बाब झाली.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या नांवावरूनच लेखकाचा काय हेतु आहे हे स्पष्ट कळण्याजोगे आहे. पन्नास वर्षांपूर्वीच्या जर्मनीचे प्रस्तुत दिसून येणारे रूपांतर कसे कसे होत गेले, हे दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा प्रधान हेतु आहे. हे रूपांतर सांपत्तिक बाबतीत विशेष झाले आहे, आणि म्हणून या विषयाचाच या ग्रंथांत विशेष विचार केला आहे. जर्मन साम्राज्याचा खुद्द देशांतल्या देशांत व अन्यत्र कसा प्रसार होत गेला याचेहि प्रसंगानुसार विवेचन केले आहे. ब्रिटिश राज्यांत ज्या सांपत्तिक प्रश्नांचा सध्या चोहोंकडे विचार चालू आहे, त्या प्रश्नांचा निकाल समाधानकारक रीतीने लावण्याच्या कामांत या ग्रंथांतील माहितीचा उपयोग व्हावा या हेतूने ती संकलित केलेली नाही, हे येथे सांगणे जरि जरूर नाही तरी पण इष्ट आहे असे वाटते. पुस्तकांतील निरनिराळे विषय साधारण ज्ञानाच्या माणसाला समजतील अशा पद्धतीने लिहिण्याचा यत्न केला आहे. कांहीं ठिकाणी आंकड्यांची विशेष माहिती देणे जरूर वाटल्यावरून ती तशी दिली आहे, आणि तीवरून जर्मनीची व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत कशी प्रगति होत गेली हे तेव्हांच ध्यानांत घेईल, असा लेखकास भरंवसा आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

उद्योगधंदे आणि मजूरी या दोन मुद्द्यांसंबंधानें जर्मनीची अवास्तव स्तुति किंवा निंदा करण्याचा या पुस्तकाचा हेतु नाही. व्यापारी राष्ट्र या नात्यानें जर्मनी आपल्याला जसा दिसतो तसाच तो दाखविण्याचा यत्न केला आहे. व्यापारांत यश मिळविण्याकरतां जर्मन लोकांनीं किती परिश्रम केले, व मोठ्या उत्साहानें किती अचाट उद्योग केले, हें ब्रिटिश लोकांनां कळावें, व इतक्या अल्प काळांत जर्मनीची जी औद्योगिक उन्नति झाली तिचें खरें रहस्य काय आहे हें त्यांच्या पुरतेपणीं ध्यानांत यावें, हा ग्रंथकाराचा हेतु आहे; त्यांनां हिणविण्याचा किंवा नाउमेद करण्याचा नाही. कारण जर्मनीची औद्योगिक प्रगति झाली ती गुप्तमार्गानें थोडीच झालेली आहे? त्यांनीं ज्या मार्गांचा व उपायांचा अवलंब केला ते मार्ग व उपाय सर्वांनां सारखेच खुले आहेत, ज्याला वाटेल त्यानें त्यांचा अंगीकार करावा. जगाच्या बाजारांत जर्मनीनें जे अग्रस्थान मिळविलें आहे त्याचीं कारणें शास्त्र, शिक्षण, दीर्घोद्योग, आणि लहान व मोठ्या बाबतींत सारखें लक्ष्य हीं होत. ज्या राष्ट्रांनें यांपैकीं एकाकडे कां होइना पण दुर्लक्ष्य केलें, त्याची मात्रा जर्मन लोकांपुढें चालेनाशी झाली असें अनुभवान्तीं सिद्ध झालें आहे.

जर्मनीची औद्योगिक चढाओढ पूर्णत्वाला पोचली आहे असा ग्रंथकाराचा समज नाही; उलट ती अल्पकाळांत आणखी बळावेल असा त्याचा अजमास आहे. हा अजमास बरोबर आहे असें दाखविणारीं अनेक कारणें आहेत. त्यापैकीं एक हें आहे कीं, जर्मन उद्योगधंदे अजून बाल्यावस्थेंत आहेत. दुसरें कारण असें आहे कीं, युरोपांतील कोणच्याहि इतर राष्ट्रांनें व्यापारांत आजपर्यंत जर्मनीइतकें लक्ष्य घातलें नाही. जर्मन राष्ट्रांचे मात्र सर्व विचार व उद्योग प्रस्तुत एकतानतेनें या दिशेनें चालू आहेत. या म्हणण्याचा अर्थ असा नाही कीं, जर्मन कारखानदार अथवा व्यापारी आपल्या प्रतिस्पर्धापेक्षां गुणांनीं

मूळ ग्रंथांतल प्रस्तावनेचा सारांश

श्रेष्ठ आहे. त्याचा जो गुण आहे तो हा की, आपलें सगळें लक्ष्य तो आपल्या धंद्यांत घालतो, इतरांत इतका एकाग्रपणा दिसून येत नाही; उलट, एकाग्रता हा एकप्रकारचा दोषच आहे असें मानण्याची कांहींची प्रवृत्ति आहे. तात्त्विक विचारांत मग झालेला 'पूर्वांचा य्युटोनिकस' जाऊन त्याच्या जागी क्रियावान ट्युटोनिकस सांप्रत येऊन बसला आहे; आणि आधिभौतिक संपत्तीकडे त्याचा ओढा असल्यानें त्या दिशेनेच त्याचे सर्व उद्योग चालू आहेत. शिवाय, लोकसंख्या वाढत चालल्यानें व युरोपियन लोकांनीं वस्ती करण्याला लायक अशा वसाहतींचा अभाव असल्यानें, जर्मन औद्योगिक स्पर्धा भावी काळांत विशेषच बळावेल. आमचें हें भविष्य वस्तुस्थितीला अनुसरून आहे व ही वस्तुस्थिति कोणच्या स्वरूपाची आहे याचें विवेचन प्रस्तुत ग्रंथाच्या सतराव्या प्रकरणांत पूर्णपणें केले आहे.

औद्योगिक बाबतींत दीर्घ उद्योग करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होण्याला आणखी एक पुढें दिलेलें कारण आहे, पण त्याकडे लोकांचें जावें तितकें लक्ष्य गेल्याचें दिसत नाही. हें कारण जर्मनीला मागें उपयोगी पडलें आणि पुढेंहि उपयोगी पडेल. सरकारनें किंवा म्युनिसिपालिटीयांनीं लोकोपयोगी कामें आपल्या हातांत कोणचीं घ्यावीं व कोणचीं न घ्यावीं, हें धोरण जर्मनीनें जितकें बाळगलें आहे तितकें इतर कोणच्याहि देशानें बाळगलेलें नाही. रेल्वे आणि ट्रामवे, बंदरे, नद्या व कालवे यांवर चालणारा व्यापार, इन्शुरन्स, बँकिंग इत्यादि लोकोपयोगी अनेक कामें सरकारनें किंवा म्युनिसिपालिटीयांनीं आपल्या अंगावर घेतलीं आहेत; त्यांपैकी कांहीं सर्वस्वी व कांहीं अंशतः घेतलीं आहेत. ज्या देशांत ही व्यवस्था शक्य वाटत नाही, तेथील खाजगी लोकांचें भांडवल या कामांत गुंतविणें भाग पडतें; व त्यामुळें भांडवलवाल्यांना इतर उद्योग-धंद्यांकडे लक्ष्य देण्यास सवड होत नाही. जर्मनींत मात्र वर सांगित-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लेली सोय झाली असल्याने खाजगी भांडवलवाल्यांना आपले लक्ष्य इतर उद्योगधंद्यांकडे लावण्यास वाव राहते. ब्रिटिश लोक या व्यवस्थे-संबंधाने काय म्हणतील ते म्हणोत, पण त्यांना हे कबूल केलेंच पाहिजे की, तीमुळें जर्मनीत व्यापारच काय तो वाढला असें नसून त्याच्याबरोबर उद्योगधंदेहि अतोनात वाढले आहेत.

उलटपक्षां, जर्मनीच्या चढाओढीमुळें जे लोक अगदीं गांगरून गेले आहेत, त्यांना समाधान वाटण्याजोगीं कांहीं कारणें अस्तित्वांत येऊं लागलीं आहेत. जर्मन मजुरांना आतांपर्यंत कमी पगार देऊन जास्ती वेळ त्यांच्याकडून काम करून घेतां येत असल्यानें जर्मन कारखानदाराला आपला माल तयार करण्याला हा वेळपावेतो कमी खर्च येत होता. परंतु भांडवलवाले आणि मजूर यांच्यामध्ये अलीकडे जी ओढाताण सुरू झाली आहे ती ध्यानांत घेतली म्हणजे कारखानदारांचे हे सुखाचे दिवस नेहमीं असेच पुढें चालू राहतील, असा भरंवसा वाटत नाही. जर्मनीतील माल म्हटला की तो स्वस्त असावयाचा, असा जो आजपर्यंतचा लौकिक आहे, तो दळूहळू नाहीसा करणारी वेगवेगळीं कारणें उपस्थित होऊं लागलीं आहेत. तीं कारणें हीं कीं, तेथील लोकांनां पूर्वीची साधी रहाणी आतां आवडेनाशी झाली आहे, आणि पूर्वीपेक्षां जास्त पैसा त्यांनां आतां मिळूं लागला असला तरी तो खर्चून टाकण्याकडे त्यांच्या मनाची अधिक प्रवृत्ति झाली आहे. पूर्वीची काटकसर आणि स्वसुखाचा निरभिलाष नाहीसा झाल्यानें 'सुधारणा' 'सुधारणा' म्हणतात ती कदाचित् जास्त झाली असेल, परंतु या सुधारणेमुळें संपत्त्युत्पादनाचीं मुख्य साधनें जीं मजुरांचा पगार आणि वेतन, व्याज व नफा, यांत आजपर्यंत ज्या सवलती मिळत होत्या त्या यापुढें क्रमाक्रमानें मिळेनाशा होऊं लागतील.

जर्मन चढाओढीच्या प्रश्नाचा आपल्या देशबंधूंच्या हिताहिताच्या

मूळ ग्रंथांतील प्रस्तावनेचा सारांश

दृष्टीने ग्रंथकार विचार करू लागला म्हणजे या बाबतीत विशेष काळजी करण्याचा प्रसंग येऊन टपला आहे, असे त्याला मुळीच वाटत नाही. आपल्या पूर्वजांनी उद्योगधंद्यांत पूर्वी कसे यश संपादन केले, हे त्यांनी लक्षांत आणावे; जीं राष्ट्रे आज आपल्याशी बरचढपणा करीत आहेत, त्या राष्ट्रांना औद्योगिक शिक्षणाचा पहिला ओनामा ब्रिटिश गुरुंनीच वाढून दिला. पण शिष्याने गुरुचा पराजय करावा हेंच विहित आहे, असे म्हणून शिष्याचे नुसते कौतुक करण्यांतच ब्रिटिश लोकांनी आनंद मानून स्वस्थ बसण्याचे सोडून दिले पाहिजे. त्यांनी आतांपासून पूर्वीचे आपले श्रेष्ठ स्थान परत मिळविण्याचा जर मनापासून उद्योग केला तर त्यांना हां हां म्हणतां यश येईल. हा उद्योग करतांना आपल्या प्रतिस्पर्धीबरोबर धिम्पेपणाचे वर्तन ठेवणे अगत्याचे आहे, त्यांत चिडखोरपणा किंवा आततायीपणा करतां कामा नये. अशी शांतवृत्ति ठेवून उद्योगीपणांत इतरांना हार जावयाचे नाही, असा दृढनिश्चय जर केला तर पूर्वीच्या काळांत शांततेचे आणि सुधारणेचे अनेक विजय ब्रिटिश लोकांनी मिळविले तशाच स्वरूपाचे विजय प्रस्तुत चढाओढीच्या काळांत देखील मिळविणे त्यांना कठिण जाणार नाही.

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

जर्मनी, म्हणजे जर्मन लोकांनी वसलेला युरोपांतील पूर्वीच्या काळचा प्रांत, हल्लीं 'जर्मन राज्य' म्हणून जें युरोपच्या नकाशांत दाखविलें जातें त्याच्यापेक्षां, विस्तारानें फार मोठा होता व आस्ट्रिया-हंगारींतील आस्ट्रियाचा त्यांत समावेश होत होता. १९ व्या शतकाचे पूर्वी जर्मनीचे बादशाही पद आस्ट्रियाच्या सध्यां गादीवर असलेल्या हॅप्सबर्ग घराण्याकडे शेकडों वर्षे होतें. सहाव्या शतकांत रोमन पादशाहीचा ट्युटोनिक लोकांनीं विध्वंस केल्यापासून १२७३ सालापर्यंत जर्मनीचा बादशहा कोणीहि नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. त्या सालीं हॅप्सबर्ग घराण्यांतील रुडोल्फ हा बादशहा झाला. त्यानें १२७३ पासून १२९१ पर्यंत राज्य केलें. पुढें चवथ्या चार्ल्सच्या कारकीर्दींत (१३४७-७८) १३५६ सालीं जर्मनसंस्थानांस साम्राज्यांत जोडून, बादशाही पद चिरस्थायी करणारी 'गोल्डन बुल' (Golden bull) नांवाची सनद मुख्य धर्माधिकारी पोप याच्या मंजुरीनें अंमलांत आली. या सनदे-अन्वये जर्मनींतील जीं लहानमोठीं अनेक संस्थानें होतीं त्यांपैकीं फक्त सात संस्थानांनां बादशहा निवडण्याचा अधिकार मिळाला; आणि या अधिकाराचें चिन्ह म्हणून 'इलेक्टर' (निवड करणारे) ही पदवी त्या संस्थानांच्या राजांनां मिळाली. या सात संस्थानांपैकीं (१) आस्ट्रिया, (२) बव्हेरिया, (३) साक्सेन, (४) ब्रॅडेनबर्ग येथें राजे राज्य करीत असत. परंतु बाकी राहिलेल्या तीन म्हणजे कोलोन, ट्रीव्झ आणि मेंझ येथें राजाच्या जागीं आर्चबिशप होते. या सातांत पुढें पॅलाटिनेट आफ-व्हाइन (हॅनोव्हर ब्रन्सविक) हें आठवें संस्थान जास्त झालें. या सर्व संस्थानांत आस्ट्रियाचें संस्थान अनेक कारणामुळें अत्यंत बलिष्ठ होतें. यामुळें बादशाही निवडणुकींत आस्ट्रियाचे इलेक्टरासच बादशहा निवड-

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

प्याचा प्रघात पडला. पुढे पुढे या बादशहाचे वडील मुलासच बादशहा निवडण्याचा क्रम सुरू झाला. याप्रमाणे जर्मन बादशाही पद हे निवडणुकीने प्रथम प्राप्त होत असे, ते कालांतराने आस्ट्रिया-हंगारीच्या हॅप्सबर्ग राजघराण्यातील वडील मुलाकडे वंशपरंपरेने येऊ लागले, व नेपोलियन बोनापार्टच्या वेळेपर्यंत असाच क्रम चालू राहिला.

सोळाव्या शतकांत प्रॉटेस्टंट धर्माची स्थापना झाली. त्या वेळेस उत्तरेकडील सर्व जर्मन संस्थानांनी नवीन धर्म स्वीकारला व आस्ट्रियाने स्पेनबरोबर कॅथलिक धर्माच्या मुख्य प्रवर्तकाचे व संरक्षकाचे व्रत स्वीकारले. त्या वेळेपासून जर्मनीत मोठी दुही माजून राहिली, व आस्ट्रियाच्या बादशाही सत्तेस विरोध उत्पन्न होऊ लागला. हॅप्सबर्ग घराण्याच्या हातून बादशाही पद हिरावून घेण्याचा विचार कित्येक महत्त्वाकांक्षी जर्मन संस्थानिकांना सुचू लागला. दुसऱ्या फ्रेडरिक बादशहाच्या कारकीर्दीत (१६१९-३७) तोस वर्षांचे युद्ध या नांवाने इतिहासांत प्रसिद्ध असलेले युरोपातील प्रॉटेस्टंट आणि कॅथलिक यांच्यामध्ये धर्माच्या बाबतीत तुमुल युद्ध झाले. या युद्धांत जर्मन संस्थानांत परस्पर वितुष्ट वाढेल असे फ्रान्सने धोरण ठेवले होते. यामुळे या युद्धाच्या अखेरीस फ्रान्सने जर्मनीचा कांहीं मुलुख आपल्या राज्यांत सामील केला व स्वित्झरलंडसारखी कांहीं नवीन स्वतंत्र राष्ट्रे उदयास आली.

अशा तऱ्हेने परस्परांत फूट पडलेल्या जर्मनीच्या अर्धवट अराजकतेच्या परिस्थितीत इल्लींच्या जर्मन बादशहाचे होहेन-झोलर्न घराणे उदयाला आले. या राजघराण्यातील पुरुषांची वंशावळ इल्लींच्या कायसरपर्यंत पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे:—

फ्रेडरिक बुश्ल्यम, ग्रेट इलेक्टर, १६४०-८८

फ्रेडरिक (तिसरा) इलेक्टर. १७०१ नंतर प्रशियाचा पहिला

फ्रेडरिक १६८८-१७१३ (मुलगा)

भाधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

फ्रेडरिक वुइल्यम (पहिला) १७१३-४० (मुलगा)

फ्रेडरिक ' धी ग्रेट ' (दुसरा) १७४०-८६ (मुलगा)

फ्रेडरिक वुइल्यम (दुसरा) १७८६-९७ (पुतण्या)

फ्रेडरिक वुइल्यम (तिसरा) १७९७-१८४० (मुलगा)

फ्रेडरिक वुइल्यम (चवथा) १८४०-६१ (मुलगा)

वुइल्यम (पहिला) १८६१-८८ (भाऊ)

फ्रेडरिक (तिसरा) १८८८ (मुलगा)

वुइल्यम (दुसरा) १८८८ (मुलगा) कायसर वादशहा.

होहेन-झोर्न घराणें मूळचें सुआबिआ (Suabia) येथील राहणारें. हें ठिकाण स्विस सरहद्दीपासून फार दूर नाहीं. या घराण्याचा पहिला पुरुष जो फ्रेडरिक तो न्युरेम्बर्ग शहराचा ' बरो काउंट ' (Borough Count) होता. त्यानंतर १४११ सालीं दुसरा एक फ्रेडरिक झाला. त्यानें बादशहा सिगिसमंड याला कांहीं कर्जाऊ रकम दिली व शिवाय इतर प्रकारचीहि पुष्कळ मदत केली. यावद्दल खूष होऊन ब्रँडेनवर्गच्या इलेक्टरची बाहशहानें त्याला पदवी दिली. बादशहा निवडण्याचा हक्क असणाऱ्या संस्थानिकांत ब्रँडेनवर्गचा इलेक्टर हा एक होता हें वर सांगितलें आहेच. या संस्थानानें प्रशियाची ड्यूकडम १६१८ सालीं मिळविली व त्याबरोबरच आसपासचे कांहीं अधिक प्रांतहि आपल्या ताब्यांत घेतले. वरील वंशावळीतील तिसरा फ्रेडरिक यानें १७०० सालीं हॅप्सबर्ग बादशहाच्या संमतीनें प्रशियाचा राजा ही पदवी मिळविली व तेव्हांपासून तो प्रशियाचा पहिला फ्रेडरिक या नांवानें प्रसिद्ध झाला. प्रशिया त्या वेळेस बादशहाच्या अमलाखालची एक " डची " (duchy) होती व तेथील लोक जर्मन रक्ताचे नव्हते. या नव्या राज्यांत एकंदर निरनिराळे सहा प्रांत होते व ते परस्परांशीं विलगपणानें वागत होते. हा विलगपणा नाहींसा करून प्रशियन राजाच्या अमलाखालीं

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

त्यांच्यांत ऐक्य उत्पन्न करणे हे काम हाहेन-शोलर्न्सवर येऊन पडलें व ते त्यांनीं उत्कृष्ट रीतीनें पार पाडलें. प्रशियन राज्याची इभ्रत दिवसानुदिवस वाढत चालली व खुद्द आस्ट्रियाबरोबर टक्कर देण्याचें सामर्थ्य प्रशियन राज्यांत आलें. १७४० सालीं आस्ट्रिया हंगारीचा हॅप्सबर्ग घराण्यांतील राजा व जर्मनीचा बादशहा सहावा चार्लस मरण पावला व त्याच्या पश्चात् त्याच्या गादीचा वारसा त्याची मुलगी मराया थेरेसा इच्याकडे आला. शेजारच्या संस्थानिकांनां ही गोष्ट कबूल नव्हती व त्यामुळें “ वॉर ऑफ आस्ट्रियन सक्सेशन ” नांवाचें युद्ध सुरू झालें. या युद्धांत प्रशियाचा राजा प्रसिद्ध फ्रेडरिक दि ग्रेट यानें आपला हात शिरकविला आणि सायलीशिया नांवाचा आस्ट्रियाचा प्रांत आपल्या राज्यांत सामील केला. फ्रेडरिक दि ग्रेट हा राजा फार शूर, धाडसी आणि राजकारणपटु होता. त्याच्या सैन्याची तयारी जय्यत होती. त्याच्या कारकीर्दींत प्रशियन युनिव्हर्सिटीयांची स्थापना होऊन भाषाशास्त्रवेत्ते, तत्त्ववेत्ते, शास्त्रज्ञ लोक आणि कार्यदंपंडित तयार होऊं लागले. लष्करांत त्यानें त्या वेळेस जी कडक शिस्त (iron discipline) सुरू केली, ती आजमितीला कायम आहे. फ्रेडरिकची अशी तयारी पाहून मराया थेरेसानें पडती वाजू घेतली आणि सायलीशिया प्रांत प्रशियाकडेच रहावा असें वेस्ट फालिया येथील तहांत ठरलें. प्रशियाचें सामर्थ्य दिवसानुदिवस वाढत चाललेलें पाहून शेजारच्या राष्ट्रांत मत्सर उत्पन्न झाला व रशिया फ्रान्स आणि आस्ट्रिया यांनीं प्रशियाला पादाक्रांत करून तें राज्य आपआपसांत वांटून घेण्याचा मनसुबा कायम केला. फ्रेडरिकनें इंग्लंडचें साहाय्य मागितलें आणि यामुळें सात वर्षांचें (१७५६ ते १७६३ पर्यंतचें) धनघोर युद्ध सुरू झालें व त्यांत प्रशियाचा व इंग्लंडचा जय झाला. सदरच्या युद्धांत प्रशियन सैन्यानें फ्रेडरिकच्या नेतृत्वाखालीं अवर्णनीय पराक्रमार्ची कामें केलीं. प्रशियन लोकांत आत्मविश्वास उत्पन्न झाला

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

व इतर राष्ट्रांवरहि त्यांचा चांगला वचक बसला. आस्ट्रियाचें आपल्या मानेवरील जूं एकदां कायमचें झुगारून द्यावें अशी त्यांच्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाली. परंतु फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या पश्चात् जे प्रशियन राजे झाले त्यांच्यांत कर्तृत्वशक्ति मुळांच नव्हती. यामुळें ही इच्छा जागच्या जागां दाबून टाकणें लोकांनां भाग पडलें; इतकेंच नाही, तर त्यांचें परस्परांतील ऐक्यहि नाहीसें झालें. पुढें नेपोलियननें आस्ट्रिया व प्रशिया या उभयतांस युद्धांत जिकलें आणि आपल्या अमलाखालीं 'कान्फिडरेशन ऑफ व्हाइन' ही राजव्यवस्था जेना येथील लढाईनंतर अमलांत आणिली. वाटलूच्या लढाईनंतर नेपोलियनची राज्यव्यवस्था बंद पडली व पुनः आस्ट्रियाच्या प्रभुत्वाखालीं जर्मन साम्राज्य स्थापित झालें.

व्हाएना येथील कांग्रेसमध्ये होहेन-झोलर्नसचें विशेष तेज पडलें नाही. त्या कांग्रेसनें पूर्वीच्या त्यांच्या पोलिश प्रांतांपैकीं कांहीं प्रांत आणि व्हाइन नदीच्या कांठचे एकमेकांपासून तुटक असे कांहीं नवे प्रांत त्यांनां दिले. यानंतर पुढील कांहीं वर्षेपर्यंत ग्रेट इलेक्टरच्या कारकीर्दींत जशी प्रशियन राज्याची स्थिति होती तशी स्थिति चालू झाली. वाटलूच्या लढाईत ड्यूक ऑफ वेलिंगटनच्या बरोबरीनें प्रशियन सेनापति ब्लूचर यानें पराक्रम गाजविला; परंतु १८१५ पासून तों १८६४ अखेर प्रशियन सैन्य आपल्या राज्याच्या बाहेर कोठेंहि चमकलें नाही. सर्व राज्यांत जिकडे तिकडे औदासीन्य पसरलें दिसत होतें. राजकीय बाबतींत जर्मनींतील बरेच संस्थानिक व खुद्द प्रशिया देखील आस्ट्रियाच्या तंत्रानें वागूं लागला. १८४८ मध्ये फ्रांकफोर्ट येथें भरलेल्या सभेनें त्या वेळेचा प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक वुइल्यम (चौथा) याला जर्मन राज्याचें प्रभुत्व देऊं केलें, पण तें त्यानें पतकरलें नाही; इतकेंच नाही, तर ऑलमुट्स (Olmütz) येथील परिषदेंत आपण आस्ट्रियाच्या सत्तेला विरोध करणार नाही असें त्यानें अभिवचन दिलें. ही स्थिति लक्षांत घेऊन

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

प्रशियांतील या इतिहासाच्या काळाला “ Dark ages for Prussia ” (म्ह० प्रशियाचा विद्येच्या व प्रगतीच्या शून्यत्वाचा काळ) अशी इतिहासकारांनी संज्ञा दिली आहे. १८६१ मध्ये पहिला बुइल्यम गादीवर आला. हा राजा मोठा कर्तृत्ववान, धोरणी व राजकारणांत कुशल होता. त्याने गादीवर बसल्यापासून आपल्या जवळचीं संस्थाने आणि इतर मुलुख सैन्याच्या मदतीने आपल्या ताब्यांत घेण्याचा क्रम सुरू केला. १८६६ साली त्याने खुद्द आस्ट्रियाबरोबर युद्ध आरंभिले. या युद्धांत सात आठवड्यांतच आस्ट्रियाचा पूर्ण पराभव झाला. युद्धाच्या शेवटी प्रेग येथील इतिहासप्रसिद्ध तह झाला. त्या तहाने असे ठरले की, याउप्पर आस्ट्रियाचा जर्मनीशी मुळीच संबंध राहू नये व आस्ट्रियाच्या बादशहाने ‘जर्मनीचा बादशहा’ ही पदवी आपल्या नांवापुढे न लावतां ‘आस्ट्रियाचा बादशहा’ ही पदवी लावावी. याच वेळेस प्रशियाने डेन्मार्कपासून स्लेस्विग व होल्स्टेन हे प्रांत घेतले व हॅनोव्हर आणि दुसरी नजिकची दहा जर्मन संस्थाने खालसा केली. पुढे युरोपियन राष्ट्रांचे कान्फरन्स भरून ही व्यवस्था सर्वांनी मान्य केली. या सर्व खटपटींत जर्मन बादशहाला त्याचा प्रसिद्ध मुत्सद्दी प्रिन्स विस्मार्क याचे साहाय्य होते. बुइल्यम राजाला मनुष्याच्या गुणांची फार चांगली पारख असे. प्रिन्स विस्मार्कच्या अंगांत असलेल्या अनेक गुणांची त्याला तेव्हांच ओळख पटली व जर्मनीचे एकीकरण करण्याच्या कामांत त्याने या धूर्त मुत्सद्द्याचा चांगला उपयोग करून घेतला.

१८७० साली फ्रान्सबरोबर जर्मनीचे युद्ध झाले. त्या युद्धांत सेडेन येथे फ्रान्सचा पूर्ण पराभव झाला, व शेवटी व्हर्सेलिस येथे २१।२।७१ रोजी एक तह झाला. या तहातील कलमांअन्वये फ्रान्सने ऑल्सेस व लोरेन हे आपल्या पूर्व सरहद्दीवरील दोन प्रांत आणि लडाईची खंडणी म्हणून २० कोटी पाँडांची रक्कम जर्मनीस देण्याचे कबूल केले. या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

रकमेची पूर्ण फेड १८७३ साली झाली. तोंपर्यंत जर्मन लष्कराचें ठाणें फ्रान्समध्ये होतें.

१८७१ च्या जानेवारी महिन्याच्या अठराव्या तारखेला जर्मन साम्राज्याची स्थापना झाली व त्या साम्राज्याचें बादशादी पद प्रशियाच्या राजघराण्याकडे वंशपरंपरेनें चालावें असें ठरलें. साम्राज्यान्तर्गत एकंदर सव्वीस संस्थानें आहेत व त्यांनीं आपला कारभार स्वतंत्रपणानें चालवावा, व सार्वभौम कारभार बादशहा व बुण्डेसराट व राइश्टॅग या दोन अर्धवट पार्लमेंटसारख्या सभांनीं चालवावा असें ठरलें. बादशहा पहिला बुइल्यम १८८८ सालीं मरण पावला व त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा व महाराणी व्हिक्टोरियाचा जांवाई गादीवर बसला. परंतु तो अकालींच मृत्यु पावला. त्यानंतर त्याचा मुलगा दुसरा बुइल्यम, इल्लींचा कायसर बादशहा, तक्तावर बसला. त्या पूर्वींच प्रिन्स विसमार्कनें आस्ट्रिया व इटली यांशीं अनुक्रमें १८७८ व १८८२ सालीं परचक्र आलें असतां, परस्परांस मदत करण्याविषयीं तह केले होते. फ्रान्सच्या मनांत आपल्या पराभवाचा जर्मनीवर सूड घेण्याचें आलें तर आपल्याला इतरांचेहि साहाय्य असावें या दूरदर्शीपणाच्या धोरणानें विसमार्कनें या तिरंगी संधीची (Triple Alliance) ची युक्ति योजिली होती. याला उत्तर म्हणून फ्रान्सनें रशियाबरोबर १८९५ सालीं दुर्गंगी संघ (Dual Alliance) या नांवाचा संधि केला. याचें कारण असें झालें कीं, कायसर बादशहानें राज्यपदारूढ झाल्यावर लौकरच प्रिन्स विसमार्कला कामावरून दूर केलें, व त्याचें नेमस्तपणाचें धोरण सोडून जिकडे तिकडे कुरापती काढण्याचा व आपलें घोडें पुढें ढकलण्याचा क्रम सुरू केला. जगाला आक्रमण करणारें सामर्थ्य—'World-power' हे शब्द कायसरनेंच प्रथम प्रचारांत आणले—जर्मन साम्राज्यांत आणिलें पाहिजे अशी त्यानें मनांत हाव धरली. यामुळें पुढेंमार्गे पुनः आपल्यावर जर्मनी कदाचित् संकट

जर्मनीचा पूर्वतिहास व इतर माहिती

आणील तर आपल्या बाजूनेहि बळकटी केलेली असावी, असें फ्रान्सने ठरविलें व त्याचा परिणाम रशियाशीं मैत्री हा होय. या मैत्रीनंतर देखील तिरंगी संधीनें प्रबळ झालेल्या जर्मनीचें पारडें जड होतेंच. तें पारडें खालीं आणण्यास युरोपांतिल एकच राष्ट्र समर्थ होतें, व तें राष्ट्र म्हणजे ग्रेट-ब्रिटन होय. ग्रेटब्रिटन पुढें फ्रान्स व रशिया यांनां सामील झालें. या तीन राष्ट्रांच्या संघाला "Triple Entente" असें नांव आहे व त्यालाच मराठींत संयुक्त अथवा स्नेही (Allies) राष्ट्रें असें म्हणण्यांत येतें. हीं तीन संयुक्त राष्ट्रें हल्लीं जर्मनी व आस्ट्रिया यांचेबरोबर लढत आहेत हें तर सर्वश्रुत आहेच.

प्रस्तुतच्या युद्धपर्यंत हा पूर्व इतिहास आणून भिडविल्यानंतर जर्मन साम्राज्याची राज्यव्यवस्था कोणच्या स्वरूपाची आहे याचा आतां थोडक्यांत विचार करावयाचा आहे.

जर्मन साम्राज्य म्हणजे पंचवीस स्वतंत्र राज्यांचा (Sovereign states) संघ होय. या पंचवीस राज्यांत चार राज्ये, सहा ग्रँड डचिस, पांच डचिस, सात प्रिन्सिपॅलिटीज् व तीन स्वतंत्र शहरे आहेत. ऑल्सेस-लोरेन हा २६ वा प्रांत आहे व तेथील मुख्य अम्मलदाराची नेमणूक खुद्द बादशहा करतो. उत्तरेस प्रशिया व दक्षिणेस बव्हेरिया, वुर्टेम्बुर्ग, साक्सोन आणि बेडन हीं पांच मुख्य संस्थाने आहेत. साम्राज्याचा विस्तार जवळजवळ २०८,००० चौरस मैल, म्हणजे फ्रान्सपेक्षां जरा अधिक आहे. लोकसंख्या सरासरी सहा कोटी आहे. ट्युटॉनिक लोकांचा भरणा फार मोठा आहे. पूर्वेकडील भागांत स्लाव्ह लोक विशेष आहेत. दोनतृतीयांश लोक प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत व बाकीचे एकतृतीयांश मुख्यत्वेकरून रोमन कॅथलिक आहेत. साम्राज्याच्या लष्करी व राजकीय बाबतींत मुख्य अधिकार राइश्टॅगच्या ठरावाअन्वये प्रशियाच्या राजाला दिलेला असल्यामुळे त्याला जर्मनीचा बादशहा ही पदवी प्राप्त झाली आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बादशाही पद होहेन-झोलर्न घराण्याकडे असावयाचें हें वर सांगितलेंच आहे. शिवाय तें पद वडील मुलाकडेच चालवें असाहि निर्वंध आहे. बादशहा आपला सार्वभौम अधिकार संयुक्त संस्थानांच्या नांवानें चालवितो. त्याला राज्यकारभारांत मदत करण्याकरतां बुण्डेसराट नांवाचें संयुक्त संस्थानांचें एक कौन्सिल आहे. त्या कौन्सिलांत प्रत्येक संस्थानांतर्फे एक किंवा अधिक सभासद असतात. सभासदांची संख्या ५८ आहे. कायदेकानू करण्याचा अधिकार बादशहा, बुण्डेसराट आणि राइश्टॅग सभा या तिघांकडे मिळून आहे. राइश्टॅगमध्ये एकंदर ३९७ सभासद असतात. वयांत आलेल्या प्रत्येक पुरुषाला या सभेंतील प्रतिनिधि नेमण्याचा हक्क आहे व ही नेमणूक दर तीन वर्षांनीं पुनः व्हावी लागते. मत्तें गुप्तपणानें घेण्यांत येतात व जवळजवळ एक लक्ष रहिवाशांच्या वतीनें एक प्रतिनिधि निवडला जातो.

लष्कर आणि लढाऊ जहाजे, सार्वभौम उत्पन्नाच्या बाबी, जर्मन व्यापार, पोष्ट व तार खातें व राज्याच्या संरक्षणाशीं ज्यांचा संबंध आहे अशा आगगाड्या, यांसंबंधानें कायदेकानू करण्याचा संपूर्ण व स्वतंत्र अधिकार साम्राज्याकडे आहे. तथापि ब्रह्मेरिया व वुटेम्बुर्ग या संस्थानांनीं आपल्या टपाल व तार खात्याची व्यवस्था स्वतःकडे ठेवली आहे. जर्मन लोकांनां देशत्यागाची मोकळीक ठेवणें, त्यांनीं परठिकाणीं कायमची किंवा तूर्तातूर्त वस्ती करून राहणें, जर्मन प्रजेचे सर्वसाधारण हक्क, बँकिंग, पेटंटें, ग्रंथकर्त्यांचे विशेष हक्क, नद्या आणि कालवे यांवर जहाजे चालविणें, दिवाणी व फौजदारी कायदे, कोर्टातील काम चालविण्याची रीत, सॅनिटरी पोलीस आणि छापखाने व सभा यांचें नियमन, याविषयांचे मुख्य कायदेकानू साम्राज्यानें अगोदर करावयाचे आणि नंतर त्यांच्या अनुरोधानें संस्थानिकांनीं आपल्या संस्थानांच्या सोईप्रमाणें वाटेल तर निराळे कायदे करावे, असें ठरविण्यांत आलें आहे.

जर्मनीचा पूर्वतिहास व इतर माहिती

अम्मलबजावणीचा अधिकार बादशहाच्या हातांत आहे. राष्ट्रां-
राष्ट्रांतील व्यवहारांत बादशहाच साम्राज्याचा प्रतिनिधि असतो. देशा-
च्या बचावाकरतां युद्ध करण्याचा त्याला अधिकार आहे; दुसऱ्या
राष्ट्रांबरोबर तह किंवा संधि त्याला करतां येतात; आपल्या राज्याचे
वकील तो दुसऱ्या राजांकडे पाठवितो, व त्यांचे वकील आपल्या दर-
बारांत ठेवून घेतो. दुसऱ्यावर मुद्दाम चढाई करण्यासाठीं युद्ध कर-
वयाचें झालें तर त्याला फेडेरल (संयुक्त) कौन्सिलाची संमति घ्यावी
लागते. दुसऱ्या राजांच्या दरबारांत आपले वकील पाठविण्याचा संस्था-
निकांनां स्वतंत्र हक्क आहे; परंतु परठिकाणीं राहणारे सर्व कॉन्सल्स
(व्यापारी वकील) हे साम्राज्याचे नोकर गणले जातात, आणि त्यांची
नेमणूक बादशहाकडून होते.

फेडेरल कौन्सिल आणि राइश्टॅग यांच्या वार्षिक बैठकीचा आरंभ
बादशहा करतो. या सभांच्या बैठकी तहकूब करण्याचा किंवा त्या बर-
खास्त करण्याचा त्याला अधिकार आहे; परंतु साठ दिवसांपेक्षां जास्त
तहकुबी त्याला देतां येत नाहीं, व सभा बरखास्त केल्या म्हणजे साठ
दिवसांचे आंत फेरनिवडणुकी झाल्या पाहिजेत आणि नव्वद दिवसां-
च्या आंत नवीन सभा भरविल्या पाहिजेत. एखादा कायदा मंजूर
होण्यापूर्वी फेडेरल कौन्सिल आणि राइश्टॅग या दोन सभांत तो अधिक
मतांनीं पसंत झाला पाहिजे. प्रत्येक संस्थानाला फेडेरल कौन्सिलमध्ये
जितकीं मते असतील तितके सभासद तेथें पाठविण्याचा हक्क आहे. या
कौन्सिलांत प्रशियाला १७, बव्हेरियाला ६, साक्सेनला ४, वुर्टेम्बुर्गला ४,
वेडेन आणि हेसी (Hesse) यांनां प्रत्येकीं ३, आणि मॅक्लेनबर्ग-
श्वेरिन व ब्रन्स्विक यांनां प्रत्येकीं २ व बाकीच्यांनां प्रत्येकीं १ असे
सभासद पाठविण्याचा हक्क आहे.

साम्राज्याचा चॅन्सेलर हा फेडेरल कौन्सिलचा अध्यक्ष असतो. हें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कौन्सिल व राइश्टॅग यांनी पास केलेल्या साम्राज्यविषयक कायद्यांचा अम्मल सुरू करण्यापूर्वी त्यांना बादशहाची मंजुरी मिळवावी लागते. आणि ती मंजुरी मिळून अम्मल सुरू होण्यापूर्वी साम्राज्याच्या चॅन्सेलरने त्यांच्यावर आपली सही करावी लागते. राइश्टॅग सभेतील वादविवादाच्या वेळी तेथे हजर राहण्याचा फेडेरल कौन्सिलमधील सर्व सभासदांना हक्क आहे. फेडेरल कौन्सिल हे चॅन्सेलरच्या देखरेखीखाली कार्यकारी व सल्ला देणारे मंडळ आहे; आणि म्हणून त्याच्या एकंदर नऊ स्टॅंडिंग कमिठ्या आहेत. त्या येणेप्रमाणे:—(१) सैन्य आणि किल्ले; (२) लढाऊ जहाजे; (३) जकातपट्ट्या, देशांतल्या देशांतील जकाती आणि कर; (४) व्यापार; (५) रेल्वे, पोस्ट आणि तार; (६) दिवाणी व फौजदारी कायदे; (७) साम्राज्याचा वसूल; (८) परराष्ट्रीय व्यवहार; (९) ऑल्सेस-लोरेनचा कारभार. प्रत्येक कमिठीत निदान चार संस्थानांचे तरी प्रतिनिधि असतात.

सार्वभौम कामाच्या व्यवस्थेकरता निरनिराळ्या पुष्कळ कचेऱ्या स्थापन केल्या आहेत. या सर्व कचेऱ्यांवर चॅन्सेलरची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष देखरेख असते. या सर्वांत मुख्य कचेऱ्या (१) चॅन्सेलरी ऑफिस, (२) फॉरिन ऑफिस, आणि (३) जनरल पोस्ट आणि टेलिग्राफ ऑफिस या तीन आहेत. परंतु या कचेऱ्यांवरील मुख्य अधिकारी हे इंग्लंडप्रमाणे कॅबिनेटचे सभासद नसतात.

३१ मे १८६९ च्या निवडणुकीच्या कायद्याअन्वये २१ वर्षे वयाच्या प्रत्येक जर्मनला निवडणुकीचा अधिकार आहे; तसेच ज्याच्या वयाला पंचवीस वर्षे पुरी झाली आहेत, आणि जो एक वर्षापावेतो संयुक्त संस्थानांपैकी कोणत्या हि एका संस्थानांत राहिला आहे, त्याला प्रतिनिधि होण्याचा हक्क आहे. प्रतिनिधींना पगार नसतो; परंतु सभेची बैठक चालू असता त्यांना रेल्वेने फुकट प्रवास करता येतो.

जर्मनीचा पूर्वतिहास व इतर माहिती

राष्ट्रगमध्दें निरनिराळे मुख्य राजकीय पक्ष कोणचे आहेत व १८७१ पासून १९१२ पर्यंत त्यांचे किती किती प्रतिनिधि निवडून आले, हें खालील कोष्टकांत दाखविलें आहे:—

	१८७१-७४	७७-७७	७८-७८	८१-८१	८४-८७	९०-९३	९८-९८	१९०३-१९०७	१९१२
कन्सर्वेटिव	५६	४१	५९	५१	७६	८०	७७	५८	४५
फ्री कन्सर्वेटिव म्हणजे लिबरल	३९	३८	५७	२७	२८	२१	२२	१९	१४
नॅशनल लिबरल्स	१२०	१२७	९८	४५	५१	४१	४८	५०	४५
रॅडिकल्स	४८	३९	२८	७०	७४	७९	५३	३८	४४
सेंटर क्रि.कॅथलिक्स	६३	९२	९४	१००	९९	१०६	१०२	१००	८१
सोशल डेमोक्रेट्स	२	१२	९	१२	२४	३५	५६	८१	११०

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

यांशिवाय पोल्स, डेन्स वगैरे आहेत; परंतु त्यांचें महत्त्व फारसें नाहीं म्हणून ते आंकडे दिले नाहींत.

१८७१ सालापासून १९१२ पर्यंत एकंदर तेरा सभा ठरीव मुदतीच्या अंतरानें भरल्या, असें वरील कोष्टकांत दाखविलें आहे. प्रथम प्रतिनिधींची संख्या ३४७ होती, ती मागाहून ३९७ करण्यांत आली. यांपैकीं प्रशियातर्फें २३६ आणि बव्हेरियातर्फें ४८ सभासद असतात. बाकीच्या जागा इतर संस्थानांत कमीअधिक प्रमाणानें वांटल्या आहेत. वरील कोष्टकावरून राइश्टॅगमध्ये निरनिराळे बरेच संघ असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें. पार्लमेंटरी सत्तेच्या अभावीं या गोष्टीपासून फार अनिष्ट परिणाम होतात. इंग्लंडमध्ये जसा एक सत्ताधारी पक्ष व दुसरा विरुद्ध पक्ष असतो, तसा प्रकार जर्मनींत नाहीं. जो तो पक्ष आपलें मताधिक्य करण्याची खटपट करीत असतो, व त्यामुळें गव्हर्नमेंटचें म्हणजे बादशहा व त्याचे मंत्री यांचें चांगलेंच फावतें. आज या पक्षाला हातांत घर, उद्यां त्या पक्षाला हातांत घर, असे त्यांचे डावपेंच नेहमीं चालू असतात. इंग्लंडमध्ये जशी द्विपक्षीय राज्यपद्धति आहे तशी जर्मनींत नाहीं आणि यामुळें राज्यकारभारांत लोकांच्या हातांत जशी सत्ता असावयाला पाहिजे तशी मुळींच नाहीं. ब्रिटिश पार्लमेंटचा बाह्य थाट सर्व आहे; परंतु राइश्टॅगच्या हातांत त्या मानानें अगदीं बेताचा अधिकार असल्यानें, बादशहा व त्याचे मंत्री यांचा कल पाहूनच सभासदांनां आपलीं मते द्यावीं लागतात. १९१२ सालीं सोशियालिस्टांची संख्या फार वाढली. स्वतंत्रतेचा बाणा जर कोणाच्या अंगांत असेल तर तो याच लोकांच्या अंगांत आहे. यांची ही प्रगति जर अशीच कायम राहिली तर पार्लमेंटरी गव्हर्नमेंट जर्मनींत कांहीं वर्षांनीं तरी सुरू होईल अशी आशा करणें अस्थानीं होणार नाहीं.

साम्राज्यांतलीं सर्व संस्थानांचा (ऑल्सेस लोरेन व मॅक्लेन्बर्गच्या दोन

जर्मनीचा पूर्वतिहास व इतर माहिती

ग्रॅंड डचीस खेरीजकरून) सनदशीर पद्धतीने राज्यकारभार चालतो. ६ मोठ्या संस्थानांत 'लोअर हाउस' व 'अपर हाउस' अशा दोन-दोन सभा आहेत, बाकीच्या संस्थानांत एकएकच सभा आहे.

या विषयाचा अधिक विचार २१ व्या प्रकरणांत आला आहे, म्हणून तो येथेच पुरा करून जर्मन साम्राज्यांत प्रशियाचे महत्त्व किती व कां आहे याचे वर्णन करून हे प्रकरण पुरे करूं.

जर्मनींत प्रशियाचा दर्जा काय आहे यासंबंधाने बऱ्याच देशांतील लोकांचा गैरसमज आहे. प्रशिया म्हणजेच वस्तुतः जर्मनी आणि बाकीची संस्थाने त्याचीं उपांगे होत, असा किती तरी लोकांचा समज आहे. परंतु हा समज अगदी चुकीचा आहे. जर्मन साम्राज्य १८७१ सालीं जें स्थापन झालें तें निरनिराळ्या स्वतंत्र जर्मन संस्थानिकांच्या एकीकरणानें झालें. इतर संस्थाने जर्सी साम्राज्यांत मिळून गेलीं, तसेंच प्रशिया हें संस्थान जरी सर्वांत मोठें आहे तरी तें इतरांबरोबर साम्राज्यांत मिळून गेलें. साम्राज्यान्तर्गत संस्थानांतील अगदीं छोट्या संस्थानांनां जे हक्क आहेत, त्यांपेक्षां एक रातिभर देखील जास्त हक्क प्रशियाला दिलेले नाहींत. अमेरिकन प्रेसिडेंटला जसे कांहीं विशेष अधिकार देण्यांत आले आहेत, तसे जर्मन बादशहा कायसर यालाहि दिले आहेत; परंतु ते अमेरिकन प्रेसिडेंटच्या मानाने बरेच कमी आहेत. तथापि, प्रशियाचा राजा या नात्याने इतर संस्थानांच्या राजांपेक्षां त्याला यत्किंचितहि जास्त अधिकार नाहीं. साम्राज्याच्या व्यवस्थेसंबंधी जे नियम आहेत त्यांत आणखी असें ठरविलें आहे कीं, कायसरनें इतर राजांच्या कारभारांत मुळांच ढवळा-ढवळ करूं नये. कायसरसारख्या चळवळ्या मनुष्याला हा नियम बराच जाचतो, तरी पण तो निमूटपणें पाळणें त्याला भाग पडतें. हा नियम बाजूला गुंडाळून ठेवण्याचा त्यानें अनेक वेळां यत्न केला; पण तो इतर संस्थानिकांनीं सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आपल्या हकाला उत्तम प्रकारें जागणारें संस्थान म्हणजे बव्हेरिया; त्याच्या वाटेला जाण्याची तर कायसरची मुळीच सोय नाही. हें संस्थान विस्ताराच्या मानानें दुसऱ्या नंबरचें आहे, व तेथील लोकांना स्वतंत्र-तेची विशेष चाड आहे. बव्हेरियन्सच्या मनांत प्रशिया व प्रशियन्स यांच्या-विषयी फारसें प्रेम नाही. बव्हेरिया साम्राज्यांत सामील करण्याला प्रिन्स बिस्मार्कला फार आयास पडले. शेवटीं या संस्थानाला रेल्वे, पोष्ट व तारेच्या बाबतींत विशेष हक्क जेव्हां दिले, तेव्हां तें बिस्मार्कच्या म्हण-ण्याला कबूल झालें. प्रशियासंबंधानें वुर्टेम्बुर्ग आणि साक्सन या संस्था-नांची मनोवृत्तिहि बव्हेरियाप्रमाणेंच आहे. राइश्टॅगमध्ये भाषणें करतेवेळीं या संस्थानांतील प्रतिनिधि प्रशियावर यथेच्छ तोंडसुख घेत असतात. बाकीच्या संस्थानांत देखील कमी अधिक प्रमाणांनें प्रशियाविषयी अप्रीति आहे. प्रिन्स बिस्मार्क ही स्थिति जाणून होता. परंतु कालान्तरानें प्रशियाविषयी संस्थानिकांत प्रेम उत्पन्न होईल, या भरंवशावर त्यानें साम्राज्याची स्थापना केली. बिस्मार्कचा हा अदमास खरा ठरण्याचीं चिन्हे हळूहळू दिसू लागलीं आहेत. परस्परांतील वैम-नस्य आतां कांहींसें नरम पडत चाललें आहे. खुद्द बव्हेरियांत देखील हा नरमपणा दृग्गोचर होऊं लागला आहे. हीच स्थिति आणखी कांहीं वर्षे चालू राहिली तर सर्व संस्थानें एकमेकांशीं गुण्यागोविंदानें वागू लागतील. परंतु प्रशियन लोकांचा स्वभाव कांहीं बाबतींत फार चम-त्कारिक आहे, व त्यामुळे हा आनंदाचा दिवस आणखी किती दूर आहे तें निश्चयानें सांगतां येत नाही.

प्रशियांतील लोक निर्भेळ जर्मन रक्ताचे नाहीत, त्यांच्यांत मूळच्या स्लाव्ह जातीच्या रक्ताचें मिश्रण झालें असल्यानें त्यांची जात अस्सल जर्मन नाही, असें दक्षिण व पश्चिम भागांतील जर्मन समजतात. प्रशियनाचें वर्तन इतर लोकांशीं फार उद्धटपणाचें असतें. आगगाडींत, टूममध्ये, हॉटेलांत, कर-

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

मणुकीच्या ठिकाणीं अमका मनुष्य-प्रशियन आहे हें त्याच्या उद्धटपणावरून व असभ्यपणाच्या वागणुकीवरून तेव्हांच ओळखतां येतें. त्याच्या अंगांत चांगले गुण पुष्कळ आहेत; परंतु त्यांच्या बरोबरीनें वाईट गुणहि पुष्कळ आहेत. तो नेहमीं गर्वानें फुगलेला असतो; त्याचा स्वभाव फार हट्टी असून त्याला कोणाची भीडमुरवत नसते. खर्चांत त्याचा कंजूसपणा फार, व घरीं आल्यागेल्यांचा आदरसत्कार करण्याचें त्याच्या गांवींहि नसतें. लोकांनां चीड येईल अशी त्याची वागणूक असते. नाकपुड्या फेंदारून स्वतःची बढाई मारण्याची व लोकांची निंदा करण्याची त्याला फार हौस. सारांश, त्याच्यांत मनमिळाऊपणा आणि चतुरस्रता काडीचीहि नाही. यामुळें त्याच्याशीं जितका कमी प्रसंग येईल तितका बरा असें इतरांनां वाटतें. त्याच्याविरुद्ध जे पूर्वग्रह आहेत ते त्याच्या अंगच्या आडदांडपणामुळें आहेत.

तथापि इतकें असूनहि, प्रशियनेतर लोक हें जाणून आहेत इतकेंच नाही, तर ते ही गोष्ट कबूल देखील करतात कीं, राष्ट्राची सुधारणा करण्याचें काम प्रशियनांच्या मदतीशिवाय तडीस जाणार नाही. प्रशियानें इतर संस्थानांनां आपलें ऋणी करून ठेविलें आहे, आणि जर्मनीच्या राजकीय बाबतींत प्रशियालाच पुढाकार दिला पाहिजे, याविषयी कोणाचाहि मतभेद नाही. प्रशियाचें नेतृत्व, मारून मुटकून कां होईना, पण सर्वांनां मान्य आहे. प्रशियाचें इतर संस्थानांवर वजन राहणार हें निश्चित आहे; आणि तें तसें राहिलें पाहिजे याविषयीहि कोणाचा वाद दिसत नाही.

२६ संस्थानांपैकी प्रशिया हें एक संस्थान आहे हें खरें; परंतु जर्मन राज्याच्या विस्ताराच्या तीनपंचमांश त्याचा विस्तार (१३४,००० चौरस मैल) आहे, आणि लोकसंख्याहि त्याच प्रमाणांत आहे. शिवाय प्रशियानें गेल्या शतकांत जे नवीन प्रांत मिळविले आहेत ते सुपीक

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहेत व त्यांतील लोक उत्कर्षाभिलाषी आहेत. यामुळे सर्व राज्यांत प्रशियाला मोठेपणाचा मान मिळावा हें अपरिहार्य आहे. जर्मनीच्या बाकी राहिलेल्या दोनपंचमांश भागाला त्याच्या विस्ताराच्या व लोकसंख्येच्या मानानें राज्यव्यवस्थेच्या नियमांखाली जास्त महत्त्व दिलें आहे असें बाह्यतः दिसते; परंतु वस्तुतः “कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्” हें सामर्थ्य प्रशियाच्याच अंगांत आहे. प्रशियाचें हें सामर्थ्य कमी करणें कोणाच्याहि हातांत नाही. बव्हेरियन्स व इतर लोक जे चरफडतात ते ही वस्तुस्थिति धडधडित त्यांना दिसते म्हणूनच चरफडतात.

बुण्डेसराट प्रशियाच्या म्हणजे कायसरच्या इच्छेविरुद्ध सहसा जात नाही. एखाद्या राजकीय प्रकरणाचा आपल्या इच्छेप्रमाणें मताधिक्यानें निकाल लावून घेण्याकरतां प्रशियाच्या सतरा मतांपेक्षां तेरा अधिक मते त्याला मिळवावीं लागतात, आणि तीं मिळविण्याला त्याला मुळींच पंचाईत पडत नाही. कारण, आगगाड्यांचा एकमेकांशी संबंध, मोठ्ठ्या नद्यांसंबंधीं नियम, पोष्टाच्या सोई व याच प्रकारच्या इतर अनेक बाबतींत प्रशियानें जरा लगाम खेचून धरला कीं लहानसहान संस्थानांनां नरम पडावें लागतें, व या मार्गानें तेरा मते प्रशियाला बिन आयासानें मिळूं शकतात. शिवाय असा नरमपणा दाखविण्यांत इतरांचा तोटा नसतो; कारण, प्रशियाचे व त्यांचे आधिभौतिक हितसंबंध एकाच स्वरूपाचे असतात. याप्रमाणें प्रशियानें एखादा कायदा पास केला म्हणजे आपल्याइकडे देखील त्याच धर्तीवर कायदा पास करण्याला इतर संस्थानिक नेहमीं तयार असतात. प्रस्तुतच्या कायसरसारख्या दडप्या राजाच्या कारकीर्दींत इतर संस्थानिक केवळ गोगलगाय बनले आहेत. परंतु त्याच्या पश्चात् बादशाही पद मिळविणारे प्रशियन राजे जरी कमी योग्यतेचे असले, तरी त्यामुळे प्रशियाचें महत्त्व कमी होणार नाही हें निश्चित आहे. प्रशियाला चिडविण्यांत आपला फायदा नाही हें

जर्मनीचा पूर्वेतिहास व इतर माहिती

संस्थानिक व त्यांची प्रजा अगदी पूर्णपणे जाणून आहेत.

प्रस्तुतची स्थिति चिरकाल अशाच राहिल असा भरंवसा नाही. इळूइळू प्रशिया इतर संस्थाने आपल्या घशांत टाकणार असें एका ग्रंथकाराचें मत आहे. पण हा प्रकार थोड्याच दिवसांत होणार का कांहीं कालान्तरानें होणार, यासंबंधानें आजला नुस्त्या कल्पनाच करीत बसलें पाहिजे, असें तो म्हणतो.

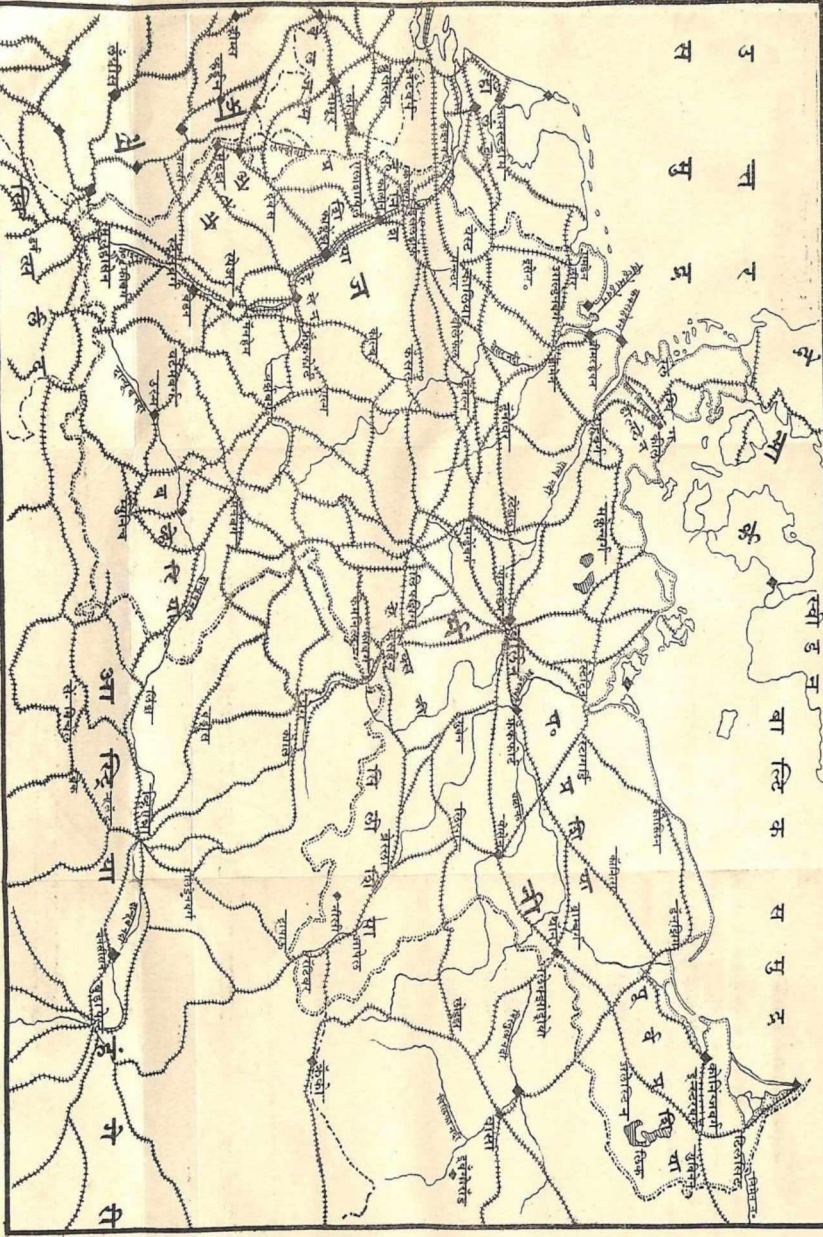
प्रशियाविषयीं सर्वत्र पसरलेली अप्रीति इळूइळू कमी होत चालली आहे, हें मागें सांगितलेंच आहे. आणि हल्लींची पिढी जाऊन नवी पिढी आली म्हणजे जुन्या आठवणी बुजून जातील व परस्परांत प्रेमभाव वाढेल असा तूर्त रंग दिसत आहे. शिवाय सर्व जर्मन तितके एक (Pan German movement) ही लाट आतां चोहोंकडे जी उसळली आहे, तिचा या बाजूनें चांगलाच उपयोग होईल. या चळवळीचा आय प्रवर्तक प्रोफेसर हेन्रिच व्हॉन ट्रिश्चर्की नांवाचा प्रसिद्ध इतिहासकार होय. या इतिहासकारानें केलेल्या राष्ट्रीय कामगिरीचें वर्णन करणारा डॉसननें लिहिलेला एक मार्मिक लेख जानेवारी १९१५ च्या "19th Century and After" या मासिकांत प्रसिद्ध झाला आहे, तो वाचकांनीं अवश्य वाचावा, अशी आमची शिफारस आहे. राजांच्या हातांतील सत्ता काढून घ्यावी, त्यांनां सालाची कांहीं तरी नेमणूक करून घ्यावी व सर्व सत्ता लोकांनीं आपल्या हातांत घ्यावी, हें मत जर्मनींत हल्लीं बरेच प्रचलित झालें आहे; व या मतानुसार इष्ट ती सुधारणा घडवून आणण्याचे अनेक उपाय सुचविण्यांत येत आहेत. परंतु ही सुधारणा अमलांत येण्याजोगी जर्मनींत अद्यापि तयारी नाही. तोंपर्यंत जर्मन राजांनां स्थानभ्रष्ट होण्याची भीति बाळगावयास नको. शिवाय प्रजानुरंजनाच्या कामांत बहुतेक जर्मन राजे तत्पर असल्यानें त्यांच्यासंबंधानें प्रजेंत वेदिली उत्पन्न होण्याचा संभवहि फार कमी आहे. जर्मन

भाधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कला, वाङ्मय व शास्त्रे यांना राजे उदार आश्रय देतात, यामुळे कर्तव्य-
शून्यतेचा आरोपहि त्यांचेवर येऊं शकत नाही. पुढें मागे जर्मनीचा
राज्यकारभार लोकांच्या हातांत येईल याविषयी शंका नाही; परंतु तो
काल अजून किती दूर आहे हें आज निश्चयानें सांगतां येणें कठिण आहे.

ना० कृ० आंगाशे.

उत्तर प्रदेश का नक्सामा

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

प्रकरण पाहिलें

नवीन विचारक्रांति

गेल्या पन्नास वर्षांपूर्वीची जर्मनीची स्थिति पाहिली तर आपल्याला असें दिसून येईल की, त्या देशांतील लोकांच्या मनाची धांव अगदीं संकुचित होती; म्हणजे आपला देश, आपली भाषा, आपले आचारविचार, आपला धर्म व आपलें तत्त्वज्ञान, यांच्या चिंतनांतच ते गढून गेलेले होते. 'स्व' म्हणजे 'आपण' व 'आपलें' याव्यतिरिक्त अन्य विषय त्यांच्या बुद्धीला माहीत नव्हता. अलीकडील पन्नास वर्षांत मात्र ही स्थिति अगदीं पालटली आहे. आपल्या देशाच्या बाहेर पृथ्वीचा बराच भाग आहे, त्या भागांत प्रवेश करून आपल्या देशाचा व्यापार वाढवावा व आपला देश सधन करावा, इतकेंच नाही तर या साधनांच्या साहाय्यानें, त्यांचें राजकीय महत्त्वहि इतर ठिकाणीं स्थापित करावें, अशी भावना या अलीकडच्या काळांत जर्मन लोकांच्या मनांत उद्भवली आहे व तदनुरोधानें त्यांचे उद्योग अव्याहतपणें चालू आहेत. पूर्वीचा मनाचा संकुचितपणा टाकून दिल्यानें त्यांच्या विचाराला अगदीं नवें वळण लागलें आहे. सर्व जगांत आपलें नांव गाजवावें, जगाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर आपली सत्ता चालवावी, विद्येच्या जोरावर नाना प्रकारच्या कला साध्य करून व नवे नवे शास्त्रीय शोध लावून, आपला देश सुसंपन्न करावा, असें प्रत्येक जर्मनला वाटूं लागलें आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

ही विचारक्रांति घडून येण्याला मुख्य कारण काय झाले याचा आपण विचार करू लागलो म्हणजे सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी उदयाला आलेले कांट, फिश्टे, गेटी आणि शिलर हे चार ग्रंथकार आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहतात. या चौघां ग्रंथकारांनी आपआपल्या तऱ्हेने आपल्या लेखणीच्या जोरावर जर्मन लोकांत नवीन चैतन्य उत्पन्न केले. नेपोलियनच्या तडाख्याखाली जर्मन लोक निस्तेज होऊन अगदी नादान बनून गेले होते. हा त्यांचा नादानपणा नाहीसा करून त्यांच्यांत नवीन जोम व वीरश्री उत्पन्न करण्याचे श्रेय जर कोणाला द्यावयाचे असेल तर ते या ग्रंथकारांनाच दिले पाहिजे. आपल्या देशाच्या अभ्युदयार्थ देशांतील प्रत्येक मनुष्याने आत्मयज्ञ केला पाहिजे, हे या ग्रंथकारांचे तत्त्व जनतेच्या मनावर ठसले व त्यामुळे नेपोलियनने विस्कळून टाकलेल्या घडीचा जम पुनः हळूहळू बसत चालला. लोकांच्या अंगांत शौर्याचे नवे वारे खेळू लागले व त्यामुळे पुढे थोड्याच काळाने कराव्या लागणाऱ्या युद्धांत त्यांना यश संपादतां आले. या ग्रंथकारांनी ही एकच कामगिरी केली असे नाही, तर शौर्याबरोबरच विद्येची अभिरुचिही लोकांत जागृत केली. ही अभिरुचि पुढे पुढे इतकी वाढत गेली की, जर्मनी म्हणजे विद्येचे माहेरघर, असा सर्वत्र लौकिक झाला. याप्रमाणे शंभर वर्षांपूर्वीच्या जर्मनीची हल्लीच्या जर्मनीबरोबर तुलना करून पाहतां पूर्वीचा मनु पालटून आतां अगदी नवा मनु सुरू झाल्याचे आपणांस दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकांतील पहिल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास आपण वाचला तर काल्पनिक सृष्टींत भराऱ्या मारण्यांत व अध्यात्मविचारांत तेथील लोक गडून गेलेले होते असे अनुभवास येते. तोच दुसऱ्या पन्नास वर्षांचा इतिहास पहा, म्हणजे त्यांत अगदीच निराळा प्रकार आपल्या दृष्टीस पडतो. काल्पनिक सृष्टि नाहीशी होऊन तिच्या जागी ईश्वराने निर्मिलेली दृश्य सृष्टि येऊन बसली, व मनुष्यजातीच्या सुखाकारितां परमे-

नवीन विचारक्रांति

श्वरानें निर्माण केलेल्या अखिल वस्तू काय आहेत, त्यांचे गुणधर्म काय आहेत, याचा शोध करण्याकडे विचाराचा ओघ पालटला. या विचारांना लवकरच पारिणत स्वरूप प्राप्त होऊन आधिभौतिक संपर्कात जर्मनीने अग्रपूजेचा मान मिळविला. शंभर वर्षांपूर्वी जर्मन लोकांनी भावनाधीन होऊन कल्पनासृष्टीत बरेच मोठे वैभव संपादन केले होते, परंतु आर्थिक लाभ त्यांना मुळीच झाला नव्हता. आजला आर्थिक लाभ त्यांनी करून घेतला आहे व जी सृष्टि आपण डोळ्यांनी पहातो त्या सृष्टीवर-काल्पनिक सृष्टीवर नव्हे-तावा मिळविण्याचें ध्येय त्यांनी आपल्या डोळ्यासमोर ठेविले आहे.

शंभर वर्षांमार्गे जर्मन लोकांची स्थिति कशी होती, याचें वर्णन त्यांच्याच एका ग्रंथकारानें केले आहे व तें वाचण्याजोगें आहे. तो ग्रंथकार म्हणतो:-“[पूर्वीच्या कालांत] जर्मन लोक गरीब व दुबळे होते. जगांतील इतर लोक त्यांचा तिरस्कार करीत व वेळ पडली की त्यांना बुचाडीत. लोकांनी त्यांना गुलामाप्रमाणें वागवावें, त्यांच्या शेतांत शिरून तेथील माल लुबाडून न्यावा, व प्रसंगविशेषी त्यांची कत्तलहि करावी. आत्मसंरक्षणार्थ शत्रूशी ते झगडत असत; परंतु हे लोक आपल्याला असे कां सतावतात व छळतात, याचें कारण शोधून काढण्याची खटपट त्यांनी केव्हांच केली नाही. जगांतील संपत्ति इतर राष्ट्रांनी आपआपसांत वांटून घ्यावी, व जर्मन लोकांना नुस्तें विचारूं देखील नये, असा प्रकार कां असावा, हा विचार त्यांच्या मनाला केव्हांहि शिवला नाही. पोटाकरितां जेवढा उद्योग करणें अवश्य होतें, तेवढा केल्यानंतर बाकीचा वेळ आपल्या घरांत शांत अशा जागी बसून, जुने ग्रंथकार, कवि व तत्त्ववेत्ते यांच्या संगर्तांत घालवावा, त्यांच्याबरोबर आनंदानें डोलावें किंवा दुःखाकुल होऊन रडूं लागावें, अशी त्यांची दिनचर्या असे. तत्त्वज्ञानांत ही मंडळी गढून गेली म्हणजे स्वतःच्या शरीर-आच्छादनाची

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अथवा खाण्यापिण्याची देखील शुद्ध त्यांना रहात नसे. मनोराज्यांत एकदां का त्यांनी प्रवेश केला, म्हणजे आपल्याभोंवतीं जगांत काय चाललें आहे याची त्यांना मुळांच शुद्धि रहात नव्हती.” याप्रमाणें वर्णन केल्यानंतर तोच ग्रंथकार पुढें म्हणतो, “पण आतां हें सर्व पालटलें आहे. निरूपयोगी तत्त्वज्ञान आम्हीं बाजूला गुंडाळून ठेवलें आहे. लहान वयांत आम्हीं आपला वेळ फुकट घालविला हें खरें; पण आम्ही आतां मोठे झालों आहों, आमचा फायदा कशांत आहे हें आम्हांला चांगलें कळूं लागलें आहे, आम्ही आतां नवीन उद्योगाला लागलों आहों. वाटेल तितक्या जरी अडचणी आल्या तरी, त्यांना न जुमानतां शेवटची मजल गांठावयाची, असा आमचा पक्का निर्धार झाला आहे.”

जर्मन लोक स्वभावतः मोठे उत्साही, उद्योगप्रिय व बुद्धिमान आहेत. जगाच्या इतर भागांत आधिभौतिक सुधारणा मोठ्या झपाट्याने होत असतां ते मागें पडतील हें शक्य नव्हतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभालाच कल्पनासृष्टीतून बाहेर पडून बाह्य सृष्टीकडे अधिक लक्ष पुरविण्याचा अंकुर त्यांच्या मनांत उद्भवल्याची स्पष्ट चिन्हे दिसूं लागली होती. हा अंकुर फुटून फार वर्षे झालीं नाहींत तोंच त्याचा हल्लीं आपण पाहतों तेवढा विस्तृत वृक्ष बनेल अशी मात्र कल्पना त्या वेळीं कोणाला झाली नाहीं. १८७० सालीं फ्रेंचांबरोबर केलेल्या युद्धांत जर्मन लोकांचा विजय झाला व हा विजयच त्यांच्या अभ्युदयाला मुख्यत्वेकरून कारणीभूत झाला. नवे नवे शास्त्रीय शोध लावून व्यापारांत एक एक पाऊल पुढें टाकण्याला त्यांनीं तेव्हांपासून सुरुवात केली. आजला सर्व जगार्शी त्यांचा व्यापार इतका वाढला आहे कीं, तो पाहून कोणीहि मनुष्य थक झाल्याशिवाय राहणार नाहीं! ज्यांच्या हातांत व्यापार त्यांच्या घरांत संपत्ति, या न्यायानें जर्मन राष्ट्र सुसंपन्न झालें आहे. १८७० सालचा युद्धप्रसंग आला नसतां तर आजची स्थिति प्राप्त

नवीन विचारक्रांति

होण्याला जर्मनीला आणखी अनेक वर्षे वाट पहावी लागली असती, असे चव्याच इतिहासकारांचे मत आहे.

या युद्धांत जर्मनीला अधिक मुख्य मिळाला, जित राष्ट्राकडून लढाईच्या खंडणीदाखल फार मोठी रक्कम मिळाली, हा झाला सांपत्तिक फायदा. परंतु याच्याबरोबरच, जर्मन लोकांच्या विचारांत फार मोठी क्रांति घडून आली, व तिच्यापासून त्यांचा जो फायदा झाला तो सांपत्तिक फायद्यापेक्षां सहस्रपटीने जास्त आहे.

या विचारक्रांतीमुळे औद्योगिक बाबतीत जर्मनीची सुधारणा कशी झाली, परदेशांशी व्यापार करण्यांत त्याने कसे यश संपादन केले, या विषयांचे विवेचन तूर्त येथे करावयाचे नाही; प्रसंगानुसार ते पुढे करण्यांत येईल. जर्मन लोकांच्या वागणुकीत प्रमुखपणाने दृष्टोत्पत्तीस येणारे नवीन वळण कोणत्या स्वरूपाचे आहे, याचीच ओळख पटवून देणारी बिनचुक चिन्हे वाचकांना सांगण्याचा प्रस्तुत इरादा आहे.

जर्मनीत विद्यार्थ्यांना हल्लीं जें शिक्षण देण्यांत येते, तें या चिन्हांपैकीच एक चिन्ह आहे. ज्या शिक्षणाच्या योगाने विद्यार्थ्यांच्या मनांत भौतिक विषयांवर आसक्ति जडेल, अशा प्रकारचे शिक्षण शाळांतून व कॉलेजांतून देण्याकडे जर्मनीतील शिक्षणखात्याचा हल्लीं विशेष कटाक्ष आहे. हें शिक्षण देण्याचा आरंभ जर्मनीनेच काय तो केला, इतर राष्ट्रांत तें पूर्वी मिळत नव्हते, व आतांही मिळत नाही, असा आमच्या म्हणण्याचा अर्थ नाही. शिक्षणाची ही प्रवृत्ति थोड्याफार प्रमाणांत चोहोंकडे होतीच. परंतु आतां जर्मनीत ती जशी स्पष्टपणे दिसून येते, तशी ती इतरत्र दिसून येत नाही, एवढेच सांगण्याचा आमचा हेतु आहे. असो. नवीन शिक्षणाचे स्वरूप निश्चित केल्यावर पहिला हल्ला जो तेथे झाला तो जिम्नेशिया (Gymnasia) नांवाचे प्रसिद्ध असलेल्या दुर्यम प्रतीचे शिक्षण देणाऱ्या शाळांवर झाला. या शाळांना मिळत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असलेलें उत्तेजन कमी करून नवीन पद्धतीच्या शाळा स्थापन होऊं लागल्या, व त्यांची संख्या दिवसानुदिवस वाढत्या प्रमाणावर होऊं लागली. प्रशियांतील दुय्यम शाळांत आजपर्यंत कधी मिळालें नाहीं इतकें इंग्रजी भाषेचें शिक्षण सध्यां मिळूं लागलें आहे. इंग्रजी भाषा चांगली, तिच्यांतील वाङ्मय उच्च दर्जाचें, म्हणून त्या भाषेविषयी प्रशियांतील लोकांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न झालें आहे, असा याचा अर्थ नाहीं. फ्रेंच भाषेच्या ऐवजी इंग्रजी भाषा अवश्य विषय म्हणून शिकवावी असा जो सरकारानें ठराव केला, त्या ठरावांत इंग्रजी भाषेचा गौरव करणारी शब्दरचना केली आहे, हें खरें; परंतु ती केवळ शब्दरचना आहे, प्रेमाची खूण नाहीं, हें आपण विसरतां कामा नये. व्यापारी लोकांत इंग्रजी भाषा चालते, जगांत कोठेंहि जा, इंग्रजी येत असलें म्हणजे कोणच्याहि व्यापाऱ्याचें कोठेंहि अडावयाचें नाहीं, ही तिच्यांत व्यवहारदृष्ट्या विशेष सोय आहे, आणि या सोयीकडे लक्ष पुरवूनच जर्मनीनें तिचा अंगीकार केला आहे, तिच्यावर प्रेम जडलें म्हणून नव्हे! व्यवहारोपयोगी शास्त्रें शिकविणाऱ्या पाठशाळांनां प्रशियन सरकार सढळ हातानें वाटेल तितका पैसा देतें; पण तत्त्वज्ञानाचें शिक्षण देणाऱ्या संस्थांनां मात्र वाटाऱ्याच्या अक्षता मिळतात, अशी किती तरी प्रशियन प्रोफेसरांची तक्रार आहे. या विषयासंबंधानें एक ग्रंथकार म्हणतो:—“सृष्टिविज्ञान व धंदे-शिक्षण यांकडे विशेष लक्ष पुरविल्यानें मानसशास्त्रें आणि कला यांकडे कोणी फारसें बघेनासें झालें आहे. कोणताहि व्यवसाय करणारा आधुनिक जर्मन पहा; बाह्यसृष्टीचें ज्ञान करून घेण्याकडे त्याच्या मनाचा ओढा फार! आत्मज्ञान संपादन करून आत्मसुखाची इच्छा बाळगणारा माणूस फारच विरळा! उद्योग, व्यापार, ऐहिक संपत्ति यांत आम्हां बराच वर नंवर पटकावला आहे. परंतु ही सृष्टि केव्हां निर्माण झाली, तिचा निर्माता कोण, या सृष्टींत कोणतीं गूढ तत्त्वे भरली आहेत,

नवीन विचारक्रांति

त्या तत्त्वांचें खरें रहस्य काय आहे, या विषयांचा विचार करणारा व त्या विचारापासून होणाऱ्या आनंदाचा आस्वाद घेणारा गृहस्थ प्रस्तुत आपल्याला फारसा पहावयाला मिळत नाही, ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे !”

सरकारी नोकरी करून जो संपत्तीचा लाभ व्हावयाचा, त्यापेक्षां फार मोठा लाभ व्यापारांत होतो, असें जर्मन लोकांच्या अनुभवाला येऊं लागलें आहे, आणि त्याचा परिणाम मोठ्या व हलक्या दर्जाच्या सरकारी नोकरांवर सारखाच होऊं लागला आहे. व्यापाराची चव लोकांनां लागण्यापूर्वीं सरकारी नोकरी करणें अधिक फायद्याचें होतें, आणि यामुळें मोठमोठ्या सरकारी हुद्द्यावर असणारीं माणसें लोकांत विशेष आढ्यतेनें वागत असत. सरकारी अधिकारी म्हणजे वरिष्ठ प्रतीचे लोक अशी समजूत दृढमूल होऊन बसली होती; आणि म्हणून ते रयतेशीं अगदीं तुटून व तुसडेपणानें वागत असत. परंतु व्यापाराचीं साधनें वाढल्यानें वाटेल त्याला संपत्ति मिळविण्याचे अनेक मार्ग खुले झाले, व सरकारी नोकरी न करतां शेकडों माणसें भराभर श्रीमंत होऊं लागलीं. त्याबरोबर अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांवरील अधिकाराची व श्रीमंतीची धुंदी उतरली, व इतर लोकांबरोबर मोकळ्या मनानें आणि बरोवरीच्या नात्यानें ते वागूं लागले. सरकारांत आपल्या कामगारांचो प्रतिष्ठा व मानमान्यता पूर्वीं-प्रमाणेंच आहे, या नोकरांत जी एक प्रकारची मोहिनो आहे ती अद्यापि कायम आहे, व तिच्यामुळेच “आम्हांला सरकारी नोकरी द्या” असे अर्ज करणाऱ्या लोकांची संख्याहि अजून कमी नाही, या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; परंतु जेवढा म्हणून उत्तम माणूस असेल तेवढा सरकारी नोकरांत मात्र सांपडावयाचा, अन्य ठिकाणीं सांपडावयाचा नाही, ही पूर्वींची स्थिति मात्र आतां राहिली नाही. आतां देशांतील खरी बुद्धिमत्ता जर कोणाला पहावयाची असेल, तर त्यानें निरनिराळ्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कंपन्या, कारखाने किंवा बँकांकडे नजर दिली पाहिजे. हें स्थित्यंतर कशामुळे झालें असावें, याचा आपण शोध करूं लागलों म्हणजे चट-कन् ही गोष्ट आपल्या ध्यानांत येते की, सरकारी नोकरीच्या बाहेर राहून खाजगी धंद्यांत लोकांना जितकें द्रव्य कमावतां येतें, त्याच्या तोलाचें द्रव्य, पगाराच्या रूपानें, सरकारला आपल्या नोकरांना देणें परवडत नाही; आणि यामुळे सरकारी नोकरीकडे लोकांचा ओढा अर्थातच कमी झाला. आपल्या नोकरींत हुषार माणसें असावीं या हेतूनें सरकार लांबलचक पदव्यांचें व सोन्याच्या पदकांचें आमिष लोकांना दाखवीत असतें; परंतु या पदव्यांपासून किंवा या पदकांपासून नोकरांत शिरणाऱ्या माणसांचा खिसा थोडाच गरम होणार आहे! मोठमोठ्या सरकारी जागेचे राजीनामे देऊन खाजगी धंद्यांत शिरलेल्या लोकांची उदाहरणे जर आपण पाहूं लागलों तर तीं अनेक सांपडतील. पूर्वी मोठ्या हुद्द्यावर असलेला गृहस्थ आतां पहावा, तर तो एखाद्या कंपनीचा मॅनेजिंग डायरेक्टर किंवा साधा डायरेक्टर झालेला आपल्या दृष्टीस पडेल. दुसरा इसम पहावा, तर तो एखाद्या ट्रामवे कंपनीत शिरलेला दृष्टीस पडेल. तिसरा पहावा, तर तो एखाद्या मोठ्या लोखंडाच्या कारखान्यांत मॅनेजर म्हणून काम करीत असेल. अशीं उदाहरणे कोठवर द्यावीं? वाचकांनींच त्याची कल्पना करावी हें बरें.

अलीकडच्या काळांत इतर लोकांवर वरचढ करण्याची जी मनीषा जर्मन लोकांत उत्पन्न झाली आहे, तिचें मुख्य महत्त्व, वरवर विचार करणाऱ्या इंग्रज लोकांच्या मतानें या गोष्टींत आहे की, तेथील उद्योगधंदा करणारे आणि व्यापारी यांनीं जगांतील व्यापार आपल्या हातांत घेतला आहे. तथापि या विषयाची विशेष बारकाईनें चवकशी करणारे लोक नुसत्या व्यापाराकडेच न पाहतां चौहोंकडे आपली नजर फेंकतात. आणि तसें केल्यावर जर्मनींत प्रकट झालेल्या नवनि तेजाचा

नवीन विचारक्रांति

प्रभाव इतर अनेक बाबतीतहि पडत असल्याची स्पष्ट चिन्हें त्यांना दृग्गोचर होतात. शरीरांत रग असणें यांतच खरा पुरुषार्थ, असें जर्मन लोकांना अधिकाधिक वाटूं लागलें आहे, हें त्या चिन्हांपैकीं आणखी एक चिन्ह आहे. गेल्या शतकांतील उत्तरार्धाच्या आरंभी तीन युद्धांत प्राशियानें विजय संपादन केला, त्याचाच हा परिणाम आहे हें निर्विवाद आहे. एखादें राजकारण साधावयाचें असेल तर तेवढ्यापुरती शरीर-सामर्थ्यावर विशेषेंकरून भिस्त ठेवणें स्वाभाविक आहे. गेल्या पिढीत जर्मनीनें, देशांतल्या देशांत म्हणा, अथवा परदेशांत म्हणा, जें जें राजकारण केलें, तें तें मणगटांतील जोरावरच लक्ष देऊन केलें. हें राजकारण करणारा प्रसिद्ध मुत्सद्दी, प्रिन्स बिस्मार्क, या मताचा आव-प्रवर्तक होता. “ राजकीय प्रश्न म्हणजे शक्तीचे प्रश्न ” हें बिस्मार्कचें ठरीव मत होतें, व तें तो नेहमीं आपल्या हृदयार्शीं वाळगून होता. लढायांत त्यानें शक्तीचा उपयोग केला हें वाजवी होतें; परंतु लढाई-खेरीज इतर बाबतीतहि तो शक्तीच्या मात्रेचा उपयोग करीत असे, याचें समर्थन कसें करावयाचें ?

अमुक शास्त्राचा अमुक सिद्धान्त आहे, असें प्रतिपादन करणाऱ्या माणसाचें बोलणें शांतपणानें ऐकून घेण्याची बिस्मार्कला मुळींच संवय नव्हती. एखाद्या विषयाचें आपल्या मनार्शींच चिंतन करणारा व त्यांत मग्न होणारा मनुष्य त्याला दृष्टीसमोर देखील नको होता. एखादें काम करावयाचें असें एकदा मनानें ठरविलें म्हणजे तें दृढनिश्चयानें तडीस न्यावयाचें, हा त्याचा बाणा असल्यानें लोकांच्या मनावर याचा काय परिणाम होईल, त्यांच्या फार दिवसांच्या समजुतीचा व विचारांचा आपल्या हातून अनादर होईल किंवा काय, याची पर्वा त्यानें केव्हांहि केली नाहीं. अशा प्रकारचा दृढनिश्चय म्हणजे मणगटांतील जोराची दुसरी प्रतिमा होय, हें उघड आहे. प्रिन्स बिस्मार्कच्या या कृतीचें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मंडन करणारे व त्याच्या मताचा अनुवाद करणारे लोक जर्मनीत आजमितीला कितीतरी आहेत ! त्याचा शहाणपणा, त्याचें आटोकाट धोरण हें कोणाला कां नसेना; पण त्याच्या मतांचा अनुवाद करण्याला या लोकांनां कोणची हरकत आहे ! “ आमच्या मुत्सद्दयांत मुत्सद्दीपणा कमी पडला तर तो केवळ आम्ही आपल्या शरीरसामर्थ्यानें भरून काढूं ” असे उद्गार एका प्रसिद्ध लष्करी जर्मन अभ्युदयकारानें थोड्या दिवसांपूर्वी काढले होते. खऱ्या राजकारणांत जर्मन मुत्सद्दी इतकी लष्करी थाटाची भाषा वापरीत नाहींत हें खरें; परंतु या दोघांची जाति एकच यांत वाद नाहीं.

आधिभौतिक सामर्थ्याचा इतका देव्हारा माजविण्याचा साहजिकच असा परिणाम झाला कीं, पूर्वी कधींहि नव्हती इतकी सत्ता सरकारच्या हातांत आली. सरकारच्या हातांत जितकी सत्ता किंवा अधिकार जास्त, तितकी प्रजेची सत्ता किंवा अधिकार कमी, हें मग ओघानेंच प्राप्त झालें, व त्याच्या योगानें हरएक बाबतति सरकारच्या तोंडाकडे रयतेला पहावें लागतें, अशी आजला स्थिति प्राप्त झाली आहे. सरकारवर जों जों जास्त भिस्त ठेवावी, तों तों त्याच्या अधिकाराचें क्षेत्रहि वाढत जातें. याचें प्रत्यंतर कोणास पाहिजे असेल तर त्यानें जर्मनीच्या प्रचंड सैन्याकडे पहावें. शक्य त्या उपायांनीं आपलें सामर्थ्य व बळ वाढवावयाचें ही जी जर्मन लोकांची इच्छा त्या इच्छेचें मूर्त स्वरूप म्हणजे ही प्रचंड सेना होय. जर्मन सैन्य म्हणजेच जर्मन राष्ट्र असा समज सार्वत्रिक झाला आहे. जमीनीवर

१. जर्मन समाजांत सैन्याचें प्रस्थ किती माजलें आहे याचें वर्णन ‘ जर्मनी ’ नांवाच्या ग्रंथांत फार मौजेचें केलें आहे. त्यांत म्हटलें आहे:—

One of the most striking features of German life is the presence every where of the regular soldiery and the great place the army holds in the thoughts and affections of the nation. Neat and tidy in appearance, you will see

नवीन विचारक्रांति

लढणाऱ्या अर्जिक्य फौजेला लढाऊ गलबतांची जोड दिली पाहिजे, अशी जी सर्वत्र हाकाटी चाललेली ऐकू येते, त्याचें बीज जर्मन सामर्थ्य वाढविण्याच्या इच्छेंतच आहे. लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याची इतकी जय्यत तयारी चालू आहे, तरी तिच्यापासून इतर राष्ट्रांनीं भीति बाळगण्याचें मुळींच कारण नाहीं, असा आव वालून कित्येक ग्रंथकार असें प्रतिपादन करतात कीं, आमच्या राष्ट्राइतकें शांतताप्रिय राष्ट्र दुसरें कोणचेंहि नाहीं. शिवाय व्यापारांत जर्मनीचें पाऊल पुढें पडावें ही आमची इच्छा खरी; पण ती पूर्ण करण्याकरतां इतर राष्ट्रांशीं हातघ्राईवर येण्याचें आम्हांला मुळींच कारण नाहीं. राज्यांत प्रचंड सैन्य असावें एवढ्याचकरतां तें ठेवलें आहे, त्याचा इतर राष्ट्रांविरुद्ध उपयोग करून घेण्याकरतां तें ठेवलेलें नाहीं, असे विचार या ग्रंथकारांनीं आपआपल्या पुस्तकांत ग्रथित केलेले आहेत ! भांडवलवाले व मजूरदार,

in every town officers strutting the streets with a look of conscious dignity, jingling their spurs and clanking their sabres. The daily press in Germany, while often ignoring political topics that seem to touch the masses more closely, is forever devoting much space and time to a discussion of the different phases of army life, and their readers demand this. ... No where else in the world is the army so much identified with the nation, and no where else is respect and tender regard for the army so deep-seated and general. P. P. 216-17.

१. हें त्यांचें म्हणणें खरें आहे असें गृहीत धरून चाललें तरी त्याचा व्यवहारांत काय परिणाम होतो हें पाहण्याजोगें आहे. व्यापाराच्या उन्नतीकरतां कां होईना, पण प्रचंड सैन्य आणि लढाऊ आरमार राष्ट्रांत पाहिजे, असें लोकांना वाटू लागल्यामुळें या दोन कामांकरितां वाटेल तितका पैसा खर्च करण्याला पार्लमेंटांतील लोकांचे प्रतिनिधि सरकारला मागचा पुढचा विचार न करतां संमति देऊं लागले. पार्लमेंटांतील इतर अनेक बाबतींत देखील सरकारचा वरचढपणा पदोपदीं अनुभवास येतो.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कारखानेवाले व शेतकरी पहा, त्यांच्यांत देखील सरकारचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून “बळी तो कान पिळी” हाच प्रकार चाललेला पहा-वयास सांपडतो.

जॉन रस्किन एके ठिकाणीं असें म्हणतो कीं, एखाद्या राष्ट्राचें हृद्रत आपल्याला कळून घ्यावयाचें असेल, किंवा कोणचें ध्येय साधण्याची त्या राष्ट्राची खटपट चालू आहे, हें अजमावयाचें असेल, तर त्या राष्ट्रांतील वास्तुविद्या—आर्किटेक्चर—आपण पहावी म्हणजे झालें. जर्मनींत प्रस्तुत प्रचलित असलेल्या वास्तु-विद्येच्या कसोटीला हें रस्किनचें मत जर आपण लावेलें, तर तें अक्षरशः खरें आहे, असें आपल्या अनुभवास येईल. जर्मनीच्या उत्तर-भागांतील शहरें पहा, किंवा खुद्द बर्लिन राजधानीकडे पहा. अलीकडील तीस वर्षांत या ठिकाणीं जेवढ्या म्हणून नवीन इमारती बांधल्या आहेत तेवढ्या सर्वांत इमारतींच्या मालकांचें सामर्थ्य दर्शविण्याकडेच इंजिनियरानीं सर्व लक्ष पुरविल्याचें दिसून येतें. अठराव्या शतकांत किंवा त्याच्याहि पूर्वी बांधलेला पण हल्लीं अवशिष्ट असलेला बर्लिन शहराचा भाग पाहिला म्हणजे कारागिरांचें कौशल्य पाहून आपलें मन आश्चर्यचकित होतें. याच्या उलट, अलीकडे बांधलेल्या सरकारी इमारती, प्रार्थनालयें किंवा पूल पहा. यांची बांधणी किती ओबड-धोबड आणि किती अवाढव्य! या अवाढव्यपणामुळें इमारतींच्या मालकांचा मोठेपणा पाहणाऱ्यांच्या लक्षांत येतो; पण त्याचें मन प्रसन्न न होतां एखाद्या मोठ्या ओझ्याखालीं दडपून टाकल्यासारखें होतें. कारागिरांच्या कुशलतेचा व कल्पकतेचा या इमारतींत मागमूसहि लागत नाहीं. खाजगी इमारतींत देखील वरीलप्रमाणें मालकांचें सामर्थ्य दाखविण्याचाच यत्न केलेला असतो.

आजकाल जर्मन राष्ट्राची सुधारणा सर्व अंगांनीं झाली आहे,

नवीन विचारक्रांति

आणि पुढें याहूनहि ती जास्त जास्त होईल यांत शंका नाही. पंचमहाभूतांवर ताबा चालवून जर्मन लोकांनी त्यांना आपल्या अगदी कड्यांत आणलें आहे; जगांतील बऱ्याच मोठ्या भागावर जर्मन सत्ता स्थापित केली पाहिजे, अशी आकांक्षा त्यांच्या मनांत उद्भवली आहे; व्यापार आणि उद्योगधंदे यांत ते इतर लोकांच्या फार पुढें गेले आहेत; आपलें लष्करी सामर्थ्य इतकें वाढवावयाचें की, परराष्ट्रांना डोळा वर करून आपल्याकडे बघण्याची छाती होऊं नये, असा त्यांचा आटोकाट यत्न चालू आहे; परोत्कर्ष सहन न होऊन समुद्रावर आपलें वर्चस्व स्थापन व्हावें या हेतूनें, समुद्राकडे मोठ्या आशेनें ते नजर लावून बसले आहेत. हीं सगळीं सर्वांगी सुधारणेचीं लक्षणें आहेत, नाहीं असें कोण म्हणेल? पण या सुधारणेच्या मुळार्शां काय आहे, याचा आपण विचार केला, तर आपल्याला काय दिसतें बरें? आधुनिक जर्मनीला गौरवोन्माद वायूचा झटका आला आहे, व त्या वायूच्या लहरींत त्याला इतर राष्ट्रांचा उत्कर्ष सहन होईनासा झाला आहे. सर्व राष्ट्रे आपल्या अंकित असावीं व सर्वत्र आपला विजय व्हावा, असें त्याला वाट्टें लागलें आहे. सारांश, वर वर्णन केलेल्या सुधारणेचें मूळ 'विजिगीषा' या एका शब्दांत आहे. विजिगीषा हें आधुनिक जर्मनीचें मुख्य सूत्र आहे.

सर्व जगाचे डोळे दिपवून टाकणारी जर्मनीची ही सुधारणा म्हणजे खरी खरी सुधारणा आहे किंवा नाही याचा आपण विचार केला पाहिजे. आणि तसा विचार करतांना जर्मनीनें आपल्यापुढें कोणचें उच्च ध्येय ठेविलें आहे, हें पाहणें जरूर आहे. अशा प्रकारचें ध्येय जर्मनीनें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवल्याचें पूर्ण विचारांतीं देखील अनुभवास येत नाही, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. शारीरिक व भौतिक सामर्थ्य जर्मनीपाशीं पुरून उरल इतकें आहे. परंतु या सामर्थ्याबरोबर लोकांचीं मनें जास्त सुसंस्कृत करण्याचें, अथवा त्यांच्या नीतिचा व बुद्धिचा विकास करण्याचें सामर्थ्य त्यां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

देशाला यावे तितकें आलें आहे असें वाटत नाहीं. हीं दोन सामर्थ्ये एक-स्वरूपी नाहींत असें दर्शविणारीं उदाहरणे सुधारणेच्या इतिहासांत पावलोंपावलीं आढळतात. पहिल्या प्रकारचें सामर्थ्य हें केवळ पशुवृत्तीचें लक्षण होय; दुसऱ्या प्रकारचें सामर्थ्य मात्र विशेष महत्त्वाचें आहे. शारीरिक सामर्थ्याला बुद्धिसामर्थ्याची जर जोड मिळाली नाहीं तर तें फार दिवस टिकत नाहीं. रोमनें आपल्या सैन्याच्या जिवावर, म्हणजे शरीरबळावर, राज्य केलें. परंतु सैन्याची वाताहात झाल्याबरोबर रोमची सत्ता धुळीस मिळाली. ग्रीसजवळ मोठें सैन्य नव्हतें, पण सैन्याची मदत जेथें कमी पडली तेथे ग्रीक लोकांनीं उच्च ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून आपल्या बुद्धीच्या सामर्थ्यावर लोकांचीं मनें जिंकलीं, व अशा सत्तेखालीं पुढें खुद्द रोमन लोकांनां देखील मान वांकवावी लागली !

जर्मनीची आजला हुवेहुव रोमसारखी स्थिति आहे. सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी रोमचें व ग्रीसचें अशां दोन उदाहरणे जर्मन पुढाऱ्यांपुढें उभीं होती. त्यांपैकीं कोणतें उदाहरण ते ग्रहण करतात, हें पाहण्याकडे जगाचे डोळे लागले होते. पण खेदाची गोष्ट ही कीं, ग्रीक लोकांना मागे सारून रोमन लोकांचेंच अनुकरण करण्याचें त्यांनीं ठरविलें असावें, असें सध्या तरी दिसतें. आतां यापुढें शारीरिक उन्नतीबरोबर मानसिक उन्नति करण्याच्या उद्योगाला ते लागतील किंवा नाहीं हें कालान्तरानें ठरावयाचें आहे. श्रेष्ठ प्रतीचें तत्त्वज्ञान, मनुष्याच्या मनाला रंजविणारें व विसावा देणारें काव्य आणि श्रेष्ठ वाङ्मय, यांची देणगी जुन्या जर्मनीनें जगाला दिलेली आहे, व त्यायोगानें जगावर अनंत उपकार झाले आहेत. पण अशा प्रकारची कोणची देणगी नवीन जर्मनी जगाला यापुढें देणार, हें सांगणें कठिण आहे. धान्यानें भरलेलीं कोठारें किंवा मालानें भरलेलीं व्यापारी अवजड गलबतें अथवा नवीन नवीन शास्त्रीय शोध लावून वाढविलेली अपार संपत्ति हीं कांहीं अशा प्रकारची देणगी नव्हे, हें खास.

नवीन विचारक्रांति

आणि त्याबद्दल कोणी जर्मनीचा फारसा धन्यवादहि गाणार नाही. "जर्मन संस्कृति म्हणतात ती आहे कोठे?" असा अलीकडील एका जर्मन ग्रंथकाराने प्रश्न केला आहे, त्यांतील रहस्य तरी हेंच आहे.

जर्मनीतील लोकांच्या मनावर अलीकडे कोणत्या गोष्टींचा पगडा बसत चालला आहे, याचें आतांपर्यंत केलेलें विवेचन जर वस्तुस्थितीला धरून असेल, तर त्यांच्या आयुष्यक्रमांत आणि स्वभावांत प्रकट होणाऱ्या स्थित्यंतराची बरोबर मीमांसा कोणालाहि करतां येण्याजोगी आहे. जडसृष्टीवर त्यांना प्रभुत्व स्थापन करतां यावें, परंतु मनस्सृष्टीवर मात्र तसें करतां येऊं नये, यांतील बीज तरी हेंच कीं, शारीरिक आणि आधिभौतिक सामर्थ्यावरच त्यांनीं आपली सर्व मदार ठेविली आहे. पंचमहाभूतांनां खेचून आपल्या ताब्यांत आणण्याचें सामर्थ्य यांच्या अंगांत जितकें आहे तितकें इतर कोणाच्याहि अंगांत नाही. यांची काम करण्याची शिस्त मोठी नमुनेदार आहे. जर्मनीत तयार झालेली यंत्रसामग्री सर्वोत्कृष्ट असते असें नाही; पण त्या यंत्रांच्या साहाय्यानें जें काहीं काम करतां येईल तें मात्र अगदीं उत्तम प्रतीचें असावयाचें हेंहि निर्विवाद आहे; तथापि हीं अचेतन यंत्रें सोडून मनुष्यरूपी सचेतन यंत्राला यांनीं हात घातला कीं तेथें तो लटपटावयास लागतो, याचें कारण काय ? याचें कारण देखिल वर सांगितलेली मनोवृत्ति, दुसरें नाही. जर्मनीतील कॉलेजांत व युनिव्हर्सिटीथांत मोठे मोठे पंडित निर्माण होतात, धंदेशिक्षणाच्या शाळांत अवजड यंत्रांची खडान्खडा माहिती असणारे व तीं यंत्रें चालविणारे कारागीर उत्पन्न होतात; परंतु विद्यार्थ्यांचें शील वनविण्यांत, किंवा त्यांच्या अंगांत एखादा विशिष्ट गुण उत्पन्न करण्यांत, या युनिव्हर्सिटीयांचा व विद्यालयांचा मुळींच उपयोग होत नाही. देशांत प्रचलित असलेली राज्यव्यवस्था या दोषाच्या मुळाशीं असल्यानें तिला नांवें ठेवणारे अनेक सुशिक्षित लोक तेथें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहेत. ही राज्यपद्धति वार्ट कां, तिच्यांत दोष कोणते आहेत व ते कसे काढून टाकतां येतील, यासंबंधाची स्पष्ट कल्पना या सुशिक्षितांना अद्यापि झालेली नसल्याने त्यांच्या तक्रारी अजून बऱ्याच अस्पष्ट आणि संदिग्ध आहेत हें खरें; परंतु विद्यासंपन्न माणसांचा आपल्या देशाच्या राज्यकारभारांत जितका हात शिरावयाला पाहिजे तितका तो हल्लींच्या राज्यपद्धतीमुळे शिरत नाही, व त्यामुळे राज्याचें तारू भलतीकडे झुकत चाललें आहे असें त्यांना वाटतें. तरी हातांत सत्ता नसल्यामुळे जागच्या जागीं चरफडत बसण्यापलीकडे त्यांना कांहींएक करतां येत नाही.

जर्मन लोकांच्या अंगांत चांगले गुण पुष्कळ आहेत, त्या गुणानुरूप त्यांची जगांत उन्नति व्हावी अशी इच्छा बाळगणारे जर्मनीच्या बाहेरहि अनेक लोक आहेत. त्यांच्या मतानें या लोकांच्या हातून जी एक मोठी चूक झाली आहे ती ही कीं, पूर्वीचीं आपलीं राष्ट्रीय ध्येयें अजीबात सोडून देऊन ते एकसारखे ऐहिक संपत्तीच्या मार्गें लागले आहेत. ऐहिक संपत्तीचा हा त्यांचा निदिध्यास पुढेंमार्गें कमी झाला म्हणजे त्यांच्यांत सार्विक वृत्तीचा उदय होईल व राजसी वृत्ति लयाला जाईल. कांहीं वर्षांनीं हा सुपरिणाम झाल्याचें आपल्याला खचित दिसून येईल, अशी आम्हांला बळकट आशा आहे. जर्मन राष्ट्र सुधारणेच्या दृष्टीनें अद्यापि बाल्यावस्थेंत आहे. बाळपणचा हूडपणा अजून त्यांच्या अंगांत आहे. हा हूडपणा नाहीसा होऊन बुद्धीला जरा स्थैर्य आलें व पोक्त विचार करण्याचें सामर्थ्य अंगां आलें म्हणजे जर्मनी हें एक सर्व बाजूंनीं नमुनेदार राष्ट्र होईल अशी आशा करणें खचित अस्थानीं नाही.

प्रकरण दुसरें

जर्मनीचे तीन विभाग

“डॉइश्लान्ड” अथवा जर्मनी व जर्मनीतील लोक यांच्यासंबंधानें सर्वसाधारण सिद्धान्त वसविण्याचें काम फार कठिण आहे. ‘जर्मनी’ या एका शब्दांत निरनिराळ्या २६ प्रांतांचा समावेश होतो व या प्रांतांत निरनिराळ्या प्रकारचे लोक राहतात. त्या प्रांतांत भूगोलाच्या दृष्टीनें फार फरक आहेत, त्यांचे राजकीय इतिहास भिन्नभिन्न स्वरूपाचे आहेत, जातीजातींत पोटभेद बरेच आहेत, आणि घरची रहाणी व शानार्जनाचे मार्गहि वेगवेगळे आहेत.

या भिन्नतेमुळे सर्वसाधारण सिद्धान्त ठरविणें जरी बरेंच कठिण आहे, तरी योग्य सावधगिरी बाळगली असतां, तसें करणें अगदींच अशक्य मात्र नाहीं. जर्मन राष्ट्राचे आपण जर कांहीं विभाग केले, तर हें काम बरेंच सुकर होईल असें आम्हांला वाटतें. हे विभाग निर्दोष किंवा प्रमाणबद्ध होतील असें आमचें आम्हांलाच वाटत नाहीं. तरी पण जर्मनी व जर्मन लोक यांचा बरोबर अदमास जर आपल्याला करावयाचा असेल, तर अशी एखादी योजना करणें अपारिहार्य आहे. आणि तसें केलें म्हणजे वर वर्णन केलेल्या भिन्न प्रकारांनां कांहीं तरी स्थानिक मर्यादा घालून देतां येतील.

आमच्या मतानें आम्हीं जर्मनीचे तीन विभाग करण्याचें ठरविलें आहे. लोरेन, वेडन, बव्हेरिया आणि साक्सेन या प्रांतांच्या सरहद्दीवरून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे एक रेषा काढावी. या रेषेनें जर्मनीचे उत्तरजर्मनी आणि दक्षिणजर्मनी असे दोन भाग पडतात. फ्रान्स व बेल्जमनजीकच्या व्हाइन प्रॉविन्सपासून पूर्वेकडे रशियन पोलंडच्या सरहद्दी-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पावेतो सर्व प्रशिया प्रांत, याशिवाय मॅक्लेन्सबर्ग्स, ओल्डेनबर्ग आणि ग्रन्साविक इतका प्रदेश उत्तरजर्मनीत पडतो. ऑल्सेस, लोरेन, साक्सेनची तीन राज्ये, बव्हेरिया आणि व्युर्टेबर्ग, तसेंच ग्रँड डची ऑफ वेडन इतका प्रदेश दक्षिणजर्मनीत येतो. या दोहोंच्या दरम्यान असणारी थुरिंजियन स्टेट्स हीं दोहोंपैकी कोणच्याहि एका भागांत न घालतां तशींच स्वतंत्रपणानें मध्ये राहूं दिली आहेत, व तसें करण्याला आमचीं कांहीं कारणेंहि आहेत.

पूर्वपश्चिम रेषेवर दुसरी एक लंबरेषा काढावी, म्हणजे या रेषेनें खुद्द प्रशियाचे दोन भाग पडतात. यापैकीं पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील भागांनां, पूर्वीच्याच संज्ञा कायम ठेवून, 'पश्चिम एल्बा प्रांत' व 'पूर्व एल्बा प्रांत' अशीं नांवे अनुक्रमें आपण देऊं. पहिल्या भागांत हॅनोव्हर, हेसी-नॉसा, व्हाइनलँड आणि वेस्टफालिया हे प्रदेश येतात; व दुसऱ्या भागांत शेतीच्या उपयोगीं पडणारा प्रशियाचा सखल भाग आणि मेक्लेन्बर्ग्सचे दोन प्रांत यांचा समावेश होतो. एल्ब नदीच्या पूर्वेकडील हा भूभाग म्हणजे जर्मन राष्ट्राचे धान्याचे कोठार आहे असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाही. कारण, वर्षांच्या वेगमीला जितका गहू आणि राय (Rye) नांवाचे धान्य लागते, त्यापैकीं जवळजवळ दोनतृतीयांश धान्य या प्रांतांत पिकते.

आम्हीं केलेले हे तीन भाग अनेक बाजूंनीं दोषास्पद आहेत, हें आमचें आम्हांलाच दिसत आहे. परंतु या व्यवस्थेनें, जर्मन राष्ट्रांत जे निरनिराळ्या प्रकारचे लोक आहेत त्यांच्या स्वभावांत, त्यांच्या व्यवसायांत व हितसंबंधांत साम्य कोणचें, विरोध कोणचा, याचा सांगोपांग विचार करणें व त्यापासून बरेच महत्त्वाचे सिद्धान्त काढणें सोपें जाईल याविषयीं आम्हांला शंका नाही.

प्रथमच आपल्याला असें दिसून येईल कीं, आम्हीं जी पश्चिमेकडून

जर्मनीचे तीन विभाग

पूर्वेकडे एक आडवी रेषा काढली, त्या रेषेने जर्मनीचे राजकीय दृष्ट्या, स्थूल मानानें कां होईना, पण अगदीं निरनिराळे दोन भाग पडतात. उत्तरभागांत (हँबर्ग आणि ब्रेमेन हे दोन प्रांत खेरीज करून) कान्सरवेटिव पक्षाच्या लोकांचें बळ अधिक आहे. जर्मनीचा इतिहास मुख्यत्वेकरून या पक्षांतील लोकांच्या मतानुसार सिद्ध झाला आहे, इतकेंच नाही, तर हर्लीसुद्रां देशांतल्या देशांत ज्या व्यवस्था अमलांत येतात, त्या यांच्या मताला अनुकूल अशाच असतात.

प्रशिया म्हणजेच जर्मनी असा पुष्कळ लोकांचा गैरसमज आहे, आणि म्हणून प्रशियाची राजकीय, सामाजिक आणि औद्योगिक स्थिति अवलोकन करून सगळ्या जर्मनीसंबंधानें यांनीं काढलेलीं अनुमानें चुकीचीं आणि आक्षेपाहू असतात, यांत नवल नाही. प्रशियांत संपत्ति विपुल आहे, सुधारणेच्या कामांत त्यांचें पाऊल सर्वांत पुढें आहे, तेथील राज्यव्यवस्था उत्तम प्रकारची आहे, लष्कराची शिस्त नमुनेबाज आहे, हें सर्व ठीक आहे; पण राजकीय बाबतींत प्रशिया अजून बराच मागे आहे, दक्षिणेकडील लहानलहान संस्थानें या बाबतींत त्यांच्या किती तरी पुढें गेलेलीं आहेत.

उत्तरजर्मनी व दक्षिणजर्मनी या दोन्ही ठिकाणीं सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी लोकमताला कांहीं अंशीं अनुकूल अशी राज्यव्यवस्था अमलांत आली; पण त्या दोहोंत त्या वेळेस जो एक महत्त्वाचा फरक राहून गेला, तो हा काळपावेतों तसाच कायम आहे. आज जवळजवळ साठ वर्षे प्रशियांत पार्लमेंट सभा आहे, पण त्यामुळें अनिर्यंत्रित सत्तावाद्यांचें प्रस्थ कमी झालेलें नाही. त्यांच्या मतानें पार्लमेंटची देणगी आपण होऊन राजानें प्रजेला दिली, प्रजेनें आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर राजापासून घेतली, असें नाही. राजा स्वसंतोषानें प्रजेला जेवढे हक्क देईल तेवढ्यांत तिनें समाधान मानावें, राजाच्या इच्छेविरुद्ध जाण्याचा

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

उद्योग करूं नये, हें प्रशियन राजनीतींतील मुख्य तत्त्व आहे व तें तत्त्व राजा व प्रजा दोघेहि पूर्णपणें ओळखून आहेत. राज्यव्यवस्थेचा मुख्य प्रवर्तक राजा असल्यानें प्रशियांतील राज्यव्यवस्थेंत एक प्रकारचा ताठरपणा आला असून लवचिकपणा मुळींच राहिलेला नाही. गेल्या पन्नाससाठ वर्षांच्या अवधींत राजानें आरंभी कृपाळू होऊन आपली सत्ता अंशमात्रानें जेवढी प्रजेला दिली, तेवढीच ती आजमितीला तिच्या हातांत आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, राजा व प्रजा उभयतां एकमेकांविषयीं साशंक आहेत. राजाला वाटतें कीं, प्रजा आपल्यापार्शीं आणखी जास्त हक्क मागेल; उलट प्रजेला वाटतें कीं, जे थोडे हक्क आपल्याला प्राप्त झाले आहेत तेहि राजा केव्हां तरी आपणांपासून हिरावून परत घेईल. राजाबरोबर भांडण्याला प्रजेच्या बाजूला जितकें पाठवळ असावयाला पाहिजे तितकें नाही. कारण, ज्या लोकांचें राजदरबारांत वजन आहे, ते कान्सरवेटिव पक्षाचे आहेत व ते नेहमीं राजाच्या बाजूला असतात. दक्षिणेकडे मात्र याच्या उलट स्थिति आहे. तेथें लिबरल पक्षाचा भरणा पहिल्यापासून मोठा आहे. राजाची सत्ता नियंत्रित होऊन प्रजेला ती मिळाली पाहिजे हें त्यांचें ध्येय आहे, व तें साध्य करून घेण्याच्या मार्गांत ते आहेत.

याप्रमाणें उत्तर व दक्षिण जर्मनीमधील लोकांत प्रचलित राजकीय मतांतच तेवढा फरक आहे असें नाही; तर दोघांच्या संस्कृतींतहि अशा प्रकारचा फरक दिसून येतो. उत्तरेकडील लोक मनाचे कठोर, स्वभावानें रुक्ष आणि विनमुरवतखोर आहेत. याच्या उलट दक्षिणेकडील लोकांत जास्त सौजन्य असून त्यांचा स्वभाव आनंदी, मोकळा व दिलदार आहे. त्यांची रहाणी डौलदार व थाटमाटाची नाही. ईश्वरानें दिलेलें आयुष्य आनंदांत आणि सुखांत घालविण्याकडे त्यांच्या बुद्धीचा कल विशेष आहे.

जर्मनीचे तीन विभाग

उत्तरजर्मनीचे पुनः आम्हीं दोन विभाग केले आहेत, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. या दोन भागांत देखील वरच्याप्रमाणेंच विसदृशता आहे, व ती स्पष्टपणें कोणाच्याहि नजरस येण्याजोगी आहे. ही विसदृशता वरच्याप्रमाणें एकांगी म्हणजे राजकीय विषयापुरतीच आहे असें नाहीं; तर सांपत्तिक बाबतींत देखील तिचें अस्तित्व स्पष्टपणें अनुभवाला येतें. एल्ब नदीच्या पश्चिमेकडील प्रांत जर्मनींत प्रसिद्धीस आलेल्या उद्योगधंद्यांचें मुख्य ठिकाण आहे. उलट, एल्ब नदीच्या पूर्वेकडील भाग पहावा, तर तो एकट्या प्रशियाची नव्हे, तर सगळ्या जर्मन देशाची धान्यभूमि आहे; तेथें कारखाने वगैरे कांहीं नाहींत. या भागांत धान्याशिवाय ' व्रीट ' नांवाच्या मुळ्या (कांदे) पिकतात व त्या मुळ्यांपासून साखर तयार करतां येते. मधूनमधून चराऊ रानेंडि बरीच आहेत. विशेषकरून जों जों आपण पूर्वेकडे म्हणजे थेट रशियन सरहद्दीपर्यंत जावें, तों तों हीं रानें अधिकाधिक दृष्टीस पडतात व त्या मानानें गोरक्षकांचा व मेंढपाळांचा धंदा तेथें विशेष तेजीचा आहे. पूर्वभागांत व पश्चिमभागांत धर्माच्या बाबतींत हा विलगपणा तितका स्पष्ट नाहीं. प्रॉटेस्टंट व कॅथलिक लोकांची चोहोंकडे सळभेसळ झालेली आहे. कोठें प्रॉटेस्टंट जास्ती, तर कॅथलिक कमी; कोठें याच्या उलट प्रकार आहे. प्रशियांत रोमन कॅथलिकांचा भरणा फार आहे; इतका कीं, जर्मनीच्या एकंदर लोकसंख्येच्या एकतृतीयांशाइतके कॅथलिक लोक त्या राज्यांत आहेत.

प्रशियन राज्याच्या या दोन विभागांत सांपत्तिक दृष्ट्या जो फरक दिसून येतो, त्याचा परिणाम तेथील लोकसंख्येवर व मोठमोठ्या शहरांच्या संख्येवर झाला आहे. पूर्वेकडील भागांत लोकवस्ती विरळ आहे, आणि गांवें व शहरें एकमेकांपासून दूर अंतरावर वसलेली आहेत. प्रशियांत एकंदर २८ मोर्ठा—म्हणजे एक लाखावरील लोकवस्तीचीं—शहरें हेत. यांपैकीं ९ पश्चिम भागांत व ४ पूर्वभागांत असून बाकीचीं कांहीं

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे व कांहीं बर्लिन राजधानीप्रमाणें मध्यभागांत वसली आहेत. पूर्वेकडील भागांत उद्योगधंदे कमी आहेत, आणि त्यामुळेच मुख्यत्वेकरून तेथील लोकवस्ती विरळ आहे. पश्चिमेकडील भागांत लोखंडाच्या व कोळशाच्या खाणी पुष्कळ आहेत. त्या खाणींत काम करण्याकरतां पूर्वेकडून पुष्कळ मजूर पश्चिमेकडे जातात; व हा क्रम गेलीं २५ वर्षे सारखा चालू आहे. शिवाय पूर्वेकडे मृत्यूचें प्रमाण जास्ती असून त्या मानानें नवीं मुलें जन्माला येत नाहींत. लोकवस्ती विरळ होण्याला वर सांगितलेल्या मुख्य कारणाच्या मानानें हीं आतां सांगितलेलीं दोन कारणें दुय्यम प्रतीचीं आहेत. मोठमोठ्या कारखान्यांत किंवा खाणींत काम करून जास्त मजुरी मिळविण्याची मजूरवर्गाला चट लागल्यानें पूर्वेकडील भागांतील शेतीचें फार नुकसान होऊं लागलें आहे. कारण, शेतांत खपावयाला अवश्य तितके मजूर मिळणें दिवसानुदिवस कटिण होत चाललें आहे. आणि हीच स्थिति आणखी कांहीं वर्षे अशीच चालू राहिली, तर एकंदर राष्ट्राला लागणाऱ्या धान्याचा पुरवठा कसा करावयाचा, ही एक मोठी अडचण उत्पन्न होईल. १९०० सालाचे जे आंकडे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांवरून असें दिसतें कीं, त्या एका सालांत २,४५० कुटुंबांतील १०,२७० तरुण मजूर लग्नाच्या अगोदरच पूर्वप्रशियातून निघून पश्चिमप्रशियांत उद्योगाकरतां गेले. हें प्रमाण त्या सालानंतर अलीकडे पुष्कळच वाढलें असलें पाहिजे, यांत शंका नाहीं.

पूर्व आणि पश्चिम यांत आणखी एक महत्त्वाचा फरक असा आहे कीं, पूर्वेकडील शेती क्षेत्राच्या मानानें फार मोठ्या प्रमाणावर आहे व पश्चिमेकडील थोडीफार जी आहे, ती अगदीं लहान प्रमाणावर आहे. जर्मन कसण्याची पद्धतहि त्या त्या प्रांतांत निराळी आहे. आपल्या हिंदुस्थान देशांत जसे मोठमोठे जहागिरदार आहेत, तसे पूर्व भागांत पुष्कळ आहेत व ते अगदीं स्वतंत्र आहेत. यामुळे प्रशियन राज्याच्या

जर्मनीचे तीन विभाग

या भागांतील लोकांना नागरिकत्वाचे जितके राजकीय हक्क वास्तविक मिळावयाला पाहिजे होते तितके मिळालेले नाहीत; फार तर काय त्यांचे स्थानिक स्वराज्याचे हक्क देखील फार संकुचित आहेत! इंग्लंडांत व इतर ठिकाणी लष्करी नोकरी करण्याच्या अटीवर मुख्य जहागिरदारा-कडून पोटजहागिरदाराला लष्करी मोकासा मिळण्याची “फ्यूडल सिस्टिम” या नांवाची जी एक पद्धत होती, तिचाच हुबेहुब नमुना प्रशियाच्या या भागांत आहे, व तिला “मॅनोरियल सिस्टिम” अशी संज्ञा आहे. ही पद्धति आस्तित्वांत असल्याने मोठमोठे जहागिरदार आपल्या पोटजहागिरदारांना व त्यांच्या हाताखालच्या रयतेला फार वाईट रीतीने वागवितात. अर्थात् हे लोक फार निकृष्ट स्थितींत आहेत व सुधारणेच्या कामांत फार मागे आहेत. ही निकृष्ट स्थिति सुधारण्याची स्टीन नांवाच्या गृहस्थाने फार खटपट केली. ह्या गृहस्थाने या विषयावर अनेक लेख लिहिले, व हे लक्ष्मीपुत्र आपल्या हाताखालच्या लोकांना केवळ गुलामाप्रमाणे कसे वागवितात, हे लोकांच्या निदर्शनास आणून दिले. स्टीनच्या या खटपटीची सरकारांत लवकरच दाद लागली व कुळांची गुलामगिरी बंद करण्याकरतां प्रशियन डायट-(Diat)ने, म्हणजे पार्लमेंटाने, कांहीं कायदे पास केले. या कायद्यांचा अम्मल होऊं लागल्यापासून कुळांच्या कपाळची गुलामगिरी सुटून स्वातंत्र्यसुखाचा त्यांना थोडासा अनुभव घेतां येऊं लागला. परंतु एवढ्याने नागरिकांचे सर्व हक्क त्यांना प्राप्त झाले, असे म्हणतां येत नाही. ‘मॅनोरियल सिस्टिम’ची पाळेमुळे या कायद्यांनीं खणून काढलीं नाहीत. आणि म्हणून रयत व त्यांचे जहागिरदार या दोघांची प्रगति हल्लींच्या सुधारणेच्या मन्वंतरांत देखील बेताबेतानेच होत आहे.

पूर्वप्रशियांत राज्यकारभाराच्या जुन्या पद्धति अजून चालू आहेत. उदाहरणार्थ, वर सांगितलेल्या जहागिरदारांना त्यांच्या त्यांच्या जहागिरी-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पुरते दिवाणी, मुलकी व फौजदारी अधिकार दिलेले आहेत. ही स्थिति सुधारण्याकरतां १८५० सालीं पार्लमेंटांत एक बिल पुढें आलें होतें. परंतु तें या लोकांनीं हाणून पाडलें. १८९२ सालीं एक कायदा नाहीं होय करतां करतां पास झाला. परंतु या कायद्यानंतर देखील या जहागिरी म्हणजे राज्यकारभाराचे स्वतंत्र इलाखे असें समजण्यांत येत असल्यानें, आपण ज्याला खरें स्थानिक स्वराज्य म्हणतो तें या मुलुखांतील लोकांनां मिळालें नाहीं.

प्रशियन राज्याचा पूर्वेकडील प्रांत सांपत्तिक आणि सामाजिक बाबतींत असा मागसलेला आहे, याचीं आणखी अनेक कारणे आहेत. येथील शेती मोठ्या प्रमाणावर, म्हणजे एकाच मालकाकडे हजारां एकर जमीन असल्यानें, जगापासून विलग राहण्याची प्रवृत्ति इकडील लोकांत विशेष रीतीनें दिसून येते, व त्यापासून त्यांचा फार तोटा होतो. जमीनीचे मालक व जमीन वाहणारीं त्यांचीं कुळें शहरांपासून दूर पडल्यानें शहरांतील लोकांची सामाजिक, सांपत्तिक, औद्योगिक व राजकीय सुधारणा कशी होत आहे, इकडे त्यांचें लक्षच जात नाहीं. इतकें अज्ञान जेंथें आहे, तेथें स्वसुधारणेचा कितपत प्रयत्न होत असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. आपल्या तंतुमय जाळ्याच केंद्र साधून बसणारा कोळी जसा आपल्याला तेवढ्या जागेचा राजा समजतो, तसे हे मोठमोठे जमीनदार आपल्या मुलुखाचे आपल्याला राजेच समजतात. लोकांवर हुकमत चालविण्याचा आपला अधिकार आहे, आपल्या इच्छेविरुद्ध हाताखालच्या लोकांनीं जातां कामा नये, फार तर काय, पण आपण सोडलेल्या हुकुमांविरुद्ध त्यांनीं तोंडावाटे ब्रहि काढतां उपयोगी नाहीं, असा यांचा नबाबी अम्मल आहे. अशा अमलाखालीं दडपून गेलेल्या लोकांची सामाजिक उत्क्रांति होत नाहीं व बुद्धि विकास पावत नाहीं, यांत आश्चर्य नाहीं. एवढा आणि विश्चुला

जर्मनीचे तीन विभाग

या दोन नद्यांमधील या मुलुखांवर बरेच वर्षांपूर्वी स्लाव्ह जातीच्या लोकांचा अम्मल होता. त्या अमलांत येथील लोकांची स्थिति चांगली होती. परंतु जर्मन लोकांच्या ताब्यांत हा मुलुख गेल्यापासून त्याची जी एकदा अवनति सुरू झाली, ती आजमितीला देखील कमी झालेली नाही! असो. येथे एक गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही की, या प्रांताची हवा पश्चिमप्रांतासारखी चांगली नाही व जमीनहि तिकडील जमिनी-इतकी सुपीक नाही. या दोन कारणामुळे जमीनीत जितकें पीक यावें तितकें येत नाही. पिकाच्या मानानें जमीनीवरील सान्याचें उत्पन्नहि कमी म्हणजे पश्चिमेकडील सान्याच्या उत्पन्नाच्या एकतृतीयांश इतकें आहे. शेतीची ही निकृष्ट स्थिति सुधारावी म्हणून प्रशियन सरकारनें आजपर्यंत अनेक प्रयत्न केले, परंतु त्यांपासून इष्ट परिणाम घडून आला नाही.

राजकीय बाबतींत जर्मनीचा दक्षिणभाग उत्तरभागाच्या पुष्कळ पुढें आहे, हें आम्हीं मागे सांगितलेंच आहे. आतां उत्तरभागाचा विचार केला तर असें दिसून येतें की, पश्चिमेकडील भाग पूर्वेकडील भागापेक्षां या कामांत बराच पुढें आहे. एल्ब नदीच्या पूर्वेकडील शेतीवर निर्वाह करणाऱ्या मुलुखांत प्रशियांतील कान्सरवेटिव लोकांचा फार मोठा भरणा आहे. पार्लमेंटांत सभासद निवडून देण्याचा अधिकार इतका मर्यादित केलेला आहे की, गरीब लोकांनां पार्लमेंटांत शिरतां तर येत नाहींच, पण आपल्या तोंफें एखादा सभासद निवडून पाठवू शकतें तर तेंहि त्यांनां साध्य नाही. यामुळे पार्लमेंटात सर्व सत्ता श्रीमंतांच्या हातांत आहे व ते प्रगतीला विरोधक म्हणजे 'कान्सरवेटिव' आहेत. लिबरल व कान्सरवेटिव हे दोन पक्ष विलायतेंत आहेत, ही गोष्ट सर्वास महेशूर आहे. तेथील लिबरल प्रगतीला अनुकूल आहेत, पण कान्सरवेटिव प्रगतीचा विरोध करणारे नाहीत; सुधारणा करावयाची

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

ती दमादमानें करावी, इतकेंच त्यांचें म्हणणें असतें. एक पक्ष दुसऱ्याला आवरून धरीत असतो, व यामुळें राज्यकारभार कसा सुयंत्रित चालतो. जर्मनीतील कान्सरवेटिव म्हणजे सुधारणेचा पूर्ण द्वेषी व चालत्या गाड्याला खीळ घालण्याचें कसब त्याच्या अंगांत विशेष आहे. या नमुन्याच्या व्यक्ति प्रशियाच्या पूर्वभागांत जितक्या आहेत, तितक्या युरोपांतच काय पण जर्मनीच्या इतर भागांतहि पहावयाला मिळावयाच्या नाहींत !

पार्लमेंटांतील पुष्कळ जागा या नवाबानां हस्तगत केल्या आहेत व त्या जागेवर बसून रयतेच्या कल्याणाची एखादी बाब पुढें आली म्हणजे केवळ स्वार्थबुद्धीनें ती ते फेटाळून लावतात, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख पूर्वी जातां जातां आलाच आहे. शिक्षणाच्या कामांत तरी हे कांहीं उदारपणा दाखवीत असतील असें म्हणावें, तर तेंहि नाहीं. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी शिक्षणाच्या कामांत यांच्या ज्या कोत्या समजुती होत्या, त्या आजतारखेला ह्यात आहेत. या समजुतीप्रमाणें प्रस्तुत काळांत शिक्षण देण्याची जर व्यवस्था केली तर उत्तरजर्मनी व पूर्वप्रशिया या प्रांतांतील खेडेगांवच्या शाळांत (Rural classes) लिहिणेंवाचणें व साधारण हिशेब करणें याच्या पलीकडे विद्यार्थ्यांची मजल केव्हांहि जातीना ! शेतकऱ्यांच्या मुलांना उदार शिक्षण दिलें तर त्यांच्या मनांत नवीन तऱ्हेच्या महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होतील व तीं फार शेफारून जाऊन आपल्याला जुमानीतनाशीं होतील, ही मोठी भीति त्यांना आहे. आणि म्हणून पूर्वीचे शेतकऱ्यांची रटफ करण्यापलीकडे जशी केव्हांहि मजल गेली नव्हती, तशीच त्यांच्या मुलांची व नातवांचीहि जातां कामा नये, अशी त्यांची स्वार्थमूलक समजूत आहे. ही समजूत धाब्यावर बसवून खेडेगांवच्या शाळांतील शिक्षणक्रमांत सरकारनें पुष्कळ सुधारण्या केल्या आहेत. प्रशियांत शिक्षणाची व्यवस्था जितकी उत्तम आहे, तितकी

जर्मनीचे तीन विभाग

उत्तम व्यवस्था जगांतल्या कोणच्याहि देशांत नाही, अशी प्रौढी नेहमी मिरविण्यांत येते. ही प्रौढी अनाठायी आहे असें आमचें म्हणणें नाही. उलट प्रशियांत उत्तम म्हणून नांवाजलेलें जें शिक्षण आहे, त्याच्या तोडीचें शिक्षण इतर देशांत मिळत नाही असेंच आम्ही म्हणतो. इतकें असूनहि खेडेगांवांतील शिक्षणाच्या कामांत अजून बरींच वैगुण्ये आहेत, व जें शिक्षण देण्यांत येतें तेंहि उच्च कोटीतील नसतें, असें आमचें मत आहे. प्रशियांतील शेतकरीवर्गाकरतां घातलेल्या पुष्कळ शाळा “तात्या पंतोजी”च्या शाळेप्रमाणें आहेत. इंग्लंडांत व विशेषकरून आयर्लंडांत १८७० सालापर्यंत अशा प्रकारच्या पुष्कळ शाळा होत्या, पण त्या आतां नामशेष झाल्या आहेत; व त्याचें पुष्कळसें श्रेय मि० मॅथ्यू आर्नोल्ड या नांवाच्या गृहस्थास आहे. त्यानें वर्णन केलेली आयर्लंडच्या शाळांची स्थिति आज उत्तरजर्मनींत आपणांस पहावयास सांपडते. विद्यार्थ्यांच्या संख्येच्या मानानें शिक्षकांची कमी संख्या, भिकार व मोडकळीस आलेलीं शाळागृहे, हुषार परंतु कमी पगाराचे शिक्षक, खर्चाच्या बाबतीत कंजूषपणा करणारे व्यवस्थापक व द्रव्याच्या अभावामुळे पुस्तकालये, प्रयोगशाळा वगैरे उपकरणांचा अभाव, या सर्व कारणांमुळे शाळेंत होम्योपेथिक तत्त्वाप्रमाणें, म्हणजे अल्प, शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळतें हें साहजिकच आहे. याबद्दल प्रशियन सरकारला मुळांच दोष देतां येणार नाही. ही स्थिति सुधारावी म्हणून सरकार शक्य ते उपाय करते; परंतु लोकप्रतिनिधींचा त्यांना मिळावा तितका पाठिंबा मिळत नसल्यानें ते उपाय परिणामकारी होत नाहींत. एल्ब नदीच्या पूर्वभागातर्फें पार्लमेंट-डायट-मध्ये जे प्रतिनिधि येतात, त्यांनीं आपली पुराणप्रियता सोडून, सरकारच्या प्रयत्नांना दुजोरा देण्याचें जर मनांत आणलें, तर ही शोचनीय स्थिति हां हां म्हणतां नाहीशी होईल.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून पूर्वप्रशियांतील सर्व घनिक जमीनदार सुधारणेला प्रतिकूल आहेत, असा वाचकांचा कदाचित् समज होईल. परंतु तो तसा न व्हावा म्हणून आम्ही शेवटीं येथें इतकें सांगतो कीं, या गोष्टीला पुष्कळ अपवादहि आहेत. यांच्यापैकीं कित्येक माणसें अशीं आहेत कीं, त्यांनां अलीकडची सुधारणा व ती घडवून आणण्याचे मार्ग सर्वस्वीं पसंत आहेत. शेतीची व त्याबरोबर शेतकऱ्यांची सुधारणा व्हावी, या हेतूनें शास्त्रीय पद्धतीनें शेती करण्याला कयांची पूर्ण अनुकूलता आहे. अशा लोकांची संख्या वाढून चोहोंकडे त्यांचें वजन बसलें म्हणजे पूर्वप्रशियाला सुस्थिति प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही; आणि कालांतरानें कां होईना, पण शेवटीं ती प्राप्त होईल, असा आम्हांला पूर्ण भरंवसा आहे. जमीनदारांनां त्यांच्या त्यांच्या मुलुखांत जें राजकीय महत्त्व आहे, तें प्रथमतः नाहीसें झालें पाहिजे; आणि तसें झालें म्हणजे जमीनदार व त्यांचीं कुलें यांनां समसमान हक्क प्राप्त होतील. हातांत अपार संपत्ति आणि विशिष्ट स्वरूपांचे राजकीय हक्क व लोकांशीं तुटकपणानें वागण्याची संवय, या कारणत्रयीनें जमीनदारांच्या अंगांत बरेच दोष उत्पन्न झाले आहेत. हे दोष नाहीसे होऊन राजकीय बाबतींत इतर लोकांशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागण्याची एकदां यांनीं सुरुवात केली, म्हणजे यांची नैतिक आणि सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याला अवकाश लागणार नाही.

प्रकरण तिसरें
उद्योगयुग

सन १८७१ सालीं फ्रान्सबरोबर केलेल्या युद्धांत जर्मनीचा विजय झाला व तेव्हांपासून देशांतील उद्योगधंद्यांची आणि व्यापाराची मोठ्या झपाट्याने वाढ होऊं लागली. याच सालांत जर्मन साम्राज्याची स्थापना झाली व तेव्हांपासून राजकीय बाबतींत व व्यापाराच्या कामांत जर्मन लोक विशेषच चमकूं लागले. जर्मनी हें एकराष्ट्र आहे, ही भावना प्रथम याच वेळेला त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली. संघशक्ति वाढली, आणि या संघशक्तीच्या जोरावर मोठमोठ्या कार्यांना हात घालण्याची ताकद त्यांच्या अंगांत आली. जर्मनीची वृद्धावस्था नाहींशी झाली. ययातिराजानें म्हातारपणीं तारुण्यावस्था प्राप्त करून घेतली, तद्वत् एकोणिसाव्या शतकांत जर्मन लोकांच्या अंगांत तारुण्य मुसमुसू लागलें, तरुणपणचा उत्साह, आवेश आणि धाष्टर्य यांचा परिणाम त्यांच्या वर्तनावर होऊं लागला. आपल्या शेजारला असणाऱ्या राष्ट्रांसंबंधानें त्यांच्या मनांत जो दबदबा होता, तो एकदम नाहींसा होऊन त्यांच्याशीं चढाओढ करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. एखाद्या मुलाच्या अल्लड चेष्टांकडे वृद्धांनीं कौतुकानें नुस्तें पहावें, तिकडे विशेष लक्ष देऊं नये, असाच प्रकार जर्मनीशीं शेजारला असणाऱ्या वृद्ध राष्ट्रांनीं आरंभीं आरंभीं केला. जर्मनीला युद्धांत बऱ्याच जखमा झाल्या होत्या. निरनिराळ्या रोगांनीं तेथें आपला अम्मल बसविल्यानें असंख्य तरुण अकार्ली मृत्यु-मुखांत पडले होते. अशी चोहोंकडून जर्मनीची दुर्दशा झाली होती. अल्पकाळांत लढाईत झालेल्या जखमा सृष्टिक्रमानुसार भरून आल्या; व “ उद्योगधंद्यांची वाढ झपाट्यानें होत असली म्हणजे लढायांत किती-हि प्राणहानि झाली तरी ती तेव्हांच भरून येते ” हा माल्थसचा सिद्धान्त

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

जर्मनीने लवकरच खरा करून दाखविला. फ्रान्सबरोबर झालेल्या युद्धाच्या पूर्वी सातआठ वर्षे आस्ट्रियाबरोबर जर्मनीची लढाई जुंपली होती. त्या लढाईकरतां केलेली लष्करी तयारी जर्मनीने पुढे तशीच ज्ययत चालू ठेविली व तिचा उपयोग फ्रान्सबरोबर केलेल्या युद्धांत फार झाला. फ्रान्सबरोबर केलेले युद्ध म्हणजे जर्मनीच्या जीवावरीलच प्रसंग होय. पण त्या युद्धांत विजयश्रीने जर्मन वीरांच्या गळ्यांत माळ घातली. त्या विजयाने फुगून न जातां, युद्धानंतर लवकरच उद्योग-भूमीत आपला पराक्रम गाजवून तेथील विजयश्री अंकित करण्याकरतां ते कायावाचामनें करून झटू लागले. लोकांजवळचे भांडवल, जें आजपर्यंत तळघरांत दडवून ठेवले होते, तें भराभर बाहेर पडू लागले. या भांडवलाच्या आधारावर नवे नवे कारखाने निघून भांडवलवाल्यांना पूर्वीपेक्षां जास्त किफायत होऊं लागली. विशेष धाडसाचीं व जोखमीचीं कामे अंगावर घेण्याची ज्याला त्याला तळमळ लागून राहिली. जीं गांवे व शहरे हा कालपावेतो मागे पडून राहिलीं होती, तीं हळू हळू भरभराटीला येऊं लागलीं व तेथील लोकसंख्या व संपत्ति वर्षाकाळांतील नदीच्या वेगाने वाढू लागली. एकट्या बर्लिन राजधानीचे उदाहरण घेतले तर असें दिसते की, सुमारे १०० वर्षापूर्वी तेथील लोकसंख्या एक लक्ष साठ हजार होती, ती १९०५ साली वीस लक्ष चाळीस हजारांपर्यंत आली. बर्लिन शहरांत संपत्तीचा तर नुस्ता पाऊस पडत आहे. असो. शहरांच्या या भरभराटीबरोबर तेथील जागेला विलक्षण किंमत चढली. त्यामुळे गरीब रहिवाशांना मोठी अडचण उत्पन्न झाली. शहरांत व शहरांच्या आसपास इतर ठिकाणच्या मानाने घरभाडे इतके जबर होऊं लागले आहे की, मध्यम व गरीब स्थितीच्या लोकांना वेताचे भाडे पडून रहावयाला घरे कशी मिळतील, हा सध्यां मोठा विकट प्रश्न होऊन बसला आहे.

उद्योगयुग

शहरांच्या या वाढत्या संपत्तीबरोबर लोकसंख्याहि वाढली. गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत जी लोकसंख्या वाढली, तिचा बराच मोठा भाग उद्योगधंद्यांत पुढें सरसावलेल्या प्रांतांच्या वांट्यास आला. १८५५ व १९०५ या दोन सालांतील लोकसंख्येचे जे आंकडे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांवरून आपल्याला असे स्पष्ट दिसून येईल की, कृषिप्रधान प्रांतांत जितकी लोकसंख्या वाढली आहे, तिच्या अनेक पटींनी व्यापार करणाऱ्या प्रांतांत वाढली आहे.

जर्मनींत उद्योगयुगाला प्रारंभ झाल्यापासून दगडी कोळसा, लोखंड आणि इतर खनिज द्रव्ये यांची पैदास फार मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली आहे. जर्मन कारखानदारांना जितका दगडी कोळसा लागतो तितका बहुतेक जर्मनींत तयार होतो. काहीं थोडा, म्हणजे जवळ-जवळ नव्वद लक्ष टन, इंग्लंडांतून आणावा लागतो. या कोळशाकरतां देखील इंग्लंडच्या तोंडाकडे बघण्याचा प्रसंग आपणांवर येऊं नये, अशी कोळशाच्या व्यापाऱ्यांची सारखी धडपड चालू आहे. कोळशाच्या व्यापारापेक्षां लोखंडाचा व्यापार फारच जोरानें चालला आहे, व त्या मानानें लोखंडाचे कारखान्यांची संख्याहि वाढत्या प्रमाणावर आहे. इतर धातू म्हणजे तांबें, जस्त, शिसें व पोटॅशसाल्ट पूर्वीपेक्षां जास्त उत्पन्न होतात. परंतु या जिनसांची निर्गतीपेक्षां आयात अजून जास्त आहे.

ज्या धंद्याकडे ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्यामधील लोकांचें विशेष लक्ष वेधलें आहे, तो धंदा म्हणजे जहाजें व गलबतें बांधण्याचा; आणि तो तर अलीकडे अलीकडे जर्मनींत विशेष जोरानें व नेटानें चालला आहे. गलबतें बांधण्याला लागणारा माल परदेशांतून न आणतां स्वदेशीच उत्पन्न करावयाचा, असा जर्मनांचा इरादा आहे; व दरवर्षी त्यांच्या या उद्योगाला यश येत चाललें आहे. सरकारी रिपोर्टांत या विषयाचा पुढें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लिहिल्याप्रमाणें उल्लेख केलेला आढळतो:—“ गलबतें बांधावयास लागणारे लोखंडी पत्रे देशांतल्या देशांत मिळूं लागण्याची सोय झाल्यानें त्याकरतां परदेशांवर व त्यांतल्या त्यांत इंग्लंडवर अवलंबून राहण्याचे पूर्वी-इतके प्रसंग आतां येत नाहींत, ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे. ”

चांगली गलबतें जगांत जर कोठें होत असतील तर तीं फक्त इंग्लंडांतच, तेथील गोद्यांतून वाईट गलबत कधीं बाहेर पडावयाचेंच नाहीं, असा पंचवीसतीस वर्षांपूर्वीं सार्वत्रिक समज होता. टाइन (Tyne) आणि क्लाइड (Clyde) येथील गलबतें तयार करणाऱ्या लोकांचा हात जगांत कोणीहि केव्हांहि धरूं शकणार नाहीं, अशी ख्याति होती. यामुळें मोठमोठीं गलबतें आपण आपल्या देशांत करून पहावयाचीं असें जेव्हां जर्मन कारखानदारांनीं प्रथम ठरविलें तेव्हां हें अवघड काम आपल्या हातून कसें सिद्धीस जाईल, या कामाला लागणारें अगणित द्रव्य आपल्याला कोठून व कसें मिळेल, याची त्यांनां मोठी काळजी होती. पण ही काळजी धनिक लोकांच्या सहानुभूतीनें व कारागिरांच्या कुशलतेनें लवकरच दूर झाली. आजला तर अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे कीं, स्वतःला लागणारीं सारीं गलबतें जर्मन लोक आपलीं आपण तयार करतात, इतकेंच नाहीं, तर दुसऱ्या लोकांनीं मागितलीं तरी देखील तीं त्यांनां करून देतात ! “ गलबतें बांधण्याचा धंदा जर जर्मनींत सुरू करतां आला नाहीं, तर लढाऊ आरमार बाळगण्याची हांव जर्मनीनें धरतां कामा नये ” असे उद्गार अँडमिरल स्टॉशनें सुमारे ३५ वर्षांपूर्वीं काढले होते, त्यांत त्याचा खरा दूरदर्शीपणा दिसून येतो. या धंद्याची जशी जशी भरभराट होऊं लागली, तसें तसें जर्मनीचें समुद्रावरील सामर्थ्य वाढूं लागलें, हें वाचकांनां सांगण्याची आवश्यकता राहिली आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. “ लढाऊ गलबतें आम्हीं तयार करावयाला तुम्हांला सांगितलीं, तर एका वर्षांत तुम्ही

उद्योगयुग

तीं किती तयार करूं शकाल?" असें १९०६ सालीं नेव्ही लीगनें उत्तर व नॉल्टिक समुद्रांच्या बंदरांतील खाजगी कंपन्यांस विचारलें होतें. तेव्हां त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, आमच्या सहा मोठ्या कारखान्यांतून दरवर्षीं १५ लढाऊ जहाजे आम्ही तयार करून देऊं! यावरून या धंद्याची कशी चलती आहे व कारखानदारांस किफायत तरी किती होत असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. सर्व राष्ट्रांचें लक्ष नाविक सामर्थ्य वाढविण्याकडे वेधलें आहे. समुद्रावर चिरकाल असलेलें इंग्लंडचें स्वामित्व हिरावून घेण्याचा त्यानें पूर्ण निश्चय केला आहे, हें उघड दिसतें.

वरील धंद्याप्रमाणेंच जर्मनींत विजेच्या कारखान्यांचीहि राक्षसी वाढ झाली आहे. हा धंदा करणाऱ्या मुख्य कंपनी थोड्या आहेत. यांपैकी एका कंपनीचें भांडवल पन्नास लक्ष पौंड आहे; व रिझर्व्ह फंड व लोकांना दिलेलें कर्ज मिळून चाळीस लक्ष पौंडांची रकम शिष्टक आहे. यावरून या कंपनी किती श्रीमंत आहेत हें सहज कळून येण्याजोगें आहे. विजेच्या ट्रामवे व लाइटरेल्वे करणें, म्युनिसिपालिट्यांनां विजेचा पुरवठा करणें, विजेचीं यंत्रें तयार करणें, हीं सर्व कामें या कंपनी करतात. जर्मनीच्या बाहेर आपला व्यापार वाढावा या हेतूनें आपल्या देखरेखीखालीं किती तरी लहान लहान कंपन्या या मोठ्या कंपन्यांनीं काढल्या आहेत, व त्यांपासून हा व्यापार वाढण्याच्या कामाला फार चांगली मदत होत आहे.

याचप्रमाणें रासायनिक द्रव्यें, सुती व रेशमी कापड, कागद व साखर तयार करण्याचे कारखाने पुष्कळ निघाले आहेत, आणि तेथें तयार होणारा माल सर्व जगांत खपू लागला आहे. स्थलसंकोचामुळें त्या सर्वांची माहिती येथें देणें अशक्य आहे, म्हणून त्यांचा नुस्ता नामनिर्देश करून आम्ही दुसऱ्या विषयाकडे वळतो.

थोड्या भांडवलाच्या लहान लहान पुष्कळ कंपन्या असण्यापेक्षां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पुष्कळ भांडवलाच्या मोठ्या कंपन्या थोड्या असणें अधिक फायद्याचें आहे, असा जर्मन लोकांनां अनुभव आल्यावरून लहान कंपन्या असतील त्या मोडून त्यांच्याऐवजीं मोठ्या कंपन्या ते अलीकडे स्थापन करूं लागले आहेत. यावरून जर्मनींत लहान कंपनी एकहि नसेल अशी मात्र वाचकांनीं कल्पना करूं नये. लहान कंपन्या तर आहेतच, पण त्याशिवाय नुसत्या हातकामावर उदरनिर्वाह करणारे लोक देखील थोडथोडके नाहीत. हातकाम करणारा एक मुख्य मालक, त्याच्या हाताखालीं मदतीला पांच सहा नोकर, व धंदा शिकण्याकरतां जवळ राहिलेलीं ३।४ मुलें, असा या लोकांचा छोटेल्या कारखान्यांतील थाट असतो. इल्लींच्या परिस्थितींत मोठमोठ्या गिरण्या व कारखाने यांच्याशीं टक्कर देण्याचा त्यांचा यत्न चालू आहे. त्यांच्या हुषारीच्या व श्रमाच्या मानानें त्यांनां मोबदला मिळत नाही, हें तर उघडच आहे; पण तेवढ्यानें हताश न होतां आपले हातकामाचे धंदे त्यांनीं चालू ठेवले आहेत हें त्यांस भूषणावह आहे. आजला जवळजवळ पंचवीस लाख पुरुष व स्त्रिया मिळून अशा धंद्यांवर आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. विजेच्या व वाफेच्या जोरावर चालणाऱ्या यंत्रांनां धडक देण्याचा त्यांचा चाललेला यत्न पाहून त्यांच्याविषयीं मनांत कीं व उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही. कारण, आज नाही उद्यां, केव्हां तरी त्यांनां हार ही खावी लागणार, हें त्यांच्या कपाळचें ब्रह्मलिखित चुकावयाचें नाही. आतां यांत्रिकशक्तीच्या मान्यापुढें हातधंदे अगदीं ठार होणें हें सांपत्तिक व सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें हितावह आहे किंवा नाही हा एक प्रश्नच आहे; पण तो विचार येथें अप्रासंगिक होय.

यांत्रिक शक्तीपुढें बारिकसारिक हातधंदे ठार व्हावे, हें निसर्गसिद्ध आहे. परंतु या नियमाला कांहीं कारखाने अपवादादाखल आहेत, म्हणजे त्यांच्यामुळें हातधंद्यांचा नाश न होतां उलट त्यांचा परिपोष

उद्योगयुग

होतो. चाकू, सुन्या वगैरे लोखंडी हत्यारें व इतर किरकोळ जिन्नस करण्याचे कारखाने जेथें विद्युच्छक्तीच्या साहाय्यानें चालतात, तेथें हस्त-कौशल्याची जरूर असते; आणि त्यामुळें या कारखान्यांच्या जीवावर बरेच हातधंदे चालू राहतात व त्यांच्यावर पुष्कळ कुटुंबांचा उदरनिर्वाह होतो. रेशमी विणकामाच्या गिरण्या जेथें चालतात तेथेंहि कमीअधिक प्रमाणांत हा प्रकार पहावयास सांपडतो.

इलींच्या सांपत्तिक चढाओढीत हातधंद्यांना अनुकूल असे कायदे सरकारनें जर केले नसते, शिवाय खुद्द धंदेवाल्यांनीं जी चिकाटी धरली आहे ती जर धरली नसती, तर आजला जर्मनीतील सर्व हातधंदे पार रसातळाला गेले असते. १८६१ सालीं प्रशियांत हजारों २८.९ असें स्वतंत्र हातधंदे करणारांचें प्रमाण होतें; आतां हें प्रमाण हजारों १८ वर येऊन बसलें आहे. कापसाचें सूत काढणें, कापड विणणें, पिपें व टब, लोखंडी खिळे, दोर व बटणें करणें हे धंदे तर यापूर्वींच ठार झाले आहेत; कुंभार, चाकूकाऱ्या करणारे जिनगर, तांबट, लोहार, व कांहीं अंशीं सुतार आणि चांभार यांचेहि धंदे दिवसानुदिवस आंखडत चालले आहेत. खिशांतील व मोठीं घड्याळें करणारे लोकांवर मात्र अजूनपर्यंत धोंड पडली नाहीं, त्यांचा धंदा पूर्वींप्रमाणें सुरळीत चालला आहे. हातधंदे तगून रहावे या हेतूनें एकाच वर्गातील किंवा धंद्यांतील लोकांची परस्पर साहाय्यकारी मंडळें (Guilds) स्थापन करण्याच्या कामांत सरकारनें बरेच उत्तेजन दिलें आहे; व त्याप्रमाणें अशा मंडळ्या दिवसानुदिवस ज्यास्त स्थापन होऊं लागल्या आहेत. पण यांपासून हातधंद्यांचा कितपत बचाव होईल हें आजला सांगतां येत नाहीं. कांहीं वर्षें लोटल्यावर काय अनुभव येईल तो खरा.

हातधंद्यांचें एखादें दुकान किंवा वर्कशॉप न घालतां घरांतल्या घरांतच हे धंदे करण्याचा एक प्रकार आहे; व तो खेडेगांवांत राहणाऱ्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लोकांत फार प्रचारांत आहे. हे धंदे अजून चांगले तगले आहेत ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. ज्यांची प्रकृति नेहमीं तोळामाशावर असते, तेच लोक जास्ती दिवस जगतात, असा आपला अनुभव आहे; व हा अनुभव या धंद्यांना चांगला लागू पडतो असें म्हणावें लागतें. हातमागांवर विणकाम करणें, घड्याळें, टोपल्या, बुचें, लांकडावर नक्षीचें काम करणें, आणि हजारां प्रकारच्या खेळांतील बाहुल्या व इतर खेळणीं करणें हे धंदे अशा स्वरूपाचे होत. हे धंदे खेडेगांवांत चालू आहेत; म्हणून कितीतरी बायका, मुलें, तरुण आणि वृद्ध आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. ते जर कां बुडाले, तर या लोकांवर उपाशी मरण्याची, किंवा रोजगाराकरतां आपलीं घरेंदारे सोडून दुसऱ्या ठिकाणीं देशोधडीला जाण्याची पाळी आल्यावांचून राहणार नाही. हल्लींच्या स्थितींत त्यांची जीवनयात्रा मोठी सुखानें चालली आहे असें म्हणवत नाही; तरी पण त्यांची तूर्त उपासमार होत नाही येवढें खरें.

आपल्या अमलाखालच्या लोकांनीं, पोटाची उपासमार होते ती टाळण्यासाठीं, परमुलखांत जावें ही गोष्ट हितावह नाही, हें जाणून, त्या त्या संस्थानांनीं शक्य ते उपाय योजून या धंद्यांची जोपासना करण्याचे स्तुत्य प्रयत्न चालविले आहेत. कोणच्या गांवांत कोणता धंदा चालतो हें लक्षांत घेऊन, गांवोगांव धंदेशाळा सरकारांतून स्थापन झाल्या आहेत, व फिरते शिक्षक नेमून लोकांना नवीन तऱ्हेचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. याशिवाय आपत्कालीं देणगीच्या रूपानें द्रव्याचीहि मदत सरकारांकडून होते. उदाहरणार्थ, बव्हेरिया संस्थानांत हातमाग पुष्कळ आहेत, म्हणून तेथील सरकारनें वर सांगितल्याप्रमाणें फिरत्या शिक्षकांची योजना केली आहे. हे शिक्षक गांवोगांव हिंडतात, हातमागावर कोष्टी कसें काय विणकाम करतात यावर देखरेख करतात, जुन्या मागांत नवीन सुधारणा कशा करतां येतील हें त्यांनां समजावून

उद्योगयुग

सांगतात, व जे अगदी नवशिके असतील त्यांना विणकामाचें शिक्षण देतात. इतक्यानेच त्यांचें काम संपलें असें होत नाहीं. कोष्टी लोकांकडून माल विकत घेऊन तो शहराच्या ठिकाणी विकणारे जे व्यापारी असतात ते प्रसंगविशेषी या अडाणी लोकांना फसवितात. ही त्यांची फसवणूक होऊं नये, व त्यांच्या श्रमाच्या मानानें व्यापाऱ्यांकडून त्यांना योग्य मोबदला मिळावा, या गोष्टीवर देखील अशा शिक्षकांना नजर पुरवावी लागते. कोणच्या मालाची कोठें विशेष जरूर आहे, व कोठें जरूर नाहीं, ही माहिती या लोकांकडून मिळत असल्यानें, खपेल इतका व पसंत पडेल तोच माल कोष्टी लोक काढतात. यामुळें जास्ती माल निघून, मागणीच्या अभावामुळें, घरच्या घरींच तो कुजत पडला आहे अशी स्थिति कधी येत नाहीं.

प्रकरण चौथें

परदेशांशीं चालणारा व समुद्रावरील व्यापार

जर्मनीच्या परदेशीय व्यापाराचे सरकारी रीतीनें प्रसिद्ध झालेले आंकडे आपण पाहिले म्हणजे तेथील उद्योगधंदे आणि कारखाने कसे वाढत गेले याची बरोबर कल्पना आपल्याला करतां येते. हे सर्व आंकडे येथें दिले तर कदाचित् काहीं वाचकांनां कंटाळा येईल, म्हणून आयात व निर्गत मालाचें दरमाणशीं प्रमाण सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी काय होतें व अलीकडे तें काय आहे एवढेंच आम्ही येथें सांगतो. १८६० सालीं आयात मालाचें व निर्गत मालाचें हें प्रमाण अनुक्रमें १ पौंड १२ शि० ६ पे० आणि २ पौंड १ शि० ५ पे० होतें. १९०७ सालीं हें प्रमाण अनुक्रमें ७ पौंड २ शि० १० पे० आणि ५ पौंड १५ शि० असें झालें.

१. विशेष माहिती ज्यांनां पाहिजे असेल त्यांनीं खालील कोष्टकें पहावीं.

जर्मनीचा व्यापार (१८६०, १९०७).

—	१८६०	१९०७
	पौंड	पौंड
१ वर्षांतील आयात	५४,७५०,०००	४४३,०००,०००
१ वर्षांतील निर्गत	७०,०००,०००	३५६,०००,०००

जर्मनीचा व्यापार (१९११-१२-१३).

—	१९११ दशलक्ष पौंड	१९१२ दशलक्ष पौंड	१९१३ दशलक्ष पौंड
१ वर्षांची आयात	४७७.२	५२५.६	५२५.८
१ वर्षांची निर्गत	३९८.५	४४०.३	४९५.६
एकूण आयात व निर्गत.	८७५.७	९६५.९	१०२१.४

परदेशांशीं चालणारा व समुद्रावरील व्यापार

या थोड्याशा आंकड्यावरून असे सिद्ध होतें कीं, जर्मनीचा आयात व्यापार निर्गत व्यापाराशीं व्यस्त प्रमाणांत आहे; म्हणजे जर्मनींतून परदेशांत जाणाऱ्या मालापेक्षां, परदेशांतून जर्मनींत येणारा माल अधिक आहे. दरवर्षीं कारखान्यांत तयार झालेला माल जर्मनींतून परदेशांत जास्त जास्त जाऊं लागल्यानें कच्च्या मालाची मागणी वाढूं लागली व त्यामुळें बाहेर जाणाऱ्या मालापेक्षां जास्त माल आंत येऊं लागला हें साहजिकच आहे. जर्मनीचा व्यापार एकट्या युरोप खंडाशीं चालतो असें नाहीं, तर सर्व जगाशीं चालतो. इतक्या अवाढव्य व्यापाराचे आंकडे कोठवर द्यावे? आपल्या हिंदुस्थानाशीं जर्मनीच व्यापार किती रुपयांचा चालतो यवढें सांगूनच या कामांत आम्ही आपलें समाधान करून घेतों. हे आंकडे तरी अगदीं अलीकडचे नसून १९०५ सालचे आहेत हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. त्या सालीं ब्रिटिश इंडियांतून १३.८९ (दशलक्ष) रुपयांचा माल जर्मनींत गेला व जर्मनींतून ४.३० (दशलक्ष) रुपयांचा माल हिंदुस्थानांत आला. आयात व निर्गत मालांतील वर सांगितलेलें व्यस्त प्रमाण हिंदुस्थानाशीं होत असणाऱ्या व्यापारांत देखील आहे, हें मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. एखाद्या देशाच्या व्यापारांत असे व्यस्त प्रमाणच जर असलें तर त्या देशांतील भांडवल एकंदरीनें वाढतें कां कमी होतें, हा अर्थशास्त्रवेत्त्यांनीं सोडविण्याचा प्रश्न आहे. त्याचें उत्तर देण्याच्या भानगडींत आम्ही पडत नाहीं.

जर्मनीचा परदेशांशीं व्यापार वाढला, त्याच मानानें समुद्रावरून मालाची ने-आण करणाऱ्या जर्मन व्यापारी गलबतांची संख्याहि वाढली आहे. सर्व जगाच्या व्यापारी गलबतांत १८७४ सालीं जर्मनीचीं गलबतें शेंकडा ५.२ होती, तीं १९०५ सालीं शेंकडा ९.९ झालीं. जर्मन लोकांनीं जे नाना तऱ्हेचे अचाट उद्योग चालविले

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहेत, त्या सर्वांत नवीन गलबतें बांधण्याचा उद्योग हल्लींच्या जर्मन बादशहाला फार पसंत आहे; व त्याची भरभराट व्हावी एतदर्थ त्याचे एकसारखे प्रयत्न चालू आहेत. हॅम्बुर्ग आणि ब्रेमेन येथील गलबतांचे कारखाने राजाश्रयाच्या जोरावरच इतके भरभराटीस आले आहेत ! या कारखान्यांत तयार झालेल्या कांहीं जहाजांचा प्रथमचा जलपर्यटनाचा समारंभ राजघराण्यांतील पुरुषांच्या हातून झाला आहे. एखादें मोठें जहाज, मग तें कोणच्याहि कारखान्यांतील असो, पहिल्यानें समुद्रपर्यटनाला निघालें कीं, बादशहाकडून अभिनंदनपर तार त्या जहाजाच्या मालकांना आलीच म्हणून समजावें. जहाजें बांधणारी एक कंपनी तर अशी आहे कीं, तिच्या डायरेक्टर मंडळींत आडमिराल्टींतील बडे बडे सरकारी नोकर आहेत !

व्यापारी गलबतांची संख्या जरी पुष्कळ वाढली आहे तरी हॅम्बुर्ग येथील एक व्यापारी वर्तमानपत्रकार कसा शोक करतो तो पहा: तो पत्रकार म्हणतो, “इंग्लंडांत व्यापारी जहाजें इतकीं नवीं नवीं होतात कीं, आमचा देश या कामांत नेहमीं मागसलेला तो मागसलेलाच. लोकसंख्येच्या मानानें पाहिलें तर गेल्या सोळा वर्षांत जर्मनीनें जितकीं व्यापारी गलबतें बांधलीं त्याच्या पांचपट इंग्लंडनें बांधलीं. इंग्लंडचा परदेशांतील व्यापारसुद्धां बळावत चालला आहे !” या त्रिचान्याच्या मतानें जर्मनीनें आणखी काय केलें पाहिजे कोणास ठाऊक !

सर्वांत मोठीं व अतिशय वेगानें चालणारीं जहाजें इंग्लंडांत जशीं आहेत तशीं जगावरील इतर कोणच्याहि देशांत अजूनपर्यंत नाहींत. जर्मनीपाशीं मात्र कांहीं जहाजें अशीं आहेत कीं, त्यांचे टनेज (ओझे वाहण्याची पात्रता) इंग्लिश जहाजांच्या टनेजच्या जवळजवळ आहे. मोठीं आणि जलद चालणारीं जहाजें बांधून समुद्रावरील व्यापार वाढविण्याच्या कामांत जर्मन राष्ट्र अतोनात पैसा खर्च करित आहे. त्याच-

परदेशांशीं चालणारा व समुद्रावरील व्यापार

प्रमाणें बंदरांची सुधारणा करणें आणि नव्या नव्या गोद्या बांधणें यांकडेहि मनमुराद पैसा खर्च होत आहे. समुद्रकिनाऱ्यावर किंवा मोठ-मोठ्या नद्यांच्या कांठावर जीं बंदरें आहेत त्यांची मर्यादा वाढवून मोठीं जहाजें त्या बंदरांत उतरूं शकतील अशी व्यवस्था करण्याकडे जास्त लक्ष पुरविण्यांत येत आहे. गलबतें लागण्याचे लांकडी व दगडी धके, त्या धक्यांनां सोईवार अशा आगगाड्या, वखारी, गलबतांवरील मालाची चढउतार करणारीं यंत्रें यांची सिद्धता इतकी नमुनेबाज आहे कीं, ती पाहून मनुष्य थक्क होऊन जातो. जेथून थेट समुद्रापर्यंत जातां येतें अशीं नदीकांठचीं बंदरें प्रशस्त व जास्त सोईचीं करण्याचा प्रयत्न नेटानें चालू आहे. मॅनहिम नांवाचें व्हाइन नदीच्या कांठावर एक शहर आहे व तें कोलोनच्या दक्षिणेस सरासरी १६० मैलांवर म्हणजे बरेंच आंतल्या बाजूस आहे. तेथील म्युनिसिपालिटीनें औद्योगिकदृष्ट्या या शहराचें महत्त्व वाढविण्याकडे इतका पाण्यासारखा पैसा खर्च केला आहे कीं, तो पाहून जर्मन लोकांनीं एकदां एक गोष्ट मनावर घेतली म्हणजे ते काय करतील आणि काय नाहीं याचा नेम लागणार नाहीं, असेंच आपणांस वाटतें. मॅनहिमच्या लोकांनीं केलेला अचाट उद्योग व त्या उद्योगांत त्यांनां आलेलें यश पाहून एल्ब, वेसर आणि ओडर या नद्यांवरील हॅम्बुर्ग, ब्रेमेन, फ्रॅकफोटसारख्या शहरांनींहि तोच कित्ता गिरविण्यास सुरुवात केली आहे. व्यापार वाढवावयाचा झाला तर मालाची ने-आण पाण्यावर होण्याचीं साधनें जितकीं वाढतील तितकीं चांगलीं, हें तत्त्व जर्मन लोकांच्या मनांवर चांगलें ठसलें आहे, व त्यास अनुसरून नदीच्या पाण्याची खोली वाढविणें व नवे कालवे काढणें हे उद्योग वर दिलेल्या तीन नद्यांच्या कांठावर राहणारे लोक मोठ्या हिमतीनें करीत आहेत.

प्रकरण पांचवें
विशिष्ट लक्षण

प्रस्तुत काळीं जर्मनीचा व्यापार व तेथील उद्योगधंदे या विषयांकडे-
च इंग्लिश लोकांचें विशेष लक्ष्य लागलें आहे. संगीतशास्त्र, काव्य,
नाटकें व तत्त्वज्ञान या विषयांवर मात्र आपण परिश्रम करावयाचे, आणि
सर्व जगाला यंत्रें, कापड आणि कापूस पुरविण्याचें काम इंग्लिशांकडे
सोंपवावयाचें, असा जर जर्मन लोकांनीं क्रम ठेवला असता तर तो
अर्थातच इंग्लिशांनां पसंत पडला असता. परंतु “काव्यशास्त्रविनोदेन”
काळ घालविण्याचें सोडून ज्या अर्थीं हे लोक व्यापारी बनले आहेत
त्या अर्थीं, इल्लींची सांपत्तिक स्थिति त्यांनां कोणत्या उपायांनीं प्राप्त
झाली, व तिची मूळ प्रेरणा कोठून झाली, या विषयाचा विचार करणें
इंग्रजांसहि अवश्य आहे.

आणि प्रथमतः असें पहा कीं, जर्मनींत सध्यां जी उद्योगप्रियता
दिसते ती इंग्लंडचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवल्यानें उत्पन्न झाली आहे,
ही गोष्ट पुष्कळ लोकांच्या ध्यानांत येत नाही. जर्मन लोक इंग्लिशां-
बरोबर जिकडे तिकडे चढाओढ करूं लागले आहेत व ती इंग्लिशांनां
खपेनाशी झाली आहे. पण न खपून करणार काय? आपण दिलेलें
शिक्षणच आपल्याला भोंवतें आहे असें पाहून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग
त्यांचेवर आला आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी “कलोन गॅझेट” नांवाच्या पत्रानें
आपल्या वाचकांनां अशी आठवण करून दिली होती कीं, “आग-
गाड्या, गॅसवर्कर्स, ट्रॅम्वे व यंत्रसामग्रीचीं दुकानें जर्मनींत सुरू करण्या-
चें काम इंग्लिशांनीं प्रथम आपल्या हातांत घेतलें. या कामाला लाग-
णारे कोट्यवधि रुपये त्यांनीं खर्च केले, व याप्रमाणें जर्मनीच्या सांप-
त्तिक सुधारणेचा मार्ग त्यांनीं पुढें होऊन शोधून काढला.” या पत्रकारानें

विशिष्ट लक्षण

केलेलें कथन वस्तुस्थितीस अनुसरून आहे, हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखवितां येण्याजोगें आहे. बर्लिन व हॅम्बुर्गप्रभृति पुष्कळ शहरांनां इंग्लिशांनीं पाण्याचा पुरवठा करून दिला. इंग्लिश भाषेंतील 'ट्रॅम्वे' हा शब्द जशाचा तसा जर्मन भाषेंत घेतला आहे. यावरून जर्मनींत प्रथम ट्रॅम्वे कोणीं सुरू केली, हें लक्षांत येण्याजोगें आहे. सुती व लोंकरी कापडें विकणाऱ्या काहीं मोठमोठ्या कंपन्यांचीं नांवें अजूनपर्यंत इंग्लिश आहेत. दक्षिण जर्मनींतील कापसाच्या व्यापाराचें मुख्य शहर जें मुल्-हॉसेन (Mulhausen) त्यांतील एका मोठ्या रस्त्याचें नांव 'मॅचेस्टर स्ट्रीट' असें आहे.

“मॅचेस्टर चेंबर्स ऑफ कॉमर्स” या नांवाच्या संस्थेची एक सभा ता० १३ डिसेंबर १८३८ रोजीं भरली होती. त्या सभेच्या हकीगतीचा रिपोर्ट कोणाच्या फारसा पाहण्यांत नाहीं. त्या रिपोर्टांत सदरहू सभेंत मि. रिचर्ड कॉबडेननें केलेलें भाषण प्रसिद्ध झालें आहे, व तें फार महत्त्वाचें आहे. इंग्लिश लोक जर्मनींत जाऊन तेथें साहसाचीं व धाडसाचीं कामें अंगावर घेतात, व तीं सुयंत्रितपणानें पार पाडतात, हा प्रकार पाहून जर्मनींतील लोक शहाणे होतील; आणि काहीं काळानें इंग्लिशांचीं बोटें इंग्लिशांच्याच डोळ्यांत घालावयाला ते कमी करणार नाहींत, असें त्यानें त्या सभेंत श्रोतेमंडळींस बजावले होतें, असें त्या भाषणावरून दिसतें. कॉबडेननें हा इशारा दिल्यानंतर अनेक वर्षेपावेतो इंग्लिशांनीं जर्मनींत जावें, आणि अचाट उद्योगाचीं कामें पार पाडावीं हा क्रम चालू होताच; आणि जोंपर्यंत जर्मन लोकांनां गरज होती तोंपर्यंत खुद्द इंग्रज लोक, त्यांचें साहस, त्यांची बुद्धिमत्ता व त्यांचा पैसा यांची जर्मनींत चहा होती. ते दिवस म्हणजे गुरुपदापाशीं बसून जर्मन लोकांचा शिक्षण घेण्याचा काळ संपल्याबरोबर हें पारडें फिरलें. जर्मन-शिष्यांसारखे धिम्मे आणि उद्यमशील विद्यार्थी इंग्लिश शिक्षकांनां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

फारच थोडे मिळाले असतील ! विद्यार्थीदशा संपल्याबरोबर स्वतःच्या हिंमतीवर मोठ्या जोखमीचीं कामें त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतलीं व गुरूजींची आपआपल्या घरीं ब्रोळवण केली. विद्यार्थी चांगले तयार झाले असें पाहून ' शिष्यादिच्छेत्पराजयम् ' या वाक्याचा खुसखुशीत अनुभव घेत गुरूजींनींही आपला पाय निसटता घेतला ! आपल्या कारखान्यांत देशांतल्या देशांत खपेल इतकाच माल काढून जर्मन कारखानदार स्वस्थ बसतील अशी इंग्लिशांची आरंभी कल्पना होती; पण ती चुर्कीची ठरली. कारण, पुढें अल्प अवकाशांतच आपली गरज भागवून इतर देशांचा परामर्ष घेण्याचीहि धमक त्यांच्या अंगांत उत्पन्न झाली. याचा परिणाम असा झाला कीं, जो बाजार हा वेळपावेतो एकट्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या हातांत होता, तो त्यांच्यापासून हिरावून घेणारा एक प्रतिस्पर्धी दंड थोपटून बाजारपेठेंत उभा राहिला. शेवटीं इंग्रजी कारखानदार व व्यापारी यांनां जगाच्या बाजारांतून हाकून जर्मन लोकांनीं त्यांची जागा कशी पटकावली, या प्रश्नाचा विचार येथें आतां केला पाहिजे.

जर्मन राष्ट्र सध्यां ऐश्वर्याच्या ऐन रंगांत आहे. सांपात्तिक चढाओढींत पाहिली जागा पटकावण्याचा त्या राष्ट्राचा कृतसंकल्प आहे, व या संकल्पानुरूप उद्योगधंदे आणि व्यापार यांनां तेथील लोकांनीं आपल्याला सर्वस्वी वाहून घेतलें आहे, आणि यांतच जर्मन प्रगतीचें रहस्य आहे. व्यापाराविषयींचा पूर्वींचा उत्साह व चिकाटी—अथवा पूर्वींचा आदर म्हटलें तरी देखील चालेल—इंग्रजांच्या अंतःकरणांत प्रस्तुतकाळीं आहे किंवा नाही, हा एक चिंतनीय प्रश्न आहे. जर्मनीला तर व्यापाराचें वेड लागलें आहे. एखादा मनुष्य व्यापारांत शिरला म्हणजे त्यानें आपली सगळी लाज व भीड बाजूला गुंडाळून ठेवून त्यांतच अहर्निश गुंगलें पाहिजे. व्यापार म्हणजे पोरखेळ नाही, कांहीं दिवस धरावा, कांहीं दिवस सोडावा, असा आळसत चालविण्याचा धंदा नाही, किंवा व्यापार

विशिष्ट लक्षण

म्हणजे चैनीचें साधनहि नाहीं, ही वृत्ति तेथील व्यापारी वर्गाची आहे. आपल्या कामांत यश संपादन केलेला जर्मनीतील धंदेवाईक माणूस, मग तो कारखानदार असो, किंवा व्यापारी असो, उन्हाळ्याच्या प्रखर हवेंत समुद्रपर्यटनाला निघेल, किंवा एखाद्या रम्य सरोवराच्या कांठीं जाऊन राहिल, किंवा डोंगवरावरील थंड हवेच्या जागेंत विश्रांति घेईल. पण एकदां त्यानें उन्हाळ्याची सुट्टी घेतलां म्हणजे हिंवाळ्याची दुसऱ्यांदा सुट्टी घेण्याला तो कधीं हपापणार नाहीं. कांहीं देशांत (त्यांपैकीं कांहीं व्यापारांत अजून बरेच मागें आहेत) वीक-एन्डचें जें खूळ माजत चाललें आहे, तें त्यांच्या मतें राष्ट्राच्या अवनतीचें व कमजोरपणाचें लक्षण होय. वर्षांतून अकरा महिने हा गृहस्थ, आपल्याला गिरणींत, किंवा कारखान्यांत, किंवा बँकेंत, एकसारखा काम करित राहिल, टेल-टिकोरींत एक क्षणहि घालविणार नाहीं. धंद्यांत यश मिळविण्यासाठीं कसलेहि परिश्रम करावे लागले तरी तो ते निमूटपणें व सहजप्राप्त या भावनेनें करील, त्यांत चुकवाचुकवी करणार नाहीं.

आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, उद्योगधंद्यांत पुढें सरसावलेल्या जर्मन लोकांची ही नुक्ती पहिलीच पिढी आहे. असें आम्ही म्हणतो यावरून जर्मनींत पूर्वी व्यापारधंद्याच्या नांवांनें आवळ्याएवढें शून्य होतें असा आमच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे, असें मात्र कोणी समजू नये. त्या देशांतील लोखंड व पोलादाचे आणि शिल्पकामाचे कांहीं कारखाने फार जुने आहेत व कित्येक धंद्यांतील पेढ्या, मग त्या लहान का असेनात, ५०, ८० व काचित् १०० वर्षांच्या देखील जुन्या आहेत, ही गोष्ट आम्ही पूर्णपणें जाणून आहों. तथापि सर्वसाधारण विचार केला असतां, या परित्राफाच्या आरंभीं जें विधान आम्हीं केलें आहे तेंच, बरोबर आहे, असें आम्हांला वाटतें; व त्यावरून आम्ही असें म्हणतो कीं, जर्मनीतील धंदेवाल्यांचा जोम अजून बराच शिल्लक आहे,

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

व तो कमी होत चालल्याची लक्षणें अजून दिसू लागली नाहींत.

सर्वांच्या आघाडी मारण्याचा जर्मन लोकांचा हा जो मोठ्या कष्टाचा प्रयत्न सतत चालू आहे त्याला दुजोरा आणणारी एक गोष्ट जर्मन लोकांना साध्य झाली आहे; व ती ही की, साध्याच्या मानानें साधनांची योजना मोठ्या कुशलतेनें व मार्मिकपणानें कशी करावी, हें ते पूर्णपणें जाणतात. साधारण समजुतीच्या इंग्लिशाला असें वाटतें कीं, व्यापार हा एक गतानुगतिकन्यायानें साध्य होणारा धंदा आहे. पण जर्मन लोकांच्या मतानें व्यापार हें एक शास्त्र आहे, व्यापार ही एक कला आहे, व ती साध्य करून घेण्यासाठीं शास्त्रीय पद्धतीनें तिचा ते अभ्यास करतात. जगाचा सर्व व्यापार, जुन्या प्रतिस्पर्ध्यांनां मार्गें हटवून आपल्या हातांत घेण्याचा त्यांचा पूर्ण हेतु आहे, व तो साध्य करण्याकरितां ते जे उपाय योजतात व ज्या मार्गांचें अवलंबन करतात, त्याच्या मुळाशीं एक मुख्य तत्त्व आहे. हें तत्त्व नुसत्या व्यापारांतच नव्हे, तर इतर वागणुकींतहि त्यांनीं आपल्या हृदयाशीं बाळगल्याचें आपणांस दिसून येतें. तें तत्त्व हें कीं, प्रत्येक गोष्ट, मग ती रोजच्या व्यवसायांतील असो किंवा त्याहून भिन्न असो, चिकित्साबुद्धीनें प्रथम तिचें परीक्षण करावयाचें आणि नंतर ती साध्य करून घेण्याच्या उद्योगाला लागावयाचें.

स्थूल मानानें आपण विचार करूं लागलों म्हणजे औद्योगिक बाबतींत जेथें जेथें जर्मनांची इतर लोकांवर सरशी झाली आहे, तेथें तेथें तिच्या मुळाशीं तीन मुख्य कारणें दिसतातः—(१) जर्मन मालाचा इतरांच्या मानानें स्वस्तपणा, (२) त्यांची श्रेष्ठ प्रकारची अथवा निदान प्रसंगाला अनुरूप अशी वागणूक, व (३) गिन्हाईक मिळवून आपल्या हातांत ठेवण्याची वाखणण्यालायक अशी हातोटी.

यांपैकीं मालाचा स्वस्तपणा हें जें पहिलें कारण आहे त्याचा आपण विचार करूं. इंग्लंडांतील लोकांपेक्षां जर्मन लोकांची एकंदर वागणूक

विशिष्ट लक्षण

पाहिली तर ती कमी आढ्यतेची दिसते. मनुष्य गरीब असो, मध्यम स्थितीतील असो वा श्रीमंत असो, त्याच्या वागणुकीत फारसा भपका असावयाचा नाही. विशेष श्रम न करता व फारशी वाट पहावी न लागतां हातांत यथेच्छ पैसा खेळू लागल्याने त्यांच्यांत चैनबाजीचा-पण तो योग्य प्रमाणाने-प्रकार आतां सुरू झाला आहे. तरी, एकंदरीत त्यांच्यातील श्रीमंतांची सुद्धां रहाणी अधिक साधी व कमी खर्चाची असते; केवळ चैनीखातर अत्तराचे दिवे लावणारे लोक फार थोडे. यामुळे जर्मन व्यापाऱ्याला कमी फायदा झाला तरी तो डगमगत नाही. इंग्लिश व्यापाऱ्याची स्थिति याच्या उलट असल्याने जबर नफा मिळाला तरच तो खूष रहातो. थोड्या नफ्यावर त्याचा थाटाचा संसार चालत नाही. इंग्लंड व जर्मनी या उभयतांत आणखी एक महत्त्वाचा फरक आहे. तो हा की, जर्मनीतील कारागिरांना व मजुरांना इंग्लंडच्या मानाने अजूनपर्यंत तरी कमी रोजमुरा पडतो. आपल्याला ज्यास्ती रोजमुरा मिळावा, काम करण्याचा वेळ कमी व्हावा, असे जर्मन कामगार अलीकडे कांहीं वर्षे ओरड करू लागले आहेत, व त्या ओरडीमुळे इष्ट त्या सुधारणा घडून आल्या आहेत. तरी पण इंग्लंडच्या मानाने जर्मन कामगारांचा पगार अद्यापपावेतो कमीच आहे, व त्यांना कामहि जास्त वेळ करावे लागते. पण याच्याबरोबरच येथे हे सांगणे अवश्य आहे की, विभ्याच्या रूपाने (आजार, अपघात आणि वार्धक्य यांचा विमा) या दोन गोष्टींचा योग्य मोबदला त्यांना मिळण्याची व्यवस्था कायद्याने केली आहे. कारखान्यांत कामावर असणाऱ्या मुलांच्या शरीरप्रकृती-संबंधाने कशी काळजी घेतली पाहिजे याबद्दल सक्त नियम झाले आहेत. वर सांगितलेल्या या बाबतींत इंग्लंडातील व्यवस्था असावी तितकी समाधानकारक नाही. असो. व्यापाराला अनुकूल असणारी ही स्थिति जर्मनीत यापुढेहि अशीच टिकेल असा मात्र भरंवसा वाटत नाही.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पोटाचा खर्च दिवसानुदिवस जास्त वाढू लागला आहे, व कामगार-वर्गांत संघशक्ति वाढून 'ट्रेड्स यूनियन' सारख्या संस्था जास्त जास्त निघू लागल्या आहेत. अशा संस्था उदयाला आल्या म्हणजे आपण म्हणू तें मालकाला एकावयाला लावण्याची धमक कामगार लोकांत अधिकाधिक चमकू लागते. याचा अखेर परिणाम असा होईल की, माल तयार करण्याचा खर्च इंग्लंडच्या बरोबरीने येऊ लागेल. या विषयाचा विचार आम्ही पुढच्या एका भागांत करणार आहो व तेथेच त्याचा सांगोपांग विचार करणें अधिक सोईचें होईल. तूर्त येथे इतकेंच विवेचन पुरे.

जर्मन कारखान्यांतील यंत्रसामग्री व धंद्याला लागणारें स्थायिक सामान-सुमान नवीन पद्धतीने तयार केलेले असतें, ही आणखी एक गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. नवीन पद्धतीची व शास्त्रीय शोधांच्या अनुरोधानें तयार केलेली यंत्रसामग्री म्हणजे काय अलौकिक चीज आहे, हें जर कोणाला पहावयाचें असेल तर त्यानें लोखंड व पोलादाच्या एखाद्या कारखान्यांत जाऊन पहावें. तेथील सर्व प्रकार एकदां पाहिला म्हणजे जर्मन लोकांच्या बुद्धीचें, त्यांच्या अचाट उद्योगाचें व कार्यकुशलतेचें कौतुक करावेंसें वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. इंग्लिश भट्ट्यांतून काढलेले लोखंड (Pig-iron) जर्मन लोखंडापेक्षां कमी दर्जाचे असतें. जर्मनीचा जर पहिला नंबर तर इंग्लंडचा तिसरा. "लंडन टाइम्स" पत्राच्या ७ एप्रिल १९०६ च्या अंकांत एका गृहस्थानें इंग्लंडचा नंबर खाली कसा गेला याचीं कारणें दिली आहेत. त्याची मुख्य तकरार ही आहे की, लोखंड तयार करण्याची वाडवडीलांपासून जी पद्धति चालत आलेली आहे, तीच अजून इंग्लिश कारखानदार आपल्या छातीशीं बाळगून बसले आहेत. धातुविद्येचें (Metallurgy चें) जें शास्त्र अलीकडे निर्माण झालें आहे, त्यांतून लोखंडासंबंधाची सर्व माहिती गोळा करून शास्त्रीय पद्धतीवर जर्मन लोक आपले कारखाने चालवू

विशिष्ट लक्षण

लागले व त्यामुळे त्यांचा नंबर वर गेला, असें या लेखकानें निदान ठरविलें आहे; आणि प्रत्यक्ष अनुभवान्तीं हें निदान अगदीं बरोबर आहे असें कोणीहि म्हणेल.

या विषयाचा आपण अधिक बारकाईनें जर विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, जर्मन कारखानदारांनां थोड्या किंमतींत लोखंड तयार करतां येऊं लागलें याचें आणखी एक विशेष कारण आहे, तें हें कीं, लोखंड तयार होण्याच्या मार्गातील ज्या अनेक कृती आहेत, त्या सर्व एका इमारतींत आणून एका माणसाच्या देखरेखीखालीं करण्याचा क्रम त्यांनीं अलीकडे सुरू केला आहे. याचा अर्थ एखादें उदाहरण देऊन आम्ही स्पष्ट करून दाखवितों. “शिष्याच्या घरची कारभारीण” सुईच कां ध्याना ! अशुद्ध लोखंड गाळून शुद्ध करणें, त्याचें पोलाद बनविणें, त्याच्या सुया करणें, नंतर त्यांनां जिल्हई देणें, हीं कामें निरनिराळ्या कारखान्यांत पूर्वी चालत असत. यामुळे एका सुईला—अथवा सुईला लागणाऱ्या लोखंडाला पाहिजे तर म्हणा—अनेक ठिकाणीं नाचावें लागे आणि या प्रवासाला दर ठिकाणीं खर्चहि येत होता. आतां काय झालें आहे, तर वरील सर्व कारखाने एका इमारतींत आणल्यानें जाण्यायेण्यांत काळाचा व पैशाचा अपव्यय पूर्वीसारखा आतां होत नाही; व शिवाय जळणांत बचत होते ती निराळीच. अर्थात् एका सुईला पहिल्या मानानें तितकी किंमत कमी पडूं लागली. या एका उदाहरणावरून मोठमोठ्या लोखंडी जिनसा स्वस्त विकणें जर्मन व्यापाऱ्यांनां कसें परवडतें, हें सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

खर्च कमी करण्याच्या हेतूनें निरनिराळ्या ठिकाणीं असणारे कारखाने एके ठिकाणीं आणण्याचा क्रम जास्त जास्त प्रचारांत येऊं लागल्यानें “मिश्र कारखाने”—Mixed works—दिवसानुदिवस अधिक अस्तित्वांत येत आहेत. अशा कारखान्याचें उत्कृष्ट उदाहरण पाहिजे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असेल तर कृप येथील कारखाना पहावा. अशुद्ध लोखंडापासून सफाई-दार माल बाहेर निघेपर्यंत सर्व संस्कार या एका कारखान्यांत होतात, त्याकरिता बाहेर कोठेंहि जावें लागत नाही.

मिश्र कारखाने निघूं लागल्यानें, “निभेळ” (Pure) म्हणजे एकच एक काम करणारे कारखाने डबघाईला येऊं लागले आहेत. ते अगदीं नामशेष होतील असें वाटत नाहीं; परंतु अलीकडील शास्त्रीय शोधांचा योग्य उपयोग करून घेतल्याशिवाय मात्र त्यांनां मोठ्या कारखान्यांशीं टक्कर देतां येणार नाहीं हें अगदीं उघड आहे. अशा तऱ्हेचा उपक्रम धाकट्या कारखान्यांचे मालक अलीकडे करूं लागले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट आहे, व त्यापासून त्यांचा उपयोग झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

मागें सांगितलेल्या तीन कारणांपैकी पहिल्या कारणाचा येथवर विचार झाला. आतां बाकीच्या दोन कारणांचा एकत्र विचार केला तरी चालण्याजोगें आहे. एखादा अगदीं नवा शोध लावण्याची ताकद जर्मनांच्या डोक्यांत फारशी नाहीं हें खरें; परंतु दुसऱ्या कोणीं नवा शोध लावला तर तो आपल्या कामाशीं जुळता करून घेण्याची त्यांच्या आंगची कुशलता वाखाणण्याजोगी आहे. व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ही कुशलता अंगांत असणारा मनुष्यच मूळ शोध लावणारापेक्षां अधिक यशस्वी होतो. एखादा शोधक संपत्तिमान झाल्याचें उदाहरण आढळांत येतें काय? दुसऱ्यांनीं पुढें आणलेल्या कल्पनांपैकी चांगली कल्पना कोणची हें ठरविण्यापुरती चतुरस्रता अंगांत असली म्हणजे पुरे. ती कल्पना आपल्या कामाशीं जुळती करून पूर्णावस्थेला आणली व ती लोकांनां पटली म्हणजे इष्ट कार्यभाग साध्य झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

विणकाम, यंत्रशास्त्र व आज जर्मनीची ज्यांत विशेष प्रगति झाली आहे तें रसायनशास्त्र, यांत प्रावीण्य येण्याला प्रारंभीं स्वदेशी कल्पकांची

विशिष्ट लक्षण

बुद्धिमत्ता व शोध जितके उपयोगी पडले तितकेच परदेशीयांचे शोधहि जर्मनीच्या उपयोगी पडले आहेत. व्यापारदृष्ट्या रसायनशास्त्राचें महत्त्व किती आहे, हें इंग्रजांच्या ध्यानांत न आल्यानें इंग्लंडांतलें उद्योग-धंद्यांची केवढी मोठी हानि झाली आहे, याची कल्पना करवत नाहीं; आणि ही हानि भरून निघेल असेंहि आम्हांला वाटत नाही. इंग्लंडांतील रंगांचे कारखाने पहा. तेथील रंगारी जुन्या काळच्या रंगांच्याप्रमाणे अनुमानधपक्यावर आपलें काम करीत असतात. रसायनशास्त्राचें ज्ञान त्यांनां मुळींच नसतें. विशेष प्रकारच्या रंगाची छटा असणारें पुष्कळसें कापड एका प्रसंगीं इंग्लंडांत हवें होतें. “हें कापड तुम्ही तयार करून देत असाल, तर आम्ही तुम्हांलाच तें तयार करण्यास सांगूं,” असें एका जुन्या पद्धतीनें काम करणाऱ्या रंगाच्याला अधिकाऱ्यांनीं कळविलें. त्यावर तो म्हणाला “नमुन्याच्या अगदीं तोडीचें नाहीं तरी त्याच्या जवळ-जवळ कापड मी तयार करून देतो.” अधिकारी म्हणूं लागले, “आमच्या नमुन्यावरहुकूम काम झालें पाहिजे, जवळजवळ होतां उपयोगी नाहीं.” रंगाच्यानें उत्तर दिलें, “नमुन्यांतील लज्जत मला साधावयाची नाहीं, पण एकंदरींत काम चांगलें करून देईन.” यावर हें काम परदेशी रंगाच्यांवर सोंपवावें लागलें, आणि हा प्रकार झाल्याला पुष्कळ वर्षे लोटलीं आहेत असें म्हणावें तर तेंहि नाहीं.

रसायनद्रव्यें तयार करण्याच्या कारखान्यांत जर्मन लोक शास्त्रीय पद्धतीचें पूर्णपणें अवलंबन करतात, व त्यामुळे त्यांचा तो धंदा अतोनात वाढला आहे व त्यांत त्यांना किफायतहि फार चांगली होऊं लागली आहे. या कारखान्यांत सरासरीनें पाहूं गेलें असतां, चाळीस काम-गारांवर देखरेख करणारा एक युनिव्हर्सिटींत पास झालेला रसायनशास्त्र-वेत्ता असतो. हें प्रमाण जगांतील इतर कोणच्याहि देशांत दिसून येत नाहीं. मोठमोठ्या कारखान्यांला प्रयोगशाळा जोडलेल्या असतात व

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

त्या अगदीं नमुनेबाज असतात. या प्रयोगशाळेंत नवीन शास्त्रीय शोध लावण्याचें काम जारीनें चालू असतें. एक जर्मन ग्रंथकार मोठ्या अभिमानानें असें लिहितो कीं, “शास्त्र आणि हातानें घडणारा व्यवहार यांची सांगड घातलेली जर कोठें पहावयाची असेल, तर ती जर्मनींतच दृष्टीस पडेल, इतरत्र पडणार नाही. आणि या गोष्टीच्या जीवावरच रसायनांचा व्यापार त्या देशांत वृद्धीप्रत पावला आहे.”

जर्मन कारखानदाराला आणखी एक यशाची गुरुकिल्ली सांपडली आहे. ज्या लोकांत आपला माल खपावा अशी त्याची इच्छा असते, त्या लोकांना काय हवें आहे, त्यांची इच्छा काय आहे, हें समजून घेण्याचा तो शिकस्तीचा प्रयत्न करित असतो. गिन्हाइकाला कारखानदार जसा माल देईल तसा तो त्यानें निमूटपणें घेतला पाहिजे, म्हणजे कारखानदारकरतां गिन्हाईक, गिन्हाइकाकरतां कारखानदार नव्हे, ही जुनी समजूत जर्मनींतून पार निघून गेली आहे. गिन्हाइकाकरतां कारखानदार आहे, हें तत्त्व सर्व व्यापाऱ्यांनीं अंगीकारलें आहे. हें तत्त्व नजरे-आड केल्यानें इंग्लंड आपल्या हातचा किती व्यापार अखेरचा घालवून बसलें आहे, हें सांगणें अशक्य आहे. एका कापडाच्या मोठ्या इंग्रजी पेढीची कांहीं वर्षापूर्वीं अशी ऐट होती कीं, गिन्हाईक कितीहि नाखुष झालें तरी त्याच्या तब्बेतीप्रमाणें माल तयार करून बाजारांत आम्ही केव्हांहि मांडणार नाही. या पेढींत कोणी गिन्हाइक आलें म्हणजे त्याला पुढें लिहिल्याप्रमाणें रोखठोक जबाब मिळत असे. “आमच्यापाशीं तुम्हांला दिसतो त्या रंगाचा व तितक्या लांबी रुंदीचा माल मिळेल. तो तुम्हांला पसंत नसेल तर आपला रस्ता सुधारा.” गिन्हाइकांनां काय, त्यांनीं आपला रस्ता सुधारला. अर्थात् या पेढीचें गिन्हाईक कमी झालें, व त्या मानानें तिची ऐटहि पुढें उतरली. पण व्यापारांत एकदां घडी विघडली म्हणजे तिचा सळ पुनः पहिल्यासारखा बसत नाही; व

विशिष्ट लक्षण

झालेल्या चुकीबद्दल मागाहून पश्चात्ताप करण्यांत अर्थ नसतो.

याहून वेगळी स्थिति जर्मनींत आहे. कारखानदार असो किंवा व्यापारी असो, बारीकसारीक गोष्टींत देखील लक्ष्य पुरविण्यांत तो सदा दक्ष असतो व त्यामुळे त्याला व्यापारांत यश मिळते. गिन्हाइकाला आवडेल व त्याच्या रुचीला पटेल असाच माल काढून दुकानांत पाठवावयाचा, गिन्हाइकांची आवड निरनिराळी व वरचेवर पालटणारी, पण त्याबद्दल त्यांचा कधी कंटाळा करावयाचा नाही, त्यांना खूप ठेवण्याची नेहमी खबरदारी घ्यावयाची, या गोष्टी जर्मन दुकानदाराच्या अंगांत पुरतेपर्णी मुरल्या आहेत. आपला फायदा साधून आपल्या आश्रयदात्यांची मर्जी राखण्यांत जर्मन व्यापारी सदा एका पायावर तयार असतो. व्यापाराकरतां परदेशचे गिन्हाइक पुष्कळ येते. या सर्वांना जर्मन भाषा थोडीच येणार ! पण अशा गिन्हाइकांशी जर्मन व्यापारी त्यांच्या भाषेत—चुकत माकत कां होईना—स्वतः बोलतो. त्यांच्या देशांत चालू असणारे नाणे व वजन माप यांत आपल्या मालाची किंमत त्यांना सांगतो. एखादे वेळेस पत्रोपत्री व्हावे तसे काम होत नाही. अशा प्रसंगी तो आपण होऊन चालत गिन्हाइकाकडे जाईल किंवा गिन्हाइकाची भाषा जाणणारा आपला एखादा गुमास्ता त्याचेकडे पाठवील. सारांश, आलेली संधि दवडावयाची नाही, किंवा तिच्याकडे दुर्लक्ष करावयाचे नाही. इंग्रजी व्यापाऱ्यांनी हे धोरण न बाळगल्यामुळे जर्मनीच्या मानाने इंग्लंडचा माल बाहेरगांवी कमी खपू लागला, यांत आश्चर्य ते काय ?

याप्रमाणे इंग्लिश व्यापाऱ्यापेक्षां जर्मन व्यापाऱ्यांत कोणचे गुण जास्त आहेत हे आतांपर्यंत आम्हीं सांगितले. हे गुण दिसावयाला लहान दिसतात, पण त्या सर्वांचा समुच्चय परिणामकारी झाल्याशिवाय रहात नाही. असो. आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून आमच्या वाचकांचा असा समज होईल की, जर्मन व्यापाराची इतकी भरभराट झाली असल्याने इंग्लि-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

शांची धडाडी व कामधंद्यांतील त्यांची मति, यांसंबंधानें जर्मन लोकांचा आदर कमी झाला असला पाहिजे; परंतु असा समज होऊं देणें चुकीचें होईल असा आम्ही आपल्या वाचकांस इशारा देतो. व्यापारधंद्यांचा मार्ग इंग्लंडनें प्रथम शोधून काढला, या गोष्टीचा जर्मनांनां विसर पडला नाहीं व त्याबद्दल इंग्लंडविषयींची त्यांची पूज्यबुद्धि अजूनहि कायम आहे. इंग्लंडचा कित्ता पुढें ठेवून त्याप्रमाणें कामधंदा करणारीं माणसें जर्मनींत आजमितीला थोडीं नाहींत! गुरुस्थानीं असणाऱ्या देशाशीं गुरुद्रोह करणारा कोणी जर्मन व्यापारी असला तर तो शिष्टच समजला पाहिजे.

मागें सांगितलेल्या तीन कारणांचा येथवर विचार झाला. आतां दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या विषयाचा विचार करूं. जर्मनींतील निरनिराळ्या संस्थानांतून व खुद्द सार्वभौम सरकाराकडून तेथील उद्योगधंद्यांनां व व्यापाराला उत्तेजन देण्यांत येऊन व्यवहारोपयोगी मदतहि करण्यांत येते; हे विशेष लक्ष्यांत घेण्याजोगें आहे. परदेशाच्या दरबारांत असणारे जर्मनीचे राजकीय मंत्री, संधि साधेल तेव्हां, पण लोकांच्या नजरेला न येईल अशा बेतानें, व्यापाराला मदत करीत असतात. संरक्षक जकातीचे कायदे सरकारानें केले आहेत ही बाब जरी बाजूला ठेवली, तरी कांहीं थोडे अपवाद खेरीज करून, देशांतील रेल्वे सरकारनें आपल्या हातांत घेतल्या आहेत, याचा व्यापाराला व शेतीला फार फायदा होतो. विशेष प्रकारची परिस्थिति प्राप्त झाली असतां रेल्वेच्या भाड्यांत अनुकूल असा फेरफार सरकार तेव्हांच करतें. परदेशीं जाणाऱ्या मालावर सवलतीची जकात घेण्यांत येते व त्यामुळें देशांत उत्पन्न झालेला माल परदेशीं रवाना करण्यांत व्यापाऱ्यांचा मुळींच तोटा होत नाहीं. उलट असें करण्यास त्यांनां अधिक उत्तेजन येतें. तिकडच्या खासगी रेल्वेकंपन्या देखील व्यापाऱ्यांशीं बेपर्वाईनें वागत नाहींत. त्यांच्याकडे कोणी एखादी

विशिष्ट लक्षण

तक्रार नेली व ती रास्त आहे असे त्यांना आढळून आले तर तत्काळ तिचा बंदोबस्त होतो.

व्यापाराला उत्तेजन देण्याकरता देशांतल्या देशांत जलमार्ग तयार करण्याकडे सरकारची विशेष प्रवृत्ति आहे. हें काम बहुतेक सरकारच करतें, खासगी लोक सहसा त्यांत पडत नाहींत. उत्तरसमुद्र व बाल्टिक-समुद्र यांना जोडणारा प्रसिद्ध कील कालवा सरकारनेच बांधला व तो १८९१ साली व्यापाराला खुला झाला. कील कालव्यासारखी प्रचंड कामे व्यापाराच्या वृद्धीकरता सरकाराने आपल्या अंगावर घेतल्याची उदाहरणे इतर देशांत फारच थोडी असतील ! व्हाईन व एल्ब नद्यांचे मोठमोठे कालवे बांधण्याचें काम प्रशियांत सध्यां चालू आहे. लाखों रुपये खर्च करून लहानलहान कालवे देशाच्या सर्व भागांतून प्रशियानें किती तरी बांधले आहेत ! इंग्लंडांत अशा तऱ्हेचे कालवे आहेत, नाहींत असे नाहीं. पण इंग्लंडांतील कालव्यांत मोठमोठीं जहाजे जाऊ शकत नाहींत, जर्मनींतिल कालव्यांत तीं जाऊ शकतात, हा दोहोंत महत्त्वाचा फरक आहे.

कारखानदार व व्यापारी यांना शिक्षण देण्याच्या हेतूनें सार्वभौम सरकार व संस्थाने यांच्या आश्रयाखाली औद्योगिक प्रदर्शनें जागोजाग भरत असतात. कांहीं संस्थानांत हीं प्रदर्शनें कायमचीं असतात व कांहींनीं तीं आपल्या हद्दींत फिरतीं ठेवलीं आहेत. “ग्रँड डची ऑफ हेस्सी” या नांवाचें एक सर्वांत लहान संस्थान आहे. तेथील लोकसंख्या कमी असून त्यांत मोठें शहर काय तें एकच आहे. असें असून १८३६ सालापासून “सेंट्रल एजन्सी फॉर इंडस्ट्री” या नांवाची एक औद्योगिक संस्था तेथें आहे. राष्ट्राला औद्योगिक बाबतींत व व्यापारासंबंधीं जीं कांहीं माहिती पाहिजे असेल ती या कचेरींत मिळू शकते. आरंभीं आरंभीं या संस्थेचा पसारा थोडा होता. परंतु वर्षानुवर्ष तिची उपयुक्तता जशी वाढत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

चालली तसें राष्ट्रांत तिचें वजनहि अधिक वाढलें. औद्योगिक व धंदे-
शिक्षण कशा पद्धतीनें द्यावें या कामांत निरनिराळीं संस्थानें येथील चा-
लकांचा अभिप्राय घेत असतात. संस्थेच्या आश्रयाखालीं एक मोठें
पुस्तकालय आहे. याशिवाय औद्योगिक पदार्थसंग्रहालय आणि रासाय-
निक प्रयोगशाळा आहे ती निराळीच. १९०६ सालीं सेंट्रल एजन्सी-
च्या आश्रयाखालीं १३६ धंदेशिक्षणाच्या शाळा चालू होत्या. म्हणजे
संस्थानांतील लोकसंख्येच्या मानानें एक हजार लोकांनां एका शाळेहून
किंचित् जास्त असें प्रमाण वसतें. प्रत्येक संस्थानांत कमीअधिक प्रमा-
णानें या प्रकारच्या एजन्सीज् आहेत व त्या आपलीं कामें चोख रीतीनें
बजावीत आहेत.

या वावर्तीत शक्य तितकें उत्तेजन देण्यांत जर्मन बादशहा दक्षता
ठेवीत असतो. मेमेल येथें १९०७ च्या सप्टेंबर महिन्यांत त्यानें केले-
ल्या भाषणाचा उतारा खालीं दिला आहे. राष्ट्रीय अभिमान आणि
महत्वाकांक्षा श्रोत्यांच्या मनांत जागृत करण्याचा गुण त्या भाषणांत
किती आहे तो पहा. “ नवीन अस्तित्वांत आलेल्या जर्मन साम्राज्यांत
कल्पना करवणार नाहीं इतक्या अल्प काळांत सर्वत्र सुधारणा झाली
आहे. या सुधारणेंतील जोमदारपणा पाहून परदेशचे लोक आश्चर्यचकित
होतात. आपल्या व्यापाराचा विस्तार विस्मय वाटण्याजोगा आहे. निर-
निराळ्या शास्त्रांतील व शिल्पकलेतील आपण लावलेले शोध वाखा-
णण्याजोगे आहेत. जर्मनींतील निरनिराळ्या जातींचे लोक परस्परांतील
भेदभाव विसरून आपल्या जन्मभूमीच्या अभ्युदयार्थ एका साम्राज्यांत
सामील झाले, त्याचा हा प्रभाव आहे. जगाच्या सर्व भागांत प्रमुख
स्थान मिळविण्याचें जों जों आपल्या अंगांत जास्त सामर्थ्य येईल तों
तों तें परमेश्वरी कृपेचें फल आहे, हें राष्ट्रांतील सर्व दर्जांच्या व सर्व
धंद्यांतील लोकांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आपल्या हातून महत्कृत्यें

विशिष्ट लक्षण

होऊं नयेत असा जर परमेश्वराचा हेतु असता, तर त्याने आपल्या अंगांत इतके सामर्थ्य दिलेच नसते. ” उद्योगधंदे, व्यापार, जहाजे बांधणे या सर्वांवर बादाशहाचे एकसारखे लक्ष आहे. सर्व राष्ट्रांभर हिंडून मोठमोठे कारखाने आपल्या डोळ्यांनी पहावयाचे व तेथील सर्व माहिती करून घ्यावयाची हा त्याचा नेहमीचा क्रम आहे. समुद्रकिनाऱ्यावरील जहाजे बांधण्याचा एकूण एक कारखाना त्याला माहीत आहे, व व्यापारी जहाजे कारखान्यांत किती तयार होतात, इकडे त्याची फार नजर असते.

राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याच्या कामांत सरकाराकडून या प्रमाणे जरी प्रोत्साहन मिळते, तरी तेवढ्यावर संतुष्ट होऊन व्यापारीवर्ग ऐदी बनला नाही; स्वावलंबनाचे महत्त्व तो पूर्णपणे ओळखून आहे. सर्व मोठ्या शहरांत व उद्योगधंद्यांत गुंतलेल्या प्रांतांत “ चेंबर ऑफ कॉमर्स ” नांवाच्या सभा आहेत. या सभांचा पत्रव्यवहार सरकार व रेल्वेकंपन्या यांजबरोबर नेहमी चालू असतो. या सभांच्या अंतर्व्यवस्थेत सरकारचा मुळीच हात नसतो; परंतु सरकाराशी यांचा फार निकट संबंध असल्याने व्यापाराच्या महत्त्वाच्या बाबींचा विचार परस्परांच्या सल्ल्याने होत असतो. यामुळे या चेंबर्सचे परराष्ट्रांत फार वजन आहे, आणि त्यांच्याकडून प्रसिद्ध होणारी माहिती कधीहि खोटी असावयाची नाही, असा व्यापारी जगाचा अनुभव आहे. इंग्लंडांतील अशा संस्था सरकाराबरोबर एकदिलाने वागत नाहीत म्हणून त्यांच्या सचोटासंबंधाने परदेशांतील लोक साशंक असतात. थोड्या वर्षांपूर्वी युनायटेड स्टेट्सच्या सेक्रेटरी आफ स्टेट्नीं उघडपणे असे प्रसिद्ध केले की, “ जर्मनींतील चेंबर ऑफ कामर्सच्या माहितीवर आम्ही जसा विश्वास ठेवतो तसा तो इंग्लंडांतील चेंबरांच्या माहितीवर ठेवणे अनुभवान्तीं आम्हांला अशक्य झाले आहे. ”

प्रत्येक संस्थानचे चेंबर ऑफ कॉमर्सचे कायदे वेगवेगळे आहेत,

भाषुनलक कडडनीकी उतुकलतल

तरी कलड करणुडलकी सरुवुकी डदुत ँकलक नडुनुडलकी आहे. वुडलडलरल-संडुंधी सरुव डलहलतल डुलळल करणुं, लुकलंत ती डुरसलदुड करणुं, वुडलडलरुडलनुडल तकरलरुीकी सरकरलंत व रेलुवे-कडडनुडलंकडे दलद ललवणुं, कसुतडडुडुती व इतर कर वुडलडलरुडलनुडलनुडल तुरलसदलडक हुुतलत कलवल कलड इकडे नकुर डुरलवलणुं, डुंकलंकडुन सवलतीकुडल वुडलकलनुं डुरकडुवंत वुडलडलरुडलनुडलनुडल डलडवल डुरलवलणुं, अशी ँक नल दुन, हुकलर तडुहेकी कलडुं डल संसुथलडलरुडलत कललत असतलत. तुडलकुं तुडलनुडलनुडलंक इतके कलड असते कल, रलककीड वलडडुडलनुडलनुडल डन डललणुडलस सडलसदलनुडलनुडल अवकलशक सलडडत नलरुी. वुडलडलरलकी डलव असली डुहुणके ते डल रलककीड डकुशलल कलवल कल तुडल डकुशलल कलकन डलळतलत. डुरंतु ते कलड आडुडले डुहुणके ते नलडलनुडलरलळे, आडुले कलड डुरे कल आडण डुरे, अशी तुडलनुडलकी वलडणुक असते. डल सडलत डलरुीनुडलकी कुंडर सरुवलत डलर डुठी आहे व तलकल वुडलड सरुव कडडडर आहे. कुंडर ऑड कलडसरुलल डदत करणुडलकरतल कलतुडेक डुठुडल शहरलंत “इंडसुतुरलड असुसलडुशनुस” आहेत. डुरदेशलनुडलरुडल वुडलडलर करणुडलनुडल लुकलनुडल “असुसलडुशनुस ऑड ँकसडुुडु डुडुसु” नलवलनुडल सडल आहेत व तुडल वलशुडेकरुन डुरशलडल व डधुडकडडुनुडलत डलर आहेत. सुतेतलन (Stettin) डुथे आज डुरींक वडुं ँक डुठी डुीकेकी संसुथल आहे. डुरदेशलंत कलणुडलल तडलर असलेलुडल तरुणलनुडलनुडल वुडलडलरलकुं शलकुण देकन, डुरलतलश वसलहती, डुनलडुडेड सुतेस डलनुडलरुडल देशलंत तुडल संसुथेकुडल खरुडलनुं डलठवलणुडलनुडलनुडल डुते. संसुथेनुं आडलुडलवर कुु वलशुरलस टलकल आहे तुडलकल दुरुडडुडुडु डुी करणलर नलरुी, तलकुडल कलुडलणलकरतलनुडल डनलडलसुन शुतेन, अशी शडुड, डुरतुडेक हुसडललल, संसुथेकुडल डुरेसलडुडुडलकल हुसुतसुडलरुडल करुन धुडलवी ललडुते, आणल नंतर तुु डुरदेशलंत रलवलनल हुुतुु. डुरदेशल डुेलुडलवर तेथील डुरलसुतलतुडलर तुडलल नुहडुी नकुर ठेवलवी ललडुते, व ठरीव डुदतीलल, आडण सुतेतलनकल वुडलडलर वलडवलणुडलनुडलकी कलड खडु-

विशिष्ट लक्षण

पट केली, याचा रिपोर्ट पाठवावा लागतो. याप्रमाणे परदेशांत गेलेल्या दलालांच्या दीर्घ परिश्रमाने त्या शहराचा परदेशांशी व्यापार अतिशय वाढला आहे, आणि त्यामुळे आपण योजिलेली नवीन युक्ति चांगली साधली, अशी संस्थेच्या चालकांची खात्री झाली आहे.

एखाद्या धंद्यांत पडणे जर फायद्याचे असेल तर त्याचा पिच्छा पुरविल्याशिवाय रहावयाचे नाही, हे व्यापाराचे तत्त्व सर्व जर्मनींत संमत आहे. गेल्या तीसपस्तीस वर्षांत जर्मनीचा परदेशांशी जो व्यापार वाढला तो तेथील कारखानदारांच्या दीर्घ परिश्रमाने किंवा सतत उद्योगाने न वाढतां दैवबलाने वाढला असें जो कोणी म्हणत असेल, त्याला जर्मनीने व्यापारांत जें यश संपादन केले त्याचे मर्म काय आहे हेंच समजले नाही, असें म्हणणे भाग आहे. एखाद्या स्त्रीला (तिकडील रिवाजाप्रमाणे) विवाहाला तयार करण्यापूर्वी तिची मनधरणी करावी लागते, तद्वत् जर्मनांनी व्यापाराची मनधरणी केली; व ती देखील जातीनिशी, पत्तोपत्री नव्हे, हें ध्यानांत घेण्याजोगें आहे.

बर्लिन येथे सरकारच्या आश्रयाखाली “कोलोनियल स्कूल” नांवाचे एक विद्यालय स्थापन केले आहे. शेतकरी, मळेवाले व व्यापारी म्हणून जर्मन वसाहतींत जाऊन राहण्याची ज्या धाडसी व तरुण गृहस्थांची इच्छा असेल त्यांना या विद्यालयांत विशेष प्रकारचे शिक्षण मिळते. विद्यालयांत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दरसाल चाळीस ते साठ पौंडांपर्यंत व बाहेर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांस पंधरा ते तीस पौंडांपर्यंत खर्च येतो व हा खर्च विद्यार्थ्यांना होणाऱ्या उपयोगाच्या मानाने पुष्कळ कमी आहे.

उद्योगधंदे व व्यापार करावा तर आम्हांच करावा, अशी समजूत इंग्लिश लोकांची होऊन बसली आहे. ही समजूत चुकीची आहे हें सिद्ध करून दाखविणारा एक प्रतिस्पर्धी प्रस्तुत काळां उत्पन्न झाला

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहे. हा प्रतिस्पर्धी किती उद्योगी आहे व इंग्लिशांनां मार्गे सारण्या-करतां त्यांनें कोणचे उपाय योजिले आहेत हे आम्हीं आतांपर्यंत सांगितलें. या प्रतिस्पर्द्यांचे जे दीर्घ प्रयत्न चालले आहेत ते शिथिल पडतील किंवा तो ज्या क्लृप्त्या योजित आहे त्या तो यापुढें योजणार नाही, असा जर इंग्लिश लोकांचा अजमास असेल तर तो साफ फसेल. जर्मनीचा हा प्रभाव पाहून इंग्लंडनें स्वस्थ डोळे मिटून बसण्यांत अर्थ नाही. जोंपर्यंत इंग्लंडला कुशल, दृढनिश्चयी आणि संपत्तिमान पुरुषांचें पाठबळ आहे तोंपर्यंत भिण्याचें कांहीं कारण नाही हे खरें; पण वेळींच सावध होणें फार चांगलें.

प्रकरण सहावें धंदेशिक्षण

सार्वजनिक शिक्षण हा विषय सरकारने विशेष लक्ष्य पुरविण्याजोगा नाही, अशी जर्मनीच्या प्रतिस्पर्धी राष्ट्रांची पूर्वी समजूत होती. ही समजूत चुकीची आहे असे आतां सर्वांच्या मते निश्चित झाले आहे. परंतु हा निश्चय होण्याला त्या राष्ट्रांना बराच काळ घालवावा लागला; जर्मनराष्ट्र मात्र ह्या बाबतीत त्यांच्यापूर्वी अनेक वर्षे सावध झाले होते, व सार्वजनिक शिक्षणाचे काम व्यवस्थितपणाने सरकारच्या देखरेखाखाली होऊं लागले होते. यामुळे जर्मन लोकांचा फायदा तर झालाच; परंतु उद्योगयुगाला आरंभ होऊन जर्मनीचा माल परदेशांत जसा अधिकाधिक रवाना होऊं लागला तसा हा फायदा त्यांना अधिक स्पष्ट दिसू लागला. सुमारे पस्तीसचाळीस वर्षापूर्वी, म्हणजे नवीन उद्योगयुगाला आरंभ होण्याच्या सुमाराला, व्यापारोपयोगी शास्त्र या दृष्टीने रसायनशास्त्राची योग्यता लोकांच्या निदर्शनास नुक्तीच आली होती, व संपत्त्युत्पादनांत विजेच्या शक्तीचा उपयोग करून हवे तें काम तिच्याकडून करून घेतां येण्याजोगें आहे, असे अनुभवाने समजले होते. शिक्षणाच्या कामांत मागसलेल्या युरोपियन राष्ट्रांना या नवीन परिस्थितीचा उमज लवकर पडला नाही, त्यांचा पूर्वीचा घोटाळा तसाच कायम राहिला. शिक्षणांत जर्मनीची तयारी अगोदरच होऊन बसली होती, म्हणून ही परिस्थिति अवलोकन करून इतरांप्रमाणे न बाबतां जर्मन लोक सर्व जगाचा व्यापार हस्तगत करून घेण्याच्या उद्योगाला लागले व इतर राष्ट्रांशी झुंजण्याकरतां त्यांनी आपल्या कमरा बांधल्या. एखाद्या सेनापतीने हुकुम करण्याचा अवकाश, कीं पडले सैन्य बाहेर, तद्वत् धंदेशिक्षणाच्या कालिजांतून शिक्षण मिळविलेले डायरेक्टर, एंजिनियर, रसायनशास्त्रवेत्ते जणू काय एखाद्याच्या हुकमासरसे भर-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कन रणांगणांत इतस्ततः चमकू लागले. नवीन शास्त्रीय शोधाच्या शस्त्रास्त्रानिर्शा हे लोक सज होते व कोणच्या अस्त्राचा कोठें उपयोग केला असतां तें अमोघ होईल ही विद्या त्यांनां त्यांच्या गुरूनीं कानांत सांगून ठेविली होती. ही लष्करी भाषा सोडून साध्या भाषेत बोलावयाचें म्हणजे असें कीं, धंदेशिक्षणाच्या कॉलेजांनीं नवीन उद्योगयुगाच्या सुरुवातीच्या वेळेस देशाची फार मोठी कामगिरी बजावली. या कॉलेजांच्या कामाला प्राथमिक शाळांकडूनहि योग्य आणि भरपूर मदत मिळाली. नवीन उद्योगधंद्याचे कारखाने व वर्कशाप (कलागृहे) यांत काम करणाऱ्या हुषार कारगिरांचा लागेल तितका पुरवठा या शाळांतून होऊं लागला. या शाळांत मिळणारें शिक्षण प्राथमिकच असे, परंतु तें सढळ मनानें शिक्षकांकडून मिळत असल्यानें विद्यार्थ्यांच्या बुद्धींत जास्त कुस्राग्रता दिसून येई. प्राथमिक शाळेच्या पुढची पायरी म्हटली म्हणजे अन्वर्थक संज्ञा असणारी 'कन्टिन्यूएशन' Continuation शाळा. याच शाळेला "प्रोफेशनल" म्हणजे "धंदेशाळा" असेंहि दुसरें नांव आहे. या वरच्या प्रतीच्या शाळांत सर्व धंद्यांनां उपयोगी पडणारें धंदेशिक्षण देऊन विद्यार्थ्यांच्या हातून प्रत्यक्ष कांहीं काम करून घेण्याचा प्रघात आहे. यामुळे येथें तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांनां कोणच्याहि कारखान्यांत उमेदवार म्हणून राहतां येतें व कामधंद्यांत त्यांचा हात अगोदरच तयार झाला असल्यानें कारखान्यांतील वरिष्ठप्रतीचीं कामें त्यांच्यावर सोंपवितां येतात.

वर वर्णन केलेल्या गोष्टींचा जर्मनीला अतोनात फायदा झाला व त्यांच्या योगानेंच मुख्यत्वेकरून जर्मनीची प्रगति लवकर झाली व तिच्यांत स्थैर्यहि आलें. आगामी औद्योगिक युद्धाची याप्रमाणें सर्व जगाच्या डोळ्यांदेखत जर्मनीची तयारी चालली असतां इतर राष्ट्रे हात जोडून स्वस्थ बसलीं होतीं हें विशेष लक्षांत घेण्याजोगें आहे. शिवाय उत्तम म्हणून नांवाजलेल्या ज्या मोठ्या धंदेशाळा जर्मनींत आहेत, त्यांपैकीं कांहीं

धंदेशिक्षण

पन्नाससाठ व कांहीं शंभर वर्षांमागेंच स्थापन झालेल्या आहेत हें विशेषच आश्चर्य आहे. हल्लीं या शाळांची संख्या खूपच वाढली आहे. मोठ्या शहरांत त्या असाव्या यांत नवल नाहीं; परंतु अगदीं लहान खेडेगांवांत देखील त्यांचा प्रवेश झाला आहे, व सर्व प्रकारचे उद्योगधंदे व औद्योगिक कला यांचें त्यांच्या द्वारें शिक्षण मिळतें. आणि शिक्षणाप्रतिर्य थेंणारा खर्च त्यापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीच्या मानानें जास्ती नसतो. इंग्लंडांतील लोकोपयोगी संस्थांपैकीं कांहींचा खर्च फार अवाढव्य आहे. त्यांनां झालेला गौरवोन्माद वायूचा झटका हानिकारक आहे. मोठ्या कल्पनांनां मूर्त स्वरूप देण्याचें काम अवश्यमेव मोठ्या प्रमाणावर व थाटांत झालें पाहिजे, असें गृहीत धरून चालण्याची इंग्लंडांत प्रवृत्ति पडली आहे. याचा पहिला परिणाम हा होतो कीं, आरंभाला खर्चाची रक्कम फार फुगते, व शेवटीं फार करून धंदा साफ बुडतो तरी, किंवा यशस्वी झालाच तर फार बेतावातानें होतो. जर्मनींत धंदेशिक्षणाचीं टोलेजंग कॉलेजे व शाळा अनेक आहेत, परंतु खर्चाच्या ओझ्याखालीं त्यांची उपयुक्तता दडपून न जाईल अशी विशेष खबरदारी तेथें घेतली जाते. या संस्थानांत निव्वळ पोषाखी माणसांना कधींहि थारा मिळत नाहीं. शिक्षक लोक पहिल्या प्रतीचे व्यवहारकुशल असतात. त्यांच्यांत वरिष्ठ प्रतीच्या प्रोफेसरांनां जो पगार मिळतो तो पाहून इंग्लंडांतील त्या धंद्याचीं माणसें नाकें मुरडतात. जर्मन प्रोफेसर मात्र तेवढ्या पगारांत संतुष्ट असतात व तो पगार देणाऱ्या अधिकाऱ्यांनां हि, या विद्वान् लोकांची आपण उपासमार करतो, किंवा त्यांचा अपमान करतो, असें वाटत नाहीं. इमारत-कारखान्यांवरील मुख्य माणसाळा जर्मनींत २१० पासून ३१० पौंड पगार मिळतो, तसेंच युनिव्हर्सिटींत शिकून तयार झालेल्या इंजिनियरला १७५ पासून २६० पौंडांपर्यंत सालिना पगार मिळतो. हे पगार व त्या पगारांच्या मानानें ह्या माणसांनां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

करावीं लागणारी कामें पाहून इंग्लिश लोकांचा नुस्ता संताप होईल, व जर्मनीतील पगाराचें प्रमाण इंग्लंडांतहि लागू करावें, असा जर कोणी यत्न केला तर त्या त्या धंद्यांतील वर्तमानपत्रें या माणसावर तुटून पडतील, व प्रसंगविशेषीं कांहीं सभासद कॉमन्स सभेंत सरकारला प्रश्न विचारावयालाहि कमी करणार नाहींत ! जर्मनीतील कोणत्याहि भागांत प्रोफेसरांच्या पगाराचें प्रमाण मोठें नाहीं; शिवाय युनिव्हर्सिटींतून माणूस बाहेर पडावयाचा अवकाश, कीं त्याला वाटेल तितका राजगार हवा तेथें मिळूं शकतो; व याचा परिणाम असा होतो कीं, मागणीच्या मानानें माणसांचा पुरवठाहि भरपूर असतो. अशी स्थिति असल्यानें धंदेशिक्षणाच्या उत्तम शाळांकरतां पहिल्या प्रतीचीं माणसें त्रेताच्या पगारावर वाटेल तितकीं, वाटेल तेव्हां, मिळूं शकतात. आतां, यावरून इंग्लिश प्रोफेसरांनां मिळणारा पगार त्यांच्या योग्यतेच्या मानानें फार्जील असतो असें सिद्ध होत नाहीं. तथापि ही गोष्ट मात्र सिद्ध होते कीं, जर्मनीतील धंदेशिक्षणाच्या संस्थांनां या बाबतींत विशेष प्रकारचा आणि महत्त्वाचा फायदा मिळतो. या कारणांमुळें अशा संस्था स्थापन करणें व त्यांचा खर्च चालविणें त्या देशात अधिक सोपें आहे.

धंदेशिक्षणाच्या मोठमोठ्या संस्थांकडून होणारी कामगिरी आपण क्षणभर जरी बाजूला ठेविली तरी, अगदीं साध्या व कमी खर्चाच्या साधनांनीं महत्त्वाची कामगिरी बजावणाऱ्या संस्था जर्मनीत थोड्या थोडक्या नाहींत:—हिंवाळ्याच्या दिवसांत सायंकाळीं लहानशा शाळेंत तेलाच्या प्रकाशांत अभ्यास करणारे खेडेगांवांतील मुलांचे वर्ग; फिरतीं प्रदर्शनें व प्रांतोप्रांती लोकांच्या मनांत महत्त्वाकांक्षा उद्दीप्त करणारे त्या प्रदर्शनांत दाखविले जाणारे उत्तम हातकामाचे नमुने; डोंगराळ भागांतील लोकांनां घरच्या घरीं कांहीं तरी धंदे करून वर्षांतून सहा महिन्यांची पोटगी काढावी लागते, अशा लोकांकरतां एका खेडेगांवा-

धंदेशिक्षण

हून दुसऱ्या खेडेगांवाला, व एका शेतांतील खोपट्याकडून दुसऱ्या खोपट्याकडे जाणारा फिरता, आणि धंदेशिक्षणाची मूलतत्त्वे उत्कृष्ट तऱ्हेने जाणणारा शिक्षक, यांच्याकडून होणारी कामगिरी किती तरी महत्त्वाची आहे ! कारण, धंदेशिक्षणाला जर्मनींत जें पारिणत स्वरूप आलें आहे, त्यांत विशेष लक्षांत घेण्याची गोष्ट म्हणजे त्या शिक्षणाचा व्यापकपणा होय. ह्या व्यापांतून कोणचाहि धंदा, मग तो किती कां लहान असेना, वगळला जात नाही. शिक्षणाशिवाय धंदा चालविण्यापेक्षां शिक्षण घेऊन तो चालविणें धंदेवाइकांनां जर अधिक हितावह असेल तर त्यांनां अवश्य तें शिक्षण मिळण्याची अडचण कधींहि भासत नाही. कारण, सर्व धंद्यांचें शिक्षण देणाऱ्या शाळा तेथें आहेत. हा व्यापकपणा किती तरी स्तुत्य व अनुकरणीय आहे.

धंदेशिक्षण महत्त्वाचें आहे व अवश्य आहे, हा राष्ट्रीय विश्वास किती दृढमूल आहे याचें उदाहरण पाहिजे असल्यास, मोठ्या संस्थानांपैकीं कोणतेंहि एखादें संस्थान पाहिलें तरी पुरें आहे. कारण, प्रत्येकांत या बाबतींत विशेष असा कांहीं तरी गुण आढळतो. प्रशियांतील धंदे-शाळा बऱ्याच प्रसिद्ध आहेत. उदाहरणार्थ, चार्लोटेनबुर्ग येथील रॉयल टेक्निकल कॉलेज (ज्यांत शेंकडों शिक्षक कामावर आहेत), व क्रेफेल्ड येथील विणकामाची शाळा, या दोन संस्था पाहण्यालायक आहेत. पण साक्सेन, बव्हेरिया, बुर्ग, आणि ब्रेडेन येथील शाळा वर सांगितलेल्या शाळांहूनहि श्रेष्ठ प्रतीच्या आहेत. साक्सेनमधल्या शाळा तर, त्या प्रांतांतील शहरवासी व शाळांत शिकविले जाणाऱ्या धंद्यांतील लोक, या उभयतांच्या आश्रयावर मुख्यत्वेकरून चालल्या आहेत, व स्वावलंबनाच्या दृष्टीने त्या विशेष महत्त्वाच्या आहेत, आणि म्हणून त्यांचें वर्णन जरा विस्तारपूर्वक करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

साक्सेन येथील लोकांनां धंदेशिक्षण जीव कीं प्राण आहे. इतकें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तादात्म्य जर्मनीत देखील अन्यत्र कोठेहि झालेलें नाहीं. आणि यांत आश्चर्य करण्याचें फारसें कारण नाहीं. कारण, त्या प्रांतांतील फ्रेबर्ग येथील सर्वांत जुनी धंदेशाळा १७६६ सालीं स्थापन झाली आहे. या-नंतर पुढें तीन वर्षांनीं सक्तीच्या शिक्षणाचें तत्त्व साक्सेन लोकांनीं पसंत केलें. या तत्त्वाचा व्यवहारांत अम्मल होण्याला बराच काळ लागला, म्हणजे १८०५ सालीं तें अमलांत आलें ही गोष्ट निराळी. चेम्निट्झ (Chemnitz) शहरांत १७९६ सालीं एक धंदेशाळा होती, व एकोणिसाव्या शतकाला आरंभ झाल्यानंतर लवकरच कांहीं वर्षांनीं आणखी तीन नवीन शाळा स्थापन झाल्या. सांगण्याचें तात्पर्य हें कीं, साक्सेनमधील लोक उद्योगधंद्यांत पुरे कसलेले आहेत व त्यांच्या शिक्षणसंस्था जुन्या-पुराण्या आहेत.

साक्सेन संस्थानांत प्राथमिक (पूर्वभाग) म्हणजे “प्रायमरी” प्राथमिक (उत्तरभाग) म्हणजे मागें सांगितलेल्या “कॉन्व्ह्युएशन;” मध्यम म्हणजे “मिड्ल;” आणि श्रेष्ठ म्हणजे “हायर;” अशा चार प्रकारच्या शाळा आहेत. परंतु त्या शाळांतील शिक्षण कितीहि उच्च दर्जाचें असलें तरी तें प्राथमिक शिक्षणांतच मोडतें. म्हणून या शाळांचा विचार आपण वाजूला ठेवूं. त्या तशा वाजूला काढल्या तरी बाकी जवळजवळ ३६० धंदेशाळा एवढ्याशा लहान प्रांतांत आहेत. आणि त्या शाळांमधून निरनिराळ्या धंद्यांचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली आहे. १९०५ सालांत या प्रांताची लोकसंख्या ४५ लाख होती. म्हणजे सरासरीनें प्रत्येक तेरा हजार माणसांमागें एक धंदेशाळा असें प्रमाण पडतें; आणि याबद्दल तेथील लोकांनां अभिमान वाटावा हें साहजिक आहे. जर्मन राष्ट्राच्या एकंदर लोकसंख्येच्या $\frac{1}{14}$ इतकी साक्सेनची लोकसंख्या पूर्वी होती. पण १८७१ सालानंतर इतर संस्थानांच्या मानानें तेथील लोकसंख्येचें प्रमाण उद्योगधंद्यांच्या वाढीबरोबर कोणीच्या को-

णीकडेच वाढलें! १८७१ व १९०५ यांच्या दरम्यान साक्सेनची लोक-संख्या शेकडा ७६.४ वाढली, प्रशियाची ५१.१, व्हेरियाची ३४.२, बुर्टेम्बर्गची २६.६, आणि वेडेनची ३७.६, याप्रमाणें वाढली. यावरून प्रशिया व इतर संस्थानें यांजवर साक्सेननें कशी चढाई केली, हें दिसून येतें.

साक्सेनमध्ये धंदेशिक्षणाच्या शाळांचें जें आश्चर्यकारक जालें पसरलें आहे तें त्या संस्थानावर कोणी जुलुमानें लादलें नाहीं, किंवा सरकारानें सक्तीनें योजलेल्या कृत्रिम उपायांनीं हि सिद्ध झालें नाहीं, हें विशेषेंकरून लक्षांत ठेवलें पाहिजे. धंदेशिक्षणाविषयींचा लोकांचा उत्साह व तें प्राप्त करून घेण्याची त्यांची सहजस्फूर्ति, या दोन कारणांचा हा निःसंशय परिणाम आहे. लोकांनीं स्वतःच्या प्रेरणेनें, इतर कोणांवर भिस्त न ठेवतां, पदरचा पैसा खर्च करून धंदेशिक्षणाला इतक्या उन्नतावस्थेला आणून पोचविलें, ही सामान्य गोष्ट नव्हे. धंदेशिक्षणांत लक्ष्य घालणें अवश्य आहे असें संस्थानांतील सरकारला वाटूं लागण्याच्यापूर्वीच लोकांनीं अशा अनेक संस्था स्थापन केल्या होत्या व त्यांच्या हातून उत्कृष्ट तऱ्हेनें काम होत होतें. साक्सेनसरकार अलीकडे या विषयांत मन घालूं लागलें आहे; परंतु या संस्थांच्या अंतर्व्यवस्थेंत कोणच्याहि तऱ्हेची दबळाढवळ करावयाची नाहीं, लोकांनींच ती आपली आपण पहावी, शिक्षणक्रमांत अवश्य ते फेरफार त्यांचे त्यांनींच करावे, असें धोरण त्यानें ठेविलें आहे. कांहीं गोष्टी अशा असतात कीं, त्या लोकांच्या हातून नीटपणें सिद्धीस जात नाहींत, त्यांचा आरंभ सरकाराकडून व्हावा लागतो. अशा वेळेस मात्र सरकार द्रव्याची म्हणा किंवा अन्य तऱ्हेची म्हणा, मदत करण्यास कसूर करीत नाहीं. उच्चप्रतीच्या धंदेशाळां इतर कमी दर्जाच्या शाळांप्रमाणें चालविणें व्यक्तिशः व्यापार्यांना किंवा व्यापारी लोकांच्या सभानां खर्चाच्या मानानें कठिण जातें, म्हणून त्या सरकारनें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आपल्या खर्चाने चालविल्या आहेत. त्याचप्रमाणे खेडेगांवांतील घरधंदे शिकविण्याच्या शाळा स्थापन करण्याचा आरंभ सरकारनेच मोठ्या शहाणपणाने केला. कारण, त्याने असे पाहिले की, आपण पुढे झाल्या-बिवाय लोकांच्या हातून द्रव्याच्या अभावामुळे कांही होणार नाही. लोकांनी चालविलेल्या शाळांना सरकारांतून दरवर्षी देणगी मिळते. पण ती देणगी देण्यांत, स्वावलंबनाचा मार्ग शाळेचे व्यवस्थापक सोडणार नाहीत, अशी खबरदारी घेण्यांत येते. शेतकऱ्यांच्या शाळांना सरकारी मदत भरपूर असते, औद्योगिक शाळांना त्याहून कमी, व सर्वांत कमी व्यापारी शाळांना. असा हा फरक कां असावा याची कारणे स्पष्टच आहेत. शेवटी सांगितलेल्या शाळा विशेषेकरून शहरांत असतात, आणि तेथील व्यापारी आणि कारखानदार त्यांना पैशाची भरपूर मदत करण्यास तयार असतात. कारण, शिक्षणासाठी खर्च केलेला पैसा अनार्या जाणार नाही, तो पुनः सव्याज आपला आपल्याला परत मिळेल, अशी अनुभवान्ती त्यांची खात्री झालेली असते. “ट्रेड गिल्ड्स” नांवाच्या ज्या व्यापारी संस्था आहेत त्या देखील या कारणामुळेच औद्योगिक धंदेशाळांना मदत करण्यास राजनिष्ठापूर्वक तयार असतात. लोकांनी आतांपर्यंत दाखविलेली ही हिंमत वर्णनीय आहेच आहे; परंतु याहूनहि जास्त हिंमत त्यांनी यापुढे दाखवावी या हेतूने धंदेशिक्षणांतून सरकार आपला हात काढता घेण्याच्या प्रयत्नांत आहे. धंदेशिक्षणाच्या उच्च दर्जाच्या किंवा त्याहून कमी प्रतीच्या शाळा यापुढे बंद केल्या तर चालतील असे वाटू लागल्याने, किंवा धंदेशिक्षणाविषयीची त्यांची आस्था कमी झाल्याने, सरकार मार्गे परतू पहात आहे असा या धोरणाचा अर्थ नाही; तर उद्योगधंदे व व्यापार करणाऱ्या माणसांनी आपल्या गरजा स्वतःच्या बळावर भागवाव्या, हे सार्वजनिकदृष्ट्या दितकर आहे असे सरकारास वाटते, आणि म्हणूनच त्याने आपले

धंदेशिक्षण

धोरण बदलण्याचा उपक्रम केला आहे. कदाचित् हे नवीन धोरण सररहा यशस्वी होणारहि नाही, परंतु साक्षेन प्रांतांत कांहीं ठिकाणी तें विलक्षण यशस्वी झालें आहे, आणि त्यामुळे धंदेशिक्षणांत या प्रांतानें सर्वांच्यावर कडी केली आहे.

साक्षेन संस्थानांत एकंदर पांच प्रकारच्या धंदेशिक्षणाच्या संस्था आहेत. स्थलसंकोचास्तव त्या सर्वांचें वर्णन आम्हांला देतां येत नाही, ही नाइलाजाची गोष्ट आहे. असो. या शाळांपैकी कोणत्याहि शाळेंत जाण्याची विद्यार्थ्यांवर सक्ती नसते. सक्ती नसते असें आम्हीं म्हटलें इतकेंच; परंतु वास्तविक पाहिलें तर सक्तीहि आहेच, पण ती उघड उघड नाही, आडमार्गानें आहे, एवढेंच काय तें! मुलें अथवा मुली प्राथमिक शाळेंतून बाहेर पडल्या म्हणजे पुढचीं तीन वर्षें त्यांनीं “कन्टिन्युएशन” शाळेंत गेलेंच पाहिजे, अशी सक्ती करणारा कायदा तर उघड रीतीनें १८९३ सालापासून अमलांत आहे; इतर बाबतींत असा कायदा उघडपणें केलेला नाही हाच काय तो फरक. हे सक्तीच्या शिक्षणाचें तत्त्व प्रथम प्रशियानें अंगीकारलें, आणि नंतर त्याचा कित्ता साक्षेननें गिरविला. हे तत्त्व स्वीकारल्यानें शिक्षणाच्या कामांत नवीन युगालाच आरंभ झाला आहे असें म्हणावें लागतें.

धंदेशिक्षणाची साक्षेनमधील बहुसाळ पद्धति या प्रकारची आहे. तिला हल्लींचें स्वरूप प्राप्त होण्याला मोठया शहाणपणानें पुष्कळ काळ व द्रव्य खर्चावें लागलें आहे. तिला पूर्णप्रकारें यश आलेलें पाहून साक्षेन लोकांविषयीं कांहीं लोकांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला आहे, तर कांहींनां वैषम्य वाटूं लागलें आहे. या कामांत सरकारच्या मदतीवर फारशी भिस्त न ठेवतां स्वावलंबनाची या लोकांनीं कास धरली, हे या यशाचें बीज आहे. त्याचप्रमाणें विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञान न देतां व्यवहारांत ज्याचा उपयोग होईल असें शिक्षण देण्याचें धोरण

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नेहमीं डोळ्यांपुढें ठेवल्यानें या शिक्षणसंस्थांनां विलक्षण उपयुक्तता आली आहे हें विशेष विचारांत घेतलें पाहिजे. व्यावहारिक शिक्षणाचा एक नमुना येथें वाचकांकरतां आम्हीं देतो. निरनिराळ्या शाळांत विद्यार्थ्यांनीं केलेल्या कामाचीं प्रदर्शनें ठरीव मुदतीला भरविण्याची व्यवस्था केलेली असते. या प्रदर्शनांत विद्यार्थी व त्यांचे शिक्षक यां-शिवाय इतर लोकांचा प्रवेश होत नाही. प्रत्येक शाळेनें आपले जिन्नस प्रदर्शनांत पाठवावे, मग ते चांगले असोत वा वाईट असोत, अशी प्रदर्शनांच्या चालकांची इच्छा असते, व त्यामुळें सर्व शाळांनां उत्ते-जन मिळतें. या प्रदर्शनांत थाटमाट किंवा भपका असावयाचा नाही. कारण, देखावा दाखवून लोकांनां खूष करावयाचे हा त्यांचा हेतु नसून त्यांपासून कांहीं तरी फळ प्राप्त व्हावें हा हेतु असतो.

शेवटीं एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, उच्च प्रती-च्या धंदेशाळांत जाण्याचा कोणालाहि मज्जाव नाही. हें झालें शास्त्र, व त्याला अनुसरून व्यवहारांत बरीचशी वागणूकहि आहे हें खरें; तथापि साक्षेन लोक व्यवहारनिपुण असल्यानें परदेशच्या विद्यार्थ्यांविषयीं, अगदीं तिटकारा जरी नाही तरी नापसंती, अलीकडे त्यांच्यांत दिसू लागली आहे. या कामांत एका प्रोफेसराचे उद्गार पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—“पूर्वीं लोकांनां आम्ही असें म्हणत होतो कीं, प्रत्येक माणसानें आमच्याकडे यावें, आम्ही त्याला हरकत करणार नाहीं; पृथ्वी विपुला आहे व आमच्यापाशीं जागाहि रगड आहे. परंतु आतां आम्ही असें म्हणत नाहीं.” यांतील वास्तविक प्रकार हा आहे कीं, प्रत्येक (पर-देशी) विद्यार्थी पुढेंमार्गे आपल्याशीं चढाओढ करूं लागेल अशी शिक्षकांनां शंका वाटूं लागली आहे. आणि अनियंत्रित चढाओढीचें तडू मरेपर्यंत दामटावयाचें असा साक्षेन लोकांचा स्वभावहि नाही. यामुळें अधिकारीवर्गांत “ऊटलंडर” म्हणजे परदेशी माणसासंबं-

धंदेशिक्षण

धानें उदासीनता उत्पन्न झाली आहे. ज्ञानाच्या मेजवानीत परकी लोक घराच्या माणसाच्या पाटाला पाट लावून पूर्वी बसत होते; परंतु आता त्यांना निराळ्या पंक्तीला बसविण्यांत येते व त्यांच्यापासून दुष्पट किंवा तिष्पट फी घेण्यांत येते. परंतु इतकी पदरमोड करून देखील परदेशांतील विद्यार्थी तिकडे जावयाला कमी करित नाहीत असे दिसते; कारण, अशा विद्यार्थ्यांची संख्या या उपायांनी फारशी कमी झालेली नाही.

कारखानदार आणि मजूर

जर्मन कारखानदार मजुरांची निर्दा करतात, व मजूर कारखान-
दारांची करतात, असा प्रकार आज बरेच दिवस चालू आहे. परंतु
या दोघांपासून दूर राहून वस्तुस्थितीचें निरीक्षण करणाऱ्या तिन्हाइत
माणसास हे दोघेहि, परस्परांस जितके वाईट वाटतात, तितके वाटत
नाहींत. तथापि, ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, या उभयतांत बांका-
बांकी बरीच आहे, व कांहीं धंद्यांत तर ती चांगलीच विकोपाला गेली
आहे. मजुरांनीं आपले संघ बनविले, तसें त्याला प्रत्युत्तर म्हणून कार-
खानदारांनींहि आपले संघ बनविले. पण कारखानदारांचे संघ विशेष बलिष्ठ
आहेत व कांहीं कारखान्यांत त्यांची फळी फोडणें मजुरांनां जवळजवळ
अशक्यच झालें आहे.

एखाद्या कारखान्यांतील किंवा कारखान्याच्या विवाक्षित शाखेंतील
मजूर, कारखान्याच्या मालकांकडून विशेष सवलती मिळविण्याकरतां,
आपआपसांत संघ किंवा मंडळ्या करतात. अशा संघांनां इंग्रजीत “ट्रेड्स
यूनियन” अशी संज्ञा आहे. आम्हीं आपल्या पुस्तकांत हें इंग्रजी नां-
वच कायम ठेविलें आहे. त्याचा अर्थ काय हें केवळ मराठी वाचकांनीं
ध्यानांत ठेवलें म्हणजे इंग्रजी नांव वापरल्यापासून त्यांची गैरसोय होणार
नाहीं असें आम्हांस वाटतें. असो. जर्मनीत मजुरांच्या अशा मंडळ्या अनेक
स्थापन झाल्या आहेत. त्यांच्या संघशक्तीवर मजुरांचें कल्याण अकल्याण
बरेच अवलंबून राहणार असल्यानें या मंडळ्यांचें सामर्थ्य किती आहे,
त्यांच्या मागण्या कोणच्या स्वरूपाच्या आहेत, हें समजून घेणें अवश्य आहे.

मजूर व त्यांच्या संस्था यांसंबंधानें जर्मनीत कायद्याचें स्वरूप काय
आहे, हें, प्रस्तावनेदाखल, प्रथम सांगणें इष्ट आहे. “इंडस्ट्रियल

कारखानदार आणि मजूर

कोड” या नांवाचा एक कायदा सध्यां तेथें अमलांत आहे. त्या कायद्यांतील १५२ कलमानें, आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याच्या हेतूनें मजुरांनां आपआपसांत एक जूट किंवा कट करण्यास मोकळीक दिली आहे. मजुरांनां जशी ही मोकळीक या कलमानें दिली तशीच ती उलट बाजूनें कारखान्याच्या मालकांनांहि दिली आहे. म्हणजे मजुरांचा पुंडावा मोडण्याकरतां आपला कारखाना अजीवात बंद करण्याचा कारखानदारांनां अधिकार आहे. याला इंग्रजांत “लॉक आउट” म्हणजे कारखान्याचे दरवाजे बंद करणें, असें नांव आहे. याप्रमाणें सांपत्तिक बाबतींत मजुरांनां संप करण्याचा व कारखानदारांनां त्यांनां ‘मजाव’ करण्याचा कायदानें हक्क प्राप्त झाला आहे. परंतु हा हक्क राजकीय किंवा इतर सार्वजनिक बाबतींत देखील उभयतांनीं अमलांत आणावयाचा नाही, असा त्याच कलमांत निर्बंध आहे.

संप करून आपलें कल्याण साधण्याची मजुरांनां कायदानें जी मोकळीक दिली आहे, तिचा त्यांनां वास्तविक फायदा किती मिळतो, हें ठरवितांना नुस्ते कायद्यांतील शब्द पाहून काम भागत नाही. त्या शब्दांचा अर्थ कोर्टांत न्यायाधीश कसा करतात, व वेळोवेळीं त्यांनीं दिलेले निकाल कोणच्या स्वरूपाचे असतात, याचाहि विचार करावा लागतो. कोर्टांत कांहीं उदाहरणें अशीं झालीं आहेत कीं, “तुम्ही आमचें म्हणणें ऐकत नाही तर आम्ही संप करतो” अशी मजुरांनीं मालकाला केवळ धमकी दिली, किंवा जास्ती पगाराची नुस्ती मागणी केली, तरी पोलीस त्यांच्यावर खटले करतात, व त्या खटल्यांत न्यायाधीश त्यांनां अपराधी ठरवून दंड चोपतात. कांहीं न्यायाधीश अशा खटल्यांत आरोपीनां निरपराधी ठरवून सोडूनहि देतात. परंतु अशा तऱ्हेचीं उदाहरणें फार थोडीं आहेत. तेव्हां दोहोंचें सरासरी मान काढून आपण जर पाहूं लागलों तर आपली अशी खात्री होईल कीं, कायद्यांतील शब्द कायदे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

करणारानें मजुरांचे कल्याणासाठीं उदारपणाचे योजिले आहेत; परंतु न्यायाधीशांकडून त्यांचा अर्थ मात्र अनुदारपणाचा होतो. यामुळे कारखानदार व मजूर या दोघांच्या दरम्यान उपस्थित होणाऱ्या वादांत न्यायाचा काटा कारखानदारांच्या बाजूला बराच झुकता राहतो व नेहमीं नाहीं तरी बऱ्याच वेळां यशाचा बांटा त्यांनां मिळतो.

मजुरांच्या मंडळ्यांचे तीन मुख्य वर्ग आहेत:—(१) “ फ्री ” अथवा सोशल डेमोक्रेटिक, (२) इर्श-डंकर किंवा रॅडिकल, आणि (३) क्रिश्चियन अथवा रोमन कॅथलिक. यांपैकी पहिल्या वर्गाच्या ‘यूनियन्स’ सर्वांत अधिक वजनदार आहेत व पुढारीपणाचा मानहि त्यांनांच आहे. १८९० सालीं यांतील सभासदांची संख्या पावणेतीन लाख होती, ती १९०६ सालीं जवळजवळ सत्रा लाख झाली ! अलीकडे बायकादेखील या नमुन्याच्या सभा स्थापन करूं लागल्या आहेत. १९०६ सालीं बायकांच्या संस्थांची संख्या ३७ होती व त्यांत सव्वालाख स्त्रीसभासद होते. फ्री यूनियन्सचें उत्पन्न फार मोठें आहे व त्या मानानें खर्चहि तसाच आहे. “ सोशियलिझ्म ” नांवाची जी राजकीय चळवळ जर्मनींत व इतर देशांत चालू आहे तिला या लोकांची पूर्ण सहानुभूति आहे व त्यामुळे बरेच मजुरदार सोशियलिस्टांच्या सभांचे सभासद झाले आहेत. यूनियनमधील सभासद मोठे मेहनती, कर्तव्याला जागरूक, मोठे युक्तिवाज, व आपल्या हिताच्या बाबतींत कधीहि पड न घेणारे असे आहेत. इतर मंडळ्यांच्या मानानें यांनां द्रव्याची व इतर साधनांची विशेष अनुकूलता असल्यानें मजूरदारांच्या फायद्याच्या गोष्टी यांनां जितक्या साध्य करतां येतात तितक्या इतरांनां करतां येत नाहींत. मुख्य संस्थांच्या आश्रयाखाली मजुरांचे सेक्रेटरीएट किंवा “ सल्लागार मंडळी ” या नांवाच्या पोटसंस्था त्यांनीं स्थापन केल्या आहेत व त्यांपासून मजुरांचा फार उपयोग होतो.

कारखानदार आणि मजूर

दुसरा वर्ग म्हणजे 'हर्श-डंकर किंवा रॅडिकल'. या संस्थांचा मूळ उत्पादक डॉ. मॅक्स हर्श या नांवाचा गृहस्थ होता. पार्लमेंटांत रॅडिकल नांवाचा जो एक राजकीय पक्ष आहे त्या पक्षाचा हा होता. आरंभाला या संस्थांचा राजकीय व सांपत्तिक असा दुहेरी हेतु होता, व मजुरांत रॅडिकल पक्षाचे जे लोक असत तेच या संस्थांत सभासद होत असत. परंतु अलीकडे या संस्थांचे राजकीय स्वरूप अगदीं नाहीसे होऊन सांपत्तिक बाबीखेरीजकरून इतर राजकीय विषयांचा विचार करण्याचे त्यांनी सोडून दिले आहे. मजूरवर्गातील निवडक लोक या संस्थांचे सभासद आहेत; परंतु त्यांची संख्या फार मोठी नाही व त्यांच्यापार्शीं द्रव्यबळहि वेतांचेच आहे. कारखानदारांबरोबर भांडण्याचा प्रसंग आला असता हाणामारीचा प्रसंग जितका टाळवेल तितका टाळण्याचा यांचा यत्न असतो. तथापि कारखानदार म्हणतील ते निमूटपणे कबूल करण्याची त्यांची प्रवृत्ति नाही. दंडाचा उपयोग करण्याऐवजीं सामाचा उपयोग करण्याकडे यांच्या मनाचा विशेष कल आहे. सामाचे बोलणे फार दिवस लांबले तरी ते उतावीळपणा करीत नाहीत.

तिसरा म्हणजे क्रिश्चियन अथवा रोमन कॅथलिक वर्ग. या वर्गातील संस्था विशेषेकरून व्हीनीश-वेस्ट फालिया भागांत आहेत. या भागांत रोमन कॅथलिक धर्म चालतो. या धर्मातील मतांचा लोकांच्या मनावर पगडा असल्याने या संस्थांतील सभासद दंगामस्तीच्या अगदीं विरुद्ध आहेत. लोकांविषयीं सहानुभूति असणाऱ्या धर्मोपदेशकांनी या संस्थां मूळ स्थापन केल्या व अजूनहि त्यांना या मंडळींचा बराच आश्रय आहे. आरंभींआरंभीं त्या केवळ धार्मिक स्वरूपाच्या होत्या, व आपल्या गोटांतील माणसे दुसऱ्या धर्माच्या यूनियनकडे न जातां एवढीच खबरदारी घेण्यांत येत होती. पुढे काहीं काळाने ही स्थिति पालटली व इतर ट्रेड यूनियनच्या पद्धतीवरहुकुम मजुरांच्या हितांचा कामे येथेहि होऊं लागलीं.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

इतकें झालें तरी धर्माची व यांची अजून देखील पुरती फारखत झालेली नाहीं. मजुरांच्या सर्व मंडळ्यांत गरीबीनें काम करणारे लोक जर कोठें सांपडावयाचे झाले तर ते या वर्गांत सांपडतात, असा सार्वत्रिक समज आहे. प्रसंग पडलाच तर हे लोक सोशियालिस्ट किंवा इतर मंडळ्यांत सामील होऊन एकदिलानें काम करतात. परंतु तेवढा तो प्रसंग पार पडला की, पुनः ते या लोकांपासून अलग होतात व वेगळे राहूनच आपलीं कामें करूं लागतात. १९०५ सालीं कोळशाच्या खाणींतील मजुरांचा फार मोठा संप झाला. या संपाच्या वेळीं हे लोक सोशियालिस्ट पक्षाला जाऊन मिळाले, दोघांनीं मिळून आपला इच्छित हेतु साध्य करून घेतला आणि नंतर लागलीच पुनः ते वेगवेगळे झाले. सोशियालिस्ट पंथाचीं मतें यांनां मुळींच मान्य नाहींत. त्या मतांचा जर प्रसार झाला तर गरीब व श्रीमंत यांमध्ये रणें माजतील, व तेंणेंकरून समाजाच्या सुस्थितीला फार जबरदस्त धक्का बसेल, अशी यांची दृढ समजूत असल्यानें सोशियालिस्ट संस्थांत व यांच्यांत प्रायः बरीच फाटा-फूट आहे. द्रव्याच्या बाबतींत या संस्थांची स्थिति पुष्कळ समाधानकारक आहे. सोशियालिस्टांप्रमाणें यांनींही सल्ला देणाऱ्या पोटमंडळ्या स्थापन केल्या आहेत. धर्मोपदेशकांचें प्राबल्य असल्यामुळें या संस्था कोणत्याहि कामांत जहाल जात नाहींत.

वर वर्णन केलेल्या तीन प्रकारच्या मुख्य संस्थांशिवाय आणखी-हि अनेक किरकोळ संस्था आहेत; परंतु त्यांचें वर्णन देण्याचें कारण नाहीं. त्यांच्या उद्योगाची दिशा कोणची हें वरील विवेचनावरून सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे. मजूरवर्गाला संघशक्तीचें महत्त्व कळूं लागल्यानें व त्यांच्यांत एकोपा वाढल्यानें निरनिराळ्या घंट्यांत दरवर्षीं अधिक संप होऊं लागले आहेत. १९०६ सालांत एकंदर ३,३२८ संप झाले, व त्यांचा परिणाम १६,२४६ कारखान्यांस भोंवला. या संपांत

कारखानदार आणि मजूर

२७२,२१८ मजूर सामील झाले होते, आणि २४,४३३ मजूर काम-धंद्यावांचून रिकामे राहिले होते ते निराळेच. या एका उदाहरणावरून जर्मनीतील उद्योगधंद्यांना संपरूपी रोग कसा जडत चालला आहे हे स्पष्ट दिसून येणार आहे.

गेल्या पंचवीस वर्षांत मजुरांना जास्ती पगार मिळू लागला व एकंदरीत त्यांचे स्वास्थ्य वाढले, या गोष्टीचे बरेचसे श्रेय ट्रेड यूनियन्सनां देणे वाजवी आहे. मजुरांना कमी तास काम करावे लागून पगारहि जास्ती मिळू लागला, यांत त्यांचे हित झाले हे निर्विवाद आहे. आतां कारखानदारांवर यामुळे खर्चाचा जास्त बोजा बसला, व या बोजाखाली ते दडपून जातात किंवा काय अशी भीति वाटू लागली होती. पण जर्मनीत तयार झालेल्या मालाला परदेशांतून जास्त मागणी येऊ लागल्याने अनुभवान्ती ही भीति निराधार ठरली, हे चांगले झाले. मजुरांचे मागणे होतां होईल तितके कबूल करावयाचे नाही, असा कारखानदारांनी वेळो-वेळीं शिकस्तीचा प्रयत्न केला, व मजूरवर्गाचे पुढारी लेचेपेचे असते तर त्यांना मूग गिळून स्वस्थ बसावे लागले असते. परंतु त्यांनीं हि चांगली चिकाटी धरली आणि शेवटीं यश संपादन केले हे त्यांस भूषणावह आहे.

जर्मनींत ट्रेड यूनियन्सची ही झालेली वाढ वाजवीपेक्षा जास्त आहे असा लोकांचा समज आहे, आणि त्यामुळे केव्हां केव्हां असे भविष्य वर्तविण्यांत येते कीं, मालक आणि मजूर या उभयतांत प्रस्तुत उत्पन्न झालेला वाद एकदां मिटला म्हणजे ट्रेड यूनियन्सचे महत्त्व मजूरदारांना कमी वाटू लागेल. परंतु आमच्या मताने हा निव्वळ भ्रम आहे. या उभय पक्षांतील वादाचा सलोख्याने, आज नाही कांहीं काळाने, निकाल लागेल असे चिन्ह आज तारखेला तरी दिसत नाही. आपल्या अंगांत किती सामर्थ्य आहे हे ट्रेड यूनियन्सनां नुक्तें कोठें समजू लागले आहे, आणि वादाचा निकाल होण्याऐवजी त्याला आतांसा कोठें आरंभ झाला

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहे, असे म्हणणे जास्त शोभेल. आतां कांहीं लोकांचें असें म्हणणें आहे, आणि अनुभवानें तें खरेंहि दिसतें कीं, प्रस्तुतच्या सारखा एखादा मोठा वाद उपस्थित झाला म्हणजे लोकांच्या वतीनें भांडणाऱ्या पक्षाला पुष्कळ लोक सामील होतात आणि त्या वादाचा समाधानकारक निकाल झाला म्हणजे त्यांपैकीं बरेच खोगीरभरतीचे लोक आपलें अंग काढून घेतात. अशा तऱ्हेचीं कांहीं उदाहरणें अलीकडे प्रत्यक्ष घडलीं आहेत, आणि त्यांमुळे कांहीं यूनियन्समधील सभासदांची संख्याहि कमी झाली आहे. अशा प्रकारची भरती व ओहोटी विवक्षित स्थळीं जरी दृष्टीस पडली तरी त्यापासून निश्चित असें एखादें अनुमान काढणें चुकीचें होईल. कारण, हल्लीं जो प्रकार आपण डोळ्यांनीं पहातो तो तर असा आहे कीं, ह्या भरती-ओहोटीला न जुमानतां ट्रेड यूनियन्सची संख्या धिम्मपणानें आणि नेटानें वाढत आहे; आणि ही वाढ आणखी कांहीं दिवस अशीच चालू राहणार असा अदमास आहे; व मजुरांची स्थिति प्रत्येक वावर्तीत कशी सुधारली आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे हा अदमास चुकीचा ठरेल असा संभव नाही. आपलें हित साधण्याकरतां कारखानदारांनीं स्थापन केलेलीं सिंडिकेटें म्हणजे सभा, अथवा यूनियन्स, पुनः या सभा मिळून झालेल्या संयुक्त सभा, या सभांचें विस्तृत कार्यक्षेत्र आणि त्यांना असणारी द्रव्याची अनुकूलता, जास्ती कर बसू लागल्यानें मजुरांना खर्चांत करावी लागणारी काटकसर, आपली जीवयात्रा अधिक सुखावह व विनजिकारीची करण्याची त्यांची इच्छा—या सर्व कारणांमुळे कडोसरीला जास्त पैसे वाळमण्याकडे मजुरांची प्रवृत्ति व्हावी हें साहाजिक आहे. आपण जास्त पगार मागू लागलों तर गिऱ्हाइकांच्या खिशांना शेवटीं चिमटा बसेल हा विचार त्यांच्या मनाला शिवत नाही, त्यांचें सारें लक्ष्य, प्रस्तुत वादांत तरी, त्यांनां रोजगार देणाऱ्या कारखानदारांकडेच फक्त आहे.

कारखानदार आणि मजूर

ट्रेड यूनियन्सनां, त्यांतहि विशेषकरून, सोशियालिस्ट वर्गीतील ज्या ट्रे. यु. आहेत त्यांनां, आपली चळवळ व्यवस्थितपणानें चालविण्याच्या कामांत वजनदार वर्तमानपत्रांची मोठी मदत आहे. सोशियालिस्ट पक्षाचीं ६८ शहरांत दैनिक पत्रें आहेत, त्यांपैकीं तीन शहरांत दोन दोन तीन तीन दैनिक पत्रें आहेत. चार वर्तमानपत्रें दर आठवड्याला निघणारीं आहेत, आणि १८ पत्रें उशिरा—उशिरानें निघणारीं आहेत. यांशिवाय निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांसंबंधाची माहिती देणारीं व ट्रेड यूनियन्सच्या आश्रयानें चालणारीं पत्रें अनेक आहेत. त्यांपैकीं बरींच दर आठवड्याला प्रसिद्ध होतात. याच स्वरूपाचीं जवळ जवळ १२ मासिक पुस्तकें आहेत व त्यांचें संपादकत्व सोशियालिस्ट किंवा ट्रेड यूनियन्सच्या सभासदांकडे आहे. पोलंड व इटलींतील जे मजूर आहेत त्यांच्या उपयोगाकरतां त्यांच्या भाषेंत निघणारीं वर्तमानपत्रें आहेत. दैनिक पत्रांचा खप मोठा आहे. धातूच्या कारखान्यांसंबंधानें यूनियननें चालविलेल्या पत्राचे दोन लाख वर्गणीदार आहेत. बहुतेक दैनिक पत्रें मोठ्या कुशलतेनें आणि बाणेदारपणानें चालविलीं आहेत. उलट बाजूनें असेंहि म्हणतां येईल कीं, वादविषयांत खोल दृष्टि पोंचविण्याकडे या पत्रांचें फारसें लक्ष्य नसतें, किंवा अमुक कागदपत्र गुप्त स्वरूपाचे आहेत, ते कसे छापवे; याचीहि विचक्षणा तीं फारशी करीत नाहींत. असो. यांच्या लिहिण्याचा रोंख अगदीं उघडपणें धर्मसंस्थां विरुद्ध असतो, इतकेंच नाहीं, तर अनेक प्रसंगीं नास्तिक मतांचाहि त्यांत जोरानें अनुवाद केलेला आढळतो. सोशियालिस्ट लोक असें म्हणतात कीं, “आम्ही धर्माच्या विरुद्ध नाहीं; धर्म ही एक ‘ज्याची त्याची खाजगी बाब’ आहे, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.” परंतु या म्हणण्याचा व तत्पक्षीय वर्तमानपत्रांतील धर्माविरुद्ध येणाऱ्या लेखांचा त्यांनां मेळ कसा घालतां येईल तो येवो. एवढी गोष्ट मात्र निश्चित आहे कीं, अशा प्रकारच्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लेखांनी लोकांत खूप चळवळ उत्पन्न होते व तेंच त्यांना हवें असतें. दैनिक पत्रें सोशियालिस्ट पक्षाचें समर्थन करणारी आहेत व आपल्या बाजूला लोकांनी येऊन मिळावें हा त्यांचा मुख्य उद्देश आहे. मजुरांचें हित पहाण्यांत तीं सदा जागरूक असतात, आणि कारखानदारांबरोबर वाद खेळण्याचा प्रसंग आला म्हणजे मजुरांच्या वतीनें मांडण्यांत तीं मुळींच कसूर करीत नाहींत.

या पत्राचे संपादक सुशिक्षित आहेत व त्यांपैकीं कित्येकांनीं आपल्या विद्वत्तेनें 'डाक्टर'ची पदवी मिळविली आहे. अर्थशास्त्राचा व्यासंग जबर असल्यानें सांपत्तिक प्रश्नांवरील यांचे लेख, जरी एकतर्फी असले तरी, फार विचारपूर्वक आणि काळजीनें लिहिलेले असतात, व त्यांवरून लेखकांची बुद्धिमत्ता स्पष्टपणें दिसून येते. पत्रांतलil माहिती केव्हां केव्हां चुकीची असते, परंतु ही चूक जाणून बुजून केलेली नसते हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्यांनीं प्रतिपादिलेले सिद्धान्त प्रसंगविशेषीं चुकीचेहि असतात; परंतु या चुका प्रतिपाद्य विषयावर असलेल्या त्यांच्या अंधप्रेमामुळे होतात, अज्ञानानें किंवा बुद्धिपुरःसर होत नाहींत, आणि त्यामुळे त्या दोषास्पद ठरवितां येणार नाहींत.

उच्च प्रतीचें वाङ्मय थोड्या किमतींत वाचकांना देण्याच्या कामांत जर्मनी इंग्लंडच्या बराच मागे आहे; परंतु कामगार पक्षाचीं वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें यांतील लेख, इंग्लंडांतील तत्पक्षीय लेखांच्या मानानें, अधिक सरस व व्यापक असतात, यांत शंका नाहीं. विवक्षित धंद्यांतील कांहीं वर्तमानपत्रकारांचे विविधकला, वाङ्मय, पदार्थविज्ञान व इतर आनुषंगिक सृष्टिशालें, प्राचीन शोध, अध्यात्मविद्या या विषयांवरचे लेख इतके विद्वत्ताप्रचुर असतात कीं, जाड्या विद्वानांनां सुद्धां त्यांच्या वाचनापासून फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. आतां या लेखांत देखील सोशियालिस्ट मतांचीं झांक असतेच; परंतु वाचकांनीं

तिकडे दुर्लक्ष्य केलें म्हणजे झालें ! वाचकांच्या रुचीला पटतील असे लेख वर्तमानपत्रांत प्रायः येतात असें गृहीत धरून आपण चाललों तर आपल्याला असें म्हणावें लागेल कीं, इंग्लंडातील मजूर-वाचकांपेक्षां जर्मनीतील हीं स्वर्तीं वर्तमानपत्रें वाचणाऱ्या मजुरांची बुद्धिमत्ता अधिक आहे. अथवा न जाणों, हे लेख लेखकांच्या मात्र बुद्धिमत्तेचे दर्शक आहेत, वाचकांच्या नव्हेत, असेंहि असूं शकेल ! या दोहोंपैकीं कोणचेंहि कारण खरें असो, एक गोष्ट मात्र निश्चित दिसते व ती हीं कीं, इंग्लंड व जर्मनी या दोन देशांतील मजुरांच्या वर्तमानपत्रांची एकमेकांशीं तुलना करतां येण्याजोग्या बऱ्याच मौजेच्या बाबी आहेत. असो. सोशियालिस्ट पत्रकार झाले तरी आपलीं पत्रे परोपकाराचें पुण्य पदवीं बांधण्याकरतां चालवीत नसतात. पत्रांत लेख लिहिणाऱ्या इसमाला पगार असतात, मात्र हे पगार जाडे नसून वेताचे असतात. पगार भागवून स्वपक्षीय चळवळी व उद्योग करण्याला वर्गणीच्या पैशांतून कूस रहावी अशा वेतानें आपल्याला वर्गणीदार मिळावे अशी व्यवस्थापकांची इच्छा असते व मोठाल्या शहरांत प्रसिद्ध होणाऱ्या या पत्रकारांजवळ अशी कूस थोडीथोडकी नसते. वर्गणीचें उत्पन्न चांगलें होण्याकरतां, जो मनुष्य ज्या पक्षाचा असेल त्यानें इतरांचें पत्र न घेतां आपल्या पक्षाचेंच घेतलें पाहिजे, हें तत्त्व बहुतेक ठरून गेलें आहे, आणि त्याचें उल्लंघन करणारा इसम प्रायः क्वचितच आढळतो.

“हर्श-डंकर” आणि “क्रिश्चियन” या वर्गांतील यूनियन्सच्या आश्रयाखालीं देखील वर्तमानपत्रें व मासिकें प्रसिद्ध होतात; परंतु सोशियालिस्ट पक्षाच्या मानानें त्यांची संख्या कमी आहे व त्यांचें महत्त्वहि वेताचेंच आहे. त्यांतल्या त्यांत क्रिश्चियन यूनियन्स या कामांत फारच मार्गें आहेत. या तीनहि पक्षांतील वर्तमानपत्रांत नेहमीं बरीच धुस्फुस् चालू असते व यावरून परस्परांत मतभेद आणि विरोध असला पाहिजे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असे अनुमान काढणे चुकीचे होणार नाही.

साधारणपणे आपले पुढारी व त्यांनी केलेली व्यवस्था यांचा उपमर्द करावयाचा नाही अशी भावना सर्व यूनियनपक्षी लोकांत असते. एकदा एक व्यवस्था अमलांत आणली म्हणजे ती सर्वांनी मानली पाहिजे, तिला येणाऱ्या यशाचे अथवा अपयशाचे आपण वांटेकरी झाले पाहिजे, आपले पुढारी एखाद्या गोष्टीचा जो निर्णय करतील त्यावरहुकूम सर्वांनी वागले पाहिजे, मग त्यांत स्वतःची निराशा किंवा फजिती झाली तरी पतकरली, अशा प्रकारच्या विचारांचा उदय आरंभाला कांहीं दिवस यूनियनवाल्यांच्या मनांत झाला नव्हता व त्यामुळे यूनियनच्या कामांत दिसावा तितका नेट दिसत नव्हता. परंतु ट्रेड यूनियनची तत्वे काय आहेत, आपआपसांत दुही माजविली असतां कसे अनर्थ ओढवतात, याची प्रतीति जेव्हां अनुभवाने येऊं लागली तेव्हां—

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

तृणैरावेष्टयते रज्जुर्यथा नागोऽपि बद्धयते ॥

हे तत्त्व त्या लोकांच्या मनांत पुरतेपणीं बाणले व अधिकाऱ्यांविरुद्ध चरफडण्याचे त्यांनीं सोडून दिले. राजकीय आचारविचारांचे शिक्षण या लोकांनां मिळू लागल्याने त्यांचीं मनें विशेष प्रगल्भ झालीं व मुख्यत्वेकरून त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणे झाला यांत संशय नाही. परंतु राजकीय विषयांचे औद्योगिक विषयांशीं इतके तादात्म्य केल्यानें जर्मन मजुरांचा सांपत्तिक फायदा झाला आहे किंवा नाही, हा विचाराचाच प्रश्न आहे. अशो. वर सांगितल्या प्रकारची सुधारणा जरी झाली तरी पुढाऱ्यांच्या हातून संघांतील इतर मंडळीं निसटून गेल्याचीं उदाहरणे हमेघ घडतात, व त्यांवरून असे दिसते कीं, संपरूपी ज्वर एकदां अंगांत भरला म्हणजे सारासार विचार बाजूला गुंडाळून ठेवून मुख्य माणसांचा अधिकार हे लोक वाऱ्यावारीं उडवून देतात. १९०७ सालीं गंवड्यांनीं केलेला संप

कारखानदार आणि मजूर

अशाच प्रकारचा होता. पुढान्यांनी मालकाबरोबर केलेली तडजोड हाताखालच्या लोकांना पसंत नव्हती, म्हणून त्यांनी लागलीच संप केला व पुढान्यांना तोंडघर्षी पाडले. अशा प्रकारच्या बेवंदशाहीने एकंदर मजूरसमाजाचें दुहेरी नुकसान झालें. कारखानदार म्हणूं लागले कीं, मजुरांतील प्रमुख माणसांबरोबर पगाराच्या किंवा इतर बाबतींत केलेला ठराव त्यांच्या हाताखालचे लोक जर धाव्यावर बसवूं लागले तर स्वतः त्यांच्याशीं ठराव करण्यांत तरी काय अर्थ आहे ? त्यांच्या सोईला आलें म्हणजे तो ठराव देखील ते वाटेल तेव्हां फेटाळतील. याकरतां पगारावद्दल कोणाशीं बोलणें म्हणून यापुढें करावयाचें नाहीं, असें त्यांनीं ठरवून टाकलें. दुसरी युक्ति त्यांनीं अशी केली कीं, मजुरांना एक काम नेमून द्यावयाचें व त्या कामाच्या मजुरीवद्दल उक्ता ठराव करावयाचा; यायोगानें पगार कमी किंवा जास्ती हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं, मग भांडणतंटा तो कोणाशीं राहिला ?

ट्रेड यूनियन्सचा खर्च चालविण्याकरतां यूनियनमधील सभासदांना त्यांचा घंदा व समाजांतील दर्जा यांच्या मानानें शेंकडा ५ या प्रमाणांत दर आठवड्याला वर्गणी द्यावी लागते. कित्येक लोकांच्या मतानें हें प्रमाण शंभरांत सात पूर्णांक एकद्वितीयांश असें आहे. सरासरीच्या मानानें शेंकडा ६ वर्गणी द्यावी लागते, असें आपण गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाहीं. या संस्थांचें यंत्र सुरळीतपणानें चालविण्याकरितां अधिकारी म्हणून जीं माणसें नेमण्यांत येतात तीं फार हुशार आणि मनापासून काम करणारीं असतात, व त्यांना जो पगार मिळतो तो त्यांच्या श्रमाच्या व त्रासाच्या मानानें फार कमी असतो; म्हणजे एखाद्या विशेष कुशल कारागिराला मिळणाऱ्या रोजमुन्यापेक्षां जास्ती नसतो. येवढ्या अल्प प्राप्तीवर त्यांना आठवड्यांतील सहा दिवस व केव्हां केव्हां रविवारीं सुद्धां सकाळीं, दुपारीं, रात्रीं, आपल्या ठिकाणावर हजर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असावे लागते. आपले हित साधण्याकरता दुसऱ्यांशी भांडण-तंटे करण्यांत त्यांचा बराच वेळ खर्च होतो व शारीरिक त्रास सोसावा लागतो. इतके करून शिवाय कोर्टाची पायरी चढण्याचा प्रसंग न यावा याबद्दल फार खबरदारी घ्यावी लागते. आपण सत्पक्षाकरतां भांडत आहो असा त्यांच्या मनांत जर दृढविश्वास नसता, व आपल्या कामावर प्रेम नसते, तर इतक्या थोड्या प्राप्तीकरतां इतका जिवाचा आटापिटा कोणीहि करणार नाही. सारांश, निढळाच्या घामावर मिळविलेल्या आपल्या सोवत्यांच्या पैशावर आपण मन मानेल तसे चरावे, अशी अशिव वासना यांच्या मनांत नसते, हा त्यांचा उदारपणा किती प्रशंसनीय आहे !

मार्गे सांगितलेल्या तीन वर्गीपैकी प्रत्येक वर्गातील अनेक ट्रेड यूनियन्सच्या मिळून संयुक्त संस्था असतात, त्यांचे नांव “वर्क मेन्स सेक्रेटारिएट” (work-men's secretariate) असे आहे. लोकांना लागेल ती माहिती पुरविणे व सल्लामसलत देणे, अडचणींत सांपडलेल्या स्त्रीपुरुषांना मित्रत्वाच्या नात्याने मदत करणे, व आपल्या टापूवाहेरील सर्वसाधारण लोकांस देखील अडीअडचणीच्या प्रसंगी साहाय्य करणे, इतकी कामे या संस्थांमार्फत चालतात. या संस्था फार लोकप्रिय झाल्या आहेत व त्यांचा दर्जा समाजांत इतका वाढला आहे की, त्यांच्या धर्तीवर चालणाऱ्या इतर सार्वजनिक कामांच्या अनेक संस्था बऱ्याच शहरांत निर्माण झाल्या आहेत. या संस्थांकडून दिवाणी, फौजदारी आणि औद्योगिक कायदेकानूंच्या बाबतींत लागणारी मदत लोकांना मोफत देण्यांत येते. १९०७ साली सोशियालिस्ट वर्कमेन्स सेक्रेटारिएटांची संख्या ९६ होती, व त्यांच्या हाताखालच्या पोटसंस्थांची संख्या १३२ होती. ही संख्या पाहून कोणालाहि आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाही, असे आम्हांस वाटते.

कारखानदार आणि मजूर

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून अशी मात्र कौणी कल्पना करूं नये कीं, मजूरवर्गानें इकडे आपलीं सैन्याचीं पथकें तयार करून औद्योगिक संपत्तीच्या दुर्गावर हल्ला चढविण्याचा मनसुबा कायम केला असतां तिकडे भांडवलवाले व्यापारी व कारखानदार झोंपा घेत स्वस्थ बसले होते. उलट ट्रेड यूनियन्सच्या तत्त्वांनां या लोकांकडून जर्मनीत प्रस्तुत कार्ली जितका विरोध दर्शविण्यांत येतो, तितका यापूर्वीं कधींहि येत नव्हता, त्यांतून देशांतील कांहीं भागांत, तसेंच कांहीं घंट्यांत हा विरोध इतर घंट्यांच्या मानानें जोराचा आहे. पश्चिम प्रशियांत, दगडी कोळसा, लोखंड व पोलादाच्या कारखान्यांतील मालकांनीं आपआपसांत सिंडिकेटें—सहकारी मंडळ्या—स्थापन केल्या आहेत. या मंडळ्यांत हा विरोध जितका प्रखर आहे तितका तो इतर कारखानेवाल्यांत नाही. ट्रेड यूनियन्समधील लोकांचा प्रभाव जसा पश्चिम प्रशियांत विशेष दिसतो तसा ट्रेड यूनियन्स हाणून पाडण्याचा विडा उचललेल्या लोकांचा प्रभावहि तेथेंच पहावयास मिळतो. या दोन पक्षांची खरी रणभूमि न्हाइनलंड वेस्ट फालिया प्रांत होय. सांपत्तिक युद्धाला सर्वस्वी अनुकूल अशी तेथील परिस्थिति आहे.

जर्मनीचें प्रचंड वर्कशॉप—कलागृह—या प्रांतांत आहे. हें वर्कशॉप कधींहि बंद असत नाही. संपत्त्युत्पादनाचें काम तेथें अहर्निश चालू आहे. या गृहांत सत्ता चालविणारे जे लोक आहेत, त्यांत सहासात माणसेंच काय तीं प्रमुख आहेत, ही गोष्ट कोणाच्याहि सहज ध्यानांत येण्याजोगी आहे. उद्योगधंदे कसे साधावे, व्यापारांत यश कसे संपादन करावें, या विषयांत यांच्या बुद्धीची धाव फार विलक्षण आहे. घनीपणा गाजविण्याला लायक असा यांचा करारी स्वभाव आहे. लोकांवर कडक अम्मल चालविण्याची कला यांनां जन्मतःच साध्य झाली आहे. संवेदना (Sentiment) काय चीज आहे हें यांनां माहित नाहीं. यांच्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अंगांत न्यायशीलता नाही असे म्हणतां येत नाहीं; पण न्यायाचा कांटा जरा झुकता ठेवावा असे म्हटलें तर तें त्यांच्या हातून होणार नाहीं. एकदा एक निश्चय झाला कीं त्यांत रतिभर फेर व्हावयाचा नाहीं. त्यांची इच्छाशक्ति बेसुमार आहे, आणि राजकीय बाबतींतील मनाच्या उदारपणाच्या कल्पनांना त्यांच्या अंतःकरणांत मुळींच थारा मिळत नाहीं. प्रशियांतील नवीन उद्योगयुगाचा 'श्रिगणेशा' करण्याच्या कामांत या माणसांनीं बजावलेली कामगिरी जगाला महशूर आहे. राजाच्या पदरचे मंत्री व कायदेकानू करणारे अधिकारी या दोघांनां मिळून राज्यांत जें सामर्थ्य असतें त्यापेक्षां अधिक सामर्थ्य यांच्या अंगांत आहे. प्रशियाच्या पूर्वभागांतील फ्यूडल लॉर्ड इतउत्तर कमी कमी होत जाण्याचा रंग दिसत आहे. पण अलीकडील उद्योगभूमींत या फ्यूडल लॉर्डोंचें सामर्थ्य दिवसानुदिवस वृद्धि पावत आहे ! हजारों ट्रेड यूनियन्स झाल्या तरी त्याची त्यांनां पर्वा नाहीं. यासंबंधानें कोठें बोलणें निघालें तर "आमच्या घरांत आमचीच सत्ता अप्रतिहतपणानें चालविण्याचा आमचा निर्धार आहे" हें ठरीव वाक्य त्यांच्या तोंडावाटें आलेंच म्हणून समजावें; आणि या वाक्यानुसार हातानें कृति करून दाखविण्याची त्यांच्या अंगांत शक्तिहि तर्शाच आहे. १९०५ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत मॅनहिम येथील एका सभेंत वेस्ट फालियांतील प्रसिद्ध कारखानदार, व एकदोन सहकारी सभांचा अध्यक्ष, हर् किरडॉर्फ यानें कारखानदारांतर्फें एक भाषण केलें तें वाचण्याजोगें आहे. त्यांत तो म्हणतो:—

“ आमच्या मजुरदारांनां वाटेल तेव्हां हातांतील काम टाकून जातां येते ही स्थिति फार शोचनीय आहे. कामावरील मजूर तगून राहिले तरच एखादा घंदा ऊर्जितावस्थेला येईल. या कामांत कायद्याच्या मदतीची मला अपेक्षा नाहीं; परंतु आज या कारखान्यांत तर उद्यां त्या

कारखानदार आणि मजूर

कारखान्यांत असा मजुरांचा जो सारखा नाच चालू असतो, त्याला आळा घालण्याचे जे उपाय आम्ही अमलांत आणू त्यांच्या आड कोणी येतां कामा नये. यच्चयावत् मजुरांनीं सहकारी सभांत सामील व्हावें आणि मग या सभांशीं कारखानदारांनीं काय बोलावयाचें असेल तें बोलावें, अशी एक सूचना कोणी केल्याचें माझ्या ऐकण्यांत आहे. परंतु या सूचने-प्रमाणें वागण्यास मी मुळींच तयार नाहीं, असें माझ्यापुरतें मी सांगतां. “ सोशल डेमोक्रेटिक ” किंवा “ क्रिश्चियन ” हें नांव धारण करणाऱ्या सभा यांच्याशीं मध्यस्थीचें भाषण करावयाला मी केव्हांहि तयार होणार नाहीं. कारण, सोशल डेमोक्रेटिक यूनियन्सपेक्षां क्रिश्चियन यूनियन्स अधिक अपायकारक आहेत असें मला वाटतें. इल्लींची समाजरचना आम्ही उलथून पाडणार आहों, असें पूर्वोक्त मंडळी उघडपणानें बोलतात तरी; परंतु उत्तरोक्त मंडळी सामना देण्याकरतां निघाली म्हणजे त्यांच्या आघाडीला खोटें निशाण असतें—क्रिश्चियानिटीचें पांघरुण अंगावर घेऊन हे लढत असतात. सोशल डेमोक्रेटचा हेतु केव्हांहि सिद्धीस जाणार नाहीं, हें या लोकांनां माहित आहे आणि म्हणून भांडवलवाल्यांनां धर्मोपदेशकांच्या ताब्यांत देण्याचा त्यांचा यत्न चालू आहे. मजुरांबरोबर उत्पन्न होणाऱ्या वादांत सरकार केव्हां केव्हां मध्ये पडतें याबद्दल देखील मला दिलगिरी वाटते.”

वरील उतारा देण्याचा हेतु इतकाच कीं, या वादांत कारखानदारांचें म्हणणें काय आहे हें वक्त्यानें सरळपणानें सांगितलें आहे, त्याच्या बोलण्यांत लपंडावीचा प्रकार कोठेंहि नाहीं. हर किरडोंफप्रभृति कारखानदारांनां प्रामाणिकपणानें असें वाटतें कीं, मजुरांच्या सहकारी संस्था अपायकारक आहेत आणि त्यांचा प्रतिकार अवश्य केला पाहिजे. तसें करण्याला नवीन कायद्यांची जरूरी त्यांनां वाटत नाहीं, सरकारी मदतीचीहि अपेक्षा त्यांनां नाहीं. कारण, हे लोक म्हणजेच जर्मनीतील सर-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कार होय अशी वास्तविक स्थिति आहे. या संस्थांकडे दुर्लक्ष केलें म्हणजे त्या आपोआप लयाला जातील, व असें दुर्लक्ष करणें हीच मजुरांनां जडलेल्या रोगावर जालीम मात्रा आहे, अशी त्यांची पक्की समजूत आहे. मजुरांनीं जास्त पगाराची मागणी केली व ती रास्त असली तर थोड्या पैशाकरतां ते घासाघीस घालीत नाहींत. पण या मागणीबरोबर त्यांनीं जर कां धाकदपटशा दाखाविला तर मग प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव जरी खालीं आला तरी त्यांचें म्हणणें ते ऐकणार नाहींत. यांच्या मोठ्या कारखान्यांतील व्यवस्था इतकी दूरदर्शीपणाची व पोक्त विचारान्तीं केलेली असते कीं, लोकांनीं तिचें उदाहरण घ्यावें. कामकरी लोकांच्या कल्याणाकरतां ज्या सोई कायद्याप्रमाणें त्यांनां कराव्या लागतात त्या करूनच्या करून आणखी अनेक सोई आपण होऊन ते करून देतात. पण कामकरी लोकांच्या सभा म्हटल्या कीं त्यांच्याकडे ते ढुंकून पाहणार नाहींत; मग त्यांच्याबरोबर बोलणेंचालणें करण्याची गोष्ट तर बोलावयालाच नको.

वेस्ट फालियांतील कारखानदारांचें हें कुरेंबाजपणाचें वर्तन सामान्य जनसमूहाला बरेच वेळां पसंत पडत नाहीं, आणि यामुळेंच १९०५ सालीं कोळशाच्या खाणींतील मजुरांनीं जो संप केला त्यांत शेवटीं कारखानदारांनां हार खावी लागली. हा संप इतका विकोपाला गेला कीं, शेवटीं सरकारानें पुढें होऊन व अवश्य ते कायदे करून संपाचा शेवट केला. या संपानें एका सालांत कोळशाच्या १५ खाणीवाल्या कंपन्यांचें पांच लाख पाँडांचें नुकसान झालें !

याप्रमाणें मोठ्या कारखानदारांनां मजुरांनीं संघ स्थापन करावे ही गोष्ट आवडत नसल्यानें, त्यांनींहि आपल्या बाजूनें बंदोबस्त करण्यास सुरुवात केली आहे व दिवसानुदिवस व्यापारीवर्गाच्या असोसिएशन्स (मंडळ्या) नव्यानव्या स्थापन होऊं लागल्या आहेत व त्यांचें कार्य-

कारखानदार आणि मजूर

क्षेत्र मोठ्या झपाट्याने वाढत आहे. ट्रेड यूनियन्स हाणून पाडण्याचा व त्यांच्याबरोबरच सोशल डिमॉक्रसीचा बीमोड करण्याचा या असोसिएशन्सचा मुख्य प्रयत्न आहे.

या वादांत सरकारच्या मदतीवर अवलंबून रहावयाचें नाहीं, असा कारखानदारांचा निश्चय झाला आहे. मजुरांचे संघ कायद्याच्या मान्यने बंद करणें जवळजवळ अशक्य आहे हें ते जाणून आहेत, आणि म्हणून बहिष्काराचें शस्त्र त्यांनीं आतां हातांत घेतलें आहे. संघशक्ति उदयाला आली म्हणजे बहिष्काराचा उपाय लोकांनां आपोआप सुचतोच, असा अनुभव आहे. तो अनुभव कारखानदारांच्या बाबतींत खरा ठरला यांत आश्चर्य कसचें? वायव्य प्रांतांतील दगडी कोळसा, लोखंड, पोलाद आणि रासायनिक द्रव्ये यांच्या मोठ्या कारखान्यांत सोशियालिस्ट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या लोकांनां मज्जाव करण्यांत आला आहे. रोजगार मागावयास आलेल्या प्रत्येक माणसाचा पूर्वेतिहास समजून घेण्यासाठीं त्यांनीं आपलें 'सी. आय्. डी.' खातें ठेवलें आहे. मोठ्या कारखानदारांच्या संग्रहाला "ब्लॅक लिस्टें" आहेत. या लिस्टांचा आपआपसांत फार मोठा उपयोग होतो. तपासाचें काम फार गुप्तपणानें चालतें. सोशियालिस्टाला नवीन जागा तर मिळावयाचीच नाहीं, पण एखादा जुना मनुष्य त्या पंथाचा आहे असा नुस्ता संशय आला तरी त्याला अर्धचंद्र मिळतो. कांहीं कारखानेवाल्यांनीं असा नियम केला आहे कीं, एका कारखान्यांतून एखादा इसम कोणच्याहि कारणाकरतां जरी कमी केला तरी, कमी झाल्या दिवसापासून तीन ते सहा महिन्यांच्या आंत, दुसऱ्या कारखानदारानें त्याला आपल्या कामावर घेऊं नये. केव्हां केव्हां हीं ब्लॅक लिस्टें उघडकीस येतात आणि तसें झालें म्हणजे बरेच मजूर अनुकसानीबद्दल लिस्टाच्या मालकावर दिवाणी कोर्टांत दावे लावतात आणि त्यांच्याकडून नुकसान चोपून घेतात. अशा प्रकारानें चाललेल्या वादाला कडू फळें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आर्ली म्हणजे भविष्यत्काळीं अनेक भानगडी उपस्थित झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. असो.

याच्या उलट स्थिति दक्षिण जर्मनीतील वव्हेरिया आणि वुर्टेम्बर्ग प्रांतांत दिसून येते. तेथील कारखानदारांनां असें वाटतें कीं, प्रत्येक मजुराबरोबर पगाराबद्दल उरस्फोड करण्यापेक्षां यूनियनमधील मुख्य माणसांबरोबर बोलणें करणें अधिक सोईचें आहे. यामुळे कारखानदारांचीं सिंडिकेटें आणि कामकऱ्यांचीं ट्रेड यूनियनें या परस्परांत त्या भागांत मोठ्या गुण्यागोविंदानें कामें चालतात, व दोघांच्या समजुतीनें वादाचा निकालहि समाधानकारक होतो !

प्रस्तुतकाळीं मजुरांनीं जी चळवळ चालविली आहे तिचा व्यवहाराच्या दृष्टीनें थोडासा विचार करून हा विषय पुरा करूं. जगांत वाटेल तेंच जा, “आमचे पगार वाढवा व कामाचे तास कमी करा,” हें मजुरांचे मागणें चोहोंकडे सर्वसाधारण आहे. मजुरांचे पगार जर्मनींत सररहा वाढले आहेत हें खुद्द मजुरांनांच कबूल केलें पाहिजे. परंतु याला उत्तर म्हणून ते असें म्हणतात कीं, कारखानदारांचें भांडवल व त्यावर त्यांनां मिळणारा नफा ज्या मानानें वाढला आहे त्या मानानें मजुरीची वाढ झालेली नाही. देशाच्या निरनिराळ्या भागांत मजुरीच्या दरांत बरेच फरक आहेत. घंदा एकच पण व्हाइन लंड, वेस्ट फालिया व बर्लिन येथें त्या धंद्यांतील मजुरांनां सर्वांत जास्त पगार मिळतो, आणि साक्सेनमधील कांहीं भागांत व साधारणपणें दक्षिण प्रांतांत सर्व ठिकाणीं तो कमी मिळतो. ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्यांत त्यांच धंद्यांतील मजुरांनां जो पगार मिळतो, तो जर्मनीतील सर्वांत जास्ती मिळणाऱ्या पगाराहून अधिकच आहे. ज्या धंद्यांत विशेष कुशलपणाची फारशी जरूर नसते तेथें मात्र दोनहि देशांतील पगाराचें मान सारखें आहे. फरक असला तर तो थोडा असेल.

कामाची मुदत कमी करण्याच्या बाबतींत बरीच प्रगति झाली आहे.

कारखानदार आणि मजूर

पण उद्योग व स्थळपरत्वे कित्येक फरक अजून कायम आहेत. प्रशियांतील खाणींत, म्हणजे भूपृष्ठाखाली काम करणाऱ्या मजुरांना आठ तासांची इयत्ता कायद्याने ठरवून दिली आहे. साधारण मानाने कामाचा दिवस दहा तासांचा हे चोहोंकडे ठरले आहे. कांहीं धंद्यांत, विशेषतः विणकामाच्या धंद्यांत, अकरा तासांचा दिवस आहे. कारखानदारांपासून सवलत घेऊन चोहोंकडे एक प्रमाण सुरू करावे म्हटले तर ते अशक्य आहे, असे पाहून सोशियालिस्ट पक्षाचे लोक पार्लमेंटांत हा प्रश्न वरचेवर उपस्थित करतात. परंतु तेथेही त्यांना यावे तसे यश आतांपर्यंत आलेले नाही. दहा तासांचा दिवस हे प्रमाण त्यांना बहुतेक मान्य झाल्यासारखे आहे; पण ते तेथेच थांबतील असा मात्र कोणास भरंवसा वाटत नाही. आठ तासांचा दिवस हे त्यांचे अंतिम साध्य आहे. ही शेवटची मजल एकदम गांठतां यावयाची नाही म्हणून नऊ तासांवर ते एक दरम्यानचा मुक्काम करतील; परंतु शेवटच्या मुक्कामाला जाण्याचा प्रयत्न केल्यावांचून ते कधी राहणार नाहीत.

कामाचे तास कमी करण्यासंबंधाने पार्लमेंटांत विचार होऊं लागला म्हणजे मुख्य तक्रार आपल्याला ऐकू येते ती ही की, मजुरांना जास्त मोकळीक मिळाली म्हणजे ते वेळेचा दुरुपयोग करतील. (प्रशियांतील कारखान्यावरील एका इन्स्पेक्टराने अगदी अलीकडच्या एका रिपोर्टांत गंभीरपणाने असे प्रतिपादिले आहे की, कामाचे तास कमी केल्यामुळे आपल्या ताब्यांतील प्रांतांत 'दासीपुत्रांची' संख्या वाढली आहे!) परंतु वेळेचा दुरुपयोग होण्याची भीति व्यर्थ आहे; कारण, हल्लींच्या पद्धतीने आठवड्यांतील सहा दिवसांत रोज तेरा तास प्रत्येक मजुराला घराबाहेर घालवावे लागतात, रविवारी तेवढी कांहीं तास रिकामपणांत व मौजेत घालविण्यास त्याला सवड मिळते. रविवार हा सुटाचा दिवस असे कायद्याने ठरविले आहे; परंतु कांहीं संस्थानांत या दिवशी देखील

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मजुरांकडून काम करून घेण्याचा प्रघात आहे.

वरें, उलटपक्षीं असैं म्हणतां येईल कीं, कामाचे तास कमी केले तर एका मजुराच्या हातून जितकें काम व्हावयाला पाहिजे तितकें होईलच असा भरंवसा कोण देणार ? कांहीं ठिकाणीं कामाचा दिवस आठ तासांचा केला असूनहि भरपूर काम झाल्याचीं उदाहरणें आहेत हें खरें, आणि केवळ जास्ती विश्रांति मिळावी हाच जर या चळवळीचा हेतु असता, तर कारखानदारांनां कमी कामाची तक्रारहि करतां येतीना. तथापि वर सांगितलेल्या हेतूशिवाय मजुरांचा आणखी एक हेतु असा आहे कीं, कामाचे तास कमी होऊन भरपूर काम होईनासैं झालें म्हणजे ओघानेंच जास्त मजूर कामावर ठेवणें प्राप्त होईल, आणि यायोगानें जे आपले स्नेही-सोबती कामधंद्यावांचून रिकामे भटकत असतात त्यांनां घरीं चालून आल्यासारखा उद्योग मिळेल !

इंग्लंडांत मजुरवर्गीनां सरकार व म्युनिसिपालिटीच्या या उभयतांकडून उद्योगाची योग्य दिशा दाखविण्याच्या कामांत जशी मदत होते तशी जर्मनींत होत नाही. जर्मन सरकारचें या बाबतींतील धोरण आतांपर्यंत तरी थबकतें आहे. मजूरवर्गीशीं त्यांची सहानुभूति आहे; परंतु विमा उतरण्याचे व कारखान्यांचें नियमन करणारे कायदे (Factory legislation) पास केल्यानें कारखानदारांच्या पाठीवर अगोदरच जास्त ओझे लादण्यांत आलें आहे, त्यांत आणखी भर घातली तर ओझ्याखालीं त्यांची पाठ मोडून जाईल, अशी त्यांस भीति आहे. कांहीं कारखान्यांत मजुरांनां करावें लागणारें काम त्यांच्या शक्तीच्या मानानें भारी आहे, व हा भार हलका केला तर त्यापासून हल्लींच्या व पुढें येणाऱ्या मजुरांच्या पिढीचें कल्याण होईल याविषयीं सरकारला संशय नाही. एका जर्मन मुत्सद्द्यानें १९०५ सालीं म्हटलें आहे कीं, “ जें राष्ट्र धट्टेकट्टें आणि कार्यक्षम आहे त्याचाच भविष्यत् काळ उजळ होणार. साधारण

कारखानदार आणि मजूर

जनतेचें शरीरसामर्थ्य वाढविण्याचा यत्न करणें म्हणजे आपल्या मातृ-भूमीचें सामर्थ्य आणि कल्याण वाढविण्याचा यत्न करण्याप्रमाणें आहे.” व हें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. तथापि त्याच सालीं पुढें कामाचे तास कमी करण्याचा प्रश्न जेव्हां पार्लमेंटापुढें विचाराकरतां निघाला तेव्हां हाच मुत्सद्दी मजुरांच्या उलट बोलूं लागला. खुद्द प्रशियाच्या राजानें अनेक वेळां असें बोलून दाखविलें आहे कीं, “सरकारच्या खास देखरेखीखालीं चालणारे कारखाने नमुनेबाज असले पाहिजेत.” पण एकदां असा प्रसंग आला कीं, एका सरकारी कारखान्यांतील मजुरांनीं आपला पगार वाढवावा असा सरकारांत अर्ज केला तेव्हां त्या अर्जावर राजाच्या मंत्र्यानें असें उत्तर दिलें कीं, “या कामांत सरकारनें खाजगी कारखानदारांच्या पुढें पाऊल टाकणें सयुक्तिक नाहीं.” सरकार जास्त पगार जरी देत नाहीं तरी सामाजिक हिताच्या दृष्टीनें मजुरांच्या सुस्थितीकडे त्याची विशेष नजर असते—म्हणजे त्यांनां रहाण्याकरतां हवाशीर घरे बांधून दिलीं आहेत, पेन्शन देण्याची व्यवस्था केली आहे, व सुट्ट्यांची संख्या वाढविली आहे—आणि या सोई करून दिल्यानें कमी पगाराचा वचपा अन्य मार्गानें निघतो हें निर्विवाद आहे.

म्युनिसिपालिट्यांची स्थिति वरच्याप्रमाणेंच होती, परंतु अलीकडे तिच्यांत थोडा पालट पडूं लागला आहे. याचें कारण हें कीं, म्युनिसिपालिट्यांतच मजुरवर्गाचा अलीकडे जास्त जास्त प्रवेश होऊं लागला आहे. “लेबरपार्टी” म्हणजेच “सोशियालिस्ट पार्टी” ज्यांत नाहीं अशीं “टाउन कौन्सिलें” सध्यां फारच थोडीं आहेत. कौन्सिलांत यांची संख्या मोठी असते असें नाहीं; परंतु थोड्या लोकांचाच कां असेना पण ओरडा फार असतो. कसेंहि असलें तरी या संस्थांत त्यांचा प्रवेश होऊं लागल्यापासून सरकारी नमुन्यावर पुष्कळ कमेठ्यांनीं मजुरांच्या मुखार्चा साधनें वाढविलीं आहेत.

औद्योगिक समेटाच्या योजना

भांडवलवाले आणि मजूर या उभयतांत कोणत्या प्रकारचे संबंध आहेत या विषयाचें आतांपर्यंत जें विवेचन केलें, त्यावरून उभयतांच्या हाडामासांत एकमेकांविषयींचें वैमनस्य कसें खिळून गेलें आहे हें वाचकांच्या नजरेस स्पष्टपणें आलें असेल. हें वैमनस्य म्हणजे एक ठरलेली गोष्ट (Sattled fact) असें सध्यां धरून चाललें पाहिजे. योग्यायोग्यतेचा विचार करून मग कोणतेंहि काम करावयाचें, असा जर्मन लोकांचा साधारणपणें स्वभाव आहे; परंतु या कामांत मात्र हा स्वभावाचा चांगुलपणा दिसून येत नाही हें मोठें चमत्कारिक आहे. इर्लीचा उभय पक्षांतील वाद बरेच दिवस चालू राहिला म्हणजे परस्परांना परस्परांची शक्ति अजमावतां येईल, आणि तसें झाल्याखेरीज सरकारनें किंवा दुसऱ्या कोणीतरी मध्यस्थी करून उभयतांत समेट करण्याचा जर प्रयत्न केला तर तो निष्फळ होईल, असें भविष्य केलें तर तें चुकीचें होणार नाही असें आम्हांला वाटतें. या स्वरूपाच्या युद्धाचा जर्मनीला फारसा अनुभव नाही, दोन्ही बाजूंच्या बलाबलाचा चांगलासा अजमास अजून सांपडला नाही, सर्वच परिस्थिति अगदीं नवी आहे. दोघांत समेट होण्यापूर्वीं निकराचें युद्ध झालें पाहिजे असें दोघेहि जाणून आहेत, आणि वादाचा निकाल लागेपर्यंत कितीहि नुकसान झालें तरी तें सोसून लढाई चालू ठेवावयाची असा उभयतांचाहि कृतसंकल्प आहे.

इतकें आहे तरी, प्रस्तुतच्या वादाचा उपशम करण्याचे अनेक मार्ग निरनिराळ्या दिशेनें योजण्यांत येत आहेत. ग्रेट ब्रिटनच्या संयुक्त राज्यांत प्रमुख धंद्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वादांचा निकाल करण्याकरतां लवादमंडळ्या स्थापन झाल्या आहेत, व त्यांचें काम फार उत्कृष्ट रीतीनें

औद्योगिक समेटाच्या योजना

चाललें आहे. अशा मंडळ्या जर्मनींत अजून स्थापन झाल्या नाहींत. कोळशाच्या खाणींत व कांहीं विशेष प्रकारच्या धंध्यांत “वक्समैन कमिठ्या” स्थापन कराव्या असें “इंडस्ट्रियल कोड”ने ठरविलें आहे. कमिठींतील लोकांची निवडणूक मजुरांनीं मते देऊन करावयाची असते. निवडणूक होऊन कमिठ्या स्थापन झाल्या म्हणजे मजुरांच्या हितान-हिताच्या प्रश्नांचा विचार त्यांच्यामार्फत व त्यांच्या सल्ल्यानें होतो. मजूरवर्गाच्या तक्रारी कमी करण्याचा हा मार्ग कारखानदारांनां पसंत नाहीं. याच्यायोगानें आपल्या अधिकाराला विनाकारण बाध येऊन तो संकुचित होतो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. आपलें काय म्हणणें असेल तें कारखान्यांच्या मॅनेजरामार्फत मालकाच्या कानावर घालावें, ही जुनीपुराणी चाल सोडून देऊन, मजुरांनीं आपले संघ बनवावे आणि त्यांच्या वतीनें सर्वांकरतां म्हणून प्रत्यक्ष मालकाच्या तोंडाला तोंड देत कांहीं शिष्टांनीं पुढें यावें, येवढी शिष्टाचाराच्या कवाइतीची वागणूक त्यांनां हवी कशाला ? असा प्रश्न करणारे मजुरांचे मालक किती तरी आहेत ! तथापि, कांहीं ठिकाणीं वर सांगितलेल्या तऱ्हेच्या कमिठ्या, उभय पक्षांच्या मान्यतेनें स्थापन झाल्या आहेत व त्यांचें काम सुरळीत-पणानें चालून उभयतांचाहि फायदा झाला आहे.

उभय पक्षांत तंट्या सुरू झाला असतां तो तिऱ्हाइतानें तोडावा असें दोघांच्याहि मतानें ठरलें, तर सरकारनें स्थापन केलेलीं इंडस्ट्रियल कोर्टे हें काम करावयास तयार असतातच. ज्या शहरांची लोकसंख्या वीस हजारोंवर आहे त्या शहरांत अशीं कोर्टे पूर्वींच स्थापन झालीं आहेत; परंतु कमी लोकसंख्येच्या शहरांत देखील तीं स्थापन केलीं असतां उप-योग होईल असें जर सरकारच्या नजरेस आलें, तर त्यांनां तशी व्यवस्था करण्याची कायद्यानें सबड ठेवली आहे. शिवाय उभय पक्षांकडून ठरीव संख्येच्या सहांचा अर्ज आला असतां कोर्टे भरवावीं व त्यांत निम्मे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पंच मालकांचे व निम्मे मजुरांचे अशी व्यवस्था असावी, अशीहि कायद्यानें सवलत दिली आहे. परंतु या कौटांची जी माहिती प्रसिद्ध झाली आहे तीवरून मजूरदार त्यांचा ध्यावा तितका उपयोग करून घेत नाहीत, व मालक तर क्वचित् प्रसंगीच घेतात, असें दिसून येतें.

कारखान्याचा मालक आणि त्याच्या हाताखालचे कामगार यांच्या एकविचारानें “ वर्कमेन्सची कमिटी ” जरी स्थापन झाली तरी ही व्यवस्था, किती केलें तरी, खाजगी स्वरूपाची असणार आणि त्याकरतांच “ चेंबर्स आफ कॉमर्स अँड ॲग्रिकलचर ”च्या नमुन्यावर “ चेंबर्स ऑफ लेबर ”हि सरकारनें स्थापाव्या अशी आज अनेक वर्षे राइश-टागमध्ये ट्रेड यूनियन्सची व लेबर पार्टीची खटपट चालू आहे. सार्वभौम सरकार अशा चेंबर्स नेमावयाला तयार आहे व त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, त्यांतील सभासद, निम्मे मालकांनीं व निम्मे मजुरांनीं निवडून द्यावे. अशा सभा यदाकदाचित् अस्तित्वांत आल्या तरी त्यांच्या विषयांचे पूर्वग्रह, व त्याहूनहि वाईट म्हटलें तर, त्यांविषयांची उदासीनता, आड येऊन त्यांच्यापासून व्हावा तो उपयोग होणार नाही. या सभांतील सर्व सभासद आमच्याच पक्षाचे असावे असा कामगारांचा आग्रह. उलट बाजूनें कारखानेवाले म्हणतात कीं, मजुरांना जोडीला घेऊन न्याय निवडण्याचें काम आम्ही जर करूं लागलों तर ट्रेड यूनियन्सनीं आम्हांवर कुरघोडी करण्याला सुरवात केलीच म्हणून समजा, बरे, कामगारांचें म्हणणें सर्वस्वीं कबूल केलें तर तेवढ्यावरच ते कोठें थांबणार आहेत ? त्यांची मजल याच्याहि पुढे जावयाची. कारण आपल्या पक्षाचें एक सार्वभौम मंत्रिमंडळ (Imperial Ministry) किंवा बोर्ड असावें अशी त्यांची इच्छा आहे. मजूरदारांनीं उपास्थित केलेल्या प्रश्नांचा व इतर विषयांचा निकाल हल्लींच्या व्यवस्थेप्रमाणें “मिनिस्ट्री ऑफ दी इंपीरियर ” या मंत्रिमंडळाकडून होतो. हा त्यांचा

औद्योगिक समेटाच्या योजना

अधिकार कमी करून तो स्वतंत्र "लेबर मिनिस्ट्री" कडे देण्याला सरकार तयार नाही. मजुरांचा विषय इतर अनेक विषयांशी संलग्न झालेला असतो. ही गुंतागुंत सोडवून केवळ मजुरांचा विषय अमका असे निश्चितपणाने ठरविणे फार कठिण आहे; आणि ते तसे ठरवितां आले नाही म्हणजे मजूर सुचवितात त्या व्यवस्थेने इतर खात्यांत नस्ता बखेडा उत्पन्न होईल, अशी या वादांत सरकारची बाजू आहे आणि ती योग्य आहे, असें कोणीहि कबूल करील. घरे बांधण्याच्या कामांत सुधारणा, कारखाने व शाळागृहे येथील आरोग्यव्यवस्था, कारखान्यांची देखरेख, इन्शुरन्स कायदे, हे व आणखी अशा प्रकारचे दुसरे अनेक प्रश्न असे आहेत की, त्यांत मजुरांचा हितसंबंध अमुक मर्यादेपर्यंत आहे असे ठरविणे जवळजवळ अशक्यच आहे.

किरकोळ धंद्यांत व विशेषेकरून इमारतकारखान्यांत मजूरीबद्दल ठरीव मुदतीचे करार करण्याची पद्धति अलीकडे सुरू केली आहे व तीमुळे विवाक्षित मुदतींत मजूरीसंबंधाने फारसे तंटे उपस्थित होत नाहीत. यायोगाने कांहीं धंद्यांपुरती व कांहीं वेळपावेतों मजुरांची जिकीर नाहीशी होते; परंतु त्यानें मुख्य वादाचा निकाल थोडाच लागणार आहे? आतां सांगितलेल्या मुदतबंदी करारांचा फायदा विशेषेकरून कामदारांनाच मिळतो. पगाराचा दर ठरविला असतो तो बहुतकरून कमीत कमी किती असावा हे ध्यानांत घेऊन ठरविला असतो. यावरून कनिष्ठ मर्यादेपेक्षां जास्त पगार मागतां येत नाही असें होत नाही, उलट या मर्यादेच्या खालीं मालकाला मात्र जातां येत नाही, एवढी शाश्वती त्यांत येते. पगाराच्या करारासंबंधाने मालक अशी तक्रार करतात की, करार केले म्हणजे वादाचे मूळ नाहीसें होईल असें मधाचे बोट प्रथम आम्हांला लावले होतें, परंतु व्यवहारांत जो अनुभव आला तो तर अगदीच निराळा आहे. मुदतीचे करार म्हणजे पगाराच्या शिखरावर जाऊन पोंचण्याची मजुरांची सोपाने

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

परंपरा आहे असें आम्हांला वाटतें. करार थोड्या मुदतीचे असतात ही एक गोष्ट; दुसरी अशी कीं, ही मुदत संपली व नवा करार करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे पूर्वी आपण काय ठराव केला होता हें कामगार लोक थोडेंच पहात बसणार ! नवा करार म्हटला कीं जास्त पगार, आणि कामाचे तास कमी, हें तुणतुणें वाजविण्यास त्यांनीं सुखात केलीच म्हणून समजावें. कारखानदार पडले गरजवंत, यामुळें दर खेपेला या दोनही बाबतींत मजुरांची समजूत त्यांना घालावी लागते. एतावता करार म्हणजे एक लांबलचक स्कू आहे असें म्हणणें प्राप्त होतें. या स्कूची गति मंद आहे, डोळ्यांनां केव्हां केव्हां ती जाणवत देखील नाही, आणि म्हणून इळूइळूच कां होईना, पण त्याचा एक एक वेढा आंत शिरत असतो. बरें, ही व्यवस्था सर्व मजुरांनां सारखी हितावह आहे असें म्हणावें तर तेंहि नाही. ज्या मजुरांच्या अंगांत विशेष करामत नाही अशांचा मात्र त्यांत फायदा आहे; परंतु ज्यांच्या अंगांत जास्त पगार मिळविण्याची धमक आहे त्यांचा उलट तोटाच आहे. शिवाय हे करार असे असतात कीं, ते मोडण्यापासून झालेले नुकसान कोर्ट-मार्फत भरून घेणें नेहमीं शक्य नसतें. कारण, या दाव्यांत अनेक भानगडींचे कायद्यांचे प्रश्न उपस्थित होतात व त्यांचा निकाल न्यायाधीश काय देतील याचा भरंवसा नसतो. कित्येकांची अशी तक्रार आहे कीं, करारानें मजुरांचा पगार एकदां बांधला गेला म्हणजे ते कामांत कुचराई करूं लागतात. परंतु ही तक्रार व्यर्थ आहे असें वाटतें. आतां कांहीं धंद्यांत तसें होत असेल, नाही असें आम्ही म्हणत नाही; परंतु तें अपवादादाखल समजलें पाहिजे. बव्हेरियन सरकाराचें उलट या करारांनां उत्तेजन आहे, व जेथें जेथें शक्य असेल तेथें तेथें ते अमलांत आणण्याचा यत्न करण्याबद्दल कारखाना-इन्स्पेक्टरांनां त्यांनीं हुकूम दिले आहेत.

औद्योगिक समेटाच्या योजना

कारखानदाराला होणाऱ्या नफ्यांत मजुरांना हिस्सा देण्याची युक्ति जर्मनीत पसंत नाही. इमारतकारखान्यांत बक्षीस किंवा बोनस देण्याचा प्रघात देशांतील बऱ्याच भागांत आहे. कित्येक लोक नाताळ-च्या सणांत किंवा नूतन वर्षारंभाला ग्रॅज्युइटी देतात; पण नफ्यांतला हिस्सा देण्याला बहुतकरून कोणीही तयार नसतो. याच्या उलट असा प्रकार दिसतो की, मोठ्या कारखान्यांत मजूरवर्गाच्या व त्यांच्या बायका-मुलांच्या कल्याणाच्या अनेक व्यवस्था कारखानदार आपण होऊन करून ठेवतात. यांपैकी काहीं कायद्याप्रमाणेच कराव्या लागतात हे खरे; परंतु स्वतःच्या चांगुलपणामुळे या कामांत त्यांची मजल कायद्याच्या पुढे बरीच जाते. कोळसा, लोखंड, पोलाद, रासायनिक द्रव्ये व विण-कामासारख्या मोठमोठ्या कारखान्यांत अशा सोई जास्त प्रमाणांत असतात. इन्डुअरन्स फंड कायद्यानेच ठेवावा लागतो, त्याशिवाय पेन्शन व “बेनिफिट फंड” असतात व त्या फंडांतून मजुरांच्या बायकामुलांचा, त्यांच्या पश्चात्, चरितार्थ चालावा अशी योजना केलेली असते. सणावाराच्या व उन्हाळ्याच्या दिवसांत मजुरांना व त्यांच्या मुलाबाळांना मेजवानी देण्यांत येतात. कित्येक मोठ्या कारखान्यांना लागून दारूची व धान्याची वगैरे दुकाने, स्वयंपाकगृहे, दुधाचे डेपो ठेवलेले असतात, आणि त्यांत कमी किंमतीला खात्रीचे खाण्याचे पदार्थ मजुरांना विकत घेता येतात. त्यांना सोईवार अशी राहण्याची घरे कारखान्याला लागूनच बांधण्याची योजना इल्लीं सर्वत्र सुरू झाली आहे. या कामाकरतां कारखानदारांना पैशाची जरूर लागली तर सरकारांतून कमी व्याजावर कर्ज मिळते. कारखान्याला लागूनच मजुरांची राहण्याची घरे बांधण्यांत दोघांचाहि फायदा असतो. विशेषकरून मोठ्या शहरापासून दूर अंतरावर जेथे कारखाने असतात तेथे हा फायदा अधिक स्पष्टपणे लक्षांत येतो. मजुरांना हवाशीर घरे रहावयास सांपडून कारखान्याला माणसांचा

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तुटवडा कधी पडत नाही. ही सोय लहानसहान नाही. कोळशाच्या खाणीच्या प्रांतांत आहेत त्या प्रांतांत, इंग्लंडप्रमाणे, खाणीत काम करणारे लोक खाणीच्या मालकांनी बांधलेल्या घरांत राहतात. मोठ्या शहराच्या बाहेर बांधलेलीं घरे सर्व बाजूंनी सोइस्कर असतात. तीं मजबूत बांधलेलीं असून प्रशस्त असतात. त्यांच्या आजूबाजूचा भूप्रदेश रमणीय असून हवापाणी निरोगी असते. शहरांत इतर खाजगी लोकांनी बांधलेल्या भिकार घरांनां जें भाडें द्यावें लागतें त्यापेक्षां या सुंदर व सोइस्कर घरांचें भाडें फार कमी असते. कांहीं ठिकाणच्या मजुरांच्या चाळी इतक्या उत्तम जागेवर बांधलेल्या असतात कीं, मध्यम प्रतीच्या गृहस्थांनां देखील अशा घरांत राहण्याचें सुख काचितच अनुभवायला सांपडतें !

तथापि, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष तऱ्हेनें, मजुरांवर त्यांचे मालक जे उपकार करतात त्यांची जाणीव त्यांनां असावी तितकी नसते हें येथें कबूल केलें पाहिजे. नेहमीं जरी नाही, तरी बऱ्याच प्रसंगीं, याचा दोष मालकांकडेच येतो. एखादी देणगी देऊन द्यावयाची, परंतु तिच्याभोवतीं चमत्कारक अटींचे काटेरी कुंपण इतकें मजबूत घालावयाचें कीं, आंत कोणाचा प्रवेशच होऊं नये. असें झालें म्हणजे त्या देणगीची शोभा नाहीशी होते आणि मजुरांनां असें वाटूं लागतें कीं, देणगी देण्यांत मालकाचा हेतु, दुसऱ्याचें कल्याण व्हावें हा नसून, फक्त स्वतःचेंच कल्याण व्हावें, हा आहे. पेन्शन फंड व त्यासारखे जे इतर फंड आहेत त्यांकरतां मजुरांकडून, त्यांची इच्छा असो वा नसो, वर्गणीच्या रूपानें पैसे घ्यावयाचे, आणि वेळ आली म्हणजे पेन्शन द्यावयाचें, किंवा निदान जितकी वर्गणी घेतली असेल तितकी तरी परत करावयाची, हें सर्वस्वीं मालकाच्या तब्येतीवर असावयाचें. ही स्थिति मजुरांनां अर्थात्तच अगदीं नापसंत आहे. रूपा नांवाच्या प्रसिद्ध कारखान्यांतील मजुरां-

१. रूपा नांवाचा लोखंडाचा व पोलादी युद्धसामग्रीचा कारखाना जर्मनलोकां-

औद्योगिक समेटाच्या योजना

कडून पेन्शन फंडाकरतां सक्तीनें वर्गणी घेण्यांत येते; परंतु पेन्शन देण्याची वेळ आली म्हणजे मालकाची मर्जी प्रमाण, हा न्याय तेथे देखील लागू आहे. कारखाना सोडून एखादा इसम गेला तर त्याच्या वर्गणीची रक्कम त्याला परत करावयाची नाही, हा क्रम या कारखान्यांत किती तरी वर्षे चालू होता. कांहीं थोड्या वर्षांपूर्वी शेवटीं एकदा असा प्रसंग

च्या उद्यमप्रियतेचे व अचाट धाडसाचे जिवंत चित्र होय. हा कारखाना प्रथम १८१० साली पीटर फ्रेडरिक क्रूप नावांच्या इसमानें एसन गांवीं स्थापन केला. हें गांव त्या वेळीं आपल्या कांहीं मैलांच्या टापूबाहेर फारसे प्रसिद्ध नव्हतें. आरंभाला कारखाना अगदी लहान होता. १८११ सालीं पोलाद तयार करण्याची एक मट्टी प्रथम बांधली व १८१८ सालीं कांहीं कलागृहे (Work-shops) तयार झालीं. तथापि क्रूपच्या कारकीर्दीत कारखाना भरभराटीस घेण्याचे कांहीं चिन्ह नव्हतें. त्यानें आपला होता नव्हता तेवढा पैसा या कामांत खर्च केला; परंतु त्यांत कांहीं फायदा न झाल्यानें त्याला एकसारखी तळमळ लागून राहिली आणि अखेरीस १८२६ सालीं त्या दुःखांतच त्याचा अंत झाला. त्याचा मुलगा आल्फ्रेड यानें बापाचा कारखाना मोठ्या हिंमतीनें चालू ठेवला. आल्फ्रेड याचा जन्म एका खोपटांत झाला व त्याचे बालपण विपत्ति व हाल सोसण्यांत गेलें. हें खोपट आल्फ्रेडचे स्मारक म्हणून अजून राखून ठेवले आहे. आल्फ्रेडनें आपल्या करामतीनें बापाचा कारखाना चांगला नांवारूपाला आणला व तेथे तयार झालेल्या बंदुका व तोफा परदेशांत फार खूप लागल्या. आल्फ्रेडच्या पश्चात् कारखान्याची भरभराट फार जलद झाली. फ्रेडरिक क्रूप हा हल्लींचा मालक आहे, व त्याला ४,०००,००० डालर्स दरसाल इन्कमटॅक्स द्यावा लागतो. हल्लीं सर्व जगांत याच्या एवढा प्रचंड कारखाना कोठेहि नाही. या कारखान्यावर कायसरची फार मर्जी आहे. सरदाराची पदवी मालकाला त्यानें अनेक वेळां देऊं केली, पण ती त्यानें पतकरली नाही. कायसर कित्येक वेळां फ्रेडरिककडे पाहुणा म्हणून जातो व तेथे कांहीं दिवस राहून कारखान्यांतील काम डोळ्यांनीं पहातो. हल्लींच्या युद्धांत लीज व नामूर या शहरांवर रोखलेल्या १७ इंची हॉविट्झर तोफा याच कारखान्यांत तयार झाल्या आहेत.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आला कीं, एका मजुरानें कारखान्याच्या मालकावर दिवाणींत दावा लावला. त्या दाव्याचा निकाल वादीसारखा झाला. अशा स्वरूपाच्या दाव्यांतील निकालावर अपील करण्याचा मार्ग कायद्यानें खुला ठेवलेला नाही. यामुळें वादाला बराच अवसर मिळतो. ही स्थिति नाहीशी करावयाची असेल तर सक्तीच्या फंडासंबंधानें हल्लीं जे कायदे अमलांत आहेत त्यांत योग्य दुरुस्ती केली पाहिजे. दिवाणी कोर्टांत प्रस्तुत कायद्याप्रमाणें दोन वर्षांच्या वर्गणीचीच रकम काय ती मिळते, मागील वर्षांची मिळत नाही; तरी देखील आपल्या एका सोबत्याला मालकाविरुद्ध यश आलेलें पाहून अनेक मजुरांनीं त्याच्यावर दावे लावले व दोन वर्षांच्या रकमा चोपून घेतल्या. पेन्शन, प्रीमियम्स, सर्व तऱ्हेच्या ग्रॅज्यु-इटी-म्हणजे केवळ मालकांच्या वचनानुसार भविष्यत् कार्ळी मिळणाऱ्या देणग्यांसंबंधाची व्यवस्था वरच्यापेक्षांहि अधिक असमाधानकारक आहे. या देणग्या देण्याच्या बाबतींत घातलेल्या अटी इतक्या अनिश्चित आणि माणसांचें सत्त्व पाहणाऱ्या असतात कीं, त्या ज्या माणसांच्या पदरांत पडावयाच्या तीं माणसें जवळ जवळ देवकोटींतीलच असलीं पाहिजेत ! या देणग्या कोणालाहि हक्कानें मागतां येणार नाहीत हा मुख्य नियम ! अर्थातच त्या द्यावयाच्या किंवा नाहीं हें मालकांच्या मर्जीवर राहणार. मालकहि आपल्या हातांत धारवाडी कांटा घेऊन बसलेला असतो. एखाद्या मजुराच्या हातून एखादे वेळेस जरी कांहीं चुकी झाली असली तरी त्याला काम सोडते वेळेस देणगीच्या नांवानें आवढ्याएवढें शून्य, मग त्या बिचाऱ्यानें आपलें काम अनेक वर्षे कां बिनबाभाट केलेलें असेना !

कारखान्यानजीकच्या घरांत भाड्यानें रहावयाचें म्हटलें तर त्यांत देखील मजुरांच्या बऱ्याच गैरसोयी असतात. या घरांत राहिल्यानें त्यांची स्वतंत्रता कमी होते, आणि मालक व मजूर यांचे परस्पर हक्क काय

औद्योगिक समेटाच्या योजना

आहेत, याचा वाद उपस्थित झाला म्हणजे मजुरांना बरोबरीच्या नात्या-
ने तडजोडीचे बोलणे बोलावयाला वाव राहत नाही. या गैरसोयीमुळे
मजुरांनी मालकाच्या घरांत राहू नये, अशी खटपट ट्रेड यूनियन्स करीत
असतात. घरभाड्याचे करार कडक जरी नसले तरी, बरेच त्रासदायक
असतात. जोंपर्यंत मनुष्य कामावर आहे तोपर्यंत त्याला रहावयाला घर !
आज जर तो कामावरून कमी झाला तर उद्यां त्याने आपले घर
रिकामे करून दिलेच पाहिजे. त्याला कांहीं दिवसांची नोटीस आगाऊ
द्यावी असे कायद्याने ठरविलेले नाही. एकदम घर सोडावे लागल्याने
त्या बिचाऱ्याने आपली बायकापोरे घेऊन कोणाच्या दारांत उभे रहावे ?
ही स्थिति अत्यंत दोषाई आहे, अशी सध्या देशांत चोहोंकडे हाकाटी
सुरू झाली आहे.

तथापि, या विषयासंबंधाने एखादा व्यापक सिद्धान्त ठरविणे अन्या-
याचे होईल. मोठे कारखानदार, व त्यांतून ज्यांचे कारखाने स्थापन
झाल्याला आज अनेक वर्षे होऊन गेली आहेत, अशा लोकांच्या अंतः-
करणांत कामगार लोकांचे खरे खरे कल्याण करण्याची बुद्धि जागृत
आहे, व तदनुसार त्यांनी कायद्याने न सांगितलेल्या अशा ज्या योजना
केल्या आहेत त्या मारवाडी कांट्याच्या नसतात. इन्शुरन्स कायदे
सरकारने अलीकडे केले; परंतु मजुरांवर येणाऱ्या आपत्तीचा भार हलका
करण्याच्या तजविजी मोठ्या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या पुष्कळ कंप-
न्यांनी आगाऊच करून ठेवल्या होत्या. यांत त्यांची परोपकारबुद्धि व
मजुरांविषयीचा आपलेपणा दिसून येतो, इतकेच नाही, तर सरकारा-
पेक्षा अधिक दूरदृष्टि त्यांचे अंगांत आहे असेहि सिद्ध होते. कायद्याने
निर्माण केलेल्या फंडांच्या बरोबरीने यांचे स्वतःचे आजारीपणाचे व पे-
नशनाचे फंड चालू असतात. एखादा मजूर आजारी पडला, हातपायां-
नी लुला झाला, किंवा म्हातारपणामुळे अतिशय थकला, तर त्याला

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कायद्यानें काढलेल्या फंडांचा जो फायदा मिळावयाचा तो मिळून शिवाय मालकानें परोपकारबुद्धीनें काढलेल्या फंडांचाहि फायदा मिळतो, ही फार समाधानाची गोष्ट आहे.

बव्हेरियाचें सरकार मजुरांच्या हिताची जितकी काळजी वाहतें, तितकी इतर कोणतेंहि सरकार बाळगीत नाही, अशी त्याची ख्याति आहे. आपल्या संस्थानांतील कारखानदारांनीं मजुरांच्या हिताकरतां कोणच्या संस्था काढल्या आहेत, व त्यांच्याकडून मजुरांचा परामर्ष कशा रीतीनें घेतला जातो, या विषयावर त्यानें एक रिपोर्ट नुक्ताच छापून प्रसिद्ध केला आहे. या कामांत सरकारनें प्रथम १८७४ सालीं चवकशी केली होती. प्रस्तुत रिपोर्टांत प्रसिद्ध झालेली माहिती त्या सालानंतर पुढें अनेक वर्षांनीं मिळविलेली आहे. या माहितीवरून सरकारनें स्पष्टपणानें आपला अभिप्राय असा दिला आहे कीं, मजुरांचें कल्याण व्हावें अशी पुष्कळ कारखानदारांची मनापासून इच्छा आहे व त्याप्रमाणें १८७४ सालानंतरच्या अवधींत मजुरांची गृहस्थिति चांगली सुधारली आहे. तथापि, या दरम्यानच्या काळांत एक महत्त्वाचा फरक पडलेला त्यांना दिसतो. तीस वर्षांपूर्वीं संपांचें नांवहि कोणाला टाऊक नव्हतें; परंतु ते यापुढें होणार नाहींत, असें माल आतां खात्रीनें सांगतां येत नाहीं. पूर्वींच्या मजुरांत जी कृतज्ञताबुद्धि होती ती अलीकडच्या मजुरांत नाहीं, आणि त्यामुळें आपण केलेल्या उपकारांचें व्हावें तसें चीज होत नाहीं, अशी पुष्कळ कारखानेवाल्यांची अलीकडे तक्रार सुरू झाली असल्याचें सरकारच्या नजरेस आलें आहे.

मजुरांच्या मनोवृत्तींत असा पालट कां पडावा याची मीमांसा निरनिराळ्या मार्गांनीं करतां येण्याजोगी आहे. उपकारकर्त्याला जें वर्तन अधमपणाचें वाटतें तें उपकार करून घेणाऱ्याला तसें वाटत नाहीं. मजूर म्हणतात, “आमच्यांत कृतज्ञताबुद्धि नाहीं असें मुळींच नाहीं,

औद्योगिक समेटाच्या योजना

परंतु आम्हांला अधिक स्वातंत्र्य पाहिजे आहे व लोकांच्या मदतीवांचून आमचा आम्हांला योगक्षेम चालवितां आला पाहिजे, आणि त्याकरतां आमची सर्व खटपट चालू आहे. इल्लींच्या औद्योगिक परिस्थितीत, काम देणारा मालक म्हणजे आमच्या कुटुंबांतलं मुख्य माणूस, त्याच्यावर आम्ही सर्वस्वीं अवलंबून राहिलें पाहिजे, ही भावना यापुढें बाळगणें म्हणजे काळाचा विपर्यास करण्यासारखें आहे. आमच्यावर तुम्हांला जर उपकार करावयाचा असेल तर आमचा पगार वाढवा म्हणजे शालें, तो कसा खर्च करावयाचा हें आमचें आम्ही ठरवूं. आमचा पगार वाढविण्यांत मालकांची उदार बुद्धि जगाच्या निदर्शनास येईल व आमच्या अकृतज्ञतेचा डांगोरा पिटण्याचेंहि कारण पडणार नाहीं.”

मजूर

ता. ६।२।१९०६ रोजीं जर्मनीच्या सार्वभौम पार्लमेंटांत एका प्रासिद्ध मुत्सद्दथानें पुढील शब्दांनीं आपल्या देशांतील मजुरांची स्तुति केली:—“जर्मनींतील उद्योगधंद्यांचा अलीकडे जितका विस्तार झाला आहे, तितका जगांतील इतर कोणच्याहि देशांत त्या मुदतींत झाला नाहीं; याचें मुख्य कारण आमच्या मजुरांचें कर्तृत्व होय.” या स्तुतीला जर्मन मजूर सर्वस्वी पात्र आहे हें जितकें खरें, तितकेंच ती करणारा मुत्सद्दी अंतःकरणाचा उदार असला पाहिजे हेंहि खरें आहे. कामधंद्याला व माणुसकीला अवश्य लागणारे श्रेष्ठ प्रतीचे गुण जर्मन मजुराच्या अंगांत आहेत, व त्याच्या हातून होणारें काम हेंच त्याच्या कर्तृत्वशक्तीचें खरें द्योतक आहे. आमच्या देशांतील माल म्हणजे “स्वस्त पण भिकार” असे उद्गार १८७६ सालीं एका जर्मन प्रोफेसरानेंच काढले होते. परंतु ही स्थिति आतां पालटली आहे. इतर देशांच्या मानानें तेथील माल अजून स्वस्त आहे; भिकार मालहि अद्यापि वाटेल तितका तयार होतो, परंतु त्याच्याच बरोबरीनें उत्कृष्ट नमुन्याचा मालहि तयार होऊं लागला आहे, व याचें बरेंचसें श्रेय, वरील मुत्सद्दयाच्या मताप्रमाणें, मजुरांनां आहे.

जर्मन मजुराची इंग्लिश मजुराबरोबर तुलना करून पाहण्याचा मोह आपल्याला व्हावा हें स्वाभाविक आहे, आणि अशी तुलना आपण करूं लागलों म्हणजे त्या उभयतांतील पहिला फरक जो आपल्या नजरेस येतो तो हा कीं, जर्मन मजुराच्या अंगांत स्वतंत्रपणानें काम करण्याची कुंवत नाहीं; म्हणजे जरा जाडी संस्कृत शब्दांत सांगावयाचें झालें तर, तो “पर-प्रत्यय-नेय-बुद्धिः” असतो असें म्हणावें लागतें. पदोपदीं त्याला दुसऱ्यांनीं वळण लावावें लागतें आणि त्याला त्याची

जरूरीहि भासते. त्याच्या स्वभावांत हा धर्म प्रायः या कारणामुळे उत्पन्न होतो कीं, जर्मन, त्यांतूनहि उत्तरभागांतील जर्मन, म्हटला म्हणजे, त्याला आपला सारा जन्म लोकांच्या देखरेखीखाली व अनुशासनानुरूप घालवावा लागतो; यामुळे एखाद्या गोष्टीचा स्वतः उपक्रम करण्याची त्याच्या अंगांतील ताकद नाहीशी होते, व दुसऱ्यांनीं आपल्यावर अधिकार गाजवून वळण लावल्याशिवाय आपला आयुष्यक्रम सुरळीत चालावयाचा नाही, अशी त्याच्या मनाची समजूत होऊन बसते. ज्या कारखान्यांत इंग्लिश व जर्मन बरोबरीनें काम करीत असतात त्या कारखान्याच्या मालकाचें नेहमीं असें म्हणणें असतें कीं, जर्मन कामगारांत स्वावलंबन आणि आत्मविश्वास हे गुण असत नाहीत. उपजत ग्रहणशक्ति आणि अभ्यासानें कमावलेली ग्रहणशक्ति यांत जों ढळढळीत फरक असतो तोच इंग्लिश व जर्मन कामगार यांत आहे. दोघेहि अनुभवाच्या शाळेंत आपले मुख्य घडे शिकतात; परंतु त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीत व योग्यतेत इतर साधनांनीं जी भर पडते ती मात्र जर्मन कामगारांत धंदेशिक्षणानें पडते; आणि इंग्लिश कामगारांत त्यांच्या उपजत व्यवहारकुशलतेनें आणि सारासार विचारानें पडते. पुस्तकी ज्ञान म्हणजे मंत्र व व्यवहारज्ञान म्हणजे तंत्र यांत जो भेद आपण पूर्वींपासून मानीत आलों आहों तोच या दोघांत आपल्याला दिसतो. मंत्रपठणानें जितकें ज्ञान मिळणें शक्य आहे तितकें जर्मनपार्शी असतें; परंतु मंत्रांच्या पलीकडे जावयाचें झालें म्हणजे त्याला मोठी अडचण वाटूं लागते, आणि तंत्र साधावयाचें असेल तर प्रसंगविशेषी मंत्र बाजूला गुंडाळून ठेवले पाहिजेत, हेंहि त्याच्या ध्यानांत पुरतेपणीं येत नाही. इंग्लिश मजुराला पुस्तकी विद्येचें महत्त्व अधिकाधिक कळू लागेल तर चांगलें होईल; परंतु अशा प्रकारचें ज्ञान तिरस्करणीय आहे असें, दुसरें कोणी नाही, तर स्वतः त्याचा मालकच

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

त्याला शिकवीत असतो. ही गोष्ट आपण ध्यानांत घेतली म्हणजे, त्याच्या हातून सध्यांच्या इतकें काम होतें, व दुसऱ्याची मात्रा तो आपल्या-पुढें चालू देत नाही, याचेंच आश्चर्य वाटतें. इंग्लिश कामगारांत व्यवहारज्ञान अगोदरच भरपूर आहे, त्यांत पुस्तकी ज्ञानाची त्यांनै शहाणपणानें जर का भर घातली, तर सान्या दुनियेंत आपला हात कोणी धरील अशी भीति बाळगण्याचें त्याला कारणच राहणार नाही !

जर्मन कामगार जरी परावलंबी असला तरी तो मेहनती व कष्टाळू आहे. त्याच्या अंगांत चलाखी नाही; पण चांगलीं हत्यारें व सामानसुमान आणि त्याला लागेल तितका वेळ, इतकी त्याची सिद्धता करून दिली म्हणजे, त्याच्या हातून होणारें काम इतरांचे मानानें अधिक चांगलें असतें. सोशियालिझमच्या तत्त्वांची प्रगति व जनतेच्या मनावर बसलेली त्यांची छाप, ही पाहून ज्यांची कल्पनाशक्ति बहकू लागली आहे, व चोहोंकडे पिछेहाटीचें धोरण स्वीकारलें पाहिजे असें ज्या लोकांना वाटू लागलें आहे, त्यांनीं मात्र जर्मन मजुराचें काढलेलें चित्र फार हिडिस आहे. तें चित्र पाहून आपल्याला निःशंकपणें असें वाटावयाला लागतें कीं, जर्मन कामगाराच्या अंगांतील नैतिक समतोलपणा पार नाहीसा झाला आहे, वागणुकीची ठरीव तत्त्वे म्हणजे काय हें त्याला मुळांच माहीत नाही, व ज्यांच्यावर त्याचा चरितार्थ चालतो ते कारखाने व व्यापारधंदे ठार बुडवावे, हाच त्याचा कृतसंकल्प आहे ! हें चित्र वस्तुस्थितीचें निदर्शक आहे असें जर म्हणावें तर ज्या काळांत सोशियालिझमची प्रगति झाली त्याच काळांत सांपत्तिक प्रगतिहि झाली याचा मेळ कसा घालावयाचा ? दरएक मोठ्या शहरांत दृष्टीस पडणारे उत्तम इमारतकामाचे नमुने, औद्योगिक कलाकुसरीच्या कामांची प्रदर्शनें, प्रत्येक मोठ्या दुकानांतील विविध वस्तूंनीं भरलेलीं कपाटें, इतका पुरावा पाहिला म्हणजे कामगारांच्या अंगांत हल्लीं जास्त कौशल्य आलें

मजूर

आहे व बारीकसारीक गोष्टींत देखील तो बराच काळजीपूर्वक काम करू लागला आहे, असें अनुभवास आल्याशिवाय रहात नाही. भांडवल-वाले आणि मजूर यांमधील संबंध उभयतांनां हि त्रासदायक असेल, नाही असें नाही; परंतु एवढी गोष्ट निश्चित आहे कीं, गेल्या पस्तीस वर्षांपूर्वी औद्योगिक सुधारणेचा जो पाया दोघांनीं रचला तो बराच खोल आणि बळकट आहे, व त्यावर जी इमारत आतां उभारण्यांत आली आहे ती या आरंभीच्या उद्योगाला साजेल अशीच आहे यांत शंका नाही.

जर्मनीतील व्यापारधंद्याचीं शहरें पहावयाला इंग्लंडांतिल जो माणूस जातो, त्यानें एखाद्या रस्त्यानें जाणारे किंवा कारखान्यांत काम करीत असलेले मजूर पाहिले म्हणजे, त्यांची ती नीटनेटकेपणाची दब व ठाक-ठिकीची वागणूक अवलोकन करून त्याला मोठें आश्चर्य वाटते, आणि आपल्या देशांतिल मजुरांत हा प्रकार कां पहावयास सांपडूं नये, असा तो आपल्या मनाशीं विचार करू लागतो. विचार करतां करतां जर्मनीतील मजुरांनां त्यांच्या राहणीच्या मानानें चांगला पगार मिळतो, व त्यांचीं राहण्याचीं घरें अधिक चांगलीं असतात, हीं दोन कारणें त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभीं राहतात. परंतु या दोन कारणांमुळे जर्मन मजुरांत वर सांगितलेले गुण उत्पन्न होतात, हा कार्यकारणभाव त्याला व कोणालाहि नीटसा पटत नाही. मग हा परिणाम असावा तरी कशाचा ? शाळेंत मिळणाऱ्या कडक शिक्षणाचा हा परिणाम नसेल ना ? उद्योग-धंद्यांत शिरणाऱ्या जर्मन लोकांनां अगदीं लहानपणापासून तर असें शिक-वीत नसतील ना कीं प्रत्येक माणसानें आपलें शरीर व कपडे स्वच्छ ठेवावे व चारचौघांत दक्षतेनें आणि मर्यादेनें वागावें ? आतां हे गुण विद्यार्थ्यांच्या अंगांत यावे याविषयीं त्यांच्या शाळेंतील शिक्षक विशेष दक्षता ठेवीत असतात, हें खरें; तरी पुष्कळशीं शाळेंत जाणारीं मुलें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

उघड्या पायांनीं मार्तीत व चिखलांत खेळतांनां इतर शहरांत जशीं आढळतात तशीं जर्मनीतील शहरांत देखील आढळतात.

हे खरे आहे कीं, मजूरवर्गातील जर्मन मुलगा साधारणपणें मर्याद-शील असून त्याच्या अंगांत उच्छ्रंखलपणा कमी असतो. जर्मन मुलगी देखील विनयशील असते व तिच्या वागणुकींत डामडौल नसतो. याच दर्जातील इंग्लिश मुलांमुलींत हे गुण प्रायः कमी प्रमाणानें असतात. “मुलांवर नजर ठेवावी, पण त्यांचें बोलणें ऐकूं नये” अशा अर्थाची जर्मनींत एक जुनी म्हण आहे, ती म्हण तेथील शाळांत नेहमीं प्रचारांत आणीत असतात व त्याचा वर सांगितलेला हा परिणाम असावा असें वाटतें. कौमार व तारुण्य या दोन अवस्थांमध्ये जो काळ असतो त्या काळांत शाळेंत प्राप्त झालेल्या हितकारी शिक्षणापैकी बरेंचसें शिक्षण विसरून जाण्याचा संभव असतो. या दरम्यानच्या काळांत मुलाचा मर्द बनविण्याची जर्मनीची कृति, व इंग्लंडांतील तीच कृति, या दो-होंत फरक आहे. प्राथमिक शाळेंत मुलाच्या मनावर जे संस्कार झाले असतील ते बळकट होऊन पुढें चालू रहावे एतदर्थ कौमार आणि यौवन यांमधील आणीबाणीच्या काळांत जर्मनींत दोन प्रकारांनीं त्याला शिक्षा लावण्यांत येते. इंग्लंडांत अशा तऱ्हेची खबरदारी फारशी कोणी घेत नाहीं.

पहिली शिक्षा ही कीं, प्राथमिक शाळेंतील शिक्षण संपल्याबरोबर विद्यार्थ्यांनें कन्टिन्युएशन शाळेंत जावें; व दुसरी ही कीं, लष्करांत त्यांनें नोकरी करावी. प्राथमिक शाळेंतून विद्यार्थी वरच्या शाळेंत गेला म्हणजे साहजिकपणें त्याच्या मनाची वाढ सारखी चालू राहते, त्याच्या वर्तनावर दुसऱ्याची नजर राहते, आणि वार्डट मार्गाला लागण्याची भीति उरत नाहीं. लष्करी शिक्षण मिळाल्यानें अंगांत व्यवस्थितपणा येतो. जर्मनींत प्रत्येक सुजाण व सुदृढ शरीराच्या तरुणाला दोन वर्षे

सैन्यांत राहून लष्करी शिक्षण संपादावें लागतें. परचक्रापासून राष्ट्राचें निवारण करण्याकरतां प्रत्येक मनुष्याला लष्करी शिक्षण देणें अवश्य आणि फायदेशीर आहे किंवा नाही, या प्रश्नाचा येथे आपल्याला विचार करावयाचा नाही. आपल्याला पहावयाचें आहे तें एवढेंच की, लष्करांत राहिल्यापासून मजुरांच्या अंगांत कांहीं चांगले गुण उत्पन्न होतात किंवा नाही ? आणि या बाबतींत कोणाचा मतभेद असेल असें आम्हांला वाटत नाही. लष्करी शिक्षणानें मनुष्याच्या वर्तनाला शिस्त लागते व एका माणसाच्या हुकमतीखाली राहून इतर लोकांबरोबर काम करण्याची अंगांत संवय जडते. लष्करी शिक्षण पुरें करून एखादा माणूस कारखान्यांत नोकरीला राहिला म्हणजे तेथील नवीन तऱ्हेची यंत्रसामग्री व काम करण्याची पद्धति पाहून तो डगमगत नाही, त्याची बुद्धि सुसंस्कृत झाली असल्यानें नवीन परिस्थितीशीं तो तेव्हांच मिसळतो.

लष्करी शिक्षणानें मजुरांची नैतिक आणि शारीरिक उन्नति लष्करी खात्यामार्फत होते, तर इकडे कारखान्यांत शारीरिक स्वच्छता राखण्याची व्यवस्था केलेली असते. प्रत्येक कारखान्याला जोडून मजुरांकरतां स्नानगृहाची, व तोंड, हातपाय वगैरे धुण्याची सोय मालकानें करून दिली पाहिजे असा कायदा आहे. या स्नानगृहांत ऊन किंवा थंड, ज्याला जसें पाहिजे तसें, पाणी मिळतें. कांहीं ठिकाणीं “ तुषारस्नाना ” ची योजनाहि केलेली असते. यामुळें जर्मन कारखान्यांतून बाहेर पडणार मजूर घामट किंवा मळकट असा तुम्हांला कधीं दिसावयाचा नाही. कपड्यासंबंधानेंहि अशीच शिस्त आहे. कारखान्यांत आल्याबरोबर पाहिले कपडे काढून तेथील पोषाख मजूर अंगावर चढवितात व त्याकरतां त्यांना कपटें व पेट्या दिलेल्या असतात. कारखान्यांतून बाहेर पडणारा इसम आंघोळ केलेला नाही, किंवा कामाच्या वेळचेच कपडे अंगावर ठेवून चालला आहे, असें मोकदमानें पाहिल्याबरोबर तो त्याला परत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बोलावतो आणि आंगोळ घालून व कपडे बदलावयास लावून मग त्याला बाहेर घालवितो, इतकी स्वच्छतेच्या कामांत दक्षता ठेवलेली असते. आतांपर्यंत सांगितलेली हीं सर्व कारणें, म्हणजे शाळेंतील शिक्षण, बराकीं-तील व परेडीच्या जागेवरील शिस्त, स्वच्छपणा आणि टापाटिपीचीं वागणूक यांनां मिळत असलेलें उत्तेजन, हीं एकवटलीं असतां, जर्मन मजूर चालतो चांगला, काम करतो चांगलें, आणि दिसतो चांगला, यांत नवल नाहीं; आणि हा चांगुलपणा समाजस्थितीनें नव्हे, तर शिक्षणानें प्राप्त होतो हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

व्यवस्थितपणें आणि काटकसरीनें संसार चालविण्याच्या कामांत मजुराला त्याच्या बायकोकडून चांगली मदत होते. या नियमाला कांहीं अपवाद आहेत; परंतु एकंदरीत ही बायको गृहिणीपदाला सर्वस्वी योग्य असते. नवऱ्याच्या पगाराची सर्व व्यवस्था तीच करते. थोड्या खर्चांत त्याला खाण्यापिण्याचे चांगले पदार्थ तयार करून घालावयाचे, पैशाचा हिशोब ठेवावयाचा, घराचें भाडें व इतर कर भरावयाचे, सारांश, नवऱ्याच्या छोट्या खजिन्याची स्वामिनी तीच असते, व स्वतः श्रम करून त्या खजिन्यांत आपली स्वतःची भर देखील ती घालीत असते. आपल्या इकडील साधुसंतांच्या वचनांत व्यवहार व तत्त्वज्ञान भरलेलें असतें, यामुळें तीं वचनें मोठ्या अक्षरांनीं कागदावर लिहून ते कागद घरांतील भिंतीनां चिकटवावयाचे, अशी आपल्यांत चाल आहे. जर्मनींत सुद्धां अशा तऱ्हेचीं साधुसंतांचीं वचनें पुष्कळ आहेत, व त्यांचा वरीलप्रमाणें उपयोग करण्याची तिकडे वहिवाट आहे; आणि तिला अनुसरून मजुरांच्या घरांत भिंतीवर किंवा टेबल-क्लाथवर अथवा खिडक्यांनां लावण्याच्या पडद्यांवर अशीं वचनें चिकटविलेलीं जागोजाग आपल्या नजरेस पडतात.

जर्मन मजुराला ऐषआराम आवडतो, पण तो बेताचा पाहिजे. चैन

मजूर

करावयाची झाली तर तो आहाराबाहेर कधी जाणार नाही, व जी थोडी करावयाची असेल ती मग कण्हत कुंथत करणार नाही. आठवड्यापैकी सहा दिवस, रोज नऊ दहा व केव्हां केव्हां अकरा तासांप्रमाणे त्याला खपावे लागते. रविवाराशिवाय इक्काची दुसरी सुट्टी त्याला नाही, यामुळे हा दिवस तो मौजेत व करमणुकीत घालवितो. त्या दिवशी मजूरवर्ग तुम्हांला देवळांत दिसावयाचा नाही; उन्हाळ्याचा दिवस असला तर, एखाद्या बागेत किंवा जंगलांत, आणि इतर ऋतूंत, उपहार-गृहांत दिसेल. मोठ्या शहरांना या दोन्ही तऱ्हेच्या सोई पुष्कळ असतात. मध्यम स्थितीतील लोक आपली सगळी बायकामुले घेऊन जसे वन-भोजनाला जातात तसे हे लोकहि जातात. सदा सर्वदा श्रम करावे लागल्याने ज्याच्या हाताला घट्टे पडले आहेत असा तो मुख्य मालक, रविवारी दुपारी आपल्या बायकामुलांच्या संगतीत, आनंदाने काळ घालवितांना पाहिला म्हणजे कोणालाहि मौज वाटल्यावांचून रहात नाही. हा प्रकार पाहून असे वाटते की, जर्मनीत अलीकडच्या काळांत कुटुंबातील माणसांत परस्परांमधील बंधने शिथिल पाडणारी अनेक कारणे जरी अस्तित्वांत आली आहेत, तरी जर्मन मजुरांचे गृहसौख्य म्हणून जे कांहीं आहे ते अजून अबाधित आहे व त्याचा तो आपल्या इच्छेप्रमाणे अनुभव घेत असतो. जर्मन मजुराचे करमणुकीचे जे अनेक मार्ग आहेत त्यांतच, कांहीं एक करावयाचे नाही, स्वस्थ बसून रहावयाचे, हा एक मार्ग आहे. असे स्वस्थ बसून करमणूक ती काय होणार याची कल्पना इंग्लिश मजुराला त्याच्या त्या चळवळ्या स्वभावाने मुळीच करता येत नाही. उदाहरणार्थ, एखादा जर्मन मजूर तोंडांत चिरूट घरून व शून्य आकाशाकडे दृष्टि लावून तासनतास एखाद्या बाकावर किंवा गवताळ जागेवर बसून घालवील, व आपल्या मनाची त्यांतच करमणूक करून घेईल. पण हे इंग्लिश मजुराच्या हातून होणार नाही. आतां कित्येक लोक

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असें म्हणतील कीं, जर्मन मजूर स्वभावानें मद्द आणि म्हणून तोंडांत माशा जाईपर्यंत स्वस्थ वसण्याचें त्याला कांहीं वाटत नाहीं; परंतु हें म्हणणें रास्त आहे असें आम्हांला वाटत नाहीं. उलट आमचें मत असें आहे कीं, या गोष्टीवरून जर्मन स्वभावाचा साधेपणा, मर्यादित सुखापेक्षा आणि अल्पसंतुष्टता, जगाच्या निदर्शनास चांगल्या प्रकारानें येते.

मोठ्या शहरांत ठरीव मुदतीला, बहुतकरून रविवारीं दुपारीं, शर्यती होत असतात. परंतु मजूर लोक या शर्यतींच्या भानगडींत पडत नाहींत व त्यामुळे जुगार किंवा सट्टेबाजी यांच्या मोहजालांत ते सांपडत नाहींत. तथापि त्यांच्या देशांत सोडती बऱ्याच आहेत आणि सोडतीचीं तिकीटें विकत घेऊन आपली ललाटेरेषा उमटते किंवा नाहीं, हें पाहण्याचा मोह त्यांनां आवरत नाहीं. स्वतः मजुरांची गोष्ट बोलावयालाच नको, पण त्यांचीं बायकामुलें देखील सोडतींच्या नादीं लागून आपल्या निढळच्या घामानें मिळविलेल्या पैशाचा असह्यय करतात. सोशियालिस्ट पत्रांत सोडतीची बातमी खेंचून भरलेली असते. हींच पत्रें मजुरांच्या हातांत पडतात, यावरून सोडतवाल्यांचे आश्रयदाते मजूर मंडळांत पुष्कळ असतात, असें अनुमान काढलें तर तें चुकीचें होणार नाहीं.

मजुरांनां आपल्या ऐपतीच्या मानानें सुखांत राहतां यावें, व त्यांच्या आरोग्याची चांगली काळजी घेतली जावी, याकरतां जर्मन सरकारनें कांहीं कायदे केले आहेत. या कायद्यांत प्रमुख स्थान इन्शुरन्स कायद्यांनां दिलें पाहिजे. एखाद्या मजुराला कांहीं अपघात झाला किंवा तो आजारी पडला तर त्यांतून तो बरा होईपर्यंत, या कायद्याअन्वये, घरा किंवा दवाखान्यांत, त्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था होते व याबद्दल त्याला पदरचा पैसा खर्च करावा लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें म्हातारपणीं किंवा हातापायांत कांहीं व्यंग उत्पन्न झालें तर, पेन्शन मिळण्याची व्यवस्था केलेली असते. आपले हातपाय चालतात तोंपर्यंत ठीक

आहे; परंतु एखादे वेळेस अपघाताने मरण आले किंवा हातपाय तुटला. तर आपल्या मागे पोरंबाळांचे हाल होतील, त्यांना कोणी पोशिंदा नसल्याने अन्नावांचून तीं उपाशीं मरतील, हा विचार मजुरांच्या मनाला रात्रंदिवस त्रास द्यावयाचा; परंतु वरील व्यवस्था अमलांत आल्याने त्यांच्या मागचा हा त्रास चुकला आहे, व पोरंबाळे उपाशीं मरण्याची भीति त्याला राहिलेली नाही. इन्शुरन्स कायद्याबद्दल देखील सोशियलिस्ट पत्रांत हाकाटी चाललेली असते. पण ती किरकोळ बाबींपुरती असते; तत्त्वांसंबंधाने कोणाचा मतभेद नाही. उलट हे कायदे केल्याबद्दल सरकाराविषयी कृतज्ञताबुद्धि मजूरवर्गांत वास करीत आहे. इतर कोणचेहि कायदे रद्द झाले तरी त्याला त्यांची हरकत नाही; परंतु इन्शुरन्स कायद्यांना जर कोणी हात लावू लागला तर तो त्यांना मुळींच खपणार नाही.

मजुरांवर केवळ उपकार करण्याच्या बुद्धीने हे कायदे पास केले आहेत असे कांहीं लोकांचे म्हणणे आहे. तथापि वस्तुस्थिति अशी आहे की, या कायद्यांच्या योगाने पैशाचा बराचसा बोजा मालकांच्याऐवजी मजुरांवर बसतो. आतां मजूर हा बोजा मुकाट्याने सहन करतात व जी कांहीं वर्गणी अवश्य द्यावी लागते ती ते निमूटपणे देतात, ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. अशा स्थितीत मालकाची परोपकारबुद्धि कशी व्यक्त होते कोणास ठाऊक? अपघाताच्या विम्याची सर्व रक्कम मालकांच्या अंगावर पडते हे स्वाभाविकच आहे. आजारीपणाच्या रकमेपैकी $\frac{2}{3}$ रक्कम मजुरांना द्यावी लागते, बाकीची $\frac{1}{3}$ मालक देतो. अशक्तता व वार्धक्य यांच्या विम्यांत दोघांचा निम्मा निम्मा हिस्सा असतो. शिवाय प्रत्येक पेन्शनानामागे दरसाल २ पौंड १० शिलिंग सरकारी खजिन्यांतून मिळतात. इन्शुरन्स कायद्यांनीं मालकांना पैशाची जास्त तोशीस लागते हे उघड दिसतेच आहे; परंतु आपल्यावरचे संकट त्यांना गिऱ्हाइकांच्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अंगावर लोट्टून देण्याची सवड असल्याने, त्यांचे एकंदरीत कांहीं नुकसान होत नाही. उलट एका प्रकाराने त्यांचा नफाच होतो. विमे उतरले असल्याने मजुरांच्या मागची जिकीर नाहीशी होते व त्यामुळे प्रसन्न मनाने ते चांगले काम करतात, व यायोगाने अर्थातच मालकाचा अप्रत्यक्ष फायदा होतो.

मजुरांच्या शारीरिक उन्नतीबरोबर मानसिक उन्नतिहि झाली पाहिजे, हें तत्त्व त्यांच्या पुढाऱ्यांच्या मनांत चांगले बिंबले असल्यामुळे बर्लिन, लिप्झिग, हॅम्बुर्ग, डुसेल डॉर्फ व म्युनिचसारख्या मोठमोठ्या शहरांत मजुरांना रात्री शिक्षण देण्याच्या शाळा निघाल्या आहेत. या शाळा लोकांनीच चालविलेल्या आहेत, सरकारांतून त्यांना मदत मिळत नाही. शाळांतील वर्ग रात्री नऊ ते साडेदहा किंवा अकरा वाजेपर्यंत असतात. शिक्षण देण्याचे काम सोशियालिस्ट प्रोफेसरांकडे असते. यांची विषय-प्रतिपादनाची शैली एककल्ली असते, यामुळे विद्यार्थ्यांना खरे ज्ञान प्राप्त होत नाही; तरी पण निरनिराळे सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक विषय व्याख्यानाच्या रूपाने त्यांच्या कानांवरून जातात, हा फायदा लहानसहान नाही. पार्लमेंटांतील मजुरांचे सभासद, ट्रेड-यूनियनमधील पुढारी, वर्तमानपत्रकार, ग्रंथकर्ते, शाळामास्तर हे सर्व लोक आपल्याला सवड सांपडेल त्या बेताने रात्रीच्या शाळांत शिक्षणाच्या कामांत मदत करीत असतात. बर्लिन येथे मजुरांकरता जी व्याख्याने होतात, त्यांना बायकामुलांची देखील अतोनात गर्दी होते. असे व्याख्यान होणार असल्याची बातमी लागली की पुरे, मग लोकांना जेवणखाण देखील सुचत नाही. कसे तरी चार गोळे मारले की निघाले बायकामुलांना घेऊन व्याख्यानाला ! व्याख्यानाचे विषय गहन असतात; परंतु सोप्या भाषेत त्यांचे विवेचन होत असल्यामुळे लोक ती मोठ्या उत्सुकतेने ऐकतात.

मजुरांचें ज्ञान वाढविण्याच्या कामांत इतर लोकांची त्यांच्याशीं जशी सहानुभूति आहे, तशी सरकारी अधिकाऱ्यांची नाही. थोडे दिवसांपूर्वी सोशियलिस्ट पक्षाच्या काहीं प्रमुख गृहस्थांनी पोटसडॅम येथें न्यायतत्त्वशास्त्रावर (Jurisprudence) व्याख्यान देण्याचें ठरविलें, आणि त्याप्रमाणें वर्तमानपत्रांत जाहीर नोटिसा दिल्या. परंतु अधिकाऱ्यांनीं एक जुना कायदा शोधून काढला आणि त्या कायद्याच्या आधारावर ह्या व्याख्यानांना मनाई केली. त्याचप्रमाणें चार्लोट्टेन्बर्ग येथें बालोद्यान-शिक्षणपद्धतीसंबंधानें व्याख्यान होणार होती तीं देखील तेथील पोलीस अधिकाऱ्यांनीं बंद पाडलीं.

शिक्षणाप्रमाणें करमणुकीच्या बाबतींत सुद्धां मजूर लोक आपल्याकरतां खास योजना करूं लागले आहेत. बहुतेक सर्व शहरांत त्यांचीं नाटकगृहे, गायनाचे व वादनाचे समाज आणि तालमीचे व खेळाचे आखाडे आहेत. बर्लिनमध्ये “ फ्री पीपल्स स्टेज ” (Free People's Stage) म्हणून एक नाटकगृह आहे. तेथें थोड्या पैशांत वरिष्ठ प्रतीचीं नाटके पहावयास सांपडतात. जर्मनींतील जुन्या व नव्या नाटककारांचीं नाटके तेथें बहुतकरून नेहमीं होतात. राजकीय, सामाजिक आणि ऐतिहासिक विषयांवरील नाटके लोकांना विशेष आवडतात. शेक्सपियर व इतर इंग्लिश व परदेशीय नाटककार यांचींहि नाटके मधुनमधुन होतात. गायनाचे जलसे आणि चित्रांचीं प्रदर्शने यांना त्यांचा बराच उदार आश्रय असतो. मोठे लोक तेवढी मजा मारतात, लहान मुलांची त्यांना आठवण देखील होत नाही, असा कोणी आक्षेप काढूं म्हणेल तर त्याला तसें करण्याला अवसर ठेवलेला नसतो. तालमीच्या आखाड्यांमार्फत दर रविवारी मुलांच्या खेळण्याची व्यवस्था ठेवण्यांत येते. करमणुकीच्या कामांत देखील आपला पक्ष व त्या पक्षांतील लोकांचें कल्याण साधण्याची पक्षपातित्वाची बुद्धि दिसून येते हें खरें; पण त्या-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पासून करमणुकीच्या द्वारे ज्ञानप्राप्ति होण्याच्या कामांत व्यत्यय येत नाही. गेल्या दहापंधरा वर्षांत मितपानाची चळवळ मजुरांनीं सुरू केली आहे, व ती देखील खास आपल्या लोकांच्या हिताकरितांच त्यांनीं सुरू केली आहे. ही चळवळ सुरू झाल्याला फार वर्षे झालीं नाहींत, तरी तिचा प्रसार सर्व देशभर झाला आहे. मितपानाचा प्रश्न सापेक्ष आहे. मितपानाचा अर्थ आणि त्याचें महत्त्व प्रत्येक देशांत निरनिराळें आहे. उदाहरणार्थ, इंग्लंड आणि जर्मनी हे दोन देश प्रत्येक बाबतींत एकमेकांपासून भिन्न आहेत; आणि यामुळें या प्रश्नाचा विचार त्या त्या देशापुरता भिन्न केला पाहिजे. खुद्द जर्मनींत देखील या विषयावर एखादा ठाम सिद्धान्त करतां येत नाहीं. कारण, त्या देशांत निरनिराळ्या प्रकारचें हवामान आहे, जमिनीच्या लागवडीचे प्रकार भिन्न आहेत, लोकांच्या जातीहि वेगवेगळ्या आहेत. खरा जर्मन जेवढा आहे तेवढा बीरचा (Beer) भोक्ता असतो; बाकीचे लोक निरनिराळ्या प्रकारची दारू पितात. जर्मन आणि इंग्लिशमन यांत जो मुख्य फरक आहे तो हा कीं, बीर हा मनुष्याला अवश्य खावा लागणारा पदार्थ आहे असें जर्मन समजतो, व इंग्लिशमन म्हणतो कीं तो एक चैनीचा पदार्थ आहे. इंग्लंडांत जसा चहा किंवा काफी तशी जर्मनींत बीर. “गरीब मनुष्याची बीर” (Poor man's beer) असें म्हणण्याचा तेथें प्रघात पडला आहे व त्यांत जर्मनांच्या दृष्टीनें मोठा अर्थ भरला आहे. तो हा कीं, कोणाहि माणसाचा संसार बीरशिवाय चालावयाचा नाहीं आणि याचकरतां या दारूवर जर्मनींत कर नाहीं. बीरवर जर्मनींत कर नाहीं असें ऐकलें म्हणजे इंग्लिशांनां आश्चर्य वाटतें; परंतु त्यांतील वर सांगितलेलें रहस्य समजून घेतलें म्हणजे इतकें आश्चर्य वाटणार नाहीं.

याप्रमाणें जर्मन लोक जरी बीर पिणारे आहेत, तरी त्या कामांत ते अतिरेक करीत नाहींत. जर्मनींतील बीर दारूंत ऑल्कहोल म्हणजे मा-

दक पदार्थांचें प्रमाण शेंकडा २ असतें व इंग्लिश वीरमध्ये शेंकडा ५ असतें. जर्मन वीरचा मादकपणा जरो इतका कमी आहे तरी ती प्याल्यापासून व्यक्तिशः पिणाऱ्यांचें, व तो ज्या समाजाचा घटकावयव आहे त्या समाजाचें, फार नुकसान होतें, ही भावना मजूरवर्गांत दिवसानुदिवस जास्त उत्पन्न होऊं लागली आहे. मितपानाची चळवळ प्रथम सोशियालिस्टांनीं सुरू केली. मजूर लोक पुढें कांहीं काळानें तीं सामील झाले व आतां तर ती देशाच्या सर्व भागांत पसरली आहे. ही चळवळ लोकांनीं आपण होऊन सुरू केली आहे व तिची व्याप्ति एका विशिष्ट वर्गापुरती आहे, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत घेण्याजोगी आहे. इंग्लंडमध्ये या कामाची एक सोसायटी आहे, तिच्या आश्रयाखाली काम करणारे अनेक लोक आहेत; परंतु जर्मनींत अशा प्रकारचा थाट आपल्याला मुळांच दिसावयाचा नाहीं. ति-हाइतानें कानमंत्र सांगितला, किंवा कांहीं उत्तेजन दिलें, म्हणून ही चळवळ सुरू झाली अशांतील भाग तेथें नाहीं. मितपानाची सुधारणा घडवून आणणाऱ्या लोकांच्या सभा भरल्या म्हणजे त्या सभांत भाषणें करावयाला कोणी धर्मोपदेशक किंवा नीतिशास्त्रवेत्ते किंवा समाजांतील इतर धेंडें यावां लागत नाहींत. श्रोते जसे मजूर तसे वक्तेहि मजूरच, सर्व व्यवस्था त्यांच्या त्यांच्यांतच होते. दारू पिणें वाईट आहे, त्यापासून समाजाची नीति बिघडते, दारू पिणारा माणूस मनुष्यत्वाला मुक्तो, वगैरे नीतीच्या लांब गप्पा हे लोक सांगत बसत नाहींत. दारूच्या व्यसनानें शरीराची हानि होते, पैसा विनाकारण खर्च होतो, आणि यायोगानें समाजाचें नुकसान होतें. याकरतां ते असें म्हणतात कीं, दारूचें व्यसन अजीबात नाहींसं झालें तर फारच चांगलें; परंतु तें जर शक्य नसेल तर निदान तें पुष्कळ कमी तरी केलें पाहिजे. त्यापासून प्रत्येक व्यक्तीचा व त्याबरोबर सर्व समाजाचा फायदा होण्याचा संभव आहे. या सांपत्तिक फायद्याकडे केवळ लक्ष

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

देऊन त्यांनी ती चळवळ चालू ठेविली आहे, नैतिक प्रश्नांचा त्यांत कांहीं संबंध नाही.

ही चळवळ सुरू होण्यापूर्वी, म्हणजे बीरचा चोहोंकडे अम्मल चालू असल्या वेळीं, ज्यांनीं जर्मनीची स्थिति पाहिली असेल त्यांना तिच्यापासून किती चांगला परिणाम झाला आहे, हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. मितपानाचें महत्त्व जाणणारा एक इसम देखील दहापंधरा वर्षांपूर्वी तुम्हांला त्या देशांत आढळला नसता; परंतु आज पहावें तों चोहोंकडे निरनिराळ्या समाजांत हे लोक संचार करित असलेले दिसतात. ट्रेड यूनियनच्या सभागृहांतून मादक द्रव्याची हाकालपट्टी झाली आहे. बर्लिन येथील गवंडी अट्टल दारूवाज अशी पूर्वी ख्याति होती, परंतु आतां पहावें तर कामाला जातेवेळीं आपल्याबरोबर ते निरुपद्रवी दुधाच्या बाटल्या नेतात. परवाना घेतलेल्या दुकानांत, उपहारगृहांत व इतर ठिकाणीं दारूच्या ऐवजीं चहा, काफी, दूध व अशाच प्रकारचीं सात्त्विक पेये मिळण्याची व्यवस्था सररहा सुरू झाली आहे. १८९९ ते १९०५ अखेर बीरचा खप किती झाला हें दाखविणारे आंकडे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांवरून दिवसानुदिवस या दारूचा खप कमी होत चालला आहे हें स्पष्टपणें दिसून येतें.

निरनिराळीं सरकारें आणि सरकारी कामगार, मजुरांनीं बीरचा त्याग करावा, याविषयीं त्यांना उत्तेजन देत आहेत. बव्हेरिया प्रांत म्हणजे बीरची जन्मभूमि ! परंतु तेथील सरकार देखील या कामांत मनापासून मदत करित आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. रेल्वे, गोद्या, कालवे बांधण्याचीं कामें सरकारामार्फत चालू असतात; तेव्हां आपल्या दुकानांत मादक दारू विक्रावयाला ठेवूं नये, असा कामाच्या जागीं दुकानें घालणारांना सक्त हुकूम असतो. कारखाने तपासणाऱ्या अम्मलदारांनीं कारखानदारांना या गोष्टीचें महत्त्व नीट समजावून द्यावें अशी योजना

केलेली असते. सरकारी वर्कशापांत बीरच्या ऐवजीं काफी, चहा, दूध व खनिजोदकें (Mineral waters) मिळण्याची व्यवस्था केली आहे. बीर गाळणाऱ्या भट्ट्यांत काम करणाऱ्या मजुरांना फुकट बीर पाजण्याची पूर्वी वहिवाट होती तीहि आतां बंद झाली आहे. सारांश, बीर-विरुद्ध सुरू केलेली मोहीम बरीच यशस्वी होत चालली आहे.

मितपानाच्या चळवळीचा आरंभ सोशियालिस्ट लोकांत झाला हें मागें सांगितलेंच आहे. तथापि त्या पक्षांतिल सर्वच लोक आरंभीं या चळवळीला अनुकूल नव्हते, कित्येक तर उलट तिची चेष्टा करणारे होते. परंतु तिच्या उत्पादकांनीं या चेष्टेकडे लक्ष न देतां, वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें, हस्तपत्रकें आणि व्याख्यानें यांच्या द्वारे लोकांत जागृत करण्याचा मनापासून यत्न चालविला. इळूइळू या यत्नांनां यश येत चाललें व सोशियालिस्ट पक्षांतिल प्रमुख व नामांकित माणसें या चळवळींत सामील होऊं लागलीं. १९०७ सालीं एसन या शहरांत या पक्षाची जी एक काँग्रेस भरली, त्या काँग्रेसनें या चळवळीला जणूं काय चिरंजीवित्वाचा आशीर्वादच दिला, व तेव्हांपासून मद्यपाननिषेध हा विषय सोशियालिस्टांनीं आपलासा केला. भांडवलवाल्या लोकांच्या तापांतून मजुरांनां कायमचें सोडवावयाचें या उद्देशानें त्यांनीं जे अनेक उद्योग आरंभिले आहेत, त्या सर्वांत मद्यपाननिषेधाला त्यांनीं हल्लीं बरेंच वरचें स्थान दिलें आहे.

या विषयाचें जरा विस्तारपूर्वक विवेचन केलें, याचीं दोन कारणें आहेत. मजुरीवर निर्वाह करणारे जेवढे लोक आहेत तेवढ्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग तयार झाला पाहिजे ही जाणीव आपल्या लोकांत उत्पन्न करावयाची, आणि सर्व लोक एकदिलानें वागावयाला तयार झाले म्हणजे लोकांच्या मदतीची अपेक्षा न बाळगतां 'उद्धरेदात्मनात्मानं' या तत्त्वावर स्वावलंबनाच्या मार्गानें आपली स्थिति सुधारावयाची, या भावनेनें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मद्यपाननिषेधाचा प्रश्न मजुरांनी आपल्या हातांत घेतला आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत आणावें, हें एक कारण; व दुसरें हें कीं, या विषयाला जी एक सांपत्तिक बाजू आहे ती त्यांच्यापुढें मांडावी. ती बाजू अशी: मजुरवर्गापैकीं पुष्कळांची अशी पक्की खात्री झाली आहे कीं, मितपानाच्या योगानें उद्योगघटांत आपल्याला जास्ती यश येईल व समाजांतील माणसें या नात्यानेंहि आपल्याला अधिक मान्यता मिळेल. दारू पिण्याच्या व्यसनाला आळा घालावयाला हे लोक जे तयार झाले आहेत, ते, त्यांनां कामधंदा देणाऱ्या लोकांवर त्यांचें प्रेम आहे म्हणून, किंवा आपल्या वांट्याला मजुरी करण्याचें जें काम आलें आहे तें आपण विनवोभाट करावें म्हणून, तयार झालेले नाहींत. स्वार्थ व आपल्या विवक्षित वर्गाची सांपत्तिक उन्नति या दोन गोष्टी मुख्यत्वेकरून या खटपटीच्या मुळाशीं आहेत. या खटपटीला जसजसें यश येत जाईल तस-तसा कारखानदारांनां अनायासें जास्त फायदा मिळेल. कारण, दारूच्या व्यसनांतून मुक्त झालेले मजूर अधिक कार्यक्षम होतील; आणि म्हणून व्यापारांत जर्मनीबरोबर चढाओढ करणारीं जीं राष्ट्रे आहेत तीं, मितपानाच्या चळवळीचा मूळ हेतु काय आहे इकडे लक्ष्य न देतां, मुख्यत्वेकरून तिचा एकंदर जर्मन व्यापारावर पुढें काय परिणाम होतो याकडे लक्ष्य लावून बसलीं आहेत. परंतु ही गोष्ट कालावधीनें साध्य व्हावयाची आहे, आज त्यासंबंधानें एखादें निश्चयात्मक विधान करणें धाडसाचें आहे.

सिंडिकेटें* अथवा कारखानदारांचे संघ

बर्लिन येथें असलेल्या आस्ट्रियाच्या कान्सलनें (वकिलानें) १९०६ सालीं आपल्या सरकारला एक पत्र लिहिलें, त्यांत पुढें लिहल्याप्रमाणें मजकूर होता:—“ जर्मनीची सांपत्तिक स्थिति हल्लीं मूठभर, म्हणजे फार झालें तर पन्नास, माणसांच्या मर्जावर जशी सर्वस्वी अवलंबून आहे तशी पूर्वी कधीहि नव्हती. औद्योगिक प्रगतीला कोणच्याहि तऱ्हेचा प्रतिबंध करणें इष्ट नाहीं, तिची ती होईल तशी होऊं द्यावी, हें पूर्वीचें तत्त्व १९०६ सालांत जितकें मागें पडलें आहे तितकें पूर्वी कधी पडलें नव्हतें. मोठमोठ्या बँका, औद्योगिक कारखाने व व्यापारांचे संघ यांतील प्रमुख माणसांच्या इच्छेनुरूप मालाची पैदास, परदेशांतील विक्री, मालाच्या किंमती, उधारीवर माल देणें, नवीन भांडवल उभारणें, मजुरांचा पगार व व्यापाराचा दर ठरविणें, या गोष्टी हल्लीं ठरू लागल्या आहेत. ज्या उद्योगधंद्यांत व्यापाऱ्यांनीं संघ बनविले आहेत त्यांत किफायत जास्त होते, यामुळें जर्मनीच्या औद्योगिक सुधारणेबरोबर ज्यांचे खिसे जड झाले आहेत असे जर कोणी लोक असतील तर ते संघांत सामील झालेले व्यापारी होत.”

कारखानदारांचे संघ म्हणजे सिंडिकेटें स्थापन करण्याचा जर्मनींत हल्लीं जो उद्योग चालू आहे त्याकडे परदेशांतील लोकांचें लक्ष्य कसें वेधूं लागलें आहे हें वरील अवतरणावरून स्पष्ट दिसण्याजोगें आहे. उद्योग-

* यालाच जर्मन भाषेंत कार्टेल (Cartell) असाहि दुसरा एक शब्द आहे. ‘कार्टेल’ व ‘सिंडिकेट’ यांत थोडासा फरक आहे; पण तो विशेष लक्ष्यांत घेण्याजोगा नाहीं. प्रस्तुत पुस्तकांत, मूळ ग्रंथाप्रमाणेंच, हे दोन्ही शब्द समा-
नार्थी वापरले आहेत.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

धंद्यांत जसा सिंडिकेटांचा प्रसार होत आहे, तसा तो भांडवलाच्या वावर्तीतहि होत आहे, हें वरील लेखांत लेखकानें जें ध्वनित केले आहे तें पूर्णपणें खरें आहे. प्रांतोप्रांती ज्या बँका होत्या त्या बर्लिन येथे असणाऱ्या मोठ्या बँकांत सामील झाल्या आहेत. बर्लिनच्या या बँकांनी पुनः आपआपसांत कट केले आहेत. यामुळें पैशाची जी कांहीं व्यापारकरतां उलाढाल होते ती केवळ पांचसहा बँकांच्या मार्फतच होते. यापैकीं तीन बँकांचें भांडवल प्रत्येकीं दोन कोटी पौंडांचें आहे. समुद्रावरून परदेशांशीं जर्मनीचा जो व्यापार चालतो त्या व्यापाराला लागणाऱ्या पैशाचा पुरवठा या बँकांकडून होतो. शिवाय निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत सिंडिकेटें स्थापन करण्याचा जो क्रम सर्व देशांत हल्लीं झपाट्यानें सुरू आहे त्याला लागेल तितकें द्रव्यसाहाय्य करण्यालाहि त्या एका पायावर तयार असतात.

औद्योगिक संघ बनाविण्याचा प्रघात जर्मनींत अलीकडेच सुरू झाला आहे असें नाहीं. एका इतिहासकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, १८३६ सालीं एक सिंडिकेट होतें असा दाखला सांपडतो. या सालापासून पुढें सत्तर वर्षांच्या अवधींत म्हणजे १९०६ अखेर सिंडिकेटांची संख्या चारशें जवळ जवळ येऊन मिडली. यावरून परदेशांत रवाना होणाऱ्या मालाचे बहुतेक सर्व धंदे कांहीं पूर्णपणें व कांहीं अंशतः सिंडिकेटच्या कक्षेंत आले आहेत असें म्हटलें तर अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं. निदान एवढें तरी निश्चयानें सांगतां येईल कीं, निरनिराळे उद्योगधंदे एका केंद्रांत आणून सोडण्याचा जो उपक्रम सध्यां चालू आहे तो व्यापारधंद्यांतील विशेष महत्त्वाचा माल उत्पन्न करणाऱ्या कारखान्यांपुरता तरी चांगला यशस्वी झाला आहे.

संरक्षक कायदे पास झाल्यानें सिंडिकेटें स्थापन करण्याला कितपत उत्तेजन मिळालें याबद्दल खुद्द जर्मनींत बराच मतभेद आहे. हे

सिंडिकेटें अथवा कारखानदारांचे संघ

कायदे १८७९ सालीं अमलांत आले; पण त्यापूर्वीं देखील सिंडिकेटें होतीं. यावरून आयात मालावर जकाती बसविल्यापासून त्यांची उत्पत्ति होते असें म्हणतां येणार नाहीं. संरक्षणाखेरीज औद्योगिक संघांनां परिपोषक अशा निरनिराळ्या अवस्था आहेत व त्या त्या अवस्थांत संघांचें कार्य पूर्णपणें यशस्वी होतें.—उदाहरणार्थ, (अ) कच्चा माल व्हावा तितका उत्पन्न न झाल्यानें, अथवा तो उत्पन्न करणाऱ्या माणसांची संख्या अल्प असल्यानें त्यांचा व्यापार थोड्या लोकांच्याच मर्जीप्रमाणें चालणें; (ब) कारखान्यांत अर्धांमुर्धा किंवा पक्का तयार होणाऱ्या मालाचा व्यापार स्वाभाविकरीत्या मूठभर लोकांच्या हातांत राहणें; (क) बाजारांत पाठविण्याचा माल कोणच्या प्रकारचा असावा, तो किती तयार करावा, तो परठिकाणीं कसा रवाना करावा, वगैरे बाबतींत स्थानिक संघ निर्माण करण्याला अनुकूल परिस्थिति असणें; आणि अशाच तऱ्हेचीं आणखी कांहीं उदाहरणें देतां येण्याजोगीं आहेत. ज्या उद्योगधंद्यांत हल्लीं सिंडिकेटें स्थापन झालीं आहेत त्यांनां वर सांगितलेल्या अवस्था कारणीभूत झाल्या आहेत.

१८७९ सालीं संरक्षक कायदे पास झाले हें वर सांगितलें आहेच. त्या कायद्यांचा अंमल सुरू झाल्या अवधीतच सिंडिकेटांची संख्याहि वाढली, ही गोष्ट मात्र येथें लक्षांत घेतली पाहिजे, आणि ती तशी घेतली म्हणजे साहजिकपणेंच असें अनुमान निघतें कीं, संरक्षण हें सिंडिकेटांचें आदिकारण कदाचित् नसेल; परंतु त्यामुळे तीं स्थापन होण्याला अनुकूल अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली, आणि त्यांच्या अभावीं सिंडिकेटांचा सध्यां जितका पसारा वाढला आहे तितका तो वाढला नसता. आम्हीं काढलेलें हें अनुमान चुकीचें नाहीं, असें दाखविणारे अनेक आधार जर्मन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून देतां येण्याजोगे आहेत; परंतु विस्तारभयास्तव ते आम्ही येथें नमूद करीत नाहीं.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आतां आपण एवढें जरी गृहीत धरून चाललों कीं, संरक्षण हें सिंडिकेटांचें प्रत्यक्ष नव्हे पण आनुषंगिक कारण आहे, तरी तेवढ्यावरून आपल्याला असें अनुमान काढतां येणार नाही कीं, संरक्षक कायदे जरा दिले केले तर त्यामुळें औद्योगिक संघ बनविण्याची व्यापाऱ्यांची प्रवृत्ति कमी होईल. प्रत्यक्ष उदाहरणें देऊन आपल्याला अस सिद्ध करून दाखवितां येईल कीं, कांहीं घंद्यांतील सिंडिकेटांवर परदेशच्या व्यापारी चढाओढीचा काडीइतका देखील परिणाम होण्याचा संभव नाही, आणि यामुळें या घंद्यापुरत्या तरी संरक्षक जकाती ठेवल्या किंवा न ठेवल्या तरी सारखेंच आहे. देशांतील भांडवल चोहोंकडे पांगलेलें न राहतां मर्यादित जागेंत तें यावें, तसेंच देशांतील उद्योगधंदे कांहीं विवक्षित लोकांच्या नजरेखालीं असावे, असें तत्पक्षपाती लोकांचें म्हणणें आहे. याच्या उलट कित्येक सोशियालिस्ट ग्रंथकारांच्या मतानें ही प्रवृत्ति बळावत जाण्याला मुख्य कारण धनिक वर्गाची द्रव्यतृष्णा होय. परंतु हें म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाही. उद्योगधंद्यांनां व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा एकदा निश्चय झाला म्हणजे तो कोणत्या मार्गानें व उपायानें सिद्धीस नेतां येईल याचा कोणी झालें तरी साहजिकपणें विचार करणारच, आणि त्या विचारांनां प्रगल्भपणा आला म्हणजे त्यांचें पर्यवसान सिंडिकेटांसारख्या संघांत व्हावें हें ओघानेंच प्राप्त होतें.

सिंडिकेटांनां तत्त्वतः प्रतिकूल नसणाऱ्या पुष्कळ लोकांचा याबरोबरच असा आक्षेप येतो कीं, या संस्था वाजवीपेक्षां जास्त प्रमाणांत अस्तित्वांत आल्याचा असा परिणाम झाला कीं, जर्मन राष्ट्र फार थोड्या अवकाशांत एक मोठें प्रचंड “वर्कशॉप” बनलें, व त्यामुळ देशांतील शेती, बारीकसारीक धंदे व हुन्नरकला रसातळाला जाऊन पोंचल्या. उद्योगधंद्याकडे लोकांचा विशेष ओढा असल्यानें शेतांत

सिंडिकेटे भथवा कारखानदारांचे संघ

काम करणारे मजूर जमिनीच्या मालकांना मिळत नाहीत व ही अडचण प्रायः कायमची होऊन बसली आहे. संपत्त्युत्पादनाच्या कामांत एकदम फार मोठा फेरबदल झाल्याने शेतकऱ्यांवर ही अडचण अगदी अनपेक्षित रीतीने आली आणि ती कशी दूर करतां येईल हें त्यांना कळेनासें झालें आहे.

तिसऱ्या पॅरिग्राफाच्या शेवटीं सांगितल्याप्रमाणें दगडी कोळसा आणि लोखंड यांचे खाणवाले व लोखंड आणि पोलाद यांचे कारखानदार यांनीं स्थापन केलेले संघ इतर संघांपेक्षां विशेष पूर्णत्वाप्रत पोचले आहेत. खार्णातून इतकाच माल काढावयाचा, व कारखान्यांत इतकाच माल तयार करावयाचा, हें एकदां त्यांनीं ठरविलें म्हणजे तितकाच माल बाजारांत जाईल, जास्ती जाणार नाही, अशी या संघांची व्यवस्था आतांपर्यंत अबाधितपणानें चालू आहे. “ व्हीनिश-वेस्टफेलियन सिंडिकेट ” हा संघ या सर्वांत प्रमुख आहे व त्याची स्थापना एस्न् या शहरी १८९३ सालीं झाली आहे. अशा प्रकारचे संघ इतर कारखान्यांच्या मालकांनींही केले आहेत. बाजारांत किती माल पाठवावा हें जसें या संघांच्या मार्फत ठरतें, तसें तो माल बाजारांत मांडला म्हणजे किती किंमतीला विकावयाचा, हें ठरविणारे निरालेच संघ असतात व या दोघांचें काम एकदिलानें चालतें. अशा प्रकारानें मालाची पैदास व त्याची किंमत या दोन्ही गोष्टींवर सत्ता चालविणाऱ्या संघांविरुद्ध एकंदर चार प्रकारचे आक्षेप घेण्यांत येतात. ते आक्षेप खाली लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

[अ] उत्पादन आणि विभागणी यांना लागणारा खर्च कमी व्हावा, आणि पूर्वी चढाओढीमुळें जें नुकसान होत असे तें न व्हावें, एवढ्यावरच हीं सिंडिकेटे संतुष्ट न राहतां, मालाच्या किंमती मर्यादेबाहेर वाढविण्याच्या कामांत आपल्या संघशक्तीचा उपयोग करतात.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

[व] कच्चा आणि कारखान्यांत अर्धांमुर्धा तयार झालेला माल परदेशी व्यापाऱ्यांना ज्या किंमतीला विकला जातो त्यापेक्षा देशांतील व्यापाऱ्यांना जास्त किंमतीला विकला जातो. यामुळे कारखान्यांत अर्धांमुर्धा तयार झालेला माल विकत घेऊन तो पुरता तयार करणाऱ्या कारखानदारांचें व देशांतील एकंदर गिऱ्हाइकांचें फार नुकसान होतें.

[क] कांहीं कांहीं धंद्यांत असा प्रकार होतो कीं, देशांतील मागणीला पुरेल इतका माल तयार न करतां मुद्दाम कमी तयार करावयाचा व त्याच्या किंमती मनास वाटेल तशा चढवावयाच्या. परदेशांतून येणाऱ्या त्या मालावर संरक्षक जकाती असतात. यामुळे बाजारांत आपल्याविरुद्ध चढाओढ सुरू होईल अशी त्यांना मुळीच भीति नसते.

[ड] किरकोळीचा व्यापार करणारे आणि दलाल यांची तक्रार अशी आहे कीं, व्यापारांत आम्हाला पूर्वी जें स्वातंत्र्य होतें तें आतां नाहींसं झालें आहे, पूर्वीप्रमाणें व्यापार भिल्लेनासा झाला आहे, जेथें तेथें हीं सिंडिकेटें आडवीं येतात, आणि यांचा हेतुहि आमचा अगदीं नायनाट व्हावा असाच आहे.

प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति कशी आहे हें जर आपण पाहिलें तर दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या कारखानदारवर्गाचें व व्यक्तिशः व्यापाऱ्यांचें वरील म्हणणें खरें आहे असें आपल्याला आढळून येईल. सिंडिकेटांची स्थापना होऊं लागल्यापासून या लोकांचा तोटा होत आहे व त्यांना अडचणी सोसाव्या लागत आहेत, हें अगदीं स्वतःसिद्ध आहे, त्याकरतां निराळा पुरावा देण्याचें कारण नाहीं. अडचण काय ती एवढीच कीं, प्रत्येक नुकसानीचे बाबतींत सिंडिकेटांनां कितपत जबाबदार धरावें व त्यांच्यावर कितपत दोषारोप करावा, हें विशेष सूक्ष्म रीतीनें सांगतां येणार नाहीं. “हीनिश-वेस्ट फालियन कोल सिंडिकेट” स्थापन झाल्यापासून व विशेषतः त्या संस्थेनें आपल्या वागणुकीचें विशिष्ट धोरण स्वीकार-

सिंडिकेटे अथवा कारखानदारांचे संघ

ल्यापासून कोळशाची किंमत वाढली आहे यांत शंका नाही. १९०७ साली कोळशाची किंमत बेसुमार वाढली. उत्तर जर्मनीत तर ती इतकी प्रमाणाबाहेर गेली की, कित्येक धंदे कोळशांच्या अभावीं अजीबात ठार होतात किंवा काय अशी भीति वाटू लागली. खासगी उपयोगाकरतां लोकांनां कोळसा मिळेनासा झाला. इतक्या थराला जेव्हां गोष्ट येऊन पोचली तेव्हां “राइश्टाग” व “प्रशियन डाएट” या दोन सभांत एकाच काळीं “कोलसिंडिकेट” वर शिव्याशापांचा भडिमार होऊं लागला. तेव्हां त्यांनीं जरा पडती वाजू घेतली. पण पुढें त्या सालच्या अखेरीला नवीन औद्योगिक लाट जेव्हां आली तेव्हां कोळशाची किंमत त्यांनीं पहिल्यापेक्षांहि जास्त चढविली. कोळशाचें हें एक उदाहरण झालें; पण अशा तऱ्हेचीं आणखी अनेक उदाहरणें देऊन असें सिद्ध करून दाखवितां येईल कीं, सिंडिकेटे आपल्या संघशक्तीच्या जोरावर जाणून-बुजून निरनिराळ्या मालांच्या किंमती योग्य मर्यादेच्या बाहेर चढवितात.

मालाच्या किंमती आपण आपल्या इच्छेप्रमाणें चढवितों, ही गोष्ट सिंडिकेटवाल्यांनां कबूल आहे. परंतु या गोष्टीचेंहि ते समर्थन करतात, तें कसें, हें आम्ही ‘हर कालवर’ (Herr Calwer) नांवाच्या ग्रंथकाराच्या शब्दांत सांगतो. “सिंडिकेटवाल्यांचें किंमती ठरविण्याच्या बाबतींतील धोरण अनेक वेळां वाहवले आहे, व यापुढें देखील तें असेंच वाहवेल, यांतहि शंका नाही. संरक्षक जकातीच्या जोरावर बाजारांतलें चढाओढीनें ज्या जिनसांच्या किंमतींत फेरफार होण्याची भीति नाही त्या जिनसा सिंडिकेटवाल्यांनीं आपल्या हातांत घेतल्या म्हणजे त्यांच्या किंमती मन मानेल तशा वाढविण्याचा मोह त्यांनां झाल्याशिवाय राहणार नाही. परंतु बाजारांत येणाऱ्या जिनसांच्या किंमती पूर्वीपेक्षां वाढत्या आहेत किंवा नाहीत, या एका गोष्टीकडेच लक्ष्य देऊन सिंडिकेटवाल्यांच्या कृतीचा विचार करून चालावयाचें नाही; या किंमती

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

चेहोंकडे सारख्या असून स्थिर राहिल्या आहेत किंवा नाही, याचाहि विचार केला पाहिजे, आणि मग त्यांच्या कृतीबद्दल अनुकूल किंवा प्रतिकूल अभिप्राय दिला पाहिजे. सिंडिकेटे अस्तित्वांत येण्याच्या पूर्वीच्या काळांत व्यापाराची स्थिति आणि बाजारांतील चढाओढ यांवर किंमतीचे फेरफार अवलंबून असत. मागणी जास्त झाली की किंमती आपोआप आणि एकदम चढत, आणि कांहीं थोड्या वेळाने मागणीला पुरून उरेल इतका माल तयार होऊन बाजारांत आला म्हणजे त्या इतक्या कांहीं उतरत की, त्यामुळे भांडवलवाल्यांचे व त्यांच्याबरोबर त्यांच्या कामावर असलेल्या मजुरांचेहि अतोनात नुकसान होई. ज्या मालाचे उत्पादन सिंडिकेटांच्या हातांत आहे त्या मालाच्या किंमतींत असा एकदम चढउतार केव्हांहि व्हावयाचा नाही. व्यापाराला तेजी असली म्हणजे किंमती चढतील; पण त्या बेताबेताने आणि दूरवर विचारान्ती चढतील. याच्या उलट, म्हणजे व्यापार मंदावला म्हणजे त्या कमी होतील; पण त्या तरी एकदम न होतां हळूहळू कमी होतील. सिंडिकेटवाल्यांनी किंमती ठरविण्याचे काम आपल्या हातांत घेतल्याने पूर्वीचा किंमतींतील घोटाला पार नाहीसा झाला आहे. त्याचप्रमाणे कोणचा माल किती तयार करावयाचा हे ते लोक अगोदर ठरवीत असल्याने, बाजारांत उगीच्या उगीच खंडोगणती माल येऊन पडावा आणि मग तो मातीच्या मोलाने विकला जावा, असाहि प्रकार आतां आपल्या नजरेस पडत नाही. हा सिंडिकेटांचा केवढा मोठा फायदा आहे बरे ? कारखानदारांचा नफा किंवा तोटा पूर्वी व्यापाराच्या चढउतारावर अवलंबून असे. परंतु सिंडिकेटवाल्यांच्या ताब्यांत असलेल्या कारखानदारांची ही पूर्वीची स्थिति आतां राहिली नाही."

येथपर्यंत पाहिल्या आक्षेपाचा दोन्ही बाजूंनी विचार केला. देशांतील व्यापाऱ्यांपेक्षां परदेशी व्यापाऱ्यांनां विशेष सवलतीनें माल विकला

सिंडिकेटे अथवा कारखानदारांचे संघ

जातो, असा लोखंड व पोलादाच्या कारखानदारांचा, दगडी कोळसा आणि पोलाद यांच्या सिंडिकेटांविरुद्ध जो दुसरा आक्षेप आहे, त्याचा आतां आपण विचार करूं, या व याच्या आनुषंगिक दुसऱ्या अनेक प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां सरकारानें एक कमिशन नेमलें होतें. त्या कमिशनपुढें या आक्षेपाच्या समर्थनार्थ जो पुरावा पुढें आला तो पाहिला म्हणजे कारखानदारांचें हें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे अशी आपली खात्री होते. निरनिराळ्या साक्षीदारांनीं आपल्या साक्षांत किंमतीच्या फरकाचे जे आंकडे दिले आहेत, ते पाहिले म्हणजे खुद्द सिंडिकेटवाल्यांनां देखील या आक्षेपांच्या खरेपणाबद्दल शंका घेण्यास मुळींच जागा राहत नाहीं. हे आंकडे बाजारांतील उघड विक्रीचे आहेत. व्यक्तिशः परदेशी व्यापाऱ्यांनां आंतून या लोकांकडून कशा सवलती मिळत असतात, हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविणें कठिण असल्यानें हा गुप्त प्रकार जगापुढें येत नाहीं; परंतु तो जर पुढें आणतां आला असता तर किती तरी नव्या आश्चर्यकारक गोष्टी आपल्याला कळून आल्या असत्या. सिंडिकेटवाले आपला कच्चा माल परदेशी व्यापाऱ्यांनां कमी किंमतीला विकतात, व त्यायोगानें परदेशांतून त्यांच्या मालाला जास्त जास्त मागणी होऊं लागली म्हणजे त्यांचा नफा होतो हें खरें; पण या त्यांच्या कर्यानें देशांतील कारखानदारांनां नुकसान सोसावें लागतें याची वाट काय ? कच्च्या मालाला त्यांनां जास्त किंमत द्यावी लागल्यानें त्यांच्या कारखान्यांत तयार झालेला माल तितक्या मानानें महाग पडूं लागतो, व त्यामुळे परदेशांत त्यांनां मिळावें तितकें गिऱ्हाईक मिळत नाहीं. इतकेंच होऊन थांबतें तर कांहीं हरकत नव्हती; पण त्यांच्या कारखान्यांत तयार होणाऱ्या मालाच्या तोडीचा माल परदेशांतून त्यांच्या देशांत येतो व तो परदेशी व्यापाऱ्यांनां त्यांच्यापेक्षां कमी किंमतीला देणें परवडतें ! याचा अर्थ असा आहे कीं, मूळ जर्मनींत तयार झालेला कच्चा

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

माल परदेशांत जातो, तेथें त्याचें कारखान्यांत रूपान्तर होऊन तो परत जर्मनींत येतो व तेथील कारखानदारांच्या बोकांडी बसतो; म्हणजे आपलीं बोटें आपल्याच डोळ्यांत घालून घेण्याचा सिंडिकेटवाल्यांचा हा उद्योग आहे, असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाही. “कलोन गॅझेट” नांवाच्या वर्तमानपत्रांत एक अशा मासल्याचें उदाहरण दिलें आहे, तें असें: सिंडिकेटें स्थापन करण्याची कल्पना पूर्णावस्थेप्रत येण्यापूर्वी पक्का माल तयार करणारे कारखानदार अनेक वर्षेपावेतो जवळजवळ दहा हजार टन तारेचे खिळे हालंडमध्ये पाठवीत असत. याशिवाय चार हजार टन कच्चा माल जर्मनींतून नेऊन हालंडचे व्यापारी आपल्या कारखान्यांत त्याचे खिळे तयार करीत असत. सिंडिकेटांच्या धंद्यांत जशी किफायत होऊं लागली, तसेतसे “रोल्ड” तारेचे, म्हणजे यंत्रांच्या साहाय्यानें गोल तार बनविण्याचे, नवे नवे कारखाने निघूं लागले. या कारखान्यांत इतका माल तयार होऊं लागला कीं, त्याची कांहीं तरी वाट लावणें अगदीं भाग पडलें. अर्थात् देशांतील मागणीला पुरून उरलेला माल हालंडला स्वस्त दरानें मिळूं लागला. याचा साहजिक परिणाम असा झाला कीं, हालंडांतील व्यापारी पूर्वीप्रमाणें तारेच्या खिळ्याचा पक्का माल जर्मनींतून मागवीनासे झाले इतकेंच नाही, तर कच्च्या जर्मन मालाचा पक्का माल तयार करून तो ते उलट जर्मनींतच पाठवूं लागले, व जर्मन बाजारांत जी किंमत होती त्या किंमतीपेक्षां शेंकडा २५ कमी किंमतीला विकूं लागले! या चढाओढीनें जर्मनींतील खिळ्याच्या कारखानदारांना आपले कारखाने बंद करावे लागले व त्यांत त्यांचें अतोनात नुकसान झालें. या विषयासंबंधानें डा० मारगेनरॉथ (Morgenroth) नांवाचा ग्रंथकार पुढें लिहिल्याप्रमाणें उद्गार काढतो:—“बहुतेक सगळ्या चेंबर ऑफ कॉमर्सचे रिपोर्ट जर आपण पाहिले तर त्यांत या विषयासंबंधानें नापसंती दर्शविली असल्याचें आपणांस दिसून येईल. सिंडि-

सिंडिकेटे अथवा कारखानदारांचे संघ

केटवाल्यांच्या या व्यापारी धोरणानें कित्येक धंदे जर्मनींत लुप्त होऊन ते परदेशांत ऊर्जितावस्थेप्रत पोचले. याच कारणामुळें व्हाईन येथील जहाजें बांधण्याचा धंदा बुद्धन तो हालंडांत उदयास आला. कारण, या धंद्याला लागणारे पत्रे खुद्द जर्मन व्यापाऱ्यांना ज्या किंमतीला मिळतात त्यापेक्षां कमी किंमतीला हालंडवाल्यांना मिळतात. जर्मन पोलाद स्वस्त दरानें मिळू लागल्यानें हालंडांत लोखंडी व पोलादी कामाचे अनेक कारखाने मोठ्या जोरानें चालत आहेत, आणि बेल्जममध्ये सुद्धां जर्मनींतील कच्च्या मालाच्या जिवावर लोखंडी तारा तयार करण्याचे पुष्कळ कारखाने निघाले आहेत.”

याच्या उलट डा० लीफमन (Liefmann) असें म्हणतो:—“कच्चा आणि कारखान्यांत अर्धामुर्धा तयार झालेला माल सिंडिकेटवाल्यांच्या कृतीनें परदेशीं स्वस्त रवाना होतो; पण त्यायोगानें जर्मनीचा परदेशांशीं व्यापार वाढतो. जर्मन कारखान्यांत तयार झालेल्या पक्क्या मालाला परदेशी मालाबरोबर टिकाव धरवत नाही, याचें कारण पुष्कळ कच्चा माल बाहेर जातो हें नसून, त्या मालाला देशांतील व्यापाऱ्यांना अधिक किंमत द्यावी लागते, हें होय.” तथापि ही गोष्ट अगदी उघड आहे की, अशा रीतीनें अधिक किंमत द्यावी लागल्यानें देशांतील कारखानदारांचा दुहेरी तोटा होतो—(१) माल तयार करण्याला जास्ती खर्च येतो, शिवाय (२) परदेशी व्यापाऱ्यांना बाजारांत चढाओढ करण्यास उत्तेजन मिळतें. परदेशी गिऱ्हाइकाला विशेष सवलत दिल्यानें पक्का माल तयार करण्याच्या देशी कारखानदारांचें नुकसान होतें, ही गोष्ट सिंडिकेटवाले कबूल करतात, आणि म्हणून त्यांचा पक्का माल परदेशीं रवाना होऊं लागला म्हणजे, कच्च्या मालाला जास्त किंमत द्यावी लागल्यानें झालेला तोटा भरून काढण्याकरतां, त्या मालावर “बाँटी” म्हणजे देणगी देतात. पण ही देणगी व्यापार जेव्हां अगदीं खालावला असेल तेव्हां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

ते देतात, एरव्हीं देत नाहीत, व ती इतकी कमी प्रमाणांत असते कीं, तिच्या साहाय्यानें प्रथम झालेला तोटा भरून निघणें केव्हांहि शक्य नसेत.

सिंडिकेटांविरुद्ध केलेल्या तिसऱ्या आक्षेपाचा विचार करतां असें स्पष्टपणें दिसतें कीं, सिंडिकेटवाल्यांनीं अंगीकारिलेल्या धंद्यांचा बाजार पूर्वीपेक्षां हल्लीं त्यांच्या ताब्यांत अधिक चांगला आला आहे. ते जो माल तयार करतात त्यांपैकीं कांहींची परदेशांतील आयात कमी होत चालली आहे, ही गोष्ट वरील विधानाची सत्यता दाखविते; परंतु या बाबतींत देखील जो विचार करावा लागतो, तो हा कीं, हा परिणाम जो झाला आहे तो सिंडिकेटें स्थापन झाल्यापासून किती झाला व संरक्षक जकाती बसविल्यापासून किती झाला ? कारण, या दोन्ही कारणांपासून वरील परिणाम होणें संभवनीय आहे; तथापि यालासुद्धां विशेष महत्त्वाचे अपवाद आहेत. या अपवादांपैकींच परदेशांतून येणाऱ्या जस्ती पत्र्याचा एक अपवाद आहे. या पत्र्यावर संरक्षक जकात आहे, सिंडिकेटवाल्यांनीं त्याची किंमतहि बरीच वाढविली आहे, असें असून शॅकडा ३० या प्रमाणांत इंग्लंडांतील जस्ती पत्रा जर्मनींत येतो, असें वर सांगितलेल्या कमिशनच्या चौकशींत निष्पन्न झालें. इंग्लिश व्यापाऱ्यांचेहि असें करण्यांत कांहीं नुकसान होत नाही. कारण, जर्मनींत या मालाला सिंडिकेटांच्या कृतीनें इतकी चांगली किंमत येते कीं, जकात व इतर खर्च भागून त्यांनां त्यांत चांगला नफा शिल्लक राहतो. वर सांगितलेल्या कमिशनसमोर एका साक्षीदारानें या विषयासंबंधानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:—“भागणीच्या मानानें मालाचा पुरवठा करण्याचें सोडून उलट इंग्लंडांत जस्ती पत्र्यांनां जी किंमत पडते तिच्यापेक्षां शॅकडा पन्नास जास्त किंमत तुम्ही गिन्हाइकांजवळ मागतां; आणि इतकी किंमत आकारून देखील गिन्हाइकांच्या मागण्याला पुरेल इतका माल तुम्ही तयार करीत नाहीं.”

सिंडिकेटें अथवा कारखानदारांचे संघ

आतां चौथ्या आक्षेपाचा तेवढा विचार राहिला. परंतु तो अतिसंक्षिप्त-पणानें केला तरी चालण्याजोगें आहे. कारण, किरकोळ व्यापारी व फुटकळ माल घेणारे गिन्हाईक यांची सिंडिकेटवाल्यांकडे मुर्झीच डाळ शिजत नाही, हें तर उघडच आहे. घाऊक माल घेणारे जे मोठमोठे कारखानदार असतात, त्यांच्याबरोबरच परभारें यांचे करार होतात; यामुळें दलालांच्या मध्यस्थीचेंहि कारणच उरत नाही.

येथपर्यंत वर सांगितलेल्या चार आक्षेपांचा थोडक्यांत विचार झाला. आतां भांडवलवाले आणि मजूर यांच्या हिताशी या विषयाचा निकट संबंध आहे, म्हणून त्यांच्या दृष्टीनें या व्यापारी संघांचा विचार करणें अवश्य आहे. तसा विचार आपण करूं लागलों म्हणजे आपल्याला हें कबूल करणें भाग आहे कीं, (१) कमिशनपुढें आलेल्या कांहीं बाबी खेरीजकरून सिंडिकेटांचा उद्योगधंद्यांवर एकंदरीत चांगला परिणाम झाला आहे; व (२) पहिल्यानें भविष्य केलें होतें त्याप्रमाणें अजून तरी मजुरांच्या हिताला धक्का पोचेल असें सिंडिकेटांच्या हातून वर्तन झालेलें नाही. संघ वनविण्यांत कोणाच्या प्रकारचा फायदा आहे याचें भांडवलवाले जें कारण सांगतात तें अगदीं सरळ आणि पैसेवाले लोकांनां पटण्याजोगें आहे. नफ्यातोट्याचा धनी ज्याचा तो, या तत्त्वावर मालाचा पैदास करणाऱ्या लोकांनीं आपआपसांत चढाओढ करून एकमेकांच्या बोकांडीं बसावें हें एक, किंवा ही चढाओढ थांबवून सर्वांनीं एकदिलानें वागावें, आणि अशा रीतीनें कोणाची डोकफोड न करतां चालविलेल्या युद्धांत जो कांहीं फायदा हातांत पडेल तो नियमित प्रमाणानें आपआपसांत वाटून घ्यावा हें दुसरें. अशा रीतीनें एकमेकांच्या सलोख्यानें व्यापार होऊं लागला म्हणजे चढाओढीमुळें होणारी पूर्वीची त्यांच्यांतील मारामारी आपोआप नाहीशी होते हें उघडच आहे. व्यापार हा एक दैवाचा खेळ आहे. त्या खेळांत जय कोणाला मिळेल व हार कोणाला खावी लागेल हें अनिश्चित आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

हा प्रकार नाहीसा होऊन संघशक्तीमुळे व्यापाराला शास्त्राचें स्वरूप म्हणजे निश्चितपणा प्राप्त होतो इतकेंच नाही, तर या मार्गानें व्यापार केला असतां पुष्कळ श्रम वांचतात व मालाची विनाकारण नासधूस होत नाही, आणि व्यापारांत घातलेल्या भांडवलावर जवळजवळ सर्वांना सारखा परंतु एकंदरीत जास्त नफा मिळतो. सिंडिकेटला अनुकूल असणाऱ्या लोकांची ही विचारसरणी चुक्रीची आहे असें म्हणतां येत नाही, व ती भांडवलवाल्यांना पटावी यांतहि आश्चर्य नाही.

प्रस्तुत विषयाशीं मजुरांचा संबंध, त्यांनां मिळणारा रोजमुरा आणि बाजारांत मालाला द्याव्या लागणाऱ्या किंमती, या दोन बाबींपुरतांच येतो. सिंडिकेटांच्या कृतीनें किंमती जरी जास्त वाढल्या आहेत तरी त्यापासून मजुरांचें विशेष नुकसान होत नाही. कारण, गिन्हाइकांपासून जास्त किंमतीच्या रूपानें घेतलेल्या खंडर्णीत मजुरांचा वाटा जास्त रोज-मुऱ्याच्या रूपानें असणारच. रोजमुऱ्याच्या बाबतींत देखील पूर्वीचा अनिश्चितपणा आतां राहिला नाही. सिंडिकेटें स्थापन होण्याच्या वेळीं मजुरांची चणचण झाली म्हणजे प्रमाणावाहेर जास्त मजुरी मिळत असे, व ही चणचण नाहीशी झाली म्हणजे मजुरीचें मान अतिशय खाली जात असे. सिंडिकेटें स्थापन झाल्यानें किंमतींत स्थैर्य आलें आहे, यामुळे आज कमी तर उद्यां जास्ती, असा प्रकार मजुरींत सहसा होत नाही. असें जरी आहे तरी सिंडिकेटवाल्यांविषयीं मजुरांच्या मनांत आरंभाआरंभाला भीति वास करीत होती. माल पैदा करणाऱ्या लोकां-तील चढाओढ नाहीशी करून त्यांनां मालाच्या किंमती जर वाढवितां येतात, तर आम्हांला रोजगार देणाऱ्या लोकांमधील चढाओढ नाहीशी करून आमचा रोजमुरा ते कमी कशावरून करणार नाहीत, असा प्रश्न ते करीत असत. परंतु असा प्रश्न विचारण्यांत विशेष तात्पर्य होतें असें आम्हांला वाटत नाही. कारण, कारखानदारांप्रमाणें मजूरवर्गांतहि संघ-

सिंडिकेटें अथवा कारखानदारांचे संघ

शक्ति उत्पन्न झाली, आणि तिच्या जोरावर ते किती कार्य करू शकतात, याचें विवेचन मागील भागांत आलेंच आहे. तें कसेंहि असो; ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, सिंडिकेटांच्या हातून मजुरांच्या अनहिताची गोष्ट अजूनपर्यंत तरी झाली नाही. त्यांनीं स्थापन केलेल्या ट्रेडयूनियन-बद्दल सिंडिकेटच्या चळवळींतील प्रमुख माणसांनीं अनेक वेळां जे प्रतिकूल उद्गार काढले आहेत त्यांवरून, प्रस्तुतची स्थिति पुढेंहि कायम राहिल किंवा नाही असा जो मजुरांनां संशय वाटत आहे, तो अस्थानीं आहे असें मात्र म्हणतां येत नाही. या प्रमुख गृहस्थापिकां हर किरडार्फ (Herr Kirdorf) हा गृहस्थ ट्रेडयूनियनचा कट्टा शत्रु आहे व त्याचें व्यापारी लोकांत पहिल्या प्रतीचें वजन आहे. ट्रेडयूनियन्स हाणून पाडण्याचें जर त्यांनें मनावर घेतलें तर त्यांच्याशीं टक्कर देणें मजूरवर्गाला बरेंच जड जाण्याचा संभव आहे.

सिंडिकेटें स्थापन करण्याची ही युक्ति बहुजनसमाजाला कितपत पसंत आहे, व या बाबतींत सरकारचें धोरण कशा स्वरूपाचें आहे, याचा विचार करून हा विषय आपण संपवूं.

ही युक्ति जेव्हां प्रथम निघाली तेव्हां अनेक जर्मन विद्वानांनीं तिला माना डोलविल्या; व ती जर सिद्धीस गेली तर संपत्त्युत्पादनाचें काम विशेष प्रमाणबद्ध होईल, किंमतींत स्थैर्य येईल, आणि देशांतील उद्योगधंदे बळावतील, असा त्यांचा अभिप्राय पडला. जर्मनींतील लोखंडाचा व्यापार विशेषेंकरून सर्व जगभर पसरला पाहिजे, अशी तेथील लोकांची इच्छा होती; आणि ही इच्छा सिंडिकेटांच्या साहाय्यानें परिपूर्ण होईल असा त्यांनां भरंवसा वाटूं लागला. सिंडिकेटें स्थापन झालीं म्हणजे देशांतील व्यापार मोठ्या प्रमाणावर सुरू होऊन मजूरवर्गाला पोटाकरितां दूर देशांत जावें लागणार नाही, निर्गत व्यापार जोरावेल, लहान प्रमाणावर चालणारे व मोठे कारखाने यांनां सारखाच फायदा होईल, मजु-

भाधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

रांनां जास्त रोजमुरा मिळूं लागेल व त्यांत वेळोवेळ चलविचल होणार नाही, आणि इतक्या चांगल्या गोष्टी साध्य होऊन कोणच्याहि एखाद्या विशिष्ट वर्गाचें नुकसान होणार नाही; कारण, उत्पादन आणि विभागणी कमी खर्चानें होऊं लागली म्हणजे मालाच्या पूर्वीच्या किंमतींतहि फेरबद्दल करण्याचा प्रसंग येणार नाही, अशा प्रकारचे अनेक अनुकूल उद्धार चोहोंकडे लोकांच्या तोंडून निघूं लागले.

या भविष्यांपैकीं कांहीं भविष्ये पुढें अनुभवान्तीं निखालस खोटीं व कांहीं अंशतः खरीं ठरलीं आहेत. सिंडिकेटांनीं अंगीकारलेल्या धंद्यांपैकीं कांहीं उत्तम जोरावले आहेत; संरक्षक जकातींचा दुजोरा मिळाल्यानें स्वतःच्या देशांतील बाजार सिंडिकेटवाल्यांच्या हातांत टिकून राहिला आहे, निर्गत व्यापार सरसावला आहे, आणि मजुरांचे पगारहि वाढले आहेत. तथापि सर्व धंद्यांत सारखें यश मात्र आलेंलें नाहीं. सिंडिकेटांत सामील न झालेले लहानसहान धंदे तर साफ बुडाले. निर्गत व्यापार वाढल्यानें ज्या धंद्यांत सिंडिकेटवाल्यांची चलती झाली त्याच धंद्यांत विनसिंडिकेटवाल्यांनां उतरती कळा लागली; आणि शेवटीं ज्या मानानें कारखानदारांनां नफा होऊं लागला त्या मानानें देशांतील गिऱ्हाइकांनां चिमटा बसूं लागला. कारखानदार, व्यापारी व मजूर हे सर्वजण गिऱ्हाइकांवर कुरघोडी करूं लागले व त्यामुळें त्यांची फारच दैना उडाली.

आपण केलेलीं भविष्ये वरींच खोटीं ठरल्याचें पाहून जे ग्रंथकार पहिल्यानें सिंडिकेटांच्या वतीनें बोलत होते त्यांपैकीं कांहीं शेवटीं त्यांच्यावर अगदीं तुटून पडले; व या कामांत सरकारानें विशेष कडक नजर ठेवली पाहिजे, नाहीं तर सिंडिकेटवाले गिऱ्हाइकांच्या अंगांतून पैसा पिळून काढतील, असें प्रतिपादन करूं लागले ! तथापि वास्तविक पाहिलें तर या संस्थांनीं हा वेळपावेतो कायद्याच्या विरुद्ध वर्तन केलें नाहीं हें

सिंडिकेटे अथवा कारखानदारांचे संघ

कोणाहि निष्पक्षपाती मनुष्याला कबूल करावें लागेल. एकदां एका सिंडिकेटाविरुद्ध “ इम्पीरियल सुप्रीम कोर्टा ”त एक दावा झाला. त्यांत व्यापारांतील व्यक्तिस्वातंत्र्याला सिंडिकेटसारख्या संस्थांकडून बाध येतो असें कोर्टानें ठरवावें, असें वादीनें मागणें केलें होतें. परंतु या दाव्यांत कोर्टानें वादीविरुद्ध निकाल दिला व विवाक्षित परिस्थितीत हें व्यक्तिस्वातंत्र्य मर्यादित केल्यानेंच समाजाचें कल्याण होतें, असा त्याने आपला अभिप्राय दिला. “ इंडस्ट्रियल कोडां ”त धंदेस्वातंत्र्य (Freedom of occupation) असे शब्द आहेत, त्यांच्या आधारावर वरील स्वरूपाचे बरेच दावे कोर्टांपुढें आले; पण त्यांचीहि वाट वरच्याप्रमाणें लागली. तथापि कायद्यानें घालून दिलेल्या कमाल मर्यादेपर्यंत सिंडिकेटवाले येऊन भिडले आहेत. याच्यापुढें ते जर एक पाऊल टाकूं म्हणतील तर कायद्यानें त्यांनां प्रतिबंध करणें जरूर आहे, असें बऱ्याच लोकांनां वाटूं लागलें आहे. पुष्कळ सिंडिकेटांनां लोकमत आपल्या विरुद्ध खवळलें आहे हें कळून चुकलें आहे. आणि खवळलेलें लोकमत शांत करण्याच्या हेतूनेंच “ कोल ” सिंडिकेटांच्या डायरेक्टरांनीं आपल्यांत सामील होण्याविषयी प्रशियन सरकारास कांहीं दिवसांपूर्वीं विनंति केली होती. सरकार आमच्यांत सामील झालें म्हणजे आमच्या कामावर त्याची देखरेख राहिल असें डायरेक्टरांचें म्हणणें होतें; परंतु असें करण्याची वेळ अजून आली नाही, असें म्हणून सरकारनें डायरेक्टरांची विनंति अमान्य केली.

सिंडिकेटांच्या कामांत हात घालतां येईल अशा तऱ्हेचे कायदे अजून सार्वभौम सरकारानें किंवा संस्थानांच्या सरकारांनीं पास केले नाहीत. प्रशियन सरकाराप्रमाणेंच सार्वभौम सरकार सिंडिकेटवाले कोठपर्यंत जातात हें पहात अद्यापपावेतो स्वस्थ बसलें आहे. देशांतील मुख्य धंद्यावर सिंडिकेटांचा आतांपर्यंत काय परिणाम झाला याचा तपास करण्याकरतां त्यांनीं एक कमिशन नेमलें आहे, व त्या कमिशनचें काम

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अद्यापपावेतों चालूच आहे. सिंडिकेटमधील लोक प्रमाणाबाहेर वागू लागले तर कायद्यानें आम्ही त्यांचा तत्काळ बंदोबस्त करूं, असें तूर्त सरकारनें आश्वासन देऊन ठेविलें आहे; आणि सरकारची तशी खात्री झाली म्हणजे सिंडिकेटांनां काटेरी लगाम घालावयाला तें मागेंपुढें पाहणार नाहीं, असा लोकांत भरंवसा उत्पन्न झाला आहे. वेस्टफालिया येथील “कोल” सिंडिकेटांविरुद्ध लोकांचा विशेष कटाक्ष आहे. कोळसा हा जिन्नस रोजच्या उपयोगांत लागणारा असल्यानें या सिंडिकेटांच्या धोरणावर गोरगारिवांचें नफानुकसान अवलंबून असतें, आणि म्हणून सिंडिकेटांविरुद्ध लोकांची जी नेहमीं ओरड चालू असते ती या सिंडिकेटांच्या कृत्यांवर बऱ्याच अंशानें अवलंबून असते. ही ओरड सार्वभौम सरकार सावधानपणें ऐकून घेत असतें व तशी वेळ आलीच तर आपला स्तिमितपणा सोडून लोकांच्या संरक्षणार्थ पुढें धाऊन जाण्याचा त्याचा पूर्ण संकेत आहे.

सरकारनें अंगावर घेतलेलीं कामें आगगाड्या व कालवे

आपल्या देशाची सांपत्तिक स्थिति कोणच्या उपायांनीं सुधारतां येईल याचा विचार सुमारे तीसचाळीस वर्षांपूर्वी जर्मन लोक विशेष मन घालून करूं लागले. सरकारनें आपल्या शिरावर कोणचीं कामें घ्यावीं आणि खाजगी लोकांनीं कोणचीं घ्यावीं, या बाबतींत ठाम विचार कोणाचाच ठरला नव्हता. म्हणजे आपापल्या सोईप्रमाणें सरकारनें व खाजगी व्यक्तींनीं वाटेल ते उद्योग हातीं घ्यावे, अशी त्या वेळेस स्थिति होती; आणि त्यापासून जर्मनीचा अतोनात फायदा झाला. जर्मन राष्ट्र पुस्तकी ज्ञानांत तयार परंतु व्यवहारज्ञानांत कमी, व इंग्लिश राष्ट्र याच्या उलट, म्हणजे व्यवहारज्ञानांत तयार पण पुस्तकी ज्ञानांत कमी, असा सर्वसाधारण समज आहे. तथापि व्यक्तिविषयक स्वार्थपरायणतेचा देव्हारा माजविणाऱ्या तत्त्वांचा जर कोणीं अंगीकार केला असेल तर तो व्यवहारकुशल इंग्लिश राष्ट्रानेंच केला. जर्मनीनें असा देव्हारा न माजवितां या तत्त्वांत जेवढा ग्राह्यांश होता तेवढाच घेतला व त्याबरोबर सहकार्याचें महत्त्व किती आहे हेंहि नीट समजावून घेऊन त्याचाहि अंगीकार केला. पण त्याचें देखील वाजवीपेक्षां जास्त स्तोम त्यानें माजविलें नाहीं. एकंदरीत, देशांतील उद्योगधंदे सरकारनें आपल्या हातांत घेऊं नयेत असें इंग्लिश लोक ज्या काळांत म्हणत होते त्याच काळांत जर्मनींत उलट क्रम सुरू होता; व सरकारनें या कामांत अवश्य पडावें, अशा तऱ्हेचें उत्तेजन लोकांकडून त्याला मिळत होतें. जर्मनींत अनेक वर्षेपावेतो एकतंत्री राज्य होतें, व सर्व सत्ता राजाच्या हातांत होती.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

यामुळे एखाद्या गोष्टीचा आरंभ करावयाचा असेल तर तो राजानेंच केला पाहिजे अशी जनतेची अपेक्षा असे. हल्लींच्या सुधारलेल्या राज्य-पद्धतीत देखील जर्मनीत राजाचें महत्त्व कमी झालेलें नाहीं. जर्मन राज्यव्यवस्थेची ही बाजू नीट लक्षांत घेतली म्हणजे, प्रस्तुतच्या परि-स्थितींत सुद्धां देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याच्या कामांत सर-कारनें पुढाकार घेणें किती सोपें आणि स्वाभाविक आहे, याचा वाच-कांनां उलगाडा पडेल.

जर्मन राष्ट्रांनें राजाचें महत्त्व कायम राखल्यामुळे सांपत्तिक प्रगतीची जी जी संधि प्राप्त झाली तिचा उपयोग करून घेण्यांत त्या राष्ट्रांला पराकाष्ठेची मदत मिळाली. संपत्त्युत्पादनाचा बराचसा बोजा सरकारनें व म्युनिसिपालिटीयांनीं आपल्या शिरावर घेतल्यानें खाजगी लोकांनां आपलें भांडवल दुसऱ्या कामांत घालण्याला व तेथें आपली कर्तबगारी दाख-वावयाला अनायासें अवसर सांपडला. एकंदर जनसमूहाच्या हितान-हिताच्या बाबी सरकारच्या देखरेखीखालीं गेल्यानें, ज्या कामांत व्यक्ति-विषयक फायदा होण्याचा संभव होता त्या कामांत विशेष लक्ष्य पुर-विण्याची साहजिकपणें लोकांनां संधि मिळाली. स्वतः सरकारनें किंवा सरकारच्या देखरेखीखालीं खाजगी कंपन्यांनीं चालविलेल्या रेल्वेचा विस्तार सध्यां ३१,००० मैल आहे, ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्याजोगी आहे. या रेल्वेंत एकंदर साठ कोटी पाँड भांडवल गुंतलेलें आहे. त्याची व्यवस्था ठेवण्याला डायरेक्टरांची बोर्डें नाहींत, खाजगी भांडवलवा-ल्यांच्या मदतीची अपेक्षा भासत नाहीं, व शेअर-होल्डरांच्या म्हणजे भागी-दारांच्या सभा बोलवाव्या लागत नाहींत; सरकारमार्फत सर्व कारभार विनबोभाट व सुरळीतपणानें चालला आहे. भागीदार, डायरेक्टर हे सर्व प्रकार खाजगी लोकांनीं चालविलेल्या कंपन्यांत आहेत व सरकारनें आपल्या हातांत न घेतलेल्या उद्योगधंद्यांत त्या आपली करामत दाखवीत

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे-आगगाड्या व कालवे

आहेत, इतकेंच नाही, तर जर्मनीतील निरनिराळ्या संस्थानांचें जें उत्पन्न आहे, त्यापैकी बराच भाग सरकारने चालविलेल्या क्वायतशीर धंद्यांपासून मिळालेला असतो. प्रजेवर किती कर बसवावयाचा या प्रश्नाचा विचार करतेवेळीं सरकार ही गोष्ट लक्षांत घेतें, आणि यामुळें कांहीं संस्थानांत दर माणशीं कराचा बोजा हलका कां आहे याचा आपल्याला सहज उलगडा होतो. १९०५ सालचें सर्व जर्मन राष्ट्रांचें बजेट पाहिलें तर आपल्याला असें आढळून येईल कीं, एकंदर उत्पन्नापैकी शेंकडा ३१३ इतकें उत्पन्न सरकारी कारखान्यांचें आहे, आणि संयुक्त संस्थानांचें तर हें उत्पन्न शेंकडा ६८ आहे. जर्मन राष्ट्र आणि राष्ट्रान्तर्गत सर्व संस्थानें यांतील सरकारी कारखान्यांचें ठोक उत्पन्न १४५,७५०,००० पौंड आहे ! साम्राज्याच्या उत्पन्नाच्या बाबी म्हणजे पोस्ट व तारखातें, ऑलसेस-लोरेनमधील आगगाड्या, “ इम्पीरियल प्रिंटिंग वर्क्स ” आणि “ इम्पीरियल बँक ” या होत; व संस्थानांतील उत्पन्नाच्या बाबी, रेल्वे, टपाल व तारखातें, जंगली रानें व इतर जमिनी, कोळसे, लोखंड व पोटॅश यांच्या आणि इतर खाणी, तसेंच लोखंड शुद्ध करण्याचे कारखाने, या होत. १९०६ सालांत एकट्या प्रशियांत ३९ खाणी, १२ लोखंड शुद्ध करण्याचे कारखाने, पांच मिठागरे, तीन दगडांच्या खाणी, एक अंबरचा (amber) कारखाना, इतका सरकारचा व्याप होता.

पूर्वीच्या काळांत जमीनमहसूल हीच सरकारी उत्पन्नाची मुख्य बाब होती, व हीच स्थिति अजूनपावेतो लहान संस्थानांत चालू आहे. मोठ्या संस्थानांत जमीनमहसुलाची जागा आगगाडीच्या उत्पन्नानें पटकावली आहे. या कामांत प्रशियाचा नंबर सर्व संस्थानांत वर आहे. सरकारी खर्च रेल्वेच्या उत्पन्नांतून त्या संस्थानांत जितका भागतो, तितका दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थानांत भागत नाही. सरकारने चालविलेले कारखाने पूर्णावस्थेप्रत पोचतात असा प्रशियांतील लोकांना

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

भरंवसा आहे, आणि म्हणून अशा कामाकरता सरकारने पैसा मागितला तर तो देण्याला पार्लमेंट (डाएट) केव्हांहि जिकीर करीत नाही. प्रशियाचें हें उदाहरण पाहून इतर संस्थानांतील प्रजेचें मनहि अशा बाबतींत सरकारला दिवसानुदिवस अधिक अनुकूल होईल असा रंग दिसत आहे. रेल्वे व इतर कारखाने विजेच्या साहाय्याने चालविण्याकरतां पाण्याच्या शक्तीचा उपयोग करण्याची बव्हेरिया संस्थानांत हल्लीं कल्पना निघाली आहे व ती कृतींत उतरून दाखविण्याचा प्रयत्न बव्हेरियन सरकारने मोठ्या ईर्ष्येने चालविला आहे. संस्थानांतील नद्या व ओढे यांच्या पाण्याचा वरील कामाकरतां उपयोग करण्याचा इकड सरकारला पूर्वीपासूनच आहे. या पाण्याच्या शक्तीने वीज उत्पन्न करून जथ जरूर असेल तेथें तिचा पुरवठा करण्याची सरकारने केलेली योजना फारच मोठ्या प्रमाणावर आहे व तिला खर्चहि अतोनात लागणार आहे. साक्षेन सरकारने अशाच स्वरूपाची एक युक्ति योजिली आहे; परंतु तेथील लोकमत मात्र अद्यापि तिला व्हावें तितकें अनुकूल झालेलें नाही.

जंगली रान व इतर जमिनी यांपासून संस्थानांनां उत्पन्न मिळतें, या गोष्टीचा वर उल्लेख केला आहेच. सरकारच्या ताब्यांत पुष्कळ जमिनी असल्याने शेतकीच्या नफानुकसानीवर त्यांचें कल्याणकल्याण बरेंच अवलंबून असतें. यामुळें मोठे जमीनदार व लहान जमीनदार या दोघांत तिऱ्हाईत या नात्याने सरकार समतोलपणा ठेवूं शकतें व यापासून राष्ट्राचा बराच फायदा होतो. प्रसिद्ध मुत्सद्दी प्रिन्स बिस्मार्क याची एक आवडती योजना अशी होती कीं, प्रशियन मुत्सद्द्याला (मिनिस्टर ऑफ स्टेट) सरकारी पगार जो द्यावयाचा तो अंशतः पैशाच्या रूपानें द्यावा व बाकीच्याबद्दल त्याला कांहीं जमीन द्यावी, आणि त्या जमिनीचें त्याने वाटेल तितकें उत्पन्न स्वतःकरतां मिळवावें. त्याचें म्हणणें

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे-आगगाड्या व कालवे

असें होतें कीं, या योजनेनें राष्ट्रांतील मुख्य उत्पन्नाची वाव जी जमीन तिची स्थिति कशी आहे यावर सरकारची नेहमीं नजर राहिल, व ती सुधारण्याला काय उपाय योजिले पाहिजेत व कोणचें धोरण स्वीकारलें पाहिजे, हें त्यांनां स्वतःच्या अनुभवावरून ठरवितां येईल. प्रत्येक संस्थानांत पुष्कळशी जमीन सरकारच्या ताब्यांत आहे व त्या जमीनीचें उत्पन्न सरकाराला मिळतें. या गोष्टीपासून वर सांगितलेला प्रिन्स विस्मार्कचा हेतु, अन्य मार्गांनीं कां होईना, पण साध्य होतो; व त्याला अनुसरूनच दिवसानुदिवस अधिक जमीन आपल्या ताब्यांत घेण्याची संस्थानांत विशेष प्रवृत्ति दिसून येते. सरकारी जमिनी १८ वर्षांच्या करारानें कुळांनां देण्याचा तिकडे प्रवात आहे व त्यायोगानें एखाद्या वर्षीं शेतकीची स्थिति कशी आहे हें दुसऱ्या लोकांच्या परस्परविरोधी मतांवर अवलंबून न राहतां, स्वतःच्या अनुभवानें ठरविण्याला सरकारापाशीं साधन होतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याला जमीनलागणीचें मान शेंकडा २५ ते ३० पर्यंत कमी झालें. शेतकीला अशी ही निकृष्टावस्था कां प्राप्त झाली याची चवकशी करण्याकरतां सरकारला त्या वेळेस एखादें कमिशन नेमण्याची यातायात करावी लागली नाहीं; स्वतःच्या माहितीनेंच शेतीचें कोठें कसय विघडलें आहे, हें त्यांनां ठरवितां आलें. सरकारी शेतकीखात्यामार्फत नवे नवे प्रयोग नेहमीं चालू असतात व त्यांपासून लहानसहान शेतकऱ्यांनां फार फायदा होतो; तसेंच सरकारी जमीनींतील शेती उत्तम प्रकारची असली पाहिजे, असा शेतकीखात्याचा कटाक्ष असल्यानें आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांनां हीं शेत व त्यांतील पिकें नमुन्यादाखल होतात, आणि त्या नमुन्यावरहुकूम आपल्याहि शेतांत पिकें उत्पन्न करण्याची त्यांच्या मनांत ईर्ष्या उत्पन्न होते. शेतकीखात्याच्या या दक्षतेनें सरकारचा कोणच्याहि प्रकारें तोटा न होतां उलट त्यांच्या वसुलांत भरच पडते. शेतकीखातें सरकारनें जें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

काढलें आहे तें केवळ लोकांच्या कल्याणाकरतां अशी भावना नसल्यानें, सरकारी मळे, बागा व जंगली राने यांपासून जितकें उत्पन्न मिळवितां येईल तितकें मिळविण्याविषयीं सरकारी अधिकारी काळजी घेत असतात. याप्रमाणें सरकारचें उत्पन्न वाढूनच्या वाढून देशांतील शेतकीचीहि सुधारणा होते, असा यांत दुहेरी फायदा आहे. प्रशियांत जंगलांचें फार मोठें उत्पन्न होतें. त्यांची व्यवस्था करण्याकरतां तेथील सरकारनें एक स्वतंत्र खातें ठेविलें आहे, व फॉरेस्ट्रीचें शिक्षण मिळविलेल्या लोकांनांच त्या खात्यांत नोकऱ्या देण्यांत येतात. ही दक्षता वाळगल्यानें जंगलखात्याचें उत्पन्न चांगलें येतें, व तें इतकें कीं, तेथील राजाच्या खाजगी खर्चापैकीं निम्मा खर्च या उत्पन्नांतून भागतो !

रेल्वेची मालकी व त्यांची सर्व व्यवस्था सरकारच्या हातांत आहे. ही व्यवस्था इतकी सुसूत्र आहे कीं, रेल्वेखात्याइतकें जर्मनीतील दुसरें कोणचेंहि खातें किफायतशीर नाहीं असा अनुभव आहे. जर्मनीत प्रचलित असलेली रेल्वेची व्यवस्था बऱ्याच इंग्लिश लोकांनां पसंत पडत नाहीं. रेल्वेची मालकी व व्यवस्था खाजगी कंपन्यांकडे असणें जास्त सुखावह असते, असा त्यांचा अभिप्राय आहे. हा अभिप्राय बरोबर आहे किंवा चुकीचा आहे, हें पाहण्याच्या भानगडींत जर्मन लोक फारसे पडत नाहींत. अनुभवान्तीं त्यांचें असें पक्कें मत झालें आहे कीं, रेल्वेची व्यवस्था सरकारनें आपल्या हातांत घेतल्यापासून त्यांत पुष्कळ सुधारणा झाली आहे व रेल्वेखात्यांतील नोकर आपआपलीं कामें फार आस्थापूर्वक करीत असल्यानें लोकांनां सुख लागून सरकारचाहि फायदा होत आहे. सरकारचें महत्त्व वाढविण्याची संधि आली कीं ती प्रशिया फुकट जाऊं देत नाहीं. या नेहमींच्या घोरणाला अनुसरून रेल्वे सरकारच्या हातांत घेण्याच्या कामांत प्रशियानेंच मूळ पुढाकार घेतला. १८३८ सालीं ' प्रशियन रेल्वे लॉ ' या नांवाचा एक कायदा प्रथम

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे—भागगाड्या व कालवे

पास झाला. इंग्लंडांतील रेल्वेपद्धतीला अनुसरून खाजगी कंपन्यांना रेल्वे बांधण्याची त्या कायद्यांत पूर्ण मुभा ठेविली होती. परंतु अशा कंपन्यांच्या कामावर सक्त नजर ठेवतां येईल अशा तऱ्हेचे बरेच अधिकार सरकारने आपल्या हातांत ठेवले होते, व तीस वर्षांनंतर, सरकारला योग्य वाटल्यास, या रेल्वे आपल्या ताब्यांत घेतां येतील अशीहि व्यवस्था त्या कायद्यांत करून ठेविली होती. आरंभाला ही व्यवस्था सुरु केली खरी; पण पुढे इच्छुहळु खाजगी रेल्वेहि विकत घेण्याचा सरकारने सपाटा सुरु केला. कांहीं रेल्वेकंपन्यांना मोठमोठ्या रकमा कर्जाऊ दिल्या व अशा रीतीने त्यांच्या व्यवस्थेंत आपला हात शिरकविला. एतावता प्रशियांतील पुष्कळशा रेल्वे आतां सरकारच्या मालकीच्या झाल्या आहेत व ज्या थोड्या शिल्क राहिल्या आहेत त्यांच्यावरहि सरकारने आपला हात चढविला आहे. साक्सेन, बव्हेरिया, वुर्टेबर्ग व वेडन या संस्थानांनीहि प्रशियाचाच कित्ता गिरविला. रेल्वेची व्यवस्था सरकारने आपल्या हातीं घेणे सर्व प्रकारें हितावह आहे, हें तत्त्व गेल्या तीसपस्तीस वर्षांत इतकें सर्वमान्य झालें आहे कीं, सरकारी व्यवस्था चांगली किंवा खाजगी कंपन्यांमार्फत होणारी रेल्वेची व्यवस्था चांगली, या विषयाचा जर्मनींत आतां कोणी ऊहापोह देखील करित नाहीं, इतका तो विषय स्वतःसिद्ध झाल्यासारखा झाला आहे.

संयुक्त संस्थानांवर जास्त हुकमत चालवितां यावी, हा राजकीय हेतु मनांत धरून जर्मन साम्राज्याची स्थापना झाल्यावर, प्रिन्स बिस्मार्क असें प्रतिपादन करूं लागला कीं, जर्मन राष्ट्रांतील सर्व रेल्वे साम्राज्याच्या मालकीच्या असाव्या. या कामांत प्रशियानें पुढें होऊन इतर संस्थानांना उदाहरण घालून द्यावें, या हेतूनें १८७५ सालीं प्रशियन पार्लमेंटपुढें त्यानें एक भाषण केलें व त्या भाषणांत “ प्रशियानें रेल्वे-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वरील आपली मालकी व इतर सर्व हक्क जर्मन साम्राज्याला द्यावे," असें बोलून दाखविलें. या भाषणावर रॉडिकल पक्षाच्या सभासदांनी बरीच टीका केली. परंतु तिचा कांहीं उपयोग न होतां, प्रिन्स बिस्मार्कचें म्हणणें सभेनें बहुमतानें मान्य केलें. याप्रमाणें प्रशियन पार्लमेंटानें आपल्या सर्व रेल्वे साम्राज्याच्या स्वाधीन करण्याची तयारी दाखविली. परंतु इतर संस्थानांकडून या कामांत प्रशियाला मिळावा तसा पाठिंबा मिळाला नाहीं व त्यामुळें प्रिन्स बिस्मार्कचा मूळ हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. प्रशियाविषयीं बऱ्याच संस्थानांत मत्सरभाव आहे, आणि म्हणूनच प्रशियाच्या मताचा अंगीकार सररहा होणें तूर्त तरी अशक्य दिसतें. रेल्वेची मालकी त्या त्या संस्थानांकडे आणखी कांहीं काळपावेतों राहणार, हें प्रस्तुतच्या लोकमतावरून उघड दिसत आहे. पुष्कळ मालकांच्या पुष्कळ रेल्वे, ही स्थिति व्यापाराच्या दृष्टीनें हितावह नाहीं, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन रेल्वेच्या व्यवस्थेपैकीं कांहीं बाबी अशा ठेवल्या आहेत कीं, त्यासंबंधाचे नियम सर्व साम्राज्यांत एकसारखे आहेत व ते सर्व संस्थानांनीं काळजीपूर्वक पाळले पाहिजेत असा निर्बंध करण्यांत आला आहे. उदाहरणार्थ, रेल्वेनें जाणाऱ्या व येणाऱ्या मालाच्या भाड्याचे दर, तत्संबंधीं नियम, टाइमटेबलें व अशा प्रकारच्या इतर गोष्टी यासंबंधाचे नियम सर्व साम्राज्यभर सारखे आहेत व या योजनेनें व्यापाराच्या कामांत एरव्हीं जो घोटाळा झाला असता तो मुळींच होत नाहीं.

१९०५ सालच्या शेवटाला जर्मन साम्राज्यांत ३४,१०५ मैल रेल्वे होती. त्यांपैकीं ३१,६११ मैल निरनिराळ्या सरकारच्या मालकीची किंवा खाजगी मालकीची—पण त्यांच्या देखरेखीखालीं चालणारी—होती. बाकी राहिलेली २,५६४ मैल रेल्वे निव्वळ खाजगी कंपन्यांच्या मालकीची होती; व त्यांपैकीं १,९८२ मैल रेल्वे तर दुय्यम प्रतीची होती.

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे-आगगाड्या व कालवे

याचा हिशोब केला तर दर धौरस चौरस १०० मैलांला २६२ मैल व दर एक लाख माणसांना ५६.७ मैल रेल्वे पडते. दर मैलाला २१,३०० पौंड म्हणजे एकंदरीत ७२७,६००,००० पौंड भांडवल रेल्वेत गुंतलं आहे. रेल्वेचे उत्पन्न या साली १२१,८५०,००० पौंड झालं व खर्च ७७,०५०,००० पौंड झाला. म्हणजे निव्वळ नफा ४४,८००,००० पौंड राहिला. खर्ची घातलेल्या भांडवलावर हा नफा वाटला असता दरसाल दर शेकडा ६ पौंड ५ शिलिंग व्याज पडतं. रेल्वेकडील नोकरांची संख्या ६०३,७५५ होती.

रेल्वेची व्यवस्था सरकारच्या हातांत जाण्यापासून एक मोठा तोटा असतो तो हा की, आपला वसूल वाढविण्याची सरकारची हाव जी सर्व बाबतींत दिसून येते ती रेल्वेच्या बाबतींतहि असते. या विषया-संबंधाने अलीकडे प्रशियांत बरीच चळवळ उत्पन्न झाली आहे. प्रशियन सरकारला बरेच मोठे उत्पन्न रेल्वेपासून मिळतं. रेल्वेच्या व्यवस्थेकरता जास्ती पैसे खर्च करून किंवा लोकांना भाड्याच्या विशेष सवलती देऊन आपली किफायत कमी करावी, असे सरकारला केव्हांहि वाटणार नाही; आणि यामुळेच व्यापारी वर्गांत अलीकडे असंतोष उत्पन्न होऊ लागला आहे. प्रस्तुतची रेल्वेची व्यवस्था वाईट आहे असे त्यांचे म्हणणे नाही. त्यांची तक्रार काय ती एवढीच आहे की, होतां होईल तितका जास्त वसूल गोळा करण्याकडे हल्ली सरकारची जशी प्रवृत्ति आहे तशी ती सार्वजनिक कल्याणाच्या दृष्टीने असतां कामा नये! एसेन येथील चेंबर ऑफ कॉमर्सने १९०६ साली या विषयावर आपले मत प्रकट केले होते ते असे आहे. ".....सरकारी वसूल रेल्वेच्या उत्पन्नावर अवलंबून असला म्हणजे त्यापासून सार्वजनिक हिताला बराच धक्का पोंचतो. सरकारचा वसूल वाढावा अशी अधिकाऱ्यांची इच्छा असल्याने सांपत्तिक प्रगतीकडे त्यांचे पोंचावे तितके लक्ष्य पोंचत नाही.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आणि यामुळे मालाची ने-आण करण्याचे रेल्वेचे भाव वाजवीपेक्षां जास्त कडक असतात. लोकांनी त्या संबंधांत सरकाराकडे तक्रारी केल्या असतां तिकडे जितकें लक्ष्य द्यावयास पाहिजे तितकें देण्यांत येत नाही; व भाड्याचे दर अगदीं कायमचे होऊन बसतात.” १९०६ सालापासून प्रशियन पार्लमेंट रेल्वेखात्याच्या व्यवस्थेकडे बारकाईने पाहू लागलें आहे. शेती आणि उद्योगधंदे यांची वाढ चांगल्या रीतीने व्हावी एतदर्थ रेल्वेचें भाडें जितकें कमी करणें शक्य असेल तितकें करावें, अशा अर्थाचा एक ठरावहि पार्लमेंटांत पास झाला. परंतु जागच्या जागीं पडून राहण्यापलीकडे त्या ठरावाचा उपयोग होणें संभवनीय नाही. कारण, सरकारचें उलट म्हणणें असें पडतें कीं, रेल्वेचें उत्पन्न आम्हांला पुष्कळसें होतें हें खरें; परंतु त्या मानानें रयतेवर करांचें ओझे आम्ही कमी ठेवतां. हें उत्पन्न जर कमी झालें तर शिक्षण व तदनुषंगिक इतर बाबींवर आम्हांला आतांच्या इतका पैसा खर्च करावयास वाव राहणार नाही. सरकारचें हें म्हणणें खरें आहे आणि म्हणून आतांपर्यंत चालत आलेल्या रेल्वेच्या व्यवस्थेंत फेरबदल करण्याला सरकार तयार होईल असें वाटत नाही.

सर्व राष्ट्रांभर रेल्वेचें जाळें पसरल्यानें देशांतल्या देशांत दळण-बळणाचे मार्ग जसे सुगम झाले आहेत तसेच मोठमोठ्या नद्यांचे कालवे काढल्यानें ती सोय द्विगुणित झाली आहे. एक खेरीजकरून जर्मनीतील इतर मोठ्या नद्या—उदाहरणार्थ, व्हाईन, एल्ब, ओडर, वेसर दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वहात जातात व त्यामुळे पश्चिमेकडील व्यापाराचा माल पूर्वेकडे नेण्याला या नद्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही; अल्मपासून व्हाएन्नापर्यंत अगदीं पूर्वेकडे वहात जाणारी अशी नदी कायती एक व ती डान्यूब, पण तिचा देखील दक्षिण जर्मनीपैकी थोड्याच मुलुखाला उपयोग होतो. ही स्थिति पुष्कळ वर्षांपूर्वीच संस्थानांच्या

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे—आगगाड्या व कालवे

नजरेस आली होती; आणि कालव्यापासून व्यापाराला फार उपयोग होतो हे लक्षांत घेऊन अगोदर त्यांनी बरेच कालवे बांधले होते. प्रस्तुत काळाला योग्य अशी सुधारणा मात्र या कालव्यांत हल्ली केली आहे. व्हाइन, एल्ब, एम्स, ओडर आणि व्हिश्चूला या नद्या व त्यांच्या शाखा यांचे एकमेकांशी संलग्न झालेले कालवे हे मुख्य आहेत. आतां सांगितलेल्या नद्या फार मोठ्या आहेत, त्यांचे पाणीहि पुष्कळ खोल आहे व यामुळे व्यापारी गलबते या नद्यांत चालू शकतात. अशा गलबतांना सोईस्कर जेथे पाण्याची खोली नसेल तेथे ती वाढविण्याचे उद्योग चालू आहेत. या नद्यांचे कांहीं कालवे देखील इतके रुंद आहेत की, लहान-लहान आगबोटींतून त्यांच्या पाण्यावर मालाची ने-आण करणे सोपे झाले आहे. देशांत जलमार्गाचा विस्तार फार झपाट्याने होत असल्याने दूरदूरचे प्रांत एकमेकांना जवळ आल्यासारखे झाले आहेत.

कालव्यांचा जास्त प्रसार करण्याकडे अलीकडे प्रशियन सरकारचे तर विशेष लक्ष लागले आहे. एक कालवा व्हाइन नदीपासून डार्टमंड—एम्स कालव्यापर्यंत, दुसरा तेथून वेसर नदीपर्यंत, तिसरा वेसरपासून हॅनोव्हरपर्यंत आणि चवथा बराच खोल असा बर्लिनपासून स्टेटिनपर्यंत, व यांशिवाय इतर किरकोळ कालवे काढण्याची सरकारने १९०५ च्या “कनाल लॉ” अन्वये मंजुरी मिळविली आहे. या सर्व कामाला एक कोट साठ लक्ष पौंड खर्च येईल असा अदमास आहे. दक्षिण प्रांतांत कालव्यांचे जाळे असेच पसरले व एकमेकांशी ते कालवे जोडले म्हणजे उत्तर प्रांत आणि बाल्टिक समुद्र व व्हाएन्ना आणि डॅन्यूब नदीवरील इतर शहरे यांच्यामध्ये पाण्यावरून अप्रतिहत दळणवळण सुरू होईल. व्हाइन अथवा एल्ब या दोन नद्यांवरील कोणच्याहि बंदरापेक्षां बर्लिन बंदराचा नदीवरील व्यापार फार मोठा आहे. बर्लिन राजधानी स्पी नदीच्या काठी आहे. १९०४ सालांत २४,३०० बोटींतून ४० लक्ष

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

टन माल स्त्री नदीवरून बर्लिनच्या बंदरांत उतरला, असा सरकारी रिपोर्टांत दाखला सांपडतो. त्या बंदरांतून स्त्री नदीच्या प्रवाहानें खाली जाणाऱ्या मालाचें प्रमाणहि बरेंच आहे असें सदर रिपोर्टावरून दिसतें. दोनशें फुटांपेक्षां जास्त लांब व २६ फूट रुंद व ६०० टन माल नेणाऱ्या जहाजांचा या नदीवर संचार होऊं शकतो. यावरून नद्या व कालवे यांचा व्यापारी दळणवळण वाढविण्याच्या कामांत किती उपयोग होतो याची वाचकांनां चांगली कल्पना होईल.

जर्मनीतील जलसाहाय्यानें देशांतल्या देशांत चालणाऱ्या व्यापाराचा इतिहास पाहिला तर त्याची गति आतांपर्यंत कोणच्याहि तऱ्हेनें कुंठित झाल्याचें दिसत नाही; परंतु सृष्टिनिर्मित जलमार्गांनीं संचार करण्याचा वाटेल त्याला हक्क प्राप्त होत नाही, असा प्रशियन सरकारनें अलीकडे बूट काढला आहे. त्याला अनुसरून साम्राज्यांतील सर्व नद्यांवर कर बसविणें जरूर आहे, अशी साम्राज्यान्तर्गत सर्व संस्थानांनां प्रशियानें सूचना केली आहे. ही सूचना निरनिराळ्या संस्थानांकडे योग्य मार्गांनीं आली आहे; व तिचा विचार संस्थानांनीं केलाच पाहिजे अशी जरी आजला स्थिति नाही, तरी पुढेंमागे या सूचनेचा विचार करणें त्यांनां भाग पडेल यांत शंका नाही. प्रशियांतील कृषिप्रधान प्रांतांतर्फे पार्लमेंटांत येणारे सभासद प्रथम सरकारनें कालवे बांधण्याच्या उलट होते; परंतु मागाहून मारून मुटकून ते या गोष्टीला कबूल झाले. आपल्या कबुलीची किंमत म्हणून सरकारकडून त्यांनीं असें आश्वासन घेऊन ठेवले कीं, जलमार्गांनीं होणाऱ्या व्यापाराच्या सोईकरतां म्हणून नद्या व कालवे यांजवर आम्ही कर बसवूं. प्रशियन सरकार तरी असें वचन एकदम देऊन कसें बसलें हें मोठें आश्चर्य आहे. या विषयाशीं जर्मनीतील इतर संस्थानांचा निकट संबंध तर आहेच; परंतु जर्मनीच्या शेजारला असणाऱ्या इतर राष्ट्रांचाहि तसाच संबंध आहे. यामुळे

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे—आगगाड्या व कालवे

वरील वचन देण्यापूर्वी इतर राष्ट्रांचे व संस्थानांचे काय मत आहे हे प्रशियन सरकारने अगोदर समजून घेणे अवश्य होते. परंतु तसे काहीं न करतां ते वचन तर देऊन बसले. आम्हांला दिलेल्या वचनाप्रमाणे तुम्ही कर केव्हां बसविणार अशी शेतकऱ्यांच्या तर्फेच्या सभासदांनी सारखी ओरड सुरू केली. ही ओरड लक्षांत घेऊन जर्मन संस्थाने व इतर राष्ट्रे यांजबरोबर प्रशियन सरकारने आतां पत्रव्यवहार सुरू केला आहे. त्याचा शेवटीं काय निकाल होतो हे अद्यापि ठरावयाचे आहे.

कर बसवावयास प्रशियन सरकार एकदम जें तयार झालें तें विशेष कारणाशिवाय झालें नसेल असा जर आपण तर्क केला तर तो अगदीं खोटा ठरेल असें आम्हांस वाटत नाही. जलमार्ग (नद्या) व लोहमार्ग (आगगाड्या) या दोहोंत चढाओढ सुरू झाल्याने रेल्वेचे उत्पन्न कमी होण्याची त्यांना भीति असावी, हे एक. दुसरे असें कीं, जर्मनीच्या अंतःप्रदेशांत जलमार्गांने परदेशांतील जें धान्य येतें तें येऊं नये ही इच्छा यांच्या मुळाशीं असेल. शेतकरी लोकांनीं देखील हे एक कारण वादविवादाच्या वेळीं पुढें केलें होतेंच. प्रशियाच्या “अपर हाउस” म्हणजे वरिष्ठ सभेत शेतकऱ्यांच्या वतीनें भांडणाऱ्या सभासदाने पुढें लिहिल्याप्रमाणें स्पष्ट उद्गार काढले होते:—“हे कर बसविल्यानें परदेशांतील धान्य येण्याचे बंद होईल, आणि तें तसें व्हावयास पाहिजेहि हे मी स्पष्ट शब्दांनीं बोलून दाखवितों. जकातीचे दरांत योग्य तो फरक ठेवला म्हणजे आमच्यासारख्या पूर्व प्रशियांत धान्य पिकविणाऱ्या लोकांनां व्हाइन नदीवर परदेशी धान्यवाल्या लोकांशीं चढाओढ करणे सोपें जाईल.” या सभासदाच्या म्हणण्याप्रमाणें कर बसविले म्हणजे पहिल्यानें जर कोणाचा तोटा होण्याचा संभव असेल तर तो धान्य पिकविणाऱ्यांचाच आहे हे यांच्या लक्षांत कसें येत नाही कोण जाणे ! नद्यांवर चालणाऱ्या जहाजांचे मालक नवीन कर जितका

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बसेल त्या मानानें आपलें भाडें वाढवावयास कमी करणार नाहींत. शिवाय पश्चिम जर्मनीला समुद्रकिनारा लगत असल्यामुळें परदेशी व्यापाऱ्यांना त्या भागांत धान्य आणणें अगोदरच सोपें आहे व नवीन कर द्यावा लागला तरी तो त्यांना डोईजड वाटणार नाहीं. जर्मनीच्या पूर्वे भागांतून येणाऱ्या धान्यावर व्हाईन व एल्ब या नद्यांवर जास्ती भाडें द्यावें लागलें तर तो बोजा स्वदेशी धान्यवाल्यांना असह्य झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. सारांश, नवीन कर बसविल्यानें परदेशी धान्याच्या व्यापाऱ्यांची जर्मन बाजारांतून हाकलपट्टी होईल अशी जी बऱ्याच शेतकऱ्यांची समजूत आहे ती भ्रामक आहे, असें आम्हांला वाटतें.

प्रशियन सरकारनें योजिलेले कर बसवितां येतील किंवा नाहीं, हा प्रश्न प्रथमतः साम्राज्यव्यवस्थेच्या नियमांच्या आधारेनें सोडविला पाहिजे, आणि नंतर राष्ट्राष्ट्रांत ठरलेल्या करारास अनुसरून तो कितपत साध्य आहे हे पाहिलें पाहिजे. राज्यव्यवस्थेच्या नियमांत जरूर तो फेरबदल करण्याकरतां जर्मनीतील सर्व संस्थानांची संमति प्रशियानें मिळविली पाहिजे हे तर उघडच आहे; पण त्याशिवाय फ्रान्स, हालंड, आणि आस्ट्रिया-हंगारी यांचीहि मान्यता मिळाविणें जरूर आहे. कारण, ता० १७ आक्टोबर १८६८ रोजीं “व्हाइन नॅव्हिगेशन ॲक्ट” नांवाचा जो कायदा पास झाला त्या कायद्यावर प्रशिया, बेडन, व्हेरिया आणि हेसी यांच्या तर्फें अधिकाऱ्यांच्या सहा असून त्यांच्या जोडीला फ्रान्स आणि हालंड यांच्याहि तर्फेंच्या आहेत. शिवाय ‘एल्ब नॅव्हिगेशन ॲक्ट’ नांवाचा जो कायदा आहे व ज्या कायद्याच्या आधारेनें एल्ब नदीवर वाटेल त्याला जहाजे हाकारण्याची मोकळीक आहे, त्या कायद्याला आस्ट्रियाची संमति आहे.

साम्राज्यव्यवस्थेच्या नियमांअन्वये कर बसवितां येतील किंवा नाहीं, याबद्दल कायदेपंडितांत मतभेद आहे. जर्मनीतील कांहीं संस्थानें अनु-

सरकारने अंगावर घेतलेली कामे-भागगाड्या व कालवे

कूल असली तरी बाकीचीं सर्व तशीं होतील असें आजला कांहीं चिन्ह दिसत नाही; आणि फ्रान्स, हालंड व आस्ट्रिया हे देश अनुकूल होण्याचा तर मुळींच संभव नाही. या सर्व कारणांवरून प्रशियाचा हेतु सिद्धीस जाण्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी आहेत हें उघड आहे. त्या सर्व अडचणी बाजूला सारून प्रशियन सरकार आपला हेतु साध्य करून घेईल किंवा नाही, यासंबंधानें काथ्याकूट करण्यांत आजमितीला कांहीं तात्पर्य नाही. प्रशियानें उपस्थित केलेला प्रश्न कोणच्या स्वरूपाचा आहे येवढें आपण तूर्त लक्ष्यांत घेतलें म्हणजे पुरें आहे.

शेती आणि उद्योगधंदे

देशांतल्या देशांतच महत्त्वाचे म्हणजे एक प्रकारें घरगुती असे कित्येक महत्त्वाचे विषय जर्मन राष्ट्रापुढें आहेत, त्यांतच शेती आणि उद्योगधंदे यांच्यांत कशा प्रकारचा संबंध असावा, हा विषय अतिशय विकट आहे यांत शंका नाही; आणि या दोहोंतून एक दुसऱ्याला म्हणजे शेती उद्योगधंद्यांना किंवा उद्योगधंदे शेतीला मारक होणार नाहीत, अशी व्यवस्था ठेवणें सरकारला भाग आहे; आणि हें काम घरगुती जरी असलें, तरी फार नाजूक आहे, हेंहि उघड आहे. कारण; उद्योगधंद्यांची वाढ झाली म्हणजे शेती निःसंशय खाली बसणार, तसेंच शेतीच्या संरक्षणाकरतां एकतर्फी कायदे पास करावे म्हटलें, तर त्यांपासून उद्योगधंद्यांना उतरती कळा लागणार. नुस्त्या शेतीचा किंवा नुस्त्या उद्योगधंद्यांचा एकदेशीय विचार जर कोणी करूं लागेल तर दोनहि विषयांचें सांगोपांग विवेचन होणें दुरापास्त आहे; आणि असें सर्व बाजूनीं विवेचन होणें तर फार अगत्याचें आहे. कारण, त्याशिवाय या दोहोंवर अवलंबून असणाऱ्या व राष्ट्रीय हितानहिताच्या ज्या दुसऱ्या बाबी आहेत त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होण्याचा बराच संभव आहे.

जर्मनीचा सांपत्तिक भविष्यत्काळ उज्ज्वल व्हावयाचा असेल तर तो आमच्या हातूनच होईल असें शेतीचे अभिमानी म्हणतात. उद्योगधंद्यांच्या अभिमान्यांचें म्हणणें याच्या उलट आहे. याप्रमाणें या दोघांत अहमहमिका सुरू आहे. हीं दोन पारडीं समतोल रहावीं या उद्देशानें साम्राज्यसरकारनें योजिलेले उपाय कितपत यशस्वी झाले आहेत यासंबंधानें लोकांत मतभेद असेल; तथापि शेतीची भरभराट व्हावी या हेतूनें सरकारनें उद्योग चालू ठेवणें अवश्य व शहाणपणाचें आहे या-

शेती आणि उद्योगधंदे

विषयीं मात्र कोणाचा म्हाभेद असूं शकण्णर नाही. कारण, मनुष्याच्या जीवनाला साहाय्यभूत अशी जी शेती तिची हेळसांड जर्मनींत आज-पावेतों कधीं झाली नाही; व राष्ट्राचा अभ्युदय आणि त्याचें स्थैर्य वृद्धिगत होण्याला दुसरीं अनेक कारणें आहेत; पण त्यांत शेती हें एक प्रमुख कारण आहे, असें तत्पक्षपाती लोकांनीं हल्लींच्या काळांत देखील अभिमानपूर्वक सांगितलें तरी त्याला शोभण्याजोगी प्रस्तुत शेतीची स्थिति आहे यांत वाद नाही. ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्यांत १८८१ सालीं दर दहा हजार माणसांत शेतीचा धंदा करणारी ७११ माणसें होती, तीं १९०१ सालांत ४९५ झालीं, म्हणजे शेंकडा तिसांनीं ही संख्या कमी झाली. जर्मनींत १८८२ सालीं दर दहा हजारांत अशा रीतीनें निर्वाह करणारी १७८३ माणसें होती; तीं १८९५ सालीं १५५४ झालीं, म्हणजे शेंकडा १३ या प्रमाणांत ही संख्या कमी झाली. १८९५ सालीं धंदेवार जी खानेसुमारी केली तिच्यांत असें आढळून आलें कीं, पांच कोटी वीस लक्षांच्या एकंदर लोकसंख्येपैकीं एक कोट ऐशीं लक्ष लोक शेती व बागाइतावर उदरनिर्वाह करीत होते, व यांत जंगली रानें जर विचारांत घेतलीं तरी ही संख्या आणखी पांच लक्षांनीं वाढवावीच लागेल.

अलीकडच्या कांहीं सालांत शेतीविषयीं कमी सहानुभूति दिसून येते, याचा दोष कदाचित् शेतकरीपक्षाच्या मार्थीच मारावा लागेल. आपल्या गरजा काय आहेत व त्या कोणच्या मार्गानें भागवितां येतील, यासंबंधानें लोकमत जागृत करण्याची खटपट धंदेवाले एकसारखी करीत असतात. उलट राष्ट्रीय (Imperial) व संस्थानांच्या पार्लमेंटांत असणारे शेतकऱ्यांचे सभासद पहावे तों ते प्रिन्स विस्मार्कनें घालून दिलेली राज्य-व्यवस्था अमलांत आणावी असा आग्रह धरून बसतात. प्रिन्स विस्मार्कच्या अमदानींत उद्योगयुगाला आरंभ झाला नव्हता. यामुळें शेतीचीच

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

जितकी भरभराट होईल तितकी करावी असें त्यांचें मत होतें. गेल्या तीस वर्षांत अदृष्टपूर्व अशी सांपत्तिक सुधारणा झाली, या गोष्टीचें महत्त्व या सभासदांच्या चांगले ध्यानांत येत नाहीं, आणि म्हणून हल्लींच्या काळांत देखील जुन्याला चिकटून राहण्याचा त्यांचा आग्रह अज्ञानमूलक आहे यांत शंका नाहीं.

जर्मनींत हल्लीं जी परिस्थिति दिसून येते तिचें विशिष्ट लक्षण काय आहे व तें कोणत्या गोष्टींवर अवलंबून आहे, याचें योग्य आकलन झाल्याशिवाय एकमेकांशीं प्रतिस्पर्धा करणाऱ्या या दोन पक्षांच्या भांडणांचा यथान्याय निकाल आपल्याला लावतां येणार नाहीं, म्हणून आपण जरा त्या विषयाकडे वळूं.

शेतकीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकांची संख्या दिवसानुदिवस कमी होत चालली आहे व हा क्रम गेलीं बरींच वर्षे सुरू आहे. अशा स्थितींत शेतीची सुधारणा करण्याचा सर्व संस्थानांचा जो प्रयत्न चालू आहे तो आसन्नमरण झालेल्या माणसाला औषधोपचार करण्यासारखा वेडगळपणाचा आहे अशी बऱ्याच लोकांची कल्पना आहे; परंतु ती अगदी चुकीची आहे. कारण, जर्मनीतील शेतीची स्थिति इतकी निकृष्ट खाचित झालेली नाहीं. आमचा धंदा बुडाला, आमच्या जीवितावर देखील गदा आली आहे, असा ओरडा मोठे मोठे जमीनदार वरचेवर करीत असतात. या त्यांच्या ओरडींत सत्यापेक्षां कांगावखोरपणाच जास्त दिसून येतो. कारण, उत्तर व पूर्व जर्मनींत धान्य पिकविणाऱ्या मोठ्या प्रांतांत देखील सुधारलेली शेती करून जास्त पैका कमावण्याचें मोठमोठ्या जमीनदारांनीं जर मनांत आणलें तर तसें करण्याला त्यांनां अजून पुष्कळ वाव आहे. लहान प्रमाणावर शेती करणारे जे लोक आहेत ते तर सर्व देशभर सुस्थितींत आहेतच.

शेतकरीवर्गाच्या कच्छपीं कांहीं माणसें अशीं आहेत कीं, त्यांचें

शेती आणि उद्योगधंदे

शेतीवर निर्व्याज प्रेम आहे. शेतकरीवर्गाच्या हितानहिताशी किंवा त्यांनी आपल्या नजरेसमोर ठेवलेल्या ध्येयाशी यांचा कांहीं संबंध आहे म्हणावे तर तसेहि नाही. परंतु ही मंडळी आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या भरांत असे प्रतिपादन करतात की, शहरांत लोकवस्ती अतिशय दाट असल्याने शहरवासी लोकांच्या शक्तीचा न्हास होतो, त्यांचे मन नेहमी ज्वराच्या रोग्याप्रमाणे अस्वस्थ असते. खेडेगांवाच्या मोकळ्या हवेत राहणाऱ्या लोकांची स्थिति याच्या अगदी उलट असल्याने राष्ट्राचे सामर्थ्य शहरवासी लोकांपेक्षा या लोकांवरच अधिक अवलंबून असते. या लोकांची गोष्ट बाजूला राहो; सर्वसाधारणपणे जर्मन लोकांच्या स्वभावाचे जरी आपण परीक्षण केले, तरी त्यांच्या अंगांत देखील एक प्रकारचा गांवराणीपणा बराच मुरलेला आहे, असे आपल्याला दिसून येते. या स्वभावाला अनुसरून नाटकें, काव्ये, कादंबऱ्या यांत शेतकरी व शेतांतील त्यांचा जीवनक्रम यांचे स्तुतिस्तोत्र ह्या तत्त्वज्ञानी कवींनी गाइलेले आपणांस अनेक स्थळी व वेळी पहावयास सांपडते. शेतांत व मळ्यांत राहिल्याने सृष्टिसुखे मनुष्याला यथेच्छ अनुभवावयास सांपडतात, यामुळे असा माणूस शरीराने राकट, प्रकृतीने निकोप, व्यवहारांत सच्चा, राष्ट्रहिताला तत्पर, नीतिमत्त श्रेष्ठ आणि घर्मावर श्रद्धा ठेवणारा असा असतो, अशा तऱ्हेची वर्णने करणारे कवि व ग्रंथकार जर्मनीत आपल्याला किती तरी सांपडतील.

ज्या लोकांच्या मनाची भावना वर वर्णन केल्याप्रमाणे आहे त्यांच्याशी वाद घालण्याची कोणाची इच्छा नाही; किंवा त्यांचे विचार व त्या विचारानुरूप त्यांच्या हातून होणारी कृति यांवरहि टीका करण्याचे कोणाला प्रयोजन नाही. प्रकृत स्थळी उलट बाजूने इतका इषारा दिला असतां पुरे होईल की, शहरांत राहणारे लोक, हे ग्रंथकार वर्णन करतात त्याप्रमाणे, हीन दशेप्रत पोचले नाहीत, किंवा कित्येक

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

समाजसुधारक, कांहीं आधार नसतां, केवळ कळकळ दाखविण्याच्या बुद्धीनें, ओरडा करतात त्याप्रमाणें, शहरवासी लोकांची सामाजिक अवनतिहि अजूनपर्यंत जर्मनींत झालेली नाही. प्रोफेसर सेरिंग हा शेतीचा मोठा अभिमानी; त्यानें एक असा सिद्धान्त कांहीं वर्षांपूर्वी ठोकून दिला होता कीं, सैन्याच्या भरतीला शेतीच्या भागांतून, तेथील लोकसंख्येच्या मानानें, जितके लोक मिळतात त्याच्या तिसऱ्या हिशानें देखील उद्योगधंद्यांत पुढें सरसावलेल्या शहरांतून मिळत नाहीत. हा सिद्धान्त खरा कां खोटा याची अनेक वर्षेपावेतो कोणी चवकशीच केली नाही, तो खरा आहे असेंच धरून सर्व लोक चालले होते. सरतेशेवटी १८९५ सालीं बव्हेरियन सरकारनें निरनिराळ्या ठिकाणीं गोळा केलेल्या आंकड्यांच्या आधारेनें प्रोफेसर मजकूर याचें वरील मत वस्तुस्थितीला कसें सोडून आहे हें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें व तेव्हांपासून या मताचा फोलपणा सर्वांच्या निदर्शनास आला.

शेतकरी लोक लष्करी कामांत कदाचित् प्रवीण होत नसतील; तथापि ही गोष्ट वाजूला ठेवून, शेतीची स्थिति सुधारण्यासाठीं आणि विशेषेकरून स्वतंत्र बाण्यानें राहणाऱ्या लाखों शेतकऱ्यांचें संरक्षण करून अल्प प्रमाणावर शेतकी करण्याकडे त्यांचें मन वळविण्यासाठीं, सरकारनें मनापासून यत्न करणें विहित आहे व तसें करण्याला सबळ कारणेहि अनेक आहेत. शेतीची सुधारणा करावयाची म्हणजे शहरांत कारखान्यांवर काम करण्याकरितां गेलेल्या ज्या लोकांनां पुरता धंदा मिळत नाही, किंवा ज्यांनां शहरच्या वस्तींत रहावयास सोईचीं घरे मिळत नाहीत, अशा भणंग लोकांनां जमिनींत काम करावयाला लावावयाचें, असा अर्थ नाही. तर, जे लोक खेडेगांवांतील वस्ती सोडून नुक्तेच गेले आहेत, व ज्यांना शहरांतील ऐषआरामाची व चैनीची अजून चटक लागली नाही, अशा लोकांनीं आपापल्या गांवां परत जाऊन जमिनींत

शेती आणि उद्योगधंदे

मेहनत करावी, अशाबद्दल त्यांचें मन वळविणें आणि याप्रमाणें ते पुनः जमिनींत मेहनत करूं लागले म्हणजे तेथेंच त्यांचें मन रिश्लेल, अशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत आणणें, यांतच शेतीच्या सुधारणेचें बीज आहे. त्याचप्रमाणें जमीन वाहण्याची व जमिनींत लागवड करण्याची हल्लींची जी पद्धति आहे तिच्यांत पुष्कळच सुधारणा केली पाहिजे. त्याशिवाय शेतीपासून राष्ट्रांतील लोकांचा उपयोग होण्याचा संभव नाही. ही सुधारणा कांहीं कालानें झाली तरी चालेल; पण आजला मुख्य अडचण जी पदोपदीं नडते ती ही कीं, शेतांत काम करावयाला हुषार माणसें मिळत नाहीत. ही अडचण दूर करण्याचा प्रयत्न प्रथम झाला पाहिजे. कारण, असें पहा कीं, प्रत्येक उन्हाळ्यांत (Summer) सुगांचे दिवस आले म्हणजे धान्य मळण्याकरतां पूर्वसरहद्दीवरील लाखों परदेशी माणसें जर्मनींत येतात व रोजगार मिळवितात. परंतु खुद्द देशांतील माणसें पहावीं तर तीं शेतीचा मुख्य सोडून ज्या प्रांतांत उद्योगधंदे चालू असतील व जिकडे आपली सोय होऊन अधिक फायदा होण्याचा संभव असेल तिकडे आपलीं घरेंदारें सोडून बेलाशक चालते होतात. या त्यांच्या कृतीनें शेतीचें किती नुकसान होतें याची कल्पना करतां येण्याजोगी आहे.

१८८३ पासून १९०० अखेर शेतकीखात्यामार्फत जे आंकडे प्रसिद्ध झाले आहेत ते पाहिले असतां, वरील प्रकारचें नुकसान सोसून देखील, जिराईत व बागाईत जमिनी, द्राक्षाचे व भाजीपाल्याचे मळे, चराऊ रानें व जंगलें, यांचें उत्पन्न, अल्प प्रमाणानें कां होईना, पण वाढतें आहे असें दिसून येतें; व त्यावरून देशांतल्या देशांतच लोकांचा शेतीपासून निरनिराळ्या स्वरूपाचा किती फायदा होतो हें स्पष्टपणें नजरेस येतें.

देशांत उत्पन्न होणाऱ्या धान्यापासून जर्मनींत अन्नाचा जितका पुर-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वठा व्हावा तितका होत नाही. लोकसंख्या दिवसानुदिवस वाढत्या प्रमाणावर आहे, व लोकांची रहाणीहि पूर्वीपेक्षा अधिक चांगली झाली आहे. यामुळे उत्तम जातीचा परदेशांतील गहू अलीकडे देशांत जास्त येऊं लागला आहे. गेल्या आठदहा वर्षांत तर ही आयात फारच वाढली. तरी पण गोरगरीवांचा निर्वाह ज्या धान्यांवर होतो त्या धान्यांची पैदास अलीकडे जास्त होऊं लागली आहे. गोरगरीवांचे जर्मनीतील मुख्य धान्य म्हणजे 'राय' (Rye) नांवाचे धान्य व हलक्या प्रतीचा गहू हे होय, व त्यांचा पुरवठा मुबलक होतो. धान्याची वाढ ज्या मानाने होऊं लागली त्या मानाने चराऊ रानांचा उपयोग शेतीच्या कामाकडे अधिकाधिक होऊं लागला. ज्या मालकाच्या पुष्कळ जमिनी आहेत तो नवीन शास्त्रीय पद्धतीने जमीन पिकवितो; परंतु या बाबतींत त्याला अजून कितीतरी नवीन नवीन गोष्टी शिकावयाच्या आहेत. शेतकामांत तयार असणाऱ्या मजुरांची टंचाई वाढत चालल्याने हातांनी करण्याची कामे यंत्रांच्या साहाय्याने वग्याच ठिकाणी होऊं लागली आहेत. वाफेच्या जोरावर चालणारे दोनदोन इंजिनांचे नांगर पुष्कळ शेतकऱ्यांनी घेतले आहेत. या नांगरांच्या साहाय्याने रोज साडे बारा एकर जमीन नांगरतां येते. पोटॅश नांवाच्या द्रव्याचाहि खत तयार करण्याच्या कामांत पुष्कळ उपयोग होऊं लागला आहे. या सर्व कारणांमुळे वर सांगितल्याप्रमाणे शेतीचे उत्पन्न अल्पांशाने हल्ली वाढतच आहे.

शेतीच्या प्रगतीचे वर्णन एवढ्यानेच पुरे होत नाही. द्राक्षाच्या व इतर फळांच्या बागा, बीर दारू ज्या फुलांपासून गाळतात त्या फुलांचे 'हॉप' (Hop) नांवाचे वेळ, बटाटे व इतर धान्यांपासून दारू गाळण्याचे कारखाने आणि 'बीट' नांवाच्या मुळ्यांची साखर करण्याचे कारखाने यांकडे पाहिले तरी त्यांचे उत्पन्न देखील वाढत्या प्रमाणावर

शेती आणि उद्योगधंदे

आहे असेंच आपणांस दिसून येईल यांत शंका नाही.

आतांपर्यंत केलेल्या वर्णनावरून शेतकऱ्यांचे उद्योग किती बहुविध आहेत व त्या उद्योगांची मजल कोठपर्यंत गेली आहे हे ध्यानांत येते; आणि त्याबरोबरच संरक्षक जकाती हल्ली ज्या आहेत त्या तशाच चालू ठेवाव्या असें जें या लोकांचें मागणें आहे तें काय हेतूकरतां आहे याचेंहि दिग्दर्शन होतें.

तथापि, आयात मालावरील जकार्तीचें धोरण ठरवितांना, एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या तीस वर्षांतच काय तो शेतीच्या उत्पन्नाचा विशेष विचार होऊं लागला. १८५० सालापर्यंत व पुढें काहीं काळ शेतीची इतकी भरभराट होती कीं, शेतकऱ्यांच्या हिताकरतां संरक्षक जकाती जरी ठेवल्या होत्या तरी त्या नांवालाच होत्या. या जकार्तीची देखील अवश्यकता नाही असें १८६५ सालीं दिसून आलें, आणि त्याबरोबर त्या माफ करण्यांत आल्या. आपल्या देशांत आपल्याला कोणी प्रतिस्पर्धी नसावा हा विचार धान्य पिकविणाऱ्या लोकांच्या मनांत त्या वेळेला मुळीं देखील येत नव्हता. कारण, जरूर वाटेल तेव्हां परठिकाणीं आपला माल नेऊन तो योग्य किंमतीला त्यांना विकतां येत असे. देशांत पीक चांगलें आलें नसलें तरी देखील गहू व राय धान्य खंडोगणती इंग्लंडांत रवाना होत असे. अवर्षणाच्या काळांत जर्मनीतिल लोकांना हीं धान्ये घेणें परवडत नसल्यानें ते आपला उदरनिर्वाह मक्यावर करीत. यामुळें देशांत पडून राहिलेलें धान्य इंग्लंडांत जास्त किंमतीला विकण्याची सवड होई; असो.

आतां यावर असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो कीं, फ्रान्सबरोबर केलेल्या युद्धाचा शेवट झाल्यावर उद्योगधंद्यांना जशी वैभवाची भरती आली तशी ती शेतीला आली नाही किंवा काय ? याचें उत्तर हें कीं, “ होय; काहीं काळपावेतों अशी भरती आली होती.” पण ती कोठ-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वर टिकली ? तर धान्याच्या किंमती चढाच्या होत्या तोंपर्यंत. या किंमती काहीं फार वेळ टिकल्या नाहीत. पण तेवढ्या अल्पकाळांतच भारी किंमतीला जमिनी विकून आपल्या हातांत भांडवल वाढवावें अशी प्रवृत्ति लोकांत दिसू लागली. धान्याचे भाव असेच कायम राहतील या सम-जुतीवर गिऱ्हाइकांचीहि कमतरता नव्हती. कित्येकांनीं लोकांचे पैसे उसने काढून भराभर जमिनी विकत घेतल्या. पुढें लवकरच जमिनीच्या किंमती हळूहळू उतरूं लागल्या; शेवटीं त्या इतक्या उतरल्या कीं, आपण काढलेलें कर्ज आतां कसें फेडावें अशा विवंचनेत काहीं लोक पडले; व ज्यांनीं पुष्क-ळशा जमिनी घेतल्या होत्या, त्या जमिनींचें उद्योगधंद्यांच्या मान्यापुढें काय करावें, अशी कित्येकांनां काळजी पडली ! त्यांतल्या त्यांत एक नवीन विघ्न उपस्थित झालें तें हें कीं, शेतकाम करणारे मजूर जास्त पगार मागूं लागले. कारण, जो तो कामकरी शेतीचा मुख्य सोडून शह-रांतील कारखान्यांकडे धाव घेत सुटला. शिवाय नवीन परिस्थितीमुळें त्यांनां पोटालाहि जास्त पैसे लागूं लागले व जे कोणी शेतांत मजूरी करण्याकरतां आपल्या जन्मभूमीला धरून राहिले, त्यांच्यांत एक प्रकारचा असंतुष्टपणा माजून राहिला. धान्य पिकाविणारांचें नष्टचर्य एवढ्यानेच संपलें नाहीं. इतके दिवस रशियांतून माल येत होता तो आतां अमेरिका व अरजेंटिनांतून येऊं लागला, व तो देखील इतका कीं, मुख्य धान्य जें ' राय ' त्याची किंमतहि फारच कमी येऊं लागली. आणि त्या सर्वांचा अर्थातच असा परिणाम झाला कीं, जमिनींत राय पिकाविण्यापासून कोणालाहि फायदा होईनासा झाला. तेव्हां १८७५ च्या सुमाराला संरक्षक जकातीबद्दल ओरड सुरू झाली. प्रिन्स विस्मार्कनें प्रथम तिकडे दुर्लक्ष्य केलें. शेवटीं १८७९ सालीं लोकांच्या ओरडीपुढें त्याला मान वांकवावी लागली आणि त्यानें गहू व राय या धान्यावर एक हंडेड्वेटाला ६ पेन्स याप्रमाणें संरक्षक जकात बसविली.

शेती आणि उद्योगधंदे

हा वेळपावेतों देशांत उत्पन्न झालेल्या धान्यावर जर्मन लोकांचें पोट भागत होतें इतकेंच नाही, तर देशांतील मागणी भागवून परदेशांत धान्य रवाना करण्याइतकी कूस शेतकऱ्यांजवळ रहात होती. परंतु हें पारडें लवकरच फिरलें. सत्तर सालाच्या आरंभाला उद्योगधंद्यांनां सुरुवात होऊन लवकरच त्यांनां परिणत स्वरूप प्राप्त झालें व सर्व राष्ट्रभर त्यांचें जाळें पसरलें. उद्योगधंद्यांच्या वाढीबरोबर शहरांतील कामकरी लोकांची संख्या बेसुमार वाढली, या लोकांनां जास्ती धान्य लागूं लागलें व आपली गरज भागवून घेण्यापुरते पैसेहि त्यांच्या खिशांत खुळखुळूं लागले. शेतीच्या मुलखांतून जो तो शहराकडे धांव घेऊं लागला, व त्यामुळें शेतांतील मजुरीचा भाव ज्या प्रांतांत मूळापासून हलका होता तेथेंहि तो वाढूं लागला.

सत्तर सालापावेतों, जर्मन लोक युनायटेड स्टेट्स, ब्रेझिल, आस्ट्रेलिया व दक्षिणआफ्रिका वगैरे मुलखांत, स्वदेशांत काम न मिळाल्यामुळें, पोटाकरतां जात होते. परंतु त्या सालानंतर आपला देश सोडून परदेशांत जाण्याची अवश्यकता त्यांनां वाटेनाशी झाली. निरनिराळ्या खाणी, कारखाने, कलागृहे यांमधून वाटेल तिकके मजूर खपूं लागले. पण एवढ्यानें मालकांची तृप्ति होईना. “आणखी मजूर असले तर पाहिजेत” अशी त्यांची हकाटी सुरू होतीच. नव्वद सालाच्या आरंभाला तर इतकी स्थिति येऊन पोचली कीं, आपला देश सोडून परदेशांत जाण्याचें कोणाच्याहि मनांत फारसें येईनासें झालें. कांहीं माणसें जात येत होती; पण त्यांची संख्या दिवसानुदिवस खालावत जाऊन आजला ती फारच अल्प प्रमाणांत आहे.

इतकें होऊन देखील, पंचवीस-पंचवीस कशाला-वीस वर्षांपूर्वीपावेतों शेती व उद्योगधंदे यांच्यांत पुढें होणाऱ्या विरोधाचें एकहि चिन्ह दिसत नव्हतें. मार्गे सांगितलेली लहानशी जकात बसविण्यापासून धान्या-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

च्या किंमतीत फारसा फरक पडला नाही. कारखान्याच्या मालकांना पूर्वीप्रमाणेच वाटेल तितके मजूर मिळत होते. त्यांना मजूरी जास्ती द्यावी लागत असे हे खरे; परंतु इल्लीं जी मजूरी द्यावी लागते त्या मानाने ती किती तरी कमी होती. देशांतील राज्यकारभाराचे धोरण ज्या तत्वावर चालले होते त्यांतहि कांहीं फरक झाला नव्हता. कारण, या तत्वांपैकी मुख्य तत्त्व म्हणजे हे कीं, जर्मनीचा जो मुख्य उद्योग धान्य पिकाविषयाचा, तो पूर्वीच्या काळापासून जसा अबाधितपणाने चालत आला आहे तसा तो पुढे नेहमी चालू राहिला पाहिजे, व तसाच चालू राहून जमीनीचे मालक आणि शेतकरी सुसंपन्न होतील अशी व्यवस्था राहिली पाहिजे. मंत्री आणि पार्लमेंट हेच आपले आद्य-कर्तव्य असे समजत असत. १८९५ सालीं घंदेवारीनें जी खानेसुमारी झाली तिच्यावरून असें दिसून आले कीं, १८८२ सालीं शेतीवर काम-धंदा मिळून जितक्या लोकांचा चरितार्थ चालत होता, तितक्या लोकांचा ९५ सालीं चालेनासा झाला. तथापि हा उणेपणा विशेष लक्ष्यांत येण्याजोगा नव्हता; उलट या मुदतीत मेंढपाळांचा धंदा बराच जोरावला होता व यावरून असें अनुमान काढण्यांत आले कीं, राष्ट्रांतील अंतर्व्यवस्थेचा मूळ पाया जी शेती तिच्या सुस्थितीला कोणच्याहि प्रकारें धक्का लागलेला नाही. तथापि उद्योगधंद्यांनां आलेली भरती खूप जोरांत होती, व तिचा मारा शेतीवर दोन बाजूंनीं होऊं लागला. शहरांतील कारखानदारांच्या चढाओढीमुळे मजुरांचा तुटवडा पडून धान्य उत्पन्न करण्याचा खर्च वाढूं लागला, हा एका बाजूचा मारा झाला; व दुसऱ्या बाजूचा मारा असा कीं, धान्याच्या किंमती एकदां ज्या घसरल्या त्या अधिकाधिकच घसरत चालल्या. उदाहरणार्थ, १८८० ते १८८९ या दरम्यानच्या काळांतील गहू व 'राय' यांच्या किंमती जर आपण पाहिल्या तर त्या फारच कमी झाल्याचें आपल्याला दिसून येईल.

शेती आणि उद्योगधंदे

शेतकऱ्यांचे दैवदुर्विलसित एवढ्यावरच थांबलें नाहीं. जर्मन कारखान्यांत तयार झालेला माल फार जारीनें परदेशांत रवाना होऊं लागला. या मालाच्या मोवदल्याकरतां परदेशचें धान्य जर्मनींत पुष्कळसें येऊं लागलें. याचें तात्पर्य हें कीं, कारखान्याच्या भरभराटीबरोबर मजुरांची संख्या वाढल्यानें शहरांत धान्याला जी जास्ती मागणी होऊं लागली, ती परभारेंच भागूं लागली. शेतीचा अभिमानी प्रिन्स बिस्मार्क जाऊन त्याच्या जागीं कौंट व्हॉन कॅप्रिव्ही नांवाचा मंत्री अधिकारारूढ झाला. त्यानें कायद्यांचें धोरण एकदम बदलून टाकलें, व यामुळें शेतकऱ्यांचीं डोकीं फुटण्याचाच प्रसंग येऊन गुदरला. शेतकरीवर्ग सुस्थितींत असला म्हणजे राष्ट्राला आपोआप सुस्थिति प्राप्त होते, असा प्रिन्स बिस्मार्क याचा दृढ समज होता आणि त्या समजाला अनुसरून तो देशांतील कायदेकानू करीत असे. काउंट व्हॉन कॅप्रिव्ही चॅन्सेलरच्या जागेवर आल्याबरोबर हा सगळा रंग पालटला. जर्मनी हा देश कृषिप्रधान आहे असें गृहीत धरून केवळ शेतीच्या कल्याणाचे कायदे करणें चुकीचें आहे; संपत्त्युत्पादनाचे नवेनवे मार्ग अस्तित्वांत येत आहेत, शेतीचा पारिपोष करणें हें जितकें अगत्याचें आहे तितकेंच या नवीन मार्गांच्या आड जीं विघ्नें येत असतील तीं दूर करणेंहि अगत्याचें आहे, असा या मुत्सद्दयाचा अभिप्राय पडला. या अभिप्रायानुरूप कायदेकानूंचें स्वरूप जेव्हां पालटूं लागलें, तेव्हां उद्योगधंदे आणि शेतां या उभयतांत तीव्र विरोध उत्पन्न झाला व तो सर्वांच्या नजरेस येऊं लागला.

शेतीच्या सुधारणेकरतां संरक्षक जकाती कशा रीतीनें बसवाव्या लागल्या, याचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकांत देण्याचें आम्हांला प्रयोजन दिसत नाहीं. त्याचप्रमाणें जकातीच्या वावतांत जे अनेक भानगडीचे व वादग्रस्त प्रश्न आहेत, त्यांतहि शिरण्याची आपल्याला आवश्यकता नाहीं. कारण, सांपत्तिकदृष्ट्या जर्मन राष्ट्र हल्लीं संक्रमणावस्थेंत कसे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहे याचाच काय तो स्थूल दृष्टीने विचार करावयाचा आहे. तथापि या विषयासंबंधानेच दोन प्रश्न असे आहेत की, त्यांचे उत्तर देण्याचा थोडासा तरी प्रयत्न करणे अवश्य आहे. हे प्रश्न दिसावयाला मात्र भिन्न आहेत; पण वस्तुतः त्यांचे स्वरूप एकच आहे. ते प्रश्न असेः—(१) जर्मन लोकांना पुरेल इतके धान्य जर्मनीत पिकवितां येईल किंवा नाही, (२) आणि हा हेतु हल्लीं अमलांत असणाऱ्या कायद्यांनीं कितपत साध्य होतो ? जर्मनीतील शेती अलीकडे नवीन पद्धतीनें जरी सुधारूं लागली आहे, तरी लोकसंख्या वाढल्यानें व लोकांची रहाणी जरा वरच्या दर्जाची झाल्यानें, लोकांनां जें धान्य जितकें पाहिजे आहे तें धान्य तितकें कांहीं त्यांनां मिळत नाही, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तेव्हां ही स्थिति कशी सुधारतां येईल हा जर्मन राष्ट्रापुढें सध्यां महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचा विचार करणाऱ्या लोकांत 'नाना मतांचा गलबला' चालू आहे; परंतु या भानगडीत वाचकांनां पाडण्याचा आमचा इरादा नाही. फक्त त्यांच्या म्हणण्याचा निष्कर्ष काय निघतो तोच येथें द्यावयाचा आमचा हेतु आहे.

शेतीची भरभराट होऊन ती टिकेल कशी, या विषयाला जर्मनीच्या घरगुती राजकारणांत बराच काळपावेतों अग्रस्थान दिलें पाहिजे, ही गोष्ट गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. हा हेतु साध्य करण्याचे उत्तम उपाय कोणचे, या कामांत सरकारची मदत कोठपर्यंत व कशी घेतली पाहिजे, यासंबंधानें लोकांत बराच मतभेद आहे, व त्यांत एक-वाक्यता होणेहि बरेच मुष्किलीचें आहे. शेतीचे अभिमानी लोक म्हणतात, जर्मनीतील धान्याचा बाजार जर्मनांच्याच ताब्यांत राहिल अशी सरकारनें व्यवस्था करावी; रॅडिकल पक्षाचे लोक म्हणतात, सर्व जमिनीचे तुकडे पाडून लहानलहान शेते जितकीं करतां येतील तितकीं सरकारनें करावी. मतभेदाचा हा एक नमुना आम्हीं दाखविला. परंतु हीं व अशाच तऱ्हेचीं

शेती आणि उद्योगधंदे

इतर मते विशेषशी लक्ष्यांत न घेतली तरी चालेल. कारण, शेतीच्या धंद्याचा मनुष्याच्या जीवनाशी निकट संबंध असल्याने त्या धंद्याकडे सरकारने नीट लक्ष्य पुरविले पाहिजे; वाटेल त्याने तो धंदा करावा किंवा करू नये, आम्ही त्याच्या आड येणार नाही, अशी पूर्वीप्रमाणे उदासीन वृत्ति स्वीकारून चालावयाचे नाही, या मुख्य तत्त्वाबद्दल मात्र कोणाचा वाद नाही. वाद काय तो वर सांगितल्याप्रमाणे उपाययोजनेबद्दलचा आहे. केवळ राजकीयदृष्ट्या विचार केला तर असे म्हणणे भाग आहे की, परदेशच्या धान्यावर जर्मनीने अवलंबून राहणे फार धोक्याचे आहे, ही गोष्ट प्रत्येक जबाबदार मुत्सद्द्याने ध्यानांत घेतली पाहिजे. ग्रेटब्रिटनच्या संयुक्त राज्यांत शेतीचा न्हास होऊं दिला ही फार खेदाची गोष्ट आहे; तथापि समुद्रावरील व्यापाराचे मार्ग खुले ठेवण्याचे सामर्थ्य आपल्या बलिष्ठ आरमाराच्या जीवावर त्या राज्यांत असल्याने, तेथील लोकांना धान्याचा पुरवठा मुबलक होतो. जर्मनीच्या अंगांत अशा प्रकारचे सामर्थ्य नाही, आणि म्हणून धान्याची अंबारे, म्हणजे उत्तर आणि पूर्वेकडील धान्य पिकाविणाऱ्या जमिनी, उत्तम प्रकारच्या सुपीक होतील इकडे देशकल्याणाच्या बाजूने सरकारने विशेष लक्ष्य पुरविले पाहिजे हे निर्विवाद आहे. ही गोष्ट कट्ट्या संरक्षणवाल्यांना जितकी मान्य आहे, तितकीच कौंट व्हॉन कॅप्रिन्हीला देखील मान्य आहे. हा मुत्सद्दी उद्योगधंद्यांचा पूर्ण अभिमानी असून उद्योगधंदे हेच राष्ट्राचे मुख्य जीवन, असे त्याचे ठाम मत होते; तरी पण मजुरांना धान्य स्वस्त मिळाले पाहिजे हे म्हणणे त्याला कबूल होते, आणि त्यामुळेच त्याचे वरीलप्रमाणे मत झाले हे उघड आहे. १८९१ साली राहश्टागमध्ये त्याने एकदां पुढे लिहिल्याप्रमाणे बोलून दाखविले. “.....दुसऱ्या राष्ट्रांबरोबर युद्ध करण्याचा प्रसंग जर्मनीवर आला तर त्या वेळेस धान्याकरता लोकांच्या तोंडाकडे पाहण्याचा प्रसंग न यावा म्हणून स्वदेशांत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तील शेती जितकी सुधारतां येईल तितकी सुधारणें जरूर आहे. भाविष्य-त्काळीं होणाऱ्या युद्धांत सैन्याला व इतर लोकांनां पुरेल इतकें धान्य देशांत पिकतें किंवा नाही, या गोष्टीवर युद्धांतल जयापजय अवलंबून राहिल, अशी माझी पक्की खात्री झाली आहे....”

प्रस्तुत विषयाच्या या बाजूवरच संरक्षणवाल्यांचा विशेष रोख आहे. ते असें प्रदिपादन करतात कीं, उद्योगधंद्यांच्या वाढीबरोबर देशांतल धान्याचा संग्रहहि वाढला पाहिजे. धान्याकरतां परावलंबी होणें घातुक आहे. एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाणाऱ्या मालाचा मोबदला पैशांत न मिळतां मालाच्या रूपानेंच मिळतो, आणि जर्मनीसारख्या देशांत हा मोबदला विशेषेंकरून कच्चा माल आणि धान्य या रूपानेंच यावा हें अपरिहार्य आहे. अशा पद्धतीनें जर्मनीच्या मालाचा क्रयविक्रय जोंपर्यंत चालू आहे, जोंपर्यंत समुद्रावरील मार्ग सर्व राष्ट्रांनां व्यापाराकरतां खुले आहेत, —सारांश, जोंपर्यंत लढाईचा प्रसंग आलेला नाही,—तोंपर्यंत जर्मनीचें गाडें सुरळीत चालेल; अन्य प्रसंगां चालणार नाहीं. संरक्षणवाल्यांची या विचाराच्या पुढची पायरी अशी आहे कीं, देशी कारखानदारांनां देशी बाजारांत प्रतिस्पर्धी येतां कामा नये; त्याबरोबरच देशांत धान्याचा इतका पुरवठा झाला पाहिजे कीं, परदेशांतून धान्य येण्याऐवजीं त्या देशांत आपलें धान्य पाठविण्याची जर्मनींत पात्रता आली पाहिजे; व राष्ट्रांमधील मोबदल्याकरतां जेवढा माल परदेशांत पाठवावा लागेल तेवढाच पाठवावा, जास्ती मुळींच पाठवूं नये. संरक्षणवाल्यांचें हें म्हणणें व्यवहारदृष्ट्या निरुपयोगी आहे इतकेंच नाहीं, तर तें शेतकऱ्यांनां सुद्धां कबूल नाहीं. स्वतःच्या संरक्षणाकरतां परदेशी धान्यावर जकात असावी इतकी गोष्ट त्यांनां कबूल आहे; परंतु परदेशांत धान्य पाठवून तेथें चांगली किंमत येत असली तरी तें तेथें विकूं नये अशी आडकाठी काय म्हणून असावी, असें ते साहजिक म्हणतील.

शेती आणि उद्योगधंदे

हल्लींचा इम्पीरियल चॅन्सेलर व्हॉन ब्यूलो याला हें म्हणणें पसंत आहे. त्यानें १९०६ सालापासून परदेशांतून येणाऱ्या धान्यावर जास्त संरक्षक जकात बसविली; एरवीं परदेशांत धान्य पाठविण्याच्या बाबतींत त्यानें कोणचीहि आडकाठी ठेविली नाहीं. शेतीच्या जोपासनेकरतां त्यानें जशा संरक्षक जकाती बसविल्या, तशाच उद्योगधंद्यांवर संरक्षक जकाती त्यानें कायम ठेवल्या आहेत; व याप्रमाणें दोघांचेंहि हित साधण्याकडे त्यानें आपली नजर ठेवली आहे. आणि पुष्कळ अंशानें हेंच करणें योग्य आहे. कारण, उद्योगधंद्यांचें जर संरक्षण करावयाचें तर शेतीचेंहि तसेंच केलें पाहिजे, उद्योगधंद्यांचें करावयाचें नसलें तर शेतीचेंहि करतां कामा नये, याप्रमाणें या दोन गोष्टी अन्योन्यावलंबी असावयाच्या, हें उघड आहे. धान्याची किंमत संरक्षक जकातीसारख्या कृत्रिम उपायांनीं वाढविली म्हणजे धान्य विकत घेणाऱ्या लोकांवर किंमतीच्या रूपानें बोजा वाढतो व हा बोजा शेवटीं कारखानदारांवर पडतो. कारण, त्यांनां मजूरी जास्त द्यावी लागते. आतां कांहीं उद्योगधंदे असे आहेत कीं, धान्यावरील संरक्षक जकाती उठवून परदेशांतील धान्य जरी वाटेल तितकें जर्मनींत येऊं दिलें तरी, त्यांच्याकरतां संरक्षक जकातीची अवश्यकता भासणार नाहीं. पण हें व्हावें कसें? हल्लींच्या परिस्थितींत तरी धान्याला अनियंत्रित व्यापाराचें तत्त्व लावणें बरेंच धाडसाचें आहे, असें सर्वांच्या मतानें ठरलें आहे; आणि म्हणून त्या दिशेनें उद्योग करण्याचें कोणाच्याहि मनांत येण्याचा संभव नाहीं. याचबरोबर उद्योगधंदेवाल्यांची शेतकऱ्यांविरुद्ध नेहमींची तक्रार ही आहे कीं, “कांहीं तुला, कांहीं मला” या तत्त्वावर वागण्यास जमीनदार लोक केव्हांहि तयार नसतात. सरकार जे कायदेकानू करील ते प्रथम आपल्या फायद्याचें जितके असतील तितके चांगले, म्हणजे अगोदर आपल्या पोळीवर तूप घेऊन शिळक राहिलें तर तें दुसऱ्यांनीं घ्यावें, अशी त्यांची सदोदित

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

खटपट चालू आहे. 'अॅग्रेरियन लीग' सारख्या संस्थेचे काम कसे चालते हे जर आपण पाहिले तर वरील तक्रारीत बरेच तथ्य आहे, असे आपल्याला दिसून येईल. त्या संस्थेचा हा हेतु स्पष्ट दिसतो की, शेतीपासून उद्योगधंद्यांकडे जर्मनीचे जे संक्रमण चालले आहे त्यांत वाटेल त्या उपायांनी प्रत्येक ठिकाणी कोणचा ना कोणचा तरी विक्षेप उत्पन्न करावयाचा ! या कामांत 'कन्सर्वेटिव' पक्ष अनुकूल असल्याने राजकीयदृष्ट्या देखील 'लीग'ला फार महत्त्व आले आहे. या सर्व कारणांमुळे लाडक्या लॅकराचा हट्ट वाप जसा पुरवितो तसे सरकार देखील या लोकांचा हट्ट पुरवू लागले आहे.

अल्प प्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम

शेतकऱ्यांचे जीवित जास्त सुखावह व्हावें, आणि दुसऱ्यांच्या जमिनी लागणीने पतकरून शेतीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकांचा योगक्षेम नीट चालावा, अशी सदिच्छा बाळगणाऱ्या लोकांत, कित्येकांच्या मते, जर्मनीत पुष्कळ शेतांचे नंबर असे आहेत की, त्यांच्या विस्तृत-पणाला मर्यादा कशी ती नाही, व त्यामुळे देशाचे फार नुकसान होत आहे. हे नुकसान भरून काढण्याकरतां, तसेंच शेतीच्या मुलखांतून शहरांकडे माणसांचा जो ओघ चालला आहे तो थांबविण्याकरतां, आणि शेतांत काम करणाऱ्या मजुरांचा तुटवडा पडूं लागल्याने उत्पन्न झालेली अडचण दूर करण्याकरतां, शेतांचा विस्तार मर्यादित करून तीं शेतकऱ्यांच्या किंवा शेतीवरील मजुरांच्या ताब्यांत दिलीं असतां फार उपयोग होईल, असे त्यांचे मत आहे.

आतांपावतो साधारणपणे असा समज होता की, प्रशियाच्या उत्तर व पूर्व भागांतील मोठ्या इस्टेटी नार्हीशा करून त्यांच्या जागी लहान इस्टेटी जर उत्पन्न केल्या, तर शेतीची दुर्दशा होईल; शेजारला मोठमोठे जमीनदार असल्याने लहानलहान जमीनवाल्यांवर जो एक प्रकारचा नैतिक दाब असतो तो नार्हीसा होईल. किंबहुना, शेतीचा धंदा अजीबात बुडेल, आणि स्थानिक स्वराज्याला मोठा धक्का पोंचेल. हा समज प्रायः बड्या बड्या जमीनदारांत विशेष दृढ असे. त्यांत सुदैव एवढेच की, खुद्द सरकाराला हे विचार फारसे मान्य नव्हते. तथापि पूर्वीची ही स्थिति आतां पालटली आहे. मोठ्या इस्टेटी बाळगण्याला विशेष उत्तेजन दिल्याने त्या इस्टेटींच्या मालकांचा सांपत्तिक फायदा होतो व राजकीय-दृष्ट्या त्यांचे वजन वाढून त्यांच्या हातांत अधिक सत्ता येते, ही गोष्ट

देशाच्या सर्वस्वी फायद्याची नाही, तिच्यांत थोडासा तोटाहि आहे, हें आतां लोकांना कळू लागलें आहे. शेतीवर एखादें संकट आलें असतां लहान शेतकरी फारसे डगमगत नाहीत; कारण, त्यांचा पसारा विशेष मोठा नसल्यानें स्वतःच्या मेहनतीनें ते आपला वचाव कसा तरी करूं शकतात. मोठ्या शेतकऱ्यांची स्थिति परावलंबी असल्यानें ते संकटसमयीं बरेच डबघाईला येतात. याकरतां लहान इस्टेटवाल्यांची संख्या वाढवावी अशी सरकारला इच्छा झाली आहे. असें केल्यानें मोठ्या इस्टेटवाल्यांचें एकच पारडें जें हल्लीं फार जड आहे त्याच्या बरोबरीला दुसरें पारडेंहि तितकेंच जड करणें अवश्य आहे, असें सरकारला प्रामाणिकपणानें वाटत आहे. तथापि जुन्या आणि प्रमाणाबाहेर वाढलेल्या इस्टेटांनां घक्का न लावतां, अतिशय लहान प्रमाणावर देखील नवीन इस्टेटा कशा निर्माण करतां येतील, ही सरकारला अडचण येऊन पडली आहे. हल्लीं मजुरांची जी अडचण उत्पन्न झाली आहे ती अंशतः दूर करण्याकरतां हलक्या जमीनदारांची संख्या जितकी जास्त वाढेल तितकी चांगली असें बऱ्याच भारी जमीनदारांनां देखील वाटूं लागलें आहे.

अलीकडे या विषयाकडे लोकांचें लक्ष्य गेलें आहे यावरून असा कोणी तर्क करूं नये कीं, जर्मनींत आतांपर्यंत लहान शेत मुळींच नाहीत. थोड्याशा जमिनीवर आपला चरितार्थ चालवून टुमटुमितपणानें राहणारे पूर्वीपासूनच पुष्कळ शेतकरी आहेत. अशा शेतकऱ्यांची संख्या पश्चिम व मध्य भागांत, तसेंच बव्हेरिया आणि उत्तर समुद्राच्या लगतच्या प्रांतांत विपुल आहे. हे शेतकरी आपल्या जमिनींत धान्य न पेरतां जनावरांनां लागणारा सर्व प्रकारचा चारा तयार करतात. हें काम घरांतील बायका व मुलें यांच्या साहाय्यानें ते करून घेतात, मजूर लावतात नाहीत. असें करण्यांत त्यांचा फार फायदा होतो आणि त्यामुळें संख्या व विस्तार या मानानें अल्प प्रमाणाची शेती अलीकडे बरीच वाढली

अल्प प्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम

आहे, असे सरकारी माहितीवरून दिसते.

शेतीच्या विषयावर ज्यांच्या मतांना विशेष मान मिळतो अशा लोकांचा असा ठाम अभिप्राय आहे की, स्वल्प विस्ताराचीं शेतें होतां होईल तितकीं जास्त वाढविल्यानें जर्मन शेतीचा भविष्यत्कार्ळीं जसा उत्कर्ष होईल तसा तो अन्य उपायांनीं होणार नाहीं. प्रशियाच्या ज्या भागांत बडे जमीनदार आहेत त्या भागांतच आपत्कार्ळीं शेतकऱ्यांची अगदीं त्रेधा उडून जाते; परंतु लहान शेतकरी—यांतूनहि विशेषें करून जे आपल्या लहान जमीनींत गुरांनां उपयोगीं पडणारा हरतऱ्हेचा चाराच तयार करतात ते—संकटसमयीं असे डगमगत नाहीं, ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. व्हाइनलंड आणि वेस्टफालियासारख्या पश्चिमेकडील प्रांतांत हा प्रकार फार पहावयास सांपडतो. कारण, स्वतःच्या मालकीच्या किंवा दुसऱ्यांकडून कबुलायतीनें घेतलेल्या लहान जमिनी करणारे शेतकरी त्या प्रांतांत जितके आहेत तितके अन्यत्र नाहींत. व्हाइनलंड प्रांताच्या कांहीं भागांत तर अशी स्थिति आहे की, तेथील एकंदर जमिनीपैकीं निदान $\frac{3}{4}$ जमिनी कबुलायतीनें कुळांस लागण केलेल्या आहेत. हीं कुळें जमिनीच्या मालकांनां मोठ्या खुषीनें जास्त खंड देतात. मोठ्या शहराशेजारीं ज्या जमिनी असतात त्या जमिनींचीं कुळें या कामांत कधींहि तक्रार करीत नाहींत. कारण, शहरांत खपणारी फळफळावळ व गुरांचा चारा जमिनींत केला म्हणजे त्यांनां चांगलाच फायदा मिळतो. वेस्टफालिया प्रांताच्या आजूबाजूच्या भागांत पूर्वेकडील जमीनदारांप्रमाणें बडे जमीनदार आहेत; परंतु त्यांची संख्या थोडी आहे. तसेंच छोटे जमीनदारहि पुष्कळ आहेत. जमीन कसण्याच्या चोहोंकडे प्रचलित असलेल्या सर्व पद्धती येथें दृष्टीस पडतात व सर्व प्रकारचें पीकहि या जमीनींत केलें जातें. उद्योगधंद्यांचीं कितीहि वाढ झाली असली तरी त्यापासून जमीनदारांचा व शेतकऱ्यांचा

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कोणच्याही प्रकारें तोटा झालेला नाही. यावरून असें एक अनुमान काढण्यास हरकत नाही की, मोठी व लहान शेती एका जागी व एका काळीं भरभराटीस येऊं शकते, एकीपासून दुसरीचा अगदीं नाश होतोच असें कांहीं नाही.

पूर्वप्रशियांतील 'पोलिश' प्रांतांत जमीनीचें 'सेटलमेंट' करण्याकरतां गेलीं वीस वर्षे लँड कमिशन बसलें आहे. त्या कमिशनच्या अलीकडील एका रिपोर्टांत पुढील मजकूर आहे:—

“मजुरांचा पुरवठा निश्चितपणानें होत नसल्यानें मोठ्या इस्टेटीवर मोठें संकट येऊन गुदरलें आहे. आजला खात्रीची शेती लहान व मध्यम प्रमाणाच्या—म्हणजे २५ पासून ५० एकरांपर्यंतच्या—शेतांत साध्य होते. शेतकाम करणाऱ्या मजुरांचा तुटवटा पडला तरी अशा शेताच्या मालकाला अडचण वाटत नाही. त्याच्या जमिनींत पैदा होणारें धान्य बहुतेक त्याच्या गुराढोरांना लागतें. यामुळें धान्याची किंमत कितीहि उतरली तरी त्यापासून त्याचें प्रत्यक्ष नुकसान फारसें होत नाही. गुरें पाळण्यानें व त्यांची जोपासना केल्यानें शेतीच्या कामांत त्याला बरीच काटकसर करतां येते. तसेंच शेणमुताचें खत किंवा दूधदुभतें आपल्याला जरूर तितकें ठेवून, बाकीचें लोकांना विकतां येतें व त्यांत त्याला विशेष प्राप्ति होते. जनावरें प्रत्यक्ष त्याच्या देखरेखीखालीं असल्यानें त्यांची आबाळ होत नाही. बड्या जमीनदारांनां गुराढोरांपासून असा फायदा करून घेतां येत नाही. कारण, त्यांची जमीन मर्यादित नसल्यानें तिच्यावर त्यांनां स्वतः देखरेख करतां येत नाही, नोकऱांमार्फत करावी लागते, व अशानें त्यांचा खर्च वाढतो. बड्या जमीनदारानें आपल्या जमीनींत ज्या सुधारणा केल्या आहेत त्या छोठ्या जमीनदारानेंहि केल्या आहेत; तो जीं सुधारलेलीं यंत्रें (नांगर, आउतें वगैरे) वापरतो तीं हा सुद्धां वापरतो व स्वतःच्या जनावरांचें जें खत हा वापरतो तें गुणाला याकिं-

अल्प प्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम

चित् देखील कमी असत नाही. परस्परसाहाय्यकारी मंडळ्यांकडून छोट्या जमीनदाराला हलक्या व्याजावर कर्जाऊ पैसे मिळण्याला अडचण पडत नाही. त्याचप्रमाणे शेतांतील व इतर माल विकण्याला व शेतीकरतां जो माल पाहिजे असेल तो विकत घेण्याला, या मंडळ्यांकडून त्याला फार मदत होते. या सर्व कारणांमुळे मोठ्या जमीनदारपेक्षां त्याला आपल्या जमिनीकरतां जास्त किंमत देणे विशेषसे अवघड वाटत नाही.”

तथापि, मर्यादित विस्ताराचीं शेतें नवीन निर्माण करावयाचीं म्हणजे तीं, हल्लीं जीं मोठीं शेतें आहेत त्यांची छाटाछाट करूनच केली पाहिजेत; आणि असें करावयाला कोणीं लागलाच तर त्याला लोकांचा पूर्वग्रह आड येतो. पूर्वप्रशियांतील बडे जमीनदार आपल्या दारिद्र्याची कहाणी नेहमीं सांगत असतात. तथापि वाजवीपेक्षां जास्त विस्तृत असल्यानें ज्यांच्यावर चांगली मेहनत होत नाहीं, ज्या अगदीं हीन स्थितीप्रत पोचल्या आहेत, अशा जमिनीचे तुकडे पाडले असतां त्यापासून समाजाचें हित होईल, असें जर या जमीनदारांनां म्हटलें, तर ते प्राण गेला तरी ही गोष्ट कबूल करणार नाहींत; व अशा रीतीनें तुकडे पाडण्याची जर एखादी योजना कोणीं सुचविली तर ती हाणून पाडण्याचा शक्य तो प्रयत्न करण्याला ते कमी करीत नाहींत. मागील भागाच्या शेवटीं सांगितलेल्या अँग्रेरियन लीगचें १९०७ सालांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें मागणें होतें:—“सरकारच्या परवानगीशिवाय खाजगी रीतीनें कोणालाही आपल्या इस्टेटची वांटणी करतां येऊं नये—किंवा हेंच निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें झालें तर—एकाच्या कवजांतील जमीन दुसऱ्याच्या कवजांत जावयाची झाली तर त्याला स्थानिक अथवा प्रांतिक कोर्टाची, आणि “मिनिस्टर ऑफ् अग्रिकल्चर”च्या देखरेखीखालीं असणाऱ्या “स्टेट बोर्ड ऑफ् कल्टिव्हेशन”ची मंजुरी

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असावी. सरकारचें नुकसान व्हावें अशी आमची इच्छा नाही. तथापि शेतीच्या फायद्याकरतां सरकार लक्षावधि रुपये खर्चावयाला जर तयार होईल तरच त्याच्या हातून बरेंच राष्ट्रकार्य साधेल.”

वंशपरंपरेनें आलेल्या व दानविक्रयातीत अशा इस्टेटीला “एन्-टेल ” (Entail) अशी संज्ञा आहे. एन्टेलच्या कडक कायद्यांपासून मोठ्या इस्टेटीच्या मालकांचें संरक्षण अगोदरच होत आहे. आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, या कायद्यांचा फायदा पुष्कळ जमीनदारांनां अली-कडेच मिळूं लागला आहे. तथापि एवढ्यावरून लीगच्या म्हणण्याप्रमाणें विशेष व्यवस्था करण्याचें प्रयोजन दिसत नाही. प्रशियांत हें एन्टेलचें बंड फार आहे. पंचवीस हजार एकरांपासून तों दहा लाख एकरांपर्यंत जमीन असणारे प्रचंड जमीनदार त्या प्रांतांत बरेच आहेत, व त्या सर्वांनां या कायद्यांचा फायदा मिळतो. पुष्कळ लोकांचें मत असें आहे कीं, लहान जमीनदारांनां सुद्धां अशा प्रकारचे कायदे लागू करावे, म्हणजे एकाला जो फायदा मिळतो तो दुसऱ्यालाहि मिळूं लागेल. वव्हेरियांत असा कायदा पूर्वीं एकदां केला होता; परंतु तो फारसा उपयोगांत आणल्याचें दिसत नाही.

१८९०-९१ सालीं प्रशियांत कांहीं कायदे पास झाले आणि त्यांच्या आधारानें लहान विस्ताराचीं नवीन शेतें तयार करून तीं शेतकऱ्यांनां देण्याचा क्रम सुरू झाला. या कायद्यांवर्ये मोठ्या जमिनी सरकारला विकत घेतां येतात. सरकार मग त्या जमिनींचे निरनिराळ्या आकारांचे लहान तुकडे करतें आणि शेतकऱ्यांनां देऊन टाकतें. या शेतांबद्दल शेतकऱ्यांनां सरकारांत पैशांच्या रूपानें खंड द्यावा लागतो. या खंडापैकीं कांहीं भाग शेतसारा म्हणून असतो व तो कधींहि माफ होत नाही, व कांहीं भाग जमीनीच्या किंमतीच्या फेडीकरतां घेतला जातो. किंमतीची फेड या रीतीनें साडेछप्पन्न वर्षांत करावी लागते. या व्यवस्थेनें शेत-

अल्प प्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम

करीवर्ग नेहमी सरकारच्या नजरेखाली राहतो व जमिनीशी त्यांचा हित-संबंध बराच काळपावेतो टिकतो. सरकाराकडून घेतलेल्या जमिनी अवि-भाज्य असतात व त्यांच्यावर गहाणाचे व इतर बोजे मालकाला लादता येत नाहीत. ही सर्व व्यवस्था पाहण्याचे काम सरकारने 'जनरल कमि-शन्स' आणि 'रेंट बॅक्स' यांवर सौंपाविले आहे. शेतांत घर बांधा-वयाचे झाले तर शेतकऱ्यांना या बँकांकडून उसनवार पैसे मिळतात. याप्रमाणे शेतकरी व सरकार यांमध्ये देणेदार व सावकार यांचा संबंध उत्पन्न होतो व तो शेतकऱ्यांच्या बराच सुखाला लागतो. खाजगी साव-काराकडे जमिनी गहाण टाकल्या म्हणजे त्यांच्या हातून सरकाराइतक्या सवलती गहाण टाकणाराला मिळत नाहीत.

१९०५ सालअखेर प्रशियन राज्यांतील ११ प्रांतांत सरकारने एकंदर १,३१५ इस्टेटी खरेदी केल्या व त्या सर्वांचा मिळून ६७२,६८२ एकर विस्तार होता. सव्वासहा एकरांपासून तो साडेबासष्ट एकरांपर्यंत या जमीनीचे नंतर त्यांनी तुकडे केले व ते निरनिराळ्या शेतकऱ्यांस वांटून दिले. या इस्टेटी मालकांना फरोक्त करतां येऊ नयेत अशी सर-कारने तजवीज करून ठेवली आहे. यामुळे जमिनी गहाण टाकून मन मानेल तसे कर्ज काढण्याचा मार्ग कुंठित झाला आहे. यायोगाने माल-काच्या मरणानंतर त्यांच्या विधवेला आपल्या नातेवाइकाला जमिनीचा कांही भाग विक्रावयाचा झाला अथवा अन्य तऱ्हेने द्यावयाचा झाला तर त्याला जनरल कमिशनची परवानगी घ्यावी लागते.

शेतीचा अभिमान बाळगणारे लोक, सरकारने योग्य खबरदारी घेतली असता, अल्प प्रमाणावरील शेतीच्या उलट नाहीत; परंतु मजु-रांनाहि याच पद्धतीवर लहान शेते सरकारने घेऊन द्यावी, या गोष्टीला त्यांची असावी तितकी संमति नाही. तथापि या बाबतींत प्रशियन सर-कारने हल्ली चांगले लक्ष्य घातले आहे व सध्यांचा शेतकीखात्याचा मंत्री तर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

या योजनेला सर्वस्वी अनुकूल आहे. १९०७ सालच्या जानेवारी महिन्यांत या मंत्र्यांनै एक हुकूम (Order) काढला आहे, व त्या हुकमा-अवस्थें ज्या शर्तीवर शेतकऱ्यांनां लहान शेते देण्यांत येतात त्याच शर्तीवर शेतांत व कारखान्यांत काम करणाऱ्या मजुरांनांहि देण्याची व्यवस्था केली आहे. याप्रमाणें पुष्कळशा मजुरांनां सरकारनें आपल्या खर्चानें लहान शेते घेऊन दिलीं म्हणजे मजुरांची वाण सध्यां जी चोहों-कडे भासते ती, मजूरदार जमिनीला चिकटून राहिले म्हणजे, भासणार नाहीं असा त्यांचा अजमास आहे. जमिनींत मजुराला स्वत्व वाटावें म्हणून सरकारनें जमिनीला जी किंमत दिली असेल त्या किंमतीचा बोजा बारापासून पंधरा वर्षांपावेतो त्या जमिनीवर राहतो. ठरलेली मुदत पुरी झाली म्हणजे ही रक्कम हलक्या हप्त्यांनीं वसूल करण्यांत येते. शिवाय जमिनीवर जो सारा बसविलेला असतो, तो विनसूट विनतक्रार देत जाईन अशाविषयी कुळाला जामीन द्यावा लागतो. याप्रमाणें मजूरदार करारानें बांधले गेले म्हणजे जमीन सोडून दुसरीकडे त्यांनां पळून जातां येत नाहीं. या जमिनी फार अल्प प्रमाणांत देण्यांत येतात, सर्वांत लहान तुकडा म्हणजे एक तृतीयांश एकराचा देखील असतो. हें प्रमाण इतकें अल्प ठेवण्याचें कारण असें आहे कीं, आपल्या व बायकामुलांच्या पोषणाकरतां (दुसऱ्यांच्या) शेतांत मजूरीनें काम करणें मालकाला भाग पडावें. पोटाला पुरून उरेल इतकी जमीन जर त्याला दिली तर तो स्वतःच शेतकरी बनेल, दुसऱ्यांच्या शेतांत मजूरीनें काम करण्याची त्याला गरज राहणार नाहीं; व जी अडचण नाहींशी करण्याकरतां ही युक्ति योजावयाची ती अडचण तशीच्या तशीच कायम राहिल. कारखान्यांत काम करणाऱ्या मजुरांनां जमिनी द्यावयाच्या झाल्या म्हणजे जी मुख्य गोष्ट पहावयाची असते ती ही कीं, कारखान्यांत त्यांनां बारा महिने रोजगार मिळू शकेल किंवा नाहीं. तसें असेल तरच ते

अल्प प्रमाणाच्या शेतीचा उपक्रम

एका जागेला चिकटून राहतील व फावल्या वेळांत स्वतः किंवा एरवीं आपल्या बायकामुलांकडून आपल्या शेताची व्यवस्था करतील.

वर सांगितलेला हा उद्योग आरंभी सरकारलाच करावा लागला. अलीकडे त्यांनीं आपले अंग काढतें घेण्यास सुरुवात केली आहे. लँड-बँक्स, को-आपरेटिव सोसायटीज् आणि यूनिव्हर्सिटीस यांच्यावर हें काम आतां बरेच सोपविलें आहे व कायद्यानें येणारे सर्व अधिकार सरकारनें या संस्थांना दिले आहेत. अडीअडचणीच्या वेळीं पैशाची मदत लागली तर तीहि त्यांना देण्यास सरकार तयार असतें.

सरकाराकडून मिळालेल्या जमिनींत शेतकऱ्यांना घरेंदारे बांधण्याची सवड ठेवली आहे. त्या कामांत शर्त अशी असते कीं, शेंकडा ८५ ते ९० जमीन शेतीकरतां मोकळी राखली पाहिजे; बाकीच्या जमिनींत एक-मजली किंवा दुमजली राहण्याची इमारत व शेतीच्या उपयोगाकरतां निराळे सोपे किंवा पडव्या वाटल्यास लोकांनीं बांधाव्या.

या योजनेविरुद्ध शेतीच्या मजुरांची तक्रार अशी आहे कीं, अशा लहान जमिनी दिल्यानें फार तर भाजीपाला व शेळीचें दूध आम्हांला खावयाला मिळेल. शिवाय शेतांत जी मेहनत करावयाची ती तरी केव्हां ? तर लोकांच्या शेतांत खपून जो वेळ मिळेल त्या वेळांत. या मजुरांची त्यांतून आणखी अशी ओरड आहे कीं, शेतांत नाना तऱ्हेचीं कामें नेहमीं करावीं लागत असल्यानें फुरसतीचा वेळ आपल्याला कसा तो मिळतच नाही. अशा स्थितींत सरकाराकडून एकतृतीयांश एकराचे तुकडें घेतलें तर स्वतःला मरेमरेपर्यंत काम करावें लागणार, अथवा मुलांबाळांना तरी या जमीनींत खपावें लागणार. एतावता दुसऱ्यांच्या जमीनींत पोटा-करतां काम करण्यावांचून आमचा तरणोपाय नाही.

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

१९०० सालीं सर्व जर्मन साम्राज्याची खानेसुमारी झाली, त्यावरून असें दिसतें कीं, ५६,३६७,१७८ लोकसंख्येंत ८२३,५९७ लोक परदेशांतील होते; म्हणजे शेंकडा १.४ असें त्यांचें प्रमाण होतें. आणि त्याच्या पूर्वीच्या १८९० च्या खानेसुमारीला ४९,४२८,००० लोकसंख्येंत ४३३,२५४ परदेशचे लोक होते; म्हणजे शेंकडा फक्त ०.८७ असें प्रमाण होतें. कृषिप्रधान प्रांतांत उन्हाळ्याच्या दिवसांत शेतावर काम करण्याकरतां निदान तीन लक्ष मजूर परदेशांतून येतात, असा अजमास आहे. हे लोक एका ठिकाणाला चिकटून न राहतां इतस्ततः भ्रमण करणारे असतात. एकट्या प्रशियांत १९०५ च्या डिसेंबर महिन्यांत ५२४,८७४ परदेशचीं माणसें घरें करून राहिलीं होती. प्रशियाच्या एकंदर लोकसंख्येशीं (३६,७६७,२०२) या माणसांचें शेंकडा १.४ असें प्रमाण निघतें. यांपैकीं जवळजवळ तीन लाख माणसें आस्ट्रिया, हंगारी व रशिया या देशांतून आलेलीं होती व त्यांच्यांत शेंकडा साठ पुरुष होते. प्रशियांत १८९५ सालीं फक्त २०५,८१८ आणि १८८५ सालीं १५६,९७० परदेशी माणसें होती. यावरून ८५ सालापासून १९०५ च्या दरम्यानच्या वीस वर्षांत दरहजारी ५.५ पासून १४.१ पर्यंत प्रशियांत परदेशी लोकांची वाढ झाली आहे असें स्पष्ट दिसून येतें.

देशी मजुरांचा, व अलीकडील कांहीं वर्षांत तर, हरएक प्रकारच्या मजुरांचा पुष्कळच तुटवडा पडूं लागला आहे; आणि त्यामुळें एकंदर देशांतील, व त्यांतहि विशेषेकरून प्रशियांतील, शेतीला किती अडचण उत्पन्न झाली आहे हें वर दिलेल्या आंकड्यावरून स्पष्टपणें कळण्याजोगें

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

आहे. मजुरांचा पळपुटेपणा हा विषय सध्या ज्याच्या त्याच्या तोंडांत आहे. प्रशियन पार्लमेंटांत देखील या विषयाचा नेहमी खल चालू असतो. अलीकडच्या दहापंधरा वर्षांत शेतीच्या मुलखांतून बाहेर जाणाऱ्या लोकांचा जो विलक्षण ओघ चालू आहे तो तसा कां आहे याचें विवेचन आपण करूं लागलों म्हणजे, प्रशियांतील शेतीची अंतःस्थिति आपल्या डोळ्यांसमोर उभी राहते; आणि थोडासा विचार केला म्हणजे ही स्थिति लोकांनां गोत्यांत आणल्याशिवाय राहणार नाहीं असें वाटतें, व त्यामुळें शेतीची सुधारणा करूं पाहणाऱ्या लोकांच्या मनांत निराशेचें काहूर माजतें.

वस्तुतः आपल्या नजरेस असें येतें कीं, पुरातन काळापासून ज्यांच्या जिवावर आजपर्यंत शेती चालत आली, असे लोक सररहा आपला मुलुख सोडून दुसरीकडे जात आहेत. पोलिश प्रांत आणि प्रशियाचा मागसलेला उत्तरेकडील भाग या दोहोंतून शहरांकडे धांव घेणाऱ्या लोकांची संख्या मोठी आहे. यायोगानें मोठ्या जमीनदारांनां व एकदोन मजूर सारा वर्षभर आपल्याजवळ बाळगणाऱ्या छोट्या शेतकऱ्यांनां सारखीच अडचण भासू लागली आहे. पोलिश प्रांतांतून बर्लिन, व्हाइनप्रांत व वेस्ट फालिया या बाजूला हजारों लोक गेल्याचा दाखला सरकारी कागदोपत्रीं सांपडतो. देशान्तर करणाऱ्या बहुतेक लोकांचा मूळचा व्यवसाय म्हटला म्हणजे शेतीचा. परंतु ते लोक शेतीकडे आतां दुंकूनहि पहात नाहींत, त्यांचा सर्व ओढा उद्योगधंद्यांकडे आहे; कांहीं थोडे लोक मात्र खाजगी नोकरी पतकरतात.

प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांच्या मदतीनें पूर्वप्रशिया प्रांतांसंबंधानें सरकारनें जे आंकडे मिळविले आहेत, त्यांवरून असें स्पष्ट होतें कीं, जवळजवळ २४०० कुटुंबें १९०५।०६ सालीं तो प्रांत सोडून बाहेर गेलीं. यांपैकी कांहीं थोडीं जर्मनी देश सोडून दुसऱ्या देशांत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

गेली व बाकीचीं सगळीं जर्मनीच्या पश्चिम भागांत जाऊन राहिलीं. पर-
ठिकाणीं जाण्याचा हा हव्यास तरुण पुरुषांत जसा दिसतो तसा तो मुलींत
देखील दिसतो. या मुली कारखान्यांत मजुरीनें काम करतात किंवा खाजगी
नोकरी करतात. कित्येक विणकाम व परटाचें काम करतात व कित्येक
दुकानांत विक्रीच्या कामावर राहतात. समुद्र ओलांडून परदेशांत
जाणाऱ्या लोकांत देखील शेतीच्या प्रांतांतून जाणाऱ्या लोकांचें प्रमाण
औद्योगिक प्रांतांतून जाणाऱ्या लोकांपेक्षां फार मोठें आहे.

खेडेगांवांतील व शेतीवरील लोकवस्ती अशी कां मोडत चालली
आहे, यासंबंधानें निरनिराळे लोक निरनिराळीं कारणें देत असतात.
जमीनदार व त्यांचे कित्येक पुरस्कर्ते असें प्रतिपादितात कीं, अलीकडे
मजूर लोक फार फाजील झाले आहेत, व त्यांचें डोकें अगदीं विषडून
गेलें आहे. या विषयाचा जरा खोलपणानें विचार करणारे लोक म्हण-
तात कीं, जमिनीच्या मालकाच्या जशा अडचणी असतात तशाच मजु-
रांच्याहि असतील आणि म्हणून ते शेतकाम सोडून जातात. पूर्वींक्त
लोकांच्या म्हणण्याचा एक मासला म्हणून सायलीशियांतील एका जमीन-
दाराचे उद्गार आम्हीं पुढें दिले आहेत. जमीनदारांची एकदां एक
कांग्रेस (सभा) भरली होती, त्या सभेंत तो जमीनदार म्हणाला:—
“अलीकडे मुलांनां शिक्षण फार मिळूं लागलें आहे; आणि त्याचा परि-
णाम असा होत आहे कीं, आम्हांला मजूर कसे ते मिळत नाहीत.”
जमीनदारांचे हे व अशा प्रकारचे इतर उद्गार वस्तुस्थितिदर्शक आहेत,
असें बऱ्याच लोकांनां वाटण्याचा संभव आहे; व त्यांत काडीइतका
देखील सत्याचा अंश नाही, असें आमचेंहि म्हणणें नाही. आम्ही
म्हणतो तें इतकेंच कीं, मजुरांनां वाटेल तितकीं दूषणें दिलीं तरी
त्यांपासून, शेतकऱ्यांनां जी अडचण भासते ती कां भासावी, या प्रश्नाचा
उलगडा होत नाही.

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

यासंबंधांत सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही आहे की, शेतांत करावी लागणारी बहुतेक कामे अलीकडे यंत्रांच्या साहाय्यानें अल्पकाळांत होऊं लागल्याने, पूर्वी संबंध वर्षभर शेतांत काम करणारे कायमचे मजूर नाहीसे होऊन त्यांच्या जागी तेवढ्या वेळेपुरते काम करणारे हंगामी मजूर उत्पन्न झाले आहेत. शेतांतील हातकाम कमी झाल्यानें वर्षांतील बरेच माहिने थोड्या मजुरांवर निभावून घेतां येतात. यामुळे हिवाळ्याच्या दिवसांत जेवढे मजूर अवश्य लागतील तेवढेच शेतकरी आपल्याजवळ वाळगतो व कामाचा मोसम सुरू झाला म्हणजे हंगामी मजुरांवर आपले काम भागवितो. कामाला मोताद झालेल्या कायमच्या मजुरांनीं कांहीं काळपावेतो हंगामी मजुरांप्रमाणें “ वाहत्या गंगेंत हात धुवून घेण्याचा ” उपक्रम केला. परंतु अशांनें त्यांचा चरितार्थ नीट चालेना व आज या शेतावर तर उद्यां त्या शेतावर, या मधुकरवृत्तीचा शेवटीं त्यांनां कंटाळा आला. सारांश, शेतकामांत यांत्रिक शक्तीचा जो जो जास्त उपयोग होऊं लागला तो तों अधिकाधिक मजूर शहरांकडे धाव घेऊं लागले. जमिनीचा विस्तार मोठा असला म्हणजे यंत्रांच्या साहाय्यानें शेती करणें विशेष फायद्याचें असतें; आणि म्हणून देशांतील मजुरांच्या पळपुटेपणानें ऐन हंगामाच्या वेळीं जर कोणाचें विशेष नुकसान होत असेल तर तें मोठ्या जमीनदारांचें होतें.

पूर्वप्रशियांतील जमीनदारांची स्थिति हर एव्हर्ट (Herr Evert) नांवाच्या गृहस्थानें पुढील शब्दांत वर्णिली आहे:—

“ पश्चिमभागांतील हवेपेक्षां पूर्वभागांतील हवा शेतकामाला कमी अनुकूल असल्यानें तेथील काम लवकर आटोपून घ्यावें लागतें; पश्चिमेकडे हेंच काम साऱ्या वर्षभर चालू ठेवले तरी त्यांत गैरसोय होत नाही. उन्हाळ्याच्या अल्प काळांत शेतकाम रगडून असतें. यामुळे हिवाळ्यापेक्षां उन्हाळ्यांत शेतकऱ्याला मजूर, घोडी आणि इतर जनावरें यांची जरूर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अधिक असते. ओझीं वाहणाऱ्या घोड्यांची जेव्हां त्याला जरूर नसते तेव्हां तो तीं त्यांच्या दाणावैरणीत शक्य तो काटकसर करून वर्षभर आपल्या-जवळच बाळगतो. परंतु मजुरांच्या बाबतीत त्याला अशी कटकसर कशी करतां येईल? शेतकरी काय किंवा कारखानदार काय, त्यानें आपला धंदा काटकसरीनें चालविला तरच त्याचा तरणोपाय आहे. परंतु कांहीं काम-धंदा नसतांनां एखादा शेतकरी विनाकारण जास्त मजूर जर जवळ बाळगू लागला तर त्याच्या हातून काटकसर होते असें कसें म्हणावें? दाणे मळण्याचें वाफेचें यंत्र जोपर्यंत निघालें नव्हतें तोंपर्यंत सारा हिंवाळाभर खळ्यावरील काम व घरांत लागणारे कपडे विणण्याचें काम मजुराला भरपूर असे. परंतु जिकडे तिकडे यंत्रांचा सुळसुळाट झाल्यानें समाजांतील हातकाम करणाऱ्या लोकांची फारच त्रेधा उडून गेली आहे. आपल्याजवळच्या मजुरांनां भरपूर काम देण्याकरतां दाणे मळणाऱ्या यंत्रांचा शेतकऱ्यानें उपयोगच करूं नये असें म्हटलें तर कसें चालेल? हिंवाळ्यांत आपल्याला जितके मजूर लागतील तितकेच वर्षांच्या बोलीनें ठेवावे व उन्हाळ्यांतील सुगीच्या दिवसांत हंगामी मजूर लावून काम करून घ्यावें, असें जर त्यानें केलें तरच तो काटकसरीनें वागतो असें कोणीहि म्हणेल. यावरून असें दिसून येतें कीं, शहरांत राहिल्यानें आयुष्याचे दिवस जरा जास्त सुखांत व चैनीत घालवावयास सांपडतात, म्हणूनच पूर्वभागांतील लोक आपली जन्मभूमि सोडून परक्या ठिकाणीं जाऊन राहतात असें नाहीं; तर बदललेल्या परिस्थितीमुळे त्यांनां तसें करणें भागच पडतें. यंत्रांचा विशेष उपयोग होऊं लागल्यानें जमिनीतून पिकें काढण्याचा पूर्वीचा व हल्लींचा प्रकार यांत जमीनअस्मानचें अंतर पडलें आहे. हिंवाळ्याच्या वाईट हवेंत जंगलकाम, रस्तेदुरस्ती व इतर जमीनसुधराईचीं कामें मजुरांच्या हातून करून घेतां येत नाहींत. अशा स्थितीत काय-मच्या मजुरांनां काम तरी काय सांगावें या विवंचनेत शेतकरी पडतो

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

आणि म्हणून कायमच्या बोलीनें मजूर ठेवण्याच्या भानगडीत तो पडत नाही. अशी पारिस्थिति प्राप्त झाल्यानें कायमच्या बोलीनें हा काळपावेतो राहिलेले मजूर शहराकडे घांव घेतात यांत आश्चर्य कसचें ? हंगामी मजुरांकडून सुगीच्या दिवसांत काम करून घेण्यानें परंपरागत चालत आलेली समाजाची व्यवस्था बिघडते हें शेतकरी जाणून आहे; परंतु खर्चाच्या कामांत काटकसरीनें वागावें लागत असल्यानें तो कायमच्या मजुरांनां फाटा देतो यांत तो गैर तें काय करतो ? ”

पण येवढ्यानें या विषयाचा पुरता विचार झाला असें नाही. शेती करण्याच्या नवीन पद्धती निघाल्यानें पूर्वीप्रमाणें मोठ्या इस्टेटांत मजुरांचा समावेश कां होऊं शकत नाही, तसेंच हंगामी मजुरांनां जमिनीचा आश्रय धरून राहणें कां सोईचें वाटत नाही, याचा वरील विवेचनावरून चांगला खुलासा होतो यांत शंका नाही. परंतु वर्षांतून बाराहि महिने मजुरांची वाण कां पडते याचा खुलासा मात्र त्यांत झालेला नाही. हंगामाच्या वेळीं मजुरांचा तुटवडा पडला तर तो रशिया, ऑस्ट्रिया आणि गॅलीशिया येथून मजूर मागवून भरून काढतां येतो, म्हणून ह्या प्रश्नाची ही बाजू इतकी महत्त्वाची नाही. आम्हीं वर सुचविलेला व वरील अवतरणांत समाविष्ट न झालेला प्रश्नच विशेष महत्त्वाचा आहे; व त्यांत दर्शविलेली स्थिति प्राप्त होण्याचीं कारणें काय असवीं, याची मीमांसा करणें अगत्याचें आहे. हीं कारणें एका वाक्यांत सांगावयाचीं झालीं तर असें म्हटलें पाहिजे कीं, उत्तर आणि पूर्व भागांतील शेतांत काम करणाऱ्या मजुरांनां हल्लीं ज्या स्थितीत समाजांनें ठेवलें आहे त्या स्थितीत सुखानें आयुष्य कंठणें त्यांनां जवळजवळ अशक्य होतें. हलके पगार, भिकार घरे, समाजांत त्यांजवर असलेला बहिष्कार, मालकांचा करडा अम्मल, शहरांतील मजुरांनां मिळत असलेल्या नागरिक हकांचा त्यांचे ठिकाणीं अभाव, या सर्व गोष्टींमुळे मनुष्य

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आणि नागरिक या नात्याने आपण फार हीनदशेप्रत पोचलो आहोत, असे त्यांना वाटते आणि ती स्थिति सुधारण्याच्या उद्देशाने हजारों लोक आपली घरेदारें सोडून पूर्वेकडून पश्चिमेकडील उद्योगधंद्यांत सरसावलेल्या शहरांचा आश्रय करित आहेत. वेस्ट फालियामधील कोळशांच्या खाणींत काम करण्याकरतां पूर्वेप्रांतांतील हजारों पोल्स घराणीं गेल्या थोड्या वर्षांत आपल्या जन्मभूमीला शेवटचा रामराम ठोकून चालतीं झालीं आहेत. डॉर्टमंड येथील खाणींत पोल्स आणि पूर्वप्रशियांतील लोकांचा भरणा बराच मोठा आहे. व्हाइनलंडमध्ये देखील हीच स्थिति आहे. “ मजुरांच्या अडचणीचें बीज मजुरांच्या अडचणींत आहे.” हें वाक्य तिकडे बऱ्याच लोकांच्या तोंडून ऐकूं येतें आणि त्यांत पुष्कळ सत्य भरलें आहे. एल्ब नदीच्या पूर्वेकडील जमीनदारांच्या मोठ्या इस्टेटीवर राहून काम करणाऱ्या मजुरांना प्रस्तुतच्या परिस्थितीमुळे आपला जीव नकोसा वाटूं लागला आहे. मजूर म्हटला की त्याला कोठें प्रतिष्ठा नाही, स्वतःचा अभिमान नाही, व पुढेंमागे आपली सुधारणा होण्याची आशाहि त्याला नाही, अशी त्याची दीनवाणी स्थिति झाली आहे. आणि त्या स्थितीकडे जर्मन समाज डोळे उघडून पहात देखील नाही.

शेतीच्या प्रांतांत राहणाऱ्या मजुरांना घरांचे फार हाल सोसावे लागतात, याबद्दल पुरावा गोळा करण्याचें कारण नाही. एका प्रसिद्ध जमीनदारानें सरकारला अशी सूचना केली होती की, शेतमजूर आपलें घर सोडून शहरांत जाऊं लागला म्हणजे तेथें आपल्याला रहावयास चांगलें घर मिळेल असे त्यानें दाखविलें पाहिजे, व त्याला तसें दाखवितां आलें नाही, तर आपलें घर सोडून जाण्याचा त्याला प्रतिबंध करावा. ही सूचना योग्य असो अथवा अयोग्य असो, ती करणाऱ्यानें असें गृहीत धरलेलें दिसतें की, खेडेगांवांतील घरे शहरांतील घरांपेक्षां जास्त चांगली असतात. परंतु वस्तुस्थिति अशी नाही. निदान मोठ्या शहरांतील

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

मजुरांचीं घरे आरोग्यदृष्ट्या विशेष सोईचीं असतात. आतां त्यांनां भाडें जास्त द्यावें लागतें ही गोष्ट निराळी. प्रशियांतील सार्वजनिक आरोग्यखात्याकडून सरकारी रीतीनें जी माहिती प्रसिद्ध केली जाते, तीवरूनच मजुरांच्या घरांत पुरेशी जागा नसते, इमारतींची पडझड झालेली असते, जिकडे तिकडे अंधार आणि ओल, पुरेसे पाणी नाही, सांडपाण्याचा निकाल होण्याची व्यवस्था नाही, जनावरांचे गोठे राहण्याच्या जागेस अगदीं लागून, अशी कष्टमय स्थिति असल्याचें सिद्ध होतें. मजुरांनां मिळणाऱ्या पगारांतूनच घरांची सोय त्यांनां करावी लागते, ही गोष्ट या हालांच्या मुळाशीं मुख्यत्वेकरून आहे यांत शंका नाही. मजुरीचे दर अलीकडे बरेच वाढले आहेत हें खरें; परंतु दिवसानुदिवस रहाणी जास्त महाग होत चालल्यानें जो जास्ती पगार मिळतो तो पोटापाण्यालाच खर्च होतो; इतर गोष्टींची सुधारणा करण्याला त्यांत वाव रहात नाही.

खेडेगांवांची वस्ती सोडून मजूर शहरांकडे जे जातात ते मुख्यत्वेकरून दारिद्र्यामुळे जातात, याबद्दल कोणाचा फारसा वाद नाही. ज्या प्रांतांत प्राप्तीच्या कराचें उत्पन्न जास्त तो प्रांत सधन आणि ज्या प्रांतांत हें उत्पन्न कमी तो प्रांत निर्धन अथवा वेताचा सधन, हें तत्त्व गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. या तत्त्वाच्या अनुरोधानें प्रस्तुत विषयाचा जर आपण विचार केला, तर आपल्याला असें आढळून येईल कीं, ज्या प्रांतांत प्राप्तीवरील कराचें उत्पन्न जास्त त्या प्रांतांत दुसरीकडचे लोक आपल्याकडे आकर्षण करून घेण्याची शक्ति जास्त, व ज्या प्रांतांत हें उत्पन्न कमी त्या प्रांतांत आपले लोक आपल्याजवळच ठेवून घेण्याचें सामर्थ्य कमी. या म्हणण्याची सत्यता सरकारी कागदपत्रांवरून दिसून येते व या पॅरिग्राफच्या आरंभीं आर्म्हीं केलेला सिद्धान्त खरा ठरतो.

प्रशियाचा पश्चिमभाग पूर्वभागापेक्षां प्राप्तीच्या मानानें फार पुढें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असल्याने तेथे मजुरांना जितकी चांगली मजुरी मिळू शकते, तितकी पूर्व किंवा उत्तर भागांत केव्हाहि मिळू शकत नाही. उत्तरभागाचा वरील वाक्यांत आम्हां समावेश केला, याचें कारण हें कीं, या बाबतींत ह्या दोन प्रांतांची स्थिति समसमान आहे. मात्र तेथील मजुरांच्या जाती काय त्या भिन्न आहेत. पूर्वेकडील मजूर प्रायः पोल्स आहेत आणि उत्तरेकडील “लो जर्मन” बुडख्यापैकी आहेत व ते फार सोशीक व बुद्धिमंद आणि संकट आले असतां न डगमगणारे आहेत.

शेतमजुरांना पगार व पगाराच्या भरतीला कांहीं माल देण्याची प्रशियांत वहिवाट होती; पण अलीकडे ती बंद पडत चालली आहे. हा माल अमुक प्रकारचाच असावा असा नियम नाही. धान्य, बटाटे, इतर भाजीपाला, दूध, जनावरांना व शेळ्यांना चारा, यांपैकी ज्याला जें सोईचें वाटेल तें तो मजुरांना देत असे. या सर्व गोष्टी विचारांत घेऊन अंदाज केला तर सालाला पंचवीसपासून चाळीस पौंडांपर्यंत पूर्वी माल व नक्त मिळून, व अलीकडे फक्त नक्त पगार मजुराला मिळतो असें दिसतें. उद्योगधंद्यांत गुंतलेल्या मजुरांना सुधारलेल्या जीवनक्रमाचा जसा फायदा घेतां येतो, तसा फायदा घेण्याची कायद्यानें शेतमजुरांना जर मोकळीक ठेविली असती तर पगार कमी मिळतो या गोष्टीला दाद न देतां ते घरच्याघरीं सुखानें राहिले असते. परंतु जर्मनीतील कायदे या कामांत त्यांना बरेच नडतात. आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याकरतां संघशक्तीचा अवलंब करूं म्हटलें तर तें जर्मनीतील बहुतेक सर्व शेतमजुरांना व खाजगी नोकरांना कायद्यांच्या जाचामुळे शक्य नाही. प्रशियांत या कायद्याचें स्वरूप काय आहे हें मासल्याकरितां सांगितलें म्हणजे त्यावरून साऱ्या जर्मनींत प्रचलित असलेल्या कायद्यांची कल्पना होण्याजोगी आहे; आणि त्याकरतां त्या संस्थांनांतील पूर्वीची थोडीशी हकीकत सांगितली पाहिजे.

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

खाजगी नोकरांना अठराव्या शतकाच्या शेवटापावेतो प्रशियांतील मालक गुलामाप्रमाणे वागवीत असत. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी किंग फ्रेडरिक तिसरा बुइल्यम याने ही व इतर प्रकारची गुलामगिरी (Serfdom) बंद करण्याबद्दल एक फर्मान (Ordinance) काढला. या फर्मानाच्या योगाने प्रजेला व्यक्तिस्वातंत्र्य प्राप्त होऊन गुलामगिरी पार नाहीशी झाली. हे फर्मान पाहून मोठमोठ्या जमीनदारांचे धावे गडाडून गेले. आपल्या हाताखालचे लोक स्वतंत्र झाले म्हणजे ते फार शेफारतील, आपला हुकूम मानीत नाहीसे होतील, आणि त्यांजवरील आपला दरारा नाहीसा होईल, अशी त्यांना भीति उत्पन्न झाली. त्यांनी बादशहाला अशी विनंति केली की, “देशांतील इतर गुलामगिरी आपण नाहीशी केली तर त्याला आमची हरकत नाही; पण कसेंहि करून आम्ही आपल्या नोकरांचाकरांवर जी सत्ता चालवितो ती कायम ठेवा.” त्यांच्या भिडेला पडून बादशहाने हे म्हणणे मान्य केले. “गुलामगिरी आम्ही नाहीशी केली तरी धनी व चाकर यांच्यामध्ये आजपर्यंत जे संबंध चालत आले आहेत ते तसेच अबाधित राहतील” असे त्याने फिरून जाहीर केले. या जाहिरनाम्यांत आणखी असे काही शब्द होते की, त्यांच्या आधारावर खाजगी नोकरांप्रमाणेच शेतमजुरांवरहि त्यांचे मालक अनियंत्रित सत्ता चालवू लागले. या फेर-जाहिरनाम्याचा अम्मल १८१० सालापासून आतांपर्यंत पूर्वेकडील प्रांतांत व उत्तर आणि पश्चिम या भागांतील काही प्रांतांत सध्यां चालत आहे. या जाहिरनाम्याला १८१० चा “प्रशियन सरव्हंट्स ऑरडिनन्स” अशी संज्ञा आहे. या ऑरडिनन्सचा अम्मल खाजगी नोकरांवर, तसेच आपल्या मालकांशी कायमचा करार करून किंवा कोणच्याहि तऱ्हेने त्यांच्या घराचा किंवा जमिनीचा आश्रय धरून राहणाऱ्या मजुरांवर चालतो, व त्याचा परिणाम असा होतो की, मजुरांना आपल्या धन्यांनी

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वाटेल ती आज्ञा केली तरी ती निमुटपणें पाळणें भाग पडतें. अशा स्थितींत या लोकांनां गुलामगिरींतच आपला काळ कंटावा लागतो. “गुलामगिरी” हे शब्द मात्र तोंडानें उच्चारवयाचे नाहीत इतकेंच ! मालकाबरोबर केलेला नोकरीचा करार रद्द करण्याचें त्यांनीं मनांत आणलें तर, कायद्यानें इतक्या कांहीं अडचणी घालून ठेवल्या आहेत कीं, हा मार्ग स्वीकारणें जवळजवळ अशक्यच झालें आहे. कारखान्यांतील मजुरांनां ट्रेड यूनियनसारख्या संस्था स्थापन करून आपल्या मालकां-विरुद्ध संप वगैरे करतां येतात, त्यांनां कायद्यांचा प्रतिबंध नाही; परंतु शेतकाम करणाऱ्या मजुरांची स्थिति याहून फार भिन्न आहे. १८५४ सालीं त्यांच्याकरतां एक कायदा पास केला आहे व त्या कायद्याअन्वये त्यांनीं कर्धा काळीं संप केला तर ते गुन्हेगार ठरतात आणि त्यांनां कैदेची शिक्षा भोगावी लागते. सारांश, आम्हीं वर सांगितलें आहे तेंच खरें कीं, या लोकांच्या स्थितींत व गुलामांच्या स्थितींत कांहीं अंतर नाही; ‘गुलाम’ हा शब्द मात्र तोंडानें उच्चारवयाचा नाही.

आतांपर्यंत प्रशियांतील स्थितीचें आम्हीं विशेषेंकरून वर्णन केलें खरें; परंतु त्या नमुन्यावरहुकुम इतर जर्मन संस्थानांत देखील “सरव्हंट्स ऑरडिनन्सीज” आहेत, व सर्व ठिकाणीं नोकरांनां व शेतमजुरांनां सारखाच त्रास सोसावा लागतो. नाही म्हणावयास साक्षेन संस्थानांत मात्र या बाबतींत बरीच सुधारणा झाली आहे.

“प्रशियन सरव्हंट्स ऑरडिनन्स”ला १८५४ सालच्या कायद्याची पुस्ती कशी जोडली आहे याचा उल्लेख वर आलाच आहे. हा कायदा फक्त शेतमजुरांनां व खाजगी नोकरांनां लागू आहे. त्या कायद्याच्या पहिल्या कलमाखालीं “जो कोणी नोकर आपल्या मालकाचा हुकूम हट्टानें पाळणार नाही किंवा कांहीं कायदेशीर सबबीशिवाय नोकरी सोडून जाईल त्याला, मालकानें फिर्याद केली तर, १५ शिलिंग दंड

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

अथवा तीन दिवसांपर्यंत कैद भोगावी लागते.'१

जर्मनीत अपराध्यांना शिक्षा करण्याच्या कायद्यांचें जें धोरण आहे त्या धोरणाशी अगदी विसंगत असें वरील कलम आहे. करार मोडला असता इतर कोणच्याहि नागरिकाला दंड किंवा शिक्षा होत नाही; झालेलें नुकसान भरून देण्याची काय ती जबाबदारी कायद्यानें त्याच्यावर येते. एखादे वेळेस संप झाला म्हणजे कारखान्यांतील मजूर मालकाला नोटीस न देतां काम सोडून चालते होतात. अशा वेळेस त्यांच्याकडून कोर्टमार्फत मालकाला नुकसान भरून मागतां येतें. कारखानदारांना समाधान मानून घेण्याला ही जागा कायद्यानें राखली आहे; पण व्यवहारांत त्यांना यापासून फारसा फायदा होत नाही. कारण, कोर्टाची पायरी चढण्याचा त्यांनीं विचार केलाच तर काळ व द्रव्य या दोहोंचा अपव्यय होतो. इतकेंहि करून कोर्ट काय निकाल देतें हें अनिश्चित असतें; व जो निकाल होईल तो असमाधानकारक असण्याचा बराच संभव असतो. यामुळें कारखानदार कोर्टांत फिर्यादी लावण्याच्या मानगडींत फारसे पडत नाहीत. असो. शेतमजुरांचा व खाजगी नोकरांचा प्रकार याहून फार भिन्न आहे. त्यांच्याकरतां केलेला कायदा अगोदरच कडक, व त्याचा अम्मलहि मन मानेल तसा होत असल्यानें त्याखालीं त्यांचा छळहि फार होतो. एखादा करार मोडला म्हणजे करार करणाऱ्या दोन पक्षांपैकीं कोणच्याहि एका पक्षाकडून तो मोडला जाण्याचा संभव असतो. या न्यायानें मालक व शेतमजूर यांजमधील करार मजुरांकडून जसे मोडले जातात तसे ते मालकांकडूनहि मोडले जात असले पाहिजेत. परंतु याबद्दल मालकांना कधीहि शिक्षा होत नाही. शिक्षेचा सगळा मारा मजुरांच्या डोक्यावरच होतो. नोकराला चाकरी सोडावयाची झाली तर त्यानें मालकाला आगाऊ नोटीस दिली पाहिजे, अशी कायद्याची सक्ती. मालकानें मात्र नोकराला मध्य-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

रात्री नोकरा सोडून जा म्हणून सांगितले तरी कायदा त्याला कांहीं शासन करीत नाही. बरे, घटकाभर आपण अशी कल्पना करू की, एखादा नोकर एकदम नोकरा सोडून चालता झाला. अशा नोकराला सक्तीने पुनः कामावर आणतां यावयाचे नाही यावद्दल तर कोणाचा वाद नाहीना ? पण जर्मनीत वस्तुस्थिति मात्र अशी आहे की, अशा नोकराला सक्तीने कामावर आणण्याचा प्रघात किती तरी चालू आहे. नोकराला कमी करावयाला मालकाने वाटेल ती सबब पुढे केली तरी ती मान्य होते; पण नोकराला नोकरा सोडण्याला किती जरी खरी कारणे असली तरी तीं कोर्टात मान्य होत नाहीत. कारण, जूरीची पद्धत चालू असणारीं सर्व स्थानिक कोर्टे जमीनदारांची पक्षपाती असतात.

शेतांतील मजुरांना अनिष्टकारक आणखी अशी एक गोष्ट आहे की, अलीकडील पन्नाससाठ वर्षांत कायद्यांत ज्या कांहीं सुधारणा झाल्या आहेत, त्या सुधारणांतून हे मजूर अगदी खड्यासारखे वगळले आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी गुलामागिरी बंद करण्यांत आली, तेव्हांपासून जमीनदारांच्या कुळांची स्थिति चांगली सुधारली. (त्यापूर्वी जमीनदार या लोकांवर देखील नाना प्रकारचे जुलूम करीत होते.) पण मजुरांची स्थिति सुधारण्याकडे कोणीच लक्ष्य पुरवीत नाही ! राजाच्या जाहीरनाम्याचा त्यांना फायदा मिळेल या भांतीने जमीनदार कसे आडवे पडले हे मागे आपण पाहिले आहेच; असो. कुळांची वर सांगितल्याप्रमाणे स्थिति सुधारल्यानंतर कांहीं काळपावेतों जर्मनीतील शेतीची स्थिति चांगली होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पन्नास वर्षांत तर खरोखर अशी मौज झाली की, शेतीच्या मुलखांतच शहराच्या मुलखापेक्षा लोकसंख्या जास्त झाली. तो वेळपावेतों जर्मनी हा कृषिप्रधान देश आहे असे म्हणण्यास मुळांचे हरकत नव्हती.

पुढे मग उद्योगयुगाला आरंभ झाला. त्याबरोबर शहरे भरभरा-

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

टीस येऊं लागली; कारखान्यांत काम करणाऱ्या मजुरांचे संघ होऊं लागले; आम्हांला अमूक हक्क पाहिजेत, असें ते जोरानें म्हणूं लागले व हें त्यांचें म्हणणें कायदे करणाऱ्या मंडळींच्या कानावर जोरानें आदळूं लागलें. कित्येक लोक असें म्हणतात कीं, शेतकाम करणाऱ्या मजुरांचा हल्लीं जो प्रश्न उपस्थित झाला आहे त्याचा विनाकारण मोठा बाऊ करण्यांत येत आहे. परंतु या लोकांच्या लक्षांत असें येत नाहीं कीं, गेल्या चाळीसपंचेचाळीस वर्षांत जे जे सुधारणेचे कायदे झाले, ते ते सर्व कारखान्यांतील मजुरांच्या हिताचेच झाले. १८६९ सालचा “लेबर कोड” नांवाचा प्रसिद्ध कायदा, व त्या कायद्यांत वेळोवेळ झालेली दुरुस्ती, यांत शेतमजुरांच्या नांवाचा नुस्ता उल्लेख देखील नाहीं. कारखाने व कलागृहें यांजवर देखरेख करण्याबद्दलचे जे रेग्युलेशन्स म्हणजे नियम आहेत त्यांत त्यांच्याकडे मुळींच लक्ष्य पुरविलेलें नाहीं. आजार, अपघात, अशक्तता यांचा विमा उतरण्याची तजवीज गेलीं २५ वर्षे कारखान्यांतील मजुरांकरतां चालू आहे. शेतमजुरांच्या बाबतींत ही तजवीज अलीकडे पण तीहि फार वेतानें व हळूहळू होऊं लागली आहे. अजूनपावेतो देखील शेतांत व जंगलांत काम करणाऱ्या मजुरांपैकीं पुष्कळांनां आजाराचा विमा उतरण्याचा फायदा मिळत नाहीं. आजारांत हातानें काम होईनासें झालें म्हणजे त्यांनां “पुअर लॉ” वर किंवा लोकांच्या तब्येतीप्रमाणें मिळणाऱ्या दानधर्मावर अवलंबून रहावें लागतें. कारखान्यांतील मजुरांप्रमाणें संघशक्तीच्या जोरावर आपल्या मालकांनां प्रसंगविशेषीं नडविण्याचा मार्ग कायद्यानें या लोकांनां मोकळा ठेवलेला नाहीं हें मागें सांगितलेंच आहे. आत्मसंरक्षणाचें हत्यार त्यांच्यापार्शीं जर कोणचें असेल तर तें देशत्यागाचेंच होय. सरकार आपल्याकरतां जर काळजी वहात नाहीं तर जेथील मजुरांविषयीं तें काळजी वाहतें अशा शहरांत वस्ती करण्याचे व त्या मजुरांच्या पंक्तीला जाऊन बसण्याचें त्यांनीं जर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मनांत आणलें तर त्याबद्दल त्यांनां दोष कसा देतां येईल बरें ?

थोडे दिवसांपूर्वी एका जमीनदारानें मोठ्या दूरदर्शीपणानें पुढील उद्गार काढले होते:—“ शेतमजुरांचे पगार आज आम्हीं जितके वाढविले आहेत तितके जर पंचवीस वर्षांपूर्वी वाढविले असते तर सध्यां जो आम्हांला मजुरांचा तुटवडा पडतो तो पडताना; शिवाय कमी पैशांत हल्लींच्यापेक्षां अधिक चांगले मजूरहि आम्हांला मिळाले असते. ” हें म्हणणें खरें असो वा नसो; एक गोष्ट मात्र बरीच संभवनीय दिसते कीं, मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरतां जे कायदे अमलांत आले त्यांचा फायदा शेतमजुरांनाहि मिळाला पाहिजे हें जसें अलीकडे थोडेंसें कळू लागलें आहे तसें तें यापूर्वीच कळू लागलें असतें; व उद्योगधंद्यांच्या प्रसारामुळें उत्पन्न झालेल्या नवीन परिस्थित्यनुरूप नवीन कायदे करण्याची १८८१ सालीं सरकारला जशी आवश्यकता वाटली, तशी या लोकांसंबंधानेंहि जर वाटली असती, तर आजला शेतमजुरांचा प्रश्न जितका विकट होऊन बसला आहे तितका बसला नसता. बडे जमीनदार व लहान शेतकरी या दोघांची एकच चूक झाली; आणि ती ही कीं, जोंपर्यंत मजुरांच्या मनांत जमिनीच्या मालकांनां चिकटून राहण्याची बुद्धि पूर्वसंस्कारानुरूप जागृत होती, तोंपर्यंत त्यांच्या कल्याणाचा मार्ग त्यांनीं शोधून काढावयास पाहिजे होता; परंतु तसें कांहीं एक न करतां उलट दडपशाहीचाच मार्ग त्यांनीं स्वीकारला व त्यामुळें आतां हें प्रकरण फारच विकोपाला गेलें आहे.

सर्वांच्या उपयोगाकरतां म्हणून पूर्वी ज्या जमिनी खुल्या असत त्या आतां बंदिस्त केल्या आहेत. त्याचप्रमाणें नक्त पगाराच्या जोडीला कांहीं माल देण्याची पूर्वी जी चाल होती तीहि मोडून टाकण्यांत आली आहे, व या दोन कारणांमुळें मजूर बरेच वैतागून गेले आहेत. जमिनी बंदिस्त झाल्यानें त्यांच्या जनावरांनां रानांत तोंड फिरवायला

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

जागा राहिली नाही. पगाराबरोबर घान्य, जळण, बटाटे लावण्याकरतां जमीन, जवस, आळशी वगैरे जिनस पूर्वी मिळत असत. ही चाल जरी सर्वथैव चांगली नाही, तरी तिच्यायोगानें मालकाच्या जमिनीविषयी मजुरांच्या मनांत प्रेम राही. परंतु हा माल मिळावयाचें बंद झाल्यापासून त्यांनीं जमिनींत टाकभाड्यानें मेहनत करावी आणि त्या मेहनतीचें सर्व फळ मालकानें उपभोगावें, जमिनींत उत्पन्न झालेल्या भाजीचें एक डेंखहि त्यांच्या दृष्टीस पडूं नये, अशी स्थिति प्राप्त झाली. अर्थात् मजुरांचें जमिनीवरील व त्याबरोबरच मालकावरीलहि प्रेम नाहीसें झालें!

सर्वच जमीनदार आणि शेतकरी आपल्या हाताखालच्या लोकांच्या कल्याणाविषयी बेफिकीर आहेत असा वरील विवेचनावरून जर कोणाचा समज झाला तर तो चुकीचा होईल. कारण, कांहीं माणसें या नियमाला अपवादादाखल आहेत. हीं माणसें हाताखालच्या मजुरांनां फार प्रेमानें वागवितात, व मजूरहि उलट त्यांच्यांशीं प्रेमानें वागतात. जेथे याच्या उलट प्रकार असतो तेथे देखील मालक जाणूनबुजून त्यांचा मुद्दाम दुष्टावा करतात असें नाही; तर मालक म्हणजे एक श्रेष्ठ प्राणी व मजूर म्हणजे क्षुद्र प्राणी, अशी पुरातन काळापासून जी एक समजूत चालत आली आहे ती या मालकांच्या मनांत अजूनपावेतो अगदीं खिलून बसली आहे व त्यामुळे ते मजुरांनां हलके लेखतात. साक्सेनमधल्या एका लेखकानें जमिनीच्या मालकांनां पुढें लिहिल्याप्रमाणें उपदेश केला आहे:—

“आपल्याला पुढें चांगले दिवस येतील अशी मजुरांच्या मनांत आशा उत्पन्न करण्याचा मनापासून यत्न करा; मनुष्याच्या वस्तीला योग्य असें घर त्याला रहावयास द्या; आजारांत त्याची व त्याच्या कुटुंबांतील माणसांची अधिक काळजी घ्या; तो कामावर असतांना त्याच्या जीवाला व शरीरप्रकृतीला नीट जपत जा; आणि सर्वांत जास्ती हें कीं, कारखान्यांत काम करणारा मजूर आपणाहून श्रेष्ठ, आपण त्याच्या मानानें हलक्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

दर्जाचे आहेत, ही त्यांच्या मनांतील भावना काढून टाका. मजुरांच्या अडचणी काय आहेत त्या ज्या मानानें तुम्ही लक्ष्यांत घ्याल त्या मानानें मजुरांच्या बाबतींतील तुमची अडचण नार्हीशी होईल. मजुरांच्या जशा सांपत्तिक अडचणी आहेत तशा सामाजिकहि आहेत व या सामाजिक अडचणींखालींच ते विशेष दबून गेले आहेत.”

ज्या जमिनींत काम करावयाचें त्या जमिनीविषयीं मजुरांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न व्हावें आणि त्यांनीं ती सोडून जाऊं नये, अशाबद्दल सांप्रत बऱ्याच ठिकाणीं यत्न चालू आहेत आणि ह्या यत्नांनां यश यावें अशी कांहीं उदार अंतःकरणाच्या लोकांची मनापासून इच्छा आहे. आणि वास्तविक पाहिलें तर मजुरांच्या अडचणी दूर करण्याचा, त्यांचें जीवित सुखावह करण्याचा व त्यांच्याविषयीं मालकांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न करण्याचा उद्योग अशा उदारवृत्तींच्या माणसांकडूनच व्हावयास पाहिजे. परंतु अशीं माणसें अद्यापि थोडीं आहेत, ही खेदाची गोष्ट आहे. पुष्कळ जमीनदार आपल्या जुन्या कल्पना अजून उराशीं बाळगून आहेत. हाताखालचा मजूर म्हणजे पायाखालीं तुडविण्याचा प्राणी हा विचार त्यांच्या डोक्यांतून अजून जात नाही. नोकरीचा जाच कमी करून मजुरांनीं आपण होऊन आपल्याकडे नोकरी मागावयाला यावें, अशी कांहींतरी योजना करावयाची सोडून हे लोक उलट मजुरांनीं जास्ती पगार मिळणाऱ्या ठिकाणाला जाऊं नये व आपल्या मनाजोगें काम मिळवूं नये, या हेतूनें त्यांच्या मार्गांत नव्या नव्या अडचणी व हरकती उत्पन्न करीत आहेत. १९०७ सालीं प्रशियन पार्लमेंटांत एका बड्या जमीनदारानें असें स्पष्ट सांगितलें कीं, “प्रत्येक वयांत आलेला मजूर म्हणजे आम्हीं त्यांच्यावर खर्च केलेलें मूर्तिमंत भांडवल होय ! पण मजूर वयांत आला रे आला कीं, तो कारखान्याकडे धांव घेतो व कारखानदाराला मात्र पदरची एक पैहि खर्च न होतां आयता फायदा मिळतो.”

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

कित्येक वर्षांपूर्वी प्रशियन पार्लमेंटांतील कन्सर्वेटिव पक्षाच्या सभा-सदांनीं शेतमजुरांची स्थिति सुधारण्याचे अनेक उपाय सुचविले होते. त्यांपैकी सरकारनें कांहीं थोडे मान्य केले. मजूर व मालक यांच्यांत मध्यस्थी करणारे दलाल प्रशियांत फार आहेत व त्यांचें प्रस्थहि बरेच माजलें होतें. “इंडस्ट्रियल कोड”मध्ये सरकारनें सुधारणा करून दलालांचें बंड मोडलें आहे. तेव्हांपासून मालकाच्या हातून सुटलेला पैसा सबंधच्या सबंध मजुरांच्या हातांत जाऊं लागला आहे व दलालांचें कामिशन नाहीं झालें आहे. सुगीच्या दिवसांत शेतात काम करण्याकरतां लष्करांतील सोजीर दरवर्षीं पाठविण्याचा क्रम सुरू झाला आहे, व अशा सोजिरांची संख्या दिवसानुदिवस वाढत्या प्रमाणावर आहे. उदाहरणार्थ, १९०७ च्या उन्हाळ्यांत सुगीच्या दिवसांत “फर्स्ट आर्मी-कोअर” मधील सात हजार लोक पूर्वप्रशियांतील मोठमोठ्या शेतांत काम करण्याकरतां पाठविले होते. राजदरबारांत प्रवेश असणाऱ्या आपल्या स्नेह्यांच्या मार्फत बड्या जमीनदारांनीं ही पद्धति पहिल्यानें सुरू केली. आतां छोट्या जमीनदारांनां देखील अशा प्रकारची मदत विनतक्रार मिळते. दक्षिणेकडील प्रांतांत सुद्धां अलीकडे सोजिरांची मदत मिळूं लागली आहे.

जमीनदारांच्या वर्गांत बरेच लोक असें म्हणणारे आहेत कीं, लष्करी नोकरी दोन वर्षे केलीच पाहिजे असा जो नियम आहे, तो रद्द करून त्याच्या ऐवजीं एक वर्षाची मुदत केली म्हणजे शेतकामाला बरेच लोक मोकळे होतील. जमीनदार आपल्या फायद्याकडे नजर पुरवून सरकारला वरीलप्रमाणें अनेक युक्त्या सुचवितात. त्यांत सोय कोणची, गैरसोय कोणची, याचा विचार ते मुळींच करीत नाहींत; आणि म्हणून सरकारांत त्यांच्या सूचना प्रायः मान्य होत नाहींत. मजुरांनीं करार मोडला असतां कायद्यानें त्यांस हल्लींच्यापेक्षां कडक शिक्षा करावी, अशाबद्दलची त्यांची

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

खटपट मात्र जोरानें चालू आहे. राजकीय विचारांचे ओघ प्रशियांत अगदीं उलट दिशेनें कसे वहात असतात याचें ही चळवळ प्रत्यक्ष उदाहरण आहे. करार मोडला म्हणजे मजुरांना शिक्षा करण्याबद्दलचें जें कलम आहे तें रद्द करून दिवाणी कोर्टांमार्फत झालेलें नुकसान भरून घेण्याचा कायदा इतरांप्रमाणें त्यांनाहि लागू करावा, अशी लिबरल पक्षाची खटपट चालू आहे. उलट बाजूनें जमीनदार असा प्रयत्न करीत आहेत कीं, शिक्षा किंवा दंड अशी जी कायद्यानें सवलत ठेविली आहे ती नाहींशी करून तिच्या ऐवजीं फक्त कैदेचीच शिक्षा ठेविली पाहिजे. तसेंच करार मोडून गेलेल्या मजुराला जो कोणी दुसरा मालक कामावर ठेविल त्याला, जो दलाल नवीन मालक गांठून देईल त्याला, आणि करार मोडण्याबद्दल ज्या दुसऱ्यांनीं फूस दिली असेल त्यांना, जबर दंड असावे, असेंहि त्यांचें मागणें आहे.

मजुरांची अडचण केव्हां नाहींशी होईल ती होवो, सध्यां हंगामापुरते दुसऱ्या देशांतील मजूर आणून काम भागवून घेण्याचा क्रम सुरू आहे. प्रशियाच्या पूर्वे आणि उत्तर भागांत सर्व ठिकाणीं, व जर्मन राष्ट्राच्या इतर सर्व भागांत, थोड्याबहुत प्रमाणानें उन्हाळ्याच्या सुरुवातीपासून पावसाळा संपेपर्यंत परदेशचे मजूर शेतकामावर लावण्याची सररहा वहिवाट चालू आहे. मोठे जमीनदार तर सर्वस्वीं याच मजुरांवर अवलंबून राहतात. पूर्वीं रशियांतून बरेच मजूर येत होते; परंतु आतां गॅलीशियामधून फार येतात. हंगाम पुरा झाला म्हणजे हे लोक परत आपल्या देशांत जातात; जर्मनींत त्यांना कोणी राहूं देत नाहीं.

परदेशी मजुरांना पगार थोडा असतो; पण घान्य व राहण्याला जागा (दोन्हीहि अगदीं कनिष्ठ प्रतीचीं) त्यांनां बहुतकरून देण्यांत येते. यामुळें कांहीं थोडे पौंडांची माया परत जातेवेळीं त्यांचेपाशीं शिल्लक राहते. या मजुरांनां वागविण्यांत मालक द्यामाया मुळींच दाखवीत

शेतांतील मजुरांचा प्रश्न

नाहींत. उलट ते त्यांचा द्वेषच करीत असतात व अगदीं निरुपाय म्हणून त्यांना पदरीं बाळगतात. आणि याबरोबरच हेंहि कबूल करावयास पाहिजे कीं, मजूर देखील मालकांचा सोशीकपणा पुरता कसाला लावून पाहतात, आणि आपले करार मोडून चालते होतात !

प्रचलित कायद्यांमुळे शेतमजूर राजकीय विषयांत मन घालीत नाहींत, आणि अगदीं अल्प प्रमाणांत देखील, त्यांच्यांत संघशक्ति उत्पन्न झालेली नाहीं. या कामांत त्यांचें दारिद्र्य त्यांना फार नडतें, व एकजुटीनें काम करण्याचा त्यांनां जर कोणीं मार्ग दाखविला तर ते त्याच्याकडे साशंक दृष्टीनें पाहतात; व आपण जर या नादाला लागलों तर आपल्या पदराला खार लागल्याशिवाय राहणार नाहीं, असा त्यांचा अजमास असतो. शेतीच्या मुलखांत वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांच्या हातांत सर्व सत्ता, मन मोकळे करून मजुरांनां बोलण्याचीसुद्धां चोरी, अशा स्थितींत त्यांनां एखादा स्थानिक पुढारी देखील मिळत नाहीं. त्यांच्यांत चैतन्य उत्पन्न व्हावें अशी प्रजासत्तावादी (Social Democrats) कांहीं खटपट करतात, पण ती फक्त निवडणुकीच्या घामधुर्मांत; व त्या वेळीं सुद्धां त्यांच्या प्रयत्नांनां यावें तसें यश येत नाहीं.

या विषयाचा ज्यांनीं अगदीं त्रयस्थपणानें विचार केला आहे, आणि शेतमजुरांच्या मनाची खरी स्थिति काय आहे, हें समजून घेण्याचा सरळपणानें यत्न केला आहे, त्यांनां असें कळून येतें कीं, मंडळ्या अथवा समाज स्थापन करण्याबद्दलचे व कराराचे प्रस्तुतचे कायदे फार पक्षपातीपणाचे व हल्लींच्या सुधारणेच्या काळाशीं विसंगत आहेत. मजुरांचे पगार हलके असतात, आयुष्य सुखांत घालविता येईल अशा साधनांची त्यांनां अनुकूलता नसते, यामुळे शेतीच्या कामाला पुरेसे मजूर मिळत नाहींत हें तर खरेंच; परंतु ही अडचण उत्पन्न होण्याला विशेष बलवत्तर जर कोणचें कारण असेल

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तर आम्हीं वर सांगितलेली कायद्यांतील विषमताच होय. या कायद्यांत सुधारणा करण्याचे आजवर यत्न झाले; पण ते फार अपुरे आहेत. या कायद्यांत माणुसकीला शोभेल अशी दुरुस्ती झाली पाहिजे. ती दुरुस्ती होईपर्यंत, किंबहुना ती झाल्यावर पुढे कांहीं वर्षेपावेतो देखील, शहरांकडे जाणारी मजुरांची यात्रा अशीच चालू राहिल.

को-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

एकमेकांच्या फायद्याकरतां जुटीनें वागण्याचा जर्मन लोकांचा स्वभावच आहे, किंबहुना परमेश्वरानें ही उपजत बुद्धि त्यांना दिलेली असते, असें म्हणण्यास हरकत नाही; आणि ही त्यांची बुद्धि फार पुरातन काळापासून जगाच्या अनुभवास येत आहे. या बुद्धीला अलीकडच्या काळांत परिणत स्वरूप प्राप्त होऊन को-ऑपरेशनची चळवळ निघाली आहे व तिचा परिणाम हरएक बाबतींत दृग्गोचर होऊं लागला आहे. अगदीं कमीत कमी म्हटलें तर पंधरा जर्मनांत एक जर्मन कोणत्याना कोणत्या तरी को-ऑपरेटिव मंडळीचा सभासद असतो. संयुक्त ब्रिटिश राज्य म्हणजे को-ऑपरेशनचें माहेरघर, पण तेथें विसांत एक असें देखील प्रमाण पडत नाही.

जर्मन को-ऑपरेटिव मंडळ्यांचे चार मुख्य वर्ग आहेत व प्रत्येक वर्गांत अनेक मंडळ्यांचा समावेश केला आहे. हे चार वर्ग असे आहेत: (१) जनरल यूनियन, (२) सेंट्रल यूनियन, (३) रेफसननें—(Raiffeisen) घालून दिलेल्या नियमांअन्वये चालणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मंडळ्या आणि (४) इम्पीरियल यूनियन. १९०५ सालापासून नंबर तीन व चारच्या मंडळ्या एकत्र झाल्या आहेत व त्यांचा संबंध विशेषेकरून शेती व शेतकरी यांच्याशीं असतो.

या मंडळ्यांचे हेतु मुख्यत्वेकरून सहा आहेत:—पत पाहून रकमा कर्जाऊ देणें, मग कर्ज मागणारा शेतकरी असो वा इतर उद्योगधंदा करणारा असो; कच्चा माल विकत घेऊन त्याचा पुरवठा करणें; निरनिराळा माल उत्पन्न करणें; कारखान्यांत तयार झालेल्या मालाचा व्यापार करणें; धान्य सांठविणें आणि घरेदारें बांधणें. या मंडळ्यांपैकीं

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कांहींनां सरकारचा आश्रय आहे व कांहीं सरकारी मदतीची अपेक्षा मुळींच बाळगीत नाहीत.

१९०७ च्या आरंभाला सर्व जातींच्या मंडळ्यांची संख्या २५,७१४ होती व त्यांतील सभासदांची संख्या ३,८६०,१४३ होती. यांत क्रेडिट(पत) सोसायट्यांची संख्या १५,६०२ व को-ऑपरेटिव स्टोअर्सची संख्या २,००६ होती व त्यांतील सभासदांची संख्या अनुक्रमे २,११३,६५३ आणि १,०३७,६१३ होती. शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे व विशेषतः लहान शेतकरी यांचा जर्मनींत को-ऑपरेटिव मंडळ्यांकडे फार ओढा आहे.

एकट्या प्रशियांत रजिस्टर झालेल्या को-ऑपरेटिव मंडळ्या १८९० त २,९१२; १८९५ त ५,१३५; १९०० त ९,४२९ आणि १९०५ त १३,३३१ होत्या, आणि १९०४ सालाला दर मंडळींत सभासदांची संख्या सरासरीने १४७ होती. प्रशियांत देखील पुष्कळशा क्रेडिट सोसायट्याच आहेत.

क्रेडिट सोसायट्यांपैकी बऱ्याचशा खेडेगांवाकरतां व शेतकीसंबंधाच्या म्हणजे “रूरल” आहेत. त्यांपैकी कांहीं “लिमिटेड” कंपन्यांच्या तत्त्वावर चालतात. रेफेसन मंडळ्या मात्र यांच्या उलट तत्त्वावर चालतात. कच्चा माल उत्पन्न करणाऱ्या मंडळ्यांत चांभार, शिंपी, रोट्या व मेवामिठाई करणारे, धातूचे कारागीर, जिल्हई देणारे, हजाम, सांघकाम करणारे आणि रंगवारनिसाचें काम करणारे, या लोकांनीं स्थापन केलेल्या मंडळ्या प्रमुख आहेत. औद्योगिक कामांच्या मंडळ्या घान्याच्या गिरण्या, वीज व गॅस तयार करण्याचे कारखाने, सुतारकाम आणि खाटकांचीं दुकानें चालवितात; शेतकामाच्या मंडळ्यांपैकी बऱ्याच मंडळ्या मळणीचें काम करतात व बाकीच्या वाफेनें चालणारे नांगर व इतर शेतीचीं यंत्रे खरेदी घेऊन तीं चालवितात. वेअरहाउस

को-भॉपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

सोसायट्या टेबलें, खुर्च्या, कपाटें, विटा, कातडीं, जनावरें, कोंबडीं, बदकें अंडीं, धान्य, स्पिरिट आणि तंबाखू-सिगारेट्स वगैरे-यांचा व्यापार करतात. उद्योगधंद्यांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाच्या मंडळ्यांत, टोपल्या करणारे, शिंपी, लांकुडकाम करणारे, चांभार, यंत्रें जुळविणारे, लोहार आणि डाखकाम करणारे व अशाच प्रकारच्या इतर कारागिरांचा समावेश केलेला असतो; कारखान्यांत माल उत्पन्न करणाऱ्या मंडळ्यांत रोटीवाले, छपाईचें काम करणारे, दारू गाळणारे, सामानसुमान व विटा करणारे, सूत काढणारे व विणणारे यांचा समावेश केलेला असतो; शेतीचा माल उत्पन्न करणाऱ्या मंडळ्या दूधदुभत्याचे कारखाने, स्पिरिट गाळण्याचे कारखाने, द्राक्षांचे मळे, धान्याच्या गिरण्या, फळबागा, मुरांब्यासारख्या पदार्थांचे कारखाने, व खाण्याचे पदार्थ पुष्कळ दिवस टिकतील अशी व्यवस्था करण्याचे कारखाने चालवितात. हरकामाच्या (Miscellaneous) सोसायट्या पाण्याचा पुरवठा करणें, विमे उतरणें, जमिनी विकत घेऊन त्यांची वाटणी करणें, ग्रंथ छापणें, हवा खाण्याकरतां जाणाऱ्या लोकांची घरादाराची व इतर व्यवस्था ठेवणें, हीं कामें करतात.

जर्मनींत शेतीसंबंधीं मंडळ्यांची व त्यांतील सभासदांची संख्या अलीकडे फार वाढली आहे. १९०६ अखेर या मंडळ्यांची एकंदर संख्या २०,४३२ होती आणि त्यांच्या हातून लहान शेतकऱ्यांचें जितकें कल्याण झालें आहे तितकें कायद्यांनीं किंवा संरक्षक जकातींनींही केलें नाहीं.

जुन्याला चिकटून राहण्याची जर्मन शेतकऱ्याची संवय पुष्कळ गोष्टींत दिसून येते. परंतु समाज व मंडळ्या स्थापन करण्याची नवी पद्धति मात्र त्यानें चटकन अंगीकारली. त्यामुळें त्याला खाजगी पेढ्या आणि सावकार यांच्याकडून ज्या अटीवर कर्ज मिळत होतें त्यापेक्षां सौम्य अटीवर मिळू लागलें, व एकंदरींत त्याची पत वाढली; मधल्या दला-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लाला चिरीमिरी दिल्याशिवाय परस्पर कारखानदारांकडून खत आणि इतर कच्चा माल मिळू लागला; स्वतःपार्शी पैशाचें त्राण नसल्यानें शेतीचीं यंत्रें त्याला उपलब्ध नव्हतीं तीं झालीं, व वाफेनें चालणारा नांगर व मळणीचें यंत्र यांच्या साहाय्यानें तो शेतकाम करूं लागला; जमिनींतील उत्पन्न म्हणजे धान्य, बटाटे, फळफळावळ, दूध, अंडीं वगैरे विकण्याचे स्वतःला आयास करावे न लागतां हे सर्व काम परभारें होऊं लागलें व पहिल्यापेक्षां त्याला किंमतहि चांगली येऊं लागली; दूधदुभतें करण्याची जुनी पद्धति किफायतशीर नव्हती व लोणी, खवा वगैरे जिन्नस चांगले तयार होत नव्हते; तेच जिन्नस यंत्रांच्या द्वारे गिऱ्हाइकांनां पसंत पडण्यासारखे लोकांकडून आयते तयार होऊं लागले, पण त्याचा फायदा मात्र याला मिळू लागला. सारांश, फक्त मोठ्या जमीनदारांनां जीं जीं साधनें पूर्वी अनुकूल होतीं, तीं सर्व नवीन संस्थांच्या जीवावर लहान शेतकऱ्यांनां देखील मिळू लागलीं. कृषिप्रधान संस्थानांत वरील सर्व हेतु साध्य करणाऱ्या अनेक मंडळ्या निघाल्या आहेत आणि दिवसानुदिवस महत्त्वाचीं कामें त्यांच्या हातून होत आहेत. याप्रमाणें शेतांतील माल विकणारी हॅनोवर प्रांतांत जी को-ऑपरेटिव सोसायटी आहे, तिनें १९०६ सालांत ४२८,००० पाँड किमतीच्या मालाची उलाढाल केली. स्वतःकरतां शेतकरी काय करूं शकतात याचें एक उदाहरण असें आहे कीं, प्रशियांत खाणींतून पोटॅश काढण्याची एक कंपनी निघाली, तेव्हां त्या कंपनीचे पुष्कळसे भाग शेतकऱ्यांच्या मंडळीनें घेतले व त्यायोगानें त्यांच्या धंद्याचें महत्त्व अधिक वाढलें.

तथापि, शेतकऱ्यांचा खरा फायदा जर कोणाकडून झाला असेल तर तो पतपेढ्या व मंडळ्या यांच्याकडून झाला आहे. “को-ऑपरेशनमुळे शेतकऱ्याची पत वाढली व त्याचा नाश होण्याचा भयंकर प्रसंग टळला,”

क्रो-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

असैं एका बड्या जमीनदारानें एका प्रसंगीं म्हटलें आहे. या सोसाय-
ट्यांनीं इतकी महत्त्वाची कामगिरी यापूर्वीं केली आहे व अजूनपर्यंत
त्यांचें काम इतकें उत्साहानें व नेटानें चालून यशस्वी होत आहे कीं,
रेफेसननें अगदीं आरंभाला स्थापन केलेल्या पतपेढ्यांची हकीकत विशेष
विस्तारानें सांगणें अवश्य आहे. इंग्लंड देशांत शेतीसंबंधानें प्रस्तुत जी
मोठी अडचण उत्पन्न झाली आहे ती ही कीं, शेतकऱ्यांनां पैशाची
जरूर लागली म्हणजे सोप्या रीतीनें कमी व्याजावर पैसे मिळण्याला
असावीं तशीं साधनें नाहींत. वरील पतपेढ्यांचा इतिहास सांगितला
असतां इंग्लंडांत भासत असलेली अडचण कशी दूर करतां येईल हें
समजण्याजोगें आहे. इंग्लंडांत व्यांका आहेत, कर्जाऊ पैसे देणाऱ्या
मंडळ्याहि आहेत; परंतु यांच्याकडून कर्ज व्यावयाचें झालें म्हणजे शेत-
कऱ्यांनां जबर व्याज भरावें लागतें, आणि व्यांका मागतील तें तारण
देण्याची जर त्यांनां ऐपत नसेल तर त्यांची कितीहि अडचण असली
तरी त्यांनां कर्ज मुळीं मिळतच नाहीं. म्हणून ही परिस्थिति लक्ष्यांत
आणतां हें फार चमत्कारिक दिसतें कीं, इंग्लंडांतील शेतकरीवर्गांत
क्रो-ऑपरेशनच्या तत्त्वावर चालणाऱ्या व्यांका किंवा कर्जाऊ पैसे देणाऱ्या
मंडळ्यांची प्रगति जितकी झपाट्यानें व्हावी तितकी होत नाहीं. व्यांका
स्थापन करण्याला इंग्लंडांत किंवा इतरत्र पैशाची वाण पडेल हें संभ-
वत नाहीं. कारण, तसें जर असतें तर रेफेसनच्या नांवानें चालणाऱ्या
जर्मनीतील व्यांका व आस्ट्रियांत याच नमुन्यावर असणाऱ्या अनेक
व्यांका इतक्या भरभराटीस आल्या नसत्या.

फ्रेडरिक विल्हेल्म रेफेसन हा परोपकारी पुरुष मूळचा व्हाइनलंडचा
रहिवासी, व तो त्या प्रांतांतच १८१८ पासून १८८८ पर्यंत रहात
होता. तेथील म्युनिसिपालिट्यांच्या अंमलाखालील प्रांतांत तो मेयरचें
(लोकनियुक्त नगराध्यक्षाचें) काम करीत असे. निरनिराळ्या शेतांच्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मुलखांत हें काम करीत असतां शेतकऱ्यांनां पैसे मिळविण्याला किती अडचणी पडतात याचा त्यानें प्रत्यक्ष अनुभव घेतला. अनुभवान्तीं त्याला असें आढळून आलें कीं, लहानसहान शेतकऱ्यांचे मागें पैशाची अडचण नेहमींचीच आहे; आणि ही अडचण भागविण्याकरतां ते निर्घृण सावकाराच्या कचार्टीत चांगले सांपडतात. या सावकारांत ज्यू सावकाराला तर दयामाया हा पदार्थच माहीत नाही. रेफेसननें कित्येक उदाहरणें अशीं पाहिलीं कीं, कर्जाची रकम वेळेवर परत करतां आली नाही, किंवा खंडाचे पैसे भागविण्याकरतां थोड्या पैशाची मदत लागली तर, शेतकऱ्यांनीं ज्यू सावकाराला आपलीं गुरेंदोरें व नांगर-आऊतें वगैरे खुशाल देऊन टाकावीं ! सावकार म्हणजे पक्का कावेवाज, त्यानें कायदा उल्लंघन न करतां कापल्या तडाक्यांत सांपडलेल्या कुळांनां चोहोंकडून लुबाडावें; हे त्याचे डांवपेच ओळखण्याची अकल त्या बिचान्यांनां कोठून असणार ? हा पाजीपणा बंद करण्याच्या हेतूनें शेतकरी व त्याचे खोडसाळ सावकार यांच्यामध्ये एखादा व्यवहार होऊं लागला म्हणजे हा परोपकारी गृहस्थ आपण होऊन पुढें जाई व सावकार कुळांवर भलत्या अटी न लादिल अशी व्यवस्था करी. मेयर या नात्यानें त्याच्या हातांत सत्ता होती व अंगांत धूर्तपणाहि चांगला होता. या दोहोंच्या जोरावर सावकारांची मात्रा आपल्यापुढें तो फारशी चालूं देत नव्हता. शेतकऱ्यांची गुरें किंवा बकरों विकावयाचीं झालीं म्हणजे तो स्वतः बाजारांत जाई आणि त्यांची किंमत ठरवून देई. ह्या माणसाची ब्याद आपल्या मागें कोठून लागली आहे असें ज्यू सावकारांनां झालें. त्याचें कोणी नांव काढलें कीं त्यांच्या कपाळाला आंठ्या पडत; पण शेतकऱ्यांच्या मनांत मात्र त्यांच्याविषयीं प्रेम आणि आदर वाढूं लागला. शेतकऱ्यांच्या अडचणी काय आहेत, त्यांच्यांत दोष कोणचे आहेत, याचें स्वतःच्या अनुभवानें पूर्ण ज्ञान करून घेतल्यानंतर “ को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट असो-

को-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

सिएशन्स” स्थापन करण्याची कल्पना त्याला सुचली. आरंभाला थोडेसे प्रयोग त्याने करून पाहिले व त्यांत यश आल्यावर व्हाइन नदीवरील अनेक ठिकाणी अल्प प्रमाणावर त्याने असोसिएशन्स स्थापन केल्या. पुढे हळूहळू या संस्थांचे महत्त्व आणि कीर्ति इतकी वाढली की, जर्मनींत शेतकऱ्यांची एक मोठी को-ऑपरेटिव संस्था स्थापन करण्याच्या उद्योगाला लागून आपला सर्व वेळ या कामांत खर्च करणे त्याला भाग पडले. त्याच्या दीर्घ उद्योगाने या मुख्य संस्थेच्या पोटशाखा सान्या जर्मनी-भर पसरल्या आणि त्यांच्या द्वारे फार महत्त्वाची कामगिरी होऊं लागली.

या संस्थांची “सेंट्रल इन्स्टिट्यूट” ही प्रमुख संस्था आहे व ती न्यूवीड (Neuwied) येथे आहे. अलीकडे तिच्या आश्रयाखाली चालणाऱ्या कर्ज देणाऱ्या अनेक असोसिएशन्स स्थापन झाल्या आहेत. तसेच शेतकऱ्यांचे अनेक को-ऑपरेटिव स्टोअर्स तिच्या विद्यमाने उघडण्यांत आले आहेत; व शेतकामाला लागणाऱ्या हरएक प्रकारचे जिनसांची मोठमोठी दुकाने न्यूवीड येथे सर्वांच्या सोईकरता स्थापन केली आहेत. उदाहरणार्थ, फ्रँकफोर्ट येथे यंत्रसामग्रीचा मोठा डेपो आहे; निरनिराळ्या शाखांना मालाचा पुरवठा करण्याकरतां कलोन येथे एक मध्यवर्ती “वेअर हाउस” आहे व येथे मालाची घाऊक खरेदी करण्यांत येते. इतर ठिकाणी कृत्रिम खत तयार करण्याचे व तंत्राखू उत्पन्न करण्याचे देखील कारखाने असून ते सर्व को-ऑपरेटिव तत्त्वावर चालतात. या सर्व संस्थांचा कारभार सुरळीतपणाने चालण्याकरतां तीनशेपेक्षां जास्त निरनिराळ्या दर्जाचे अम्मलदार ठेवावे लागतात, यावरून यांचा व्याप किती मोठा आहे याची वाचकांना कल्पना करता येईल !

सहकारी पेढ्या कोणत्या तत्त्वावर चालतात याचे विवेचन स्थल-संकोचास्तव या भागांत स्थूल दृष्टीनेच करणे अवश्य आहे. क्रेडिट

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

असोसिएशनला लागणारे भांडवल शेअर्सच्या रूपाने मिळविले जाते; प्रत्येक भागाची सर्वांत जास्त म्हणजे १० शिलिंग किंमत असते. कोणत्याही इसमाला एकपेक्षा जास्त भाग मिळत नाहीत, व लोकांकडून कर्जाऊ घेतलेल्या पैशावर असोसिएशनला जितके व्याज द्यावे लागते त्यापेक्षा जास्त “डिव्हिडंड” भाग धारण करणाराला मिळत नाही. असोसिएशनच्या मेंबराची सर्व मिळकत तारण म्हणून समजण्याची जी को-ऑपरेशनची पद्धति (Co-operation with unlimited liability) आहे तिला अनुसरून या असोसिएशनसचें काम चालते. ही पद्धति बरोबर नाही असे आक्षेप वरचेवर घेण्यांत येतात. परंतु व्यवहारांत तिच्यापासून तोटा झाल्याचा तर नाहीच, उलट फायदा झाल्याचा अनुभव आहे. रेफेसन मंडळ्या आज पन्नास वर्षे चालत आहेत; परंतु तितक्या मुदतींत हें तत्त्व अंगीकारण्यापासून मेंबरांचा तोटा झाल्याचें आढळून आले नाही, आणि असें होणें मुळींच असंभवनीय नाही. कारण, त्यामुळेच हुषार, प्रामाणिक, आणि शक्य असेल तेव्हां ऐपतदार, अशा माणसांच्या हातांत असोसिएशनच्या कामाची सर्व व्यवस्था येते व ती ते काळजीपूर्वक पहातात.

चांगले शेतकरी, म्हणजे ज्यांना आपल्या घंघांत प्रेम वाटते, ज्यांना शेतकामाची चांगली माहिती आहे, आणि जे अडचणीत किंवा दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडले तर त्यांतून स्वतःच्या हिंमतीने पार पडतात, अशा शेतकऱ्यांकडे या संस्था मोठ्या आस्थेने विशेष लक्ष्य पुरवितात. उलटपक्षीं निष्काळजी, उधळ्या आणि अव्यवस्थितपणाने वागणाऱ्या लोकांनी मदत मागितली असता त्यांना साफ वाटाण्याच्या अक्षता देण्यांत येतात. तथापि कारागीर व उद्योगघंघांतील मजूर यांचा जमिनीशी व्यवहारांत जरी फार थोडा संबंध येतो, तरी त्यांना हत्यारे विकत घेण्याकरता किंवा घर बांधण्याला अथवा दुरुस्त करण्याला पैशाची कांहीं

गरज लागली तर त्यांच्या अर्जांचा योग्य विचार केला जातो.

कर्ज मागण्याचा अर्ज आला म्हणजे भावी रिणकोची स्थिति कशी आहे याची काळजीपूर्वक प्रथम चवकशी होते, व त्या चवकशीत उलट पुरावा तेवढा शोधून काढावयाचा अशी कोणाची प्रवृत्ति नसते. अर्ज-दारापार्शी द्रव्यबळ कोणच्या प्रकारचें आहे, त्याची पत किती आहे, तो जें तारण देत असेल तें किती किंमतीचें आहे, व ज्या कामाकरतां कर्ज पाहिजे असेल तें काम शेतीच्या फायद्याचें कितपत आहे, या मुद्द्यांवर चवकशी करणारांचा मुख्य कटाक्ष असतो. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीनें ही चवकशी होणें जितकें अवश्य आहे, तितकेंच असोसिएशनच्या दृष्टीनेंही अवश्य आहे. कारण, असोसिएशनच्या आश्रयाखाली येण्याची ज्या लोकांची इच्छा असते त्यांना योग्य सल्ला देऊन शक्य त्या उपायांनीं मदत करावयाची हें वागणुकीचें मुख्य तत्त्व असतें. रिणको-कडून तारण घ्यावयाचें तें बहुतकरून गहाणाच्या रूपानेंच असतें व गहाण मिळकतीची किंमत कर्जाऊ रकमेच्या जवळजवळ दुप्पट असावी, असें कायद्यानें ठरविलें आहे. परंतु व्यवहारांत हा नियम अक्षरशः पाळला जातो असें मात्र नाही.

घेतलेलें कर्ज किती दिवसांनीं परत करावयाचें या बाबतींत तीन मुदती ठरविलेल्या असतात. कमी मुदतीचें कर्ज असेल तें तीन महिन्यांनीं परत करावें लागतें. जास्ती मुदतीचें कर्ज दोन वर्षांपावेतो असतें व पहिल्या वर्षाच्या अखेरीस त्यापैकी कांहीं रकम परत करावी लागते. कांहीं रकमांनां मुदत ठरविलेली नसतेच; तथापि रिणकोनें आपल्या सवडीप्रमाणें वाटेल तेव्हां रकम परत केली तरी ती घेतली जाते. रकम परत करण्याबद्दल ज्या शर्ती ठरल्या असतील त्यांत अणुरेणूइतका फरक व्हावयाचा नाही अशी दक्षता बाळगण्यांत येते, आणि या गोष्टीवरच बँकेचें यश किंवा अपयश अवलंबून असतें. एक महिन्याची

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नोटीस देऊन नेलेली रकम परत मागण्याचा असोसिएशनला अधिकार दिलेला असतो.

एकमेकांना निरनिराळ्या मार्गांनी मदत देतां यावी, हें कामाचें घोरण विशेष रीतीनें पाळलें जातें. असोसिएशनला जो नफा होईल तो सर्व रिझर्व फंड म्हणून वाजूला ठेवावा लागतो, तरी मेंबरांनां कर्ज घावयाचें तें विशेष सवलतीनें देतां यावें अशी योजना केलेली असते. अँक्चुअरीखेरीजकरून बाकीचे सर्व अधिकारी कांहीं पगार न घेतां फुकट काम करीत असतात. आपल्याला पगार मिळाला पाहिजे असें त्यांच्या मनांत देखील येत नाहीं. त्यांनां किरकोळ खर्च करावा लागला तर तो मात्र असोसिएशनकडून मिळतो. असोसिएशनमध्ये समाविष्ट झालेल्या शेतकऱ्यांत परस्परांनां मदत करण्याची बुद्धि उत्पन्न व्हावी व तदनुरूप काम करण्याचें वळण त्यांनां लागावें, हा प्रयत्न खरोखर नेहमीं चालू असतो, व आपमतलवीपणा करण्याला यत्किंचितहि वाव कोणाला मिळूं नये, अशा हेतूनें असोसिएशनचे नियम केलेले असतात. खेडेगांवांच्या सोसायट्यांत शाळामास्तरांकडे प्रमुखपणा बराच असतो व तो जी समाजाची कामगिरी करतो ती फारच महत्त्वाची असते. शाळामास्तराचा पेशा आपण लक्षांत घेतला म्हणजे तो लोकांच्या इतका उपयोगी पडतो यांत आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं. त्याला सार्वजनिक काम करण्याची हौस असते व आपली सांपत्तिक स्थिति कशी सुधारतां येईल याचा मार्ग तो खेडेगांवांतील लोकांनां दाखवून देतो. रेफेसन बँकेचा तो सेक्रेटरी असतो व लहान शेतकऱ्यांनां कर्ज वगैरे देतो. याशिवाय शेतांत मेहनत कशी करावी, आपला माल कसा विकावा, हें त्यांनां शिकवितो, खर्चांत काटकसर करण्याला त्यांनां उत्तेजन देतो व आठवड्याच्या शेवटीं शेतकऱ्यानें आपला जो पैसा सांठविला असेल तो आपल्या ताब्यांत घेतो. सारांश, गरीब शेतकऱ्यांचा शाळामास्तर

को-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

म्हणजे मार्गदर्शक, युक्तीच्या चार गोष्टी सांगणारा सल्लागार आणि स्नेही असतो. आणि हें सर्व काम तो एक तन्सडीचाहि अभिलाष मनांत न बाळगतां, ज्या गरीब व अडाणी लोकांत तो येऊन पडलेला असतो त्यांचें केवळ कल्याण करण्याच्या बुद्धीनें, करीत असतो.

सर्व ठिकाणच्या पतपेढ्यांनीं न्यूवीड येथील सेंट्रल बँकेला येऊन मिळावें अशी व्यवस्थापकांची अपेक्षा असते आणि त्याप्रमाणें खरोखर घडूनहि येतें. रेफेसन संस्थांनां चालना देण्याचें काम या मुख्य संस्थेकडे आहे. या संस्थेचा मुख्यपणा कबूल करण्यांत लहान संस्थांनां फार फायदा असतो. अशा एखाद्या मोठ्या संस्थेचा त्यांनां आधार असला म्हणजे जरूरीपुरती रक्कम आपल्याजवळ ठेवून बाकीची रक्कम मुख्य संस्थेच्या स्वाधीन करतां येते. तसेंच एखाद्या वेळेस त्यांनां पैशाची विशेष जरूर लागली तर त्या संस्थेकडे मागणी करतां येते. सेंट्रल बँकेची स्थापना १८७६ सालीं झाली. तिचें भांडवल २५०,००० पाँडांचें आहे आणि प्रत्येक भागाची किंमत पन्नास पाँड आहे. तिचे नियम असे आहेत कीं, त्या नियमांप्रमाणें काम चाललें म्हणजे बँकेचा पैसा, केवळ जास्ती फायदा मिळविण्याकरतां, संशयित कामांत खर्च होण्याची मुळींच भीति नाहीं. बहुतेक सर्व भाग स्थानिक असोसिएशन्सनीं घेतले आहेत. ते प्रवानगीशिवाय इतरांनां वर्ग करून देतां येत नाहींत, व बँकेच्या देण्याची हमी भागीदारांवर त्यांच्या भागांच्या रकमेपेक्षां जास्त असत नाहीं. सेंट्रल बँकेविषयी लोकांच्या मनांत इतका भरंवसा उत्पन्न झाला आहे कीं, आजमितीला ४,१४७ स्थानिक असोसिएशन्सची तिच्याशीं देवघेव चालू आहे. तीन कोटी सत्तर लक्ष पाँडांची रकम तिं व्यापारांत गुंतविली आहे. १९०६ सालीं “इम्पीरियल बँके-” च दरसाल दरशेंकडा सात आणि आठ असा व्याजाचा दर होता, आणि थोड्या दिवसांकरतां रक्कम पाहिजे असली म्हणजे खाजगी बँका

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

शेंकडा दहापर्यंत देखील व्याज घेत असत; परंतु रेफेसन सेंट्रल बँक आपल्या मेंबरांना फक्त साडेतीन ते चारपर्यंत व्याज आकारते. यावरून या बँकेची ऐपत केवढी मोठी आहे, व बाजारांत तिची पत किती आहे, याची कोणालाहि सहज कल्पना होण्याजोगी आहे.

बँकेचा जनरल डायरेक्टर दरवर्षी जे रिपोर्ट छापून प्रसिद्ध करतो ते आपण पाहिले असतां नमुन्यादाखल घेतलेल्या कांहीं शेतीच्या खेडेगांवांत असोसिएशनस कोणच्या प्रकारची कामागिरी बजावीत आहेत, हें आपल्या ध्यानांत येईल. त्या रिपोर्टांतून मासल्याकरतां कांहीं उतारे पुढें दिले आहेत.

“ बेसवीलर (Baesweiler) येथील सेविंग्स बँकेला फार चांगलें यश आलें आहे. ती स्थापन झाल्यापासून कारंजगार व खाणवाले यांच्याकरतां १५ घरे विकत घेतलीं, व एकंदर गांवाची सांपत्तिक स्थिति बरीच सुधारली. मेंबरांनीं ३,००० पौंडांची ठेव ठेवली आहे. यावरून ते किती काटकसरीनें वागतात हें समजतें, कर्जाऊ रकमेवर शेंकडा ४ टक्के व्याज बँक घेते व २५ पौंडांपर्यंतच्या ठेवीवर ३॥ टक्के व्याज देते. या बँकेपासून या गांवच्या लोकांचें फार कल्याण झालें आहे.”

“ को-ऑपरेटिव स्टोअर्सचें काम अगदीं आश्चर्य वाटण्याजोगें वाढत आहे व त्यापासून मेंबरांचा फारच फायदा होत आहे. शेतकऱ्यांना शेतीचीं निरनिराळीं नवीं यंत्रें असोसिएशननें पुरविलीं आहेत. अलीकडे शोधून काढलेलीं यंत्रें विचाऱ्या शेतकऱ्यांना कोठून मिळणार ? पण तीं आतां त्यांना उपलब्ध झालीं आहेत, व त्यामुळे त्यांची शेती उत्कृष्ट तऱ्हेनें चालली आहे.”

दुसऱ्या एका गांवचा रिपोर्ट पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—“ रथे नांगरणीकरतां वगैरे दुसऱ्यापासून भाड्यानें बैल घेण्याची चाल हों, भाड्यानें बैल देणाऱ्याचा यापासून फायदा होत होता. परंतु शेतकऱ्या-

चा तोटा होऊन कामहि मनाजोगें होत नव्हतें. शेतकऱ्यांनां स्वतःचे बैल खरेदी करतां यावे म्हणून असोसिएशननें त्यांनां पैसे देण्यास जेव्हां सुरुवात केली तेव्हांपासून ही चाल बंद पडली. कृत्रिम खत मिळूं लागल्यापासून आजपर्यंत ज्या जमिनी पड पडल्या होत्या त्यांची लागवड होऊं लागली व त्यांत पीकहि चांगलें येऊ लागलें.”

लोरेन येथील असोसिएशनसच्या सरकारी इन्स्पेक्टरांनं केलेल्या एका जनरल रिपोर्टांतून खालील उतारा देऊन उतारे देण्याचें हें काम आम्ही पुरें करतो. तो इन्स्पेक्टर म्हणतो:—“कर्जाऊ रक्कम देण्याची जी पद्धति आहे ती रिणकोच्या फार फायद्याची आहे. विशेषेकरून रक्कम परत करण्याच्या कामांत फार सवलती ठेवल्या असल्यानें, दर आठवड्याच्या शेवटी, अथवा पैसा हातांत शिल्लक राहिला तर त्याच्याहिपूर्वी, पैसे परत करतां येतात, व त्यामुळें शेतकरी फार खूप असतात. को-ऑपरेटिव तत्त्वावर जे जिन्नस विक्रीकरतां दुकानांत मांडलेले असतात, ते लोकांनां नेहमीं लागणारे असे असतात. ज्या प्रांतांत रेफेसन असोसिएशनस नाहींत त्या प्रांतांत कृत्रिम खताची किंमत पूर्वी जास्त असे; परंतु या संस्थांची स्थापना झाल्यापासून या किंमती पुष्कळ उतरल्या, पुष्कळ लोक त्या खताचा उपयोग करूं लागले व त्यापासून जमिनीचा कस वाढला. तो इतका कीं, ज्या जमिनींत पूर्वी शेतकऱ्याला फक्त तीन महिने पुरेल इतका गहूं पिकत होता त्याच जमिनींत वर्षभर पुरेल इतका गहूं पिकू लागला...वाजवीपेक्षां जास्त व्याज कोणाला द्यावें लागतें किंवा काय, याकडे विशेष लक्ष्य पुरविण्यांत येतें आणि असोसिएशनसचे जे कामगार असतात ते मेंबरांनां प्रसंगाविशेषीं व्यवहारांत उययोगीं पडेल असा सल्ला देत असतात.”

सध्यां ४,१५९ “रूरल को-ऑपरेटिव लोन असोसिएशनस ” न्यूवीड येथील सेंट्रल म्हणजे मध्यवर्ती संस्थेच्या आश्रयाखालीं चालत आहेत.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

शेतकामाचीं यंत्रें आणि इतर जिन्नस विकणाऱ्या को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्सची ६५२ संख्या यांत मिळविली म्हणजे मध्यवर्ती संस्थेच्या आश्रयानें चालणाऱ्या सर्व प्रकारच्या एकंदर असोसिएशन्स ४,८११ आहेत, असे आपल्याला दिसून येईल. १९०५ सालीं मध्यवर्ती व स्थानिक असोसिएशन्सनीं व्यापाराची जितकी घडामोड केली, त्यापेक्षां १९०६ सालीं पांच कोटी पौंडांनीं अधिक झाली. आरंभाला रेफेसननें स्थापन केलेली संस्था अगदीं अल्प प्रमाणावर होती; पण आतां तिचा पसारा एकट्या जर्मनीतच नव्हे, तर आस्ट्रिया, इटली, स्वित्झर्लंड व अलीकडे अलीकडे इंग्लंड आणि आयर्लंड या देशांत देखील झाला आहे. या संस्थेपासून शेतकऱ्यांचा सांपत्तिक फायदा अतोनात झाला आहे ही गोष्ट निर्विवादच आहे; परंतु नीतिदृष्ट्या देखील त्यांचा फार फायदा झाला आहे. कारण, रेफेसननें आपल्या डोळ्यांसमोर जें ध्येय ठेवलेलें होतें तें हें कीं, आपल्या असोसिएशन्सच्या आश्रयाखालीं येणाऱ्या शेतकऱ्यांची कायमची नैतिक उन्नति झाली पाहिजे, आणि ती होण्याला अवश्य लागणारें द्रव्यसाहाय्य त्यांनां मिळालें पाहिजे. रेफेसनच्या संस्था आतां इतक्या दृढमूल झाल्या आहेत कीं, को-ऑपरेशनच्या मूळाशीं कोणचीं तत्त्वे आहेत, त्यांचा व्यवहारांत कसा उपयोग करावा, याचें भावी कामगारांनां पद्धतशीर शिक्षण देण्याकरतां एक “ट्रेनिंग स्कूल” होतां होईल तितकें लवकर स्थापन करावें असें ह्या संस्थांच्या चालकांनीं अगदीं निश्चित केलें आहे.

रेफेसन सेंट्रल असोसिएशन्सचें एक निराळें खातें असें आहे कीं, त्या खात्याकडून समाज या दृष्टीनें शेतकऱ्यांनां सुस्थिति प्राप्त होण्याच्या निरनिराळ्या योजना स्थानिक असोसिएशन्सच्या मार्फत अमलांत येत असतात. तरुण मुलें व मुली यांच्याकरतां मागें एका भागांत सांगितलेल्या प्रकारच्या “कन्टिन्युएशन” शाळा, स्वयंपाक शिकविण्याच्या

को-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

शाळा, स्नानगृहे, कपडे धुण्याच्या भट्ट्या, पुस्तकालये, “रीडिंग-रूम” आजान्यांना मदत देण्याकरता व अनाथ प्रेतें पुरण्याकरता कायमचे फंड, लहान मुलांची जोपासना करण्याची गृहे, इत्यादि गोष्टींची या खात्याकडून व्यवस्था होते. शहरांच्या औद्योगिक प्रगतीला आळा घालण्याकरता शेतकऱ्यांना घरी बसल्या बसल्या कोणचे धंदे करता येतील या विषयाकडेहि लक्ष्य घालण्याची या संस्थेनें अलीकडे सुरुवात केली आहे.

प्रशियांतील को-ऑपरेटिव क्रेडिट सोसायट्यांना मदत करणारी “सेंट्रल को-ऑपरेटिव बँक” या नांवाची पेढी तेथील सरकारनें स्थापन केली आहे. ज्या को-ऑपरेटिव क्रेडिट सोसायट्यांना पैशाची गरज लागेल त्यांना तो या बँकेकडून पुरविण्यांत येतो व त्याकरता बँकेपाशीं द्रव्याचा मोठा निधि ठेविला आहे. खेडगांवांतील “सेविंग्स आणि लोन सोसायट्या” आणि लहान “क्रेडिट सोसायट्या” यांना पैशाची जरूर उत्पन्न झाली म्हणजे कमी व्याजानें पैसे मिळत नसत, व जो जो त्यांचें कार्यक्षेत्र वाढत गेलें तों तों ही अडचण त्यांना फारच नडू लागली, असें बऱ्याच वर्षांपूर्वी अनुभवास आलें होतें. लहान शेतकऱ्यांशीं ज्या सोसायट्यांचा पुष्कळसा व्यवहार चालत असे त्यांना तर भांडवलाची अडचण वरचेवर उत्पन्न होई, व ही अडचण स्थानिक सावकारांकडून पैसे आणून दूर करणेंहि शक्य नव्हतें. ही अडचण दूर करण्याचा पहिल्यांदा सहकारि तत्त्वावर जो प्रयत्न झाला तो असाः— प्रांतोप्रांती असणाऱ्या सोसायट्यांनीं एकत्र जमून “लिमिटेड” कंपनी काढल्या. त्या कंपन्यांनीं आपआपल्या पोटसोसायट्यांकडे शिल्लक असलेल्या द्रव्याची समसमान वांटणी करून, ज्या सोसायट्या चांगल्या स्थितीत होत्या त्यांच्या द्रव्याचा फायदा नवीन व जेमतेम चालणाऱ्या सोसायट्यांना मिळावा अशी व्यवस्था केली.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

यानंतर पुढे १८९४ साली हॅनोव्हर येथे “ जर्मन अग्रिकल्चरल को-ऑपरेटिव सोसायट्यांची दहावी काँग्रेस ” भरली व तीत असे ठरले की, वरील हेतु साध्य करण्यासाठी सर्व साम्राज्याकरता म्हणून एक “ सेंट्रल बँक ” स्थापन करावी. ही कल्पना फारच चांगली आहे असे जिकडे तिकडे उद्गार निघू लागले. प्रशियन सरकारला तर ती इतकी पसंत पडली की, तिला प्रशियापुरते मूर्त स्वरूप देण्याची त्याने तत्काळ योजना केली. ही योजना १८९५ साली फलद्रूप होऊन “ स्टेट सेंट्रल को-ऑपरेटिव बँक ” नांवाची पेढी स्थापन झाली. “ इम्पीरियल बँक ” ज्याप्रमाणे व्यापाऱ्यांना पैशाची मदत करते त्याप्रमाणे लहान शेतकऱ्यांना मदत करण्याचा या पेढीचा मूळचा हेतु होता व अद्यापि-हि तोच हेतु कायम आहे. या बँकेचे भांडवल आरंभाला २५०,००० पौंड होते, आणि या भांडवलावर फार झाले तर तीन टक्के व्याज देण्याचे ठरविले होते. हे भांडवल पुढे पंचवीस लक्ष पौंडांपर्यंत वाढ-विले; परंतु व्याजाच्या दरांत म्हणण्याजोगा फेरबदल केला नाही. कमी व्याजाने बँकेपार्शी पुष्कळ रोकड असल्याने खाजगी सावकारापेक्षा कमी व्याजाने वाटेल तितकी रकम शेतकऱ्यांना मिळू शकते. कर्ज जे द्याव-याचे ते व्यक्तिशः शेतकऱ्यांना किंवा को-ऑपरेटिव सोसायट्यांना न देता अशा सोसायट्यांच्या असोसिएशन्सना द्यावयाचे, असा अजून-पर्यंत निर्बंध पाळण्यांत येतो. याप्रमाणे बँकेकडून सुटणारा पैसा असो-सिएशन्समार्फत जरी शेतकऱ्यांच्या पदरांत पडला तरी त्यांना चार टक्क्यांपेक्षा जास्त व्याज द्यावे लागत नाही. सारांश, ही बँक स्थापन झाल्यापासून आपली पत कमी म्हणून आपल्याला कर्ज कोणी देणार नाही, ही शेतकऱ्यांची किंवा मजुरांची दीनवाणी स्थिति नाहीशी होऊन ते सुस्थितीप्रत येऊन पोचले आहेत. शेतकऱ्यांची ही स्थिति लक्षांत आणून कुशल कारागिरांनाहि आपल्या को-ऑपरेटिव, सेविंग्स आणि

को-ऑपरेशन अथवा परस्परसाहाय्य

लोन सोसायटीज स्थापन केल्या, व त्यांनाहि या सरकारी बँकेकडून प्रसंगानुसार पैशाची मदत मिळते.

प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभी सांगितलेल्या “ जनरल यूनियन-”च्या आश्रयाखाली चालणाऱ्या ज्या संस्था आहेत त्यांचें स्वावलंबन हें मुख्य तत्व असल्याने को-ऑपरेटिव बँकिंगच्या भानगडीत सरकारने पडावें ही गोष्ट त्यांना पसंत नव्हती; आणि म्हणून त्यांच्या वतीने “ प्रशियन लोअर हाउस-” मध्ये असलेल्या सभासदांनी सरकारची योजना हाणून पाडण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला; पण त्यांना यश आलें नाहीं. उलट सरकारी बँकेची उपयुक्तता विशेष रीतीने लोकांच्या नजरेस आल्या-वरून बव्हेरिया, साक्सेन, मॅक्लेन्बर्ग या संस्थानांनी आपआपल्या हद्दीत प्रशियन सरकारच्या धर्तीवर को-ऑपरेटिव बँका सुरू केल्या.

को-ऑपरेशनच्या चळवळीचा आरंभापासूनचा इतिहास जर आपण पाहिला तर आपल्याला असें दिसून येईल कीं, इल्लींची ही चळवळ जितकी जोरानें सुरू आहे तितकी यापूर्वी कधीहि नव्हती; व तिच्या उपयुक्तेविषयी शेतकऱ्यांच्या मनांत इल्लीं जितका दृढ विश्वास उत्पन्न झाला आहे तितका पूर्वी कधीहि झाला नव्हता. असा विश्वास बाळगणें हें चुकीचें आहे असें आम्ही म्हणत नाहीं; परंतु कदाचित् त्याचा अतिरेक जर कां झाला तर शेवटीं निराश होण्याची पाळी या लोकांवर येईल अशी आम्हांला भीति आहे. कारण, अति विश्वासाचा असा परिणाम होईल कीं, जेथें को-ऑपरेशनचा वास्तविक कांहीं उपयोग होणार नाहीं असें अनुभवान्तीं ठरलेलें आहे, तेथें देखील त्याचा अंगीकार करावा असें लोकांच्या मनांत वागूं लागेल. आणि त्याप्रमाणें झालें नाहीं म्हणजे निराशेचा पगडा बसला म्हणून समजावेंच! शेतकऱ्यांतर्फेच्या एका सभासदानें प्रशियन पार्लमेंटांत नुक्तेंच असें बोलून दाखविलें कीं, “ गरीब लोकांना मदत करावी असें ख्रिस्तीधर्म सांगतो. म्हणून या धर्माज्ञेप्रमाणें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

सरकारने शेतकऱ्यांना हल्लींपेक्षा जास्त मदत करावी.” दुसऱ्या एका इसमाने असे प्रदिपादिले की, “प्रत्येक शेतकीच्या कॉलेजांत को-ऑपरेशनचा एक प्रोफेसर नेमावा.” या दोनही गृहस्थांचे वरील उद्गार को-ऑपरेशनवर फाजील विश्वास ठेवल्याचे दर्शक होत, असे कोणीहि म्हणेल. याप्रमाणे योग्य मर्यादेच्या बाहेर को-ऑपरेशनपासून फायदा करून घेऊं इच्छिणाऱ्या लोकांच्या मनाप्रमाणे जरी फायदा होत नसला तरी व्यवहार-दृष्ट्या शेतकऱ्यांचा अपरिमित फायदा त्यापासून झाला आहे यांत शंका नाही.

साम्राज्यसरकार व संस्थानांतील सरकारे को-ऑपरेटिव चळवळीला जी सहानुभूति दाखवितात व व्यवहारांत जी मदत करतात ती किरकोळ व्यापाऱ्यांना पाहवत नाही; व को-ऑपरेशनचे कार्यक्षेत्र कायद्याने मर्यादित करावे अशा मजकुराचे अर्ज पार्लमेंटाकडे ते वरचेवर पाठवितात. हे त्यांचे करणे अगदी साहजिक आहे. कारण, को-ऑपरेटिव सोसायटीच्या स्थापन झाल्यामुळे यांच्या हातचे शेतकऱ्यांचे गिऱ्हाईक अजीबात नाहीसे झाले. दलालीचा धंदा करणारे लोकहि असेच रडत बसले आहेत. या तक्रारीत मुळीच तात्पर्य नाही असे नाही; परंतु गरीब शेतकऱ्यांच्या कल्याणापुढे या लोकांच्या नुकसानीची मातब्बरी मुळीच नाही अशी सरकारची खात्री असल्याने या तक्रारी लोकांची सरकारांत दाद लागत नाही हे उघड आहे.

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

“राष्ट्रीय सामर्थ्य” (National efficiency) हे जाडे शब्द जर्मनीत जरी फारसे वापरण्यांत येत नाहीत तरी देशांतील संतति विशेष बळकट व उत्साही व्हावी याबद्दल सारासारविचारपूर्वक व शास्त्रीय पद्धतीला अनुसरून अनेक प्रकारचे उद्योग तेथे चालू आहेत. हा उद्योग मूल पाळण्यांत आहे तेव्हांपासून सुरू करण्याचा शहाणपणाचा मार्ग जर्मनीने स्वीकारला आहे. लहानपणीं मुलांच्या शरीरप्रकृतीची चांगली काळजी घेतली नाही, तर मोठेपणीं त्याला निरनिराळे रोग जडतात. असे रोग जडल्यानंतर मग धांवाधांवा करण्यापेक्षां अगोदरच काळजी घेतलेली किती तरी चांगली ? हें तत्त्व लक्ष्यांत घेऊन लहान मुलांची मृत्युसंख्या कमी करण्याची मोहीम त्या देशांत गेल्या दहा वर्षांपासून विशेष जोरांत चालू झाली आहे. या प्रश्नाचें महत्त्व जर्मनीला अलीकडे कळू लागलें हें खरें; तथापि फार वर्षे स्वस्थ बसल्यानें जें नुकसान झालें आहे तें भरून काढण्याचा हुरूप प्रस्तुतकाळां लोकांत दिसून येत आहे, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे.

प्रजासंवर्धनाच्या प्रश्नाचा विचार करीत असतां कांहीं वर्षांपूर्वीं तेथील लोकांच्या नजरेस असें आलें कीं, मुलें जन्मास आल्याचा आंकडा कैक वर्षेपावेतो बहुतेक कायमचाच होऊन बसला आहे; व एकंदर मृत्यूचें प्रमाण जरी कमी कमी होत चाललें आहे तरी लहान मुलांची मृत्युसंख्या त्या मानानें कमी होत नाही; आणि तेव्हांपासून मुलें लहानपणीं कां मरतात याची चवकशी विशेष काळजीपूर्वक ते करूं लागले. गेल्या दहा वर्षांपूर्वींचे आंकडे जर आपण पाहिले तर असें दिसून येईल कीं, साठ लक्ष मुलें जर जन्माला आलीं तर त्यांपैकी चार लक्षापेक्षां जास्त

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मुलें बारा महिन्यांच्या आंतच मृत्युमुखीं पडलीं ! म्हणजे शेंकडा वीस या प्रमाणांत मनुष्यहानि झाली. त्याच्या पूर्वीच्या शंभर वर्षांत हें प्रमाण शेंकडा पंधरा होतें. राष्ट्राचें संरक्षण राष्ट्रांतील लोकांच्या हातूनच झालें पाहिजे, बाह्य मदतीवर अवलंबून राहणें धोक्याचें आहे, अशी काळजी बाळगणाऱ्या जर्मन लोकांना ही स्थिति भीतिप्रद वाटली असली तर त्यांत नवल तें काय ?

लहान मुलांची मृत्युसंख्या कमी करण्याच्या मोहिमेला जरी नुक्ताच आरंभ झाला आहे, तरी प्रत्यक्ष प्रयोगावरून थोड्या अवकाशांतच असा अनुभव आला आहे कीं, गेलीं अनेक वर्षे जी भयंकर मनुष्यहानि होत होती ती योग्य उपायांनीं टाळतां आली असती. विवाक्षित प्रांतांत योग्य खबदारी घेतली म्हणजे मृत्यूचें प्रमाण खाडकन् कमी होतें, असा प्रस्तुत अनुभव येतो; व त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, आजपर्यंत दर पांच मुलांपैकीं एक मूल बारा महिन्यांच्या आंतच जें मरत होतें तें केवळ निष्काळजीपणानें, अज्ञानानें आणि दैवावर हवाला ठेवण्याच्या घातुक संवयीनें मरत होतें. लहान मुलांना अल्प काळांत मृत्यु यावा ही ईश्वरी योजना आहे, भूतलावर वाजवीपेक्षां जास्त मनुष्ये होतां कामा नयेत अशी त्याची इच्छा आहे, आणि त्या इच्छेला अनुसरून निरूपयोगी (Unfit) मुलांचा तोच संहार करतो, अशी जर्मनींतील लोकांची जुनी समजूत होती; परंतु सुदैवानें ती आतां अगदीं नाहींशी झाली आहे. ईश्वर एखाद्या प्राण्याला जो जन्मास घालतो तो त्याचा अल्पकाळांतच संहार व्हावा याकरतां खचित घालीत नाहीं. जन्मल्यापासून बारा महिन्यांच्या आंत मूल मरतें तें मातापितरांच्या निष्काळजीपणानें, त्या मुलाला शुद्ध व ताजें अन्न, स्वच्छ हवा व निरोगी पाणी न मिळाल्यानें मरतें. उपरिनिर्दिष्ट ईश्वरी योजनेचा या गोष्टीशीं मुळींच संबंध नाहीं, हें तत्त्व आतां सर्व लोकांना कळूं लागलें आहे.

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

ही राष्ट्रीय आपत्ति दूर करण्याकरतां जर्मनींत निरनिराळ्या संस्था स्थापन झाल्या आहेत व अनेक दिशांनी त्यांचे प्रयत्न अनवरत चालू आहेत. या प्रयत्नांच्या दिशा जरी वेगळ्या असल्या तरी सर्व संस्थांचें ध्येय एकच आहे आणि तें ध्येय साध्य व्हावें म्हणून जर्मन बादशहा व बादशाहीण या दोघांनी स्वतः या कामांत पुढाकार घेतला आहे. बर्लिन येथील “ बुइमेन्स पेट्रिऑटिक असोसिएशन-”च्या (Women's Patriotic Association) कार्यकारी मंडळीला ता० १५ नोवेंबर १९०४ रोजी बादशहानें पुढील मजकुराचें पत्र पाठविलें होतें:—“ अल्पवयी मुलांच्या आरोग्याबद्दल पुष्कळ लोकांनां घोर काळजी लागते, ही स्थिति फार शोचनीय आहे. ती सुधारण्याकरतां सरकारी कामगार व तुमच्या संस्थेसारख्या परोपकार करणाऱ्या संस्था जे प्रयत्न करीत आहेत ते पूर्णपणें यशस्वी व्हावे अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. तुमच्या असोसिएशनची व्यवस्था फार चांगली आहे व या कामावर सरकारनें जे अधिकारी व नोकरचाकर नेमले आहेत त्यांच्याशीं सहकारित्वानें तुम्ही जर काम करूं लागाल तर हें राष्ट्रकार्य सिद्धीस जाईल, असा मला पूर्ण भरंवसा आहे.” वरील उद्गारांवरून या विषयासंबंधानें बादशहाला किती कळकळ वाटत आहे हें सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

१९०४ सालीं बादशहानें लिहिलेल्या या पत्राचा किती हितकारक परिणाम झाला हें सध्यां आपल्याला पहावयास सांपडतें. या कामावर नेमलेले सरकारी अधिकारी, डॉक्टर व म्युनिसिपालिट्या आणि लोकांनीं चालविलेल्या खाजगी संस्था एकदिलानें काम करीत असतात व परस्परांनां साहाय्य करण्याच्या कामांत कोणाकडूनहि यत्किंचित् टाळाटाळी होत नाहीं. लहान मुलांकरतां दवाखाने व शुद्ध दूध मिळण्याचे डेपो जागोजाग स्थापन झाले असून लहान मुलांची जोपासना कशी

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

करावी याची माहिती लोकांना व्याख्यानांच्या द्वाराने करून देण्याचीहि व्यवस्था झाली आहे. सारांश, जेणेकरून लहान मुलांचे संगोपन चांगल्या तऱ्हेने होईल अशा प्रकारचे उपाय योजण्यांत सरकारी व विनसरकारी लोक शक्य तो प्रयत्न करीत आहेत.

वर सांगितलेल्या प्रकारचे बाह्य उपचार कितीहि चांगले असले तरी तेवढ्यानेच या विषयाचा समाधानकारक निकाल लागणार नाही. शिशुसंवर्धनाचे खरे खरे काम जर कोठे व्हावयाचे असेल तर ते घरचे घरी आईकडूनच झाले पाहिजे. मुलांच्या शरीरप्रकृतीकडे आईनेच जर दुर्लक्ष्य केले तर लोकांनी योजलेले उपाय विफल झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. यशाची गुसकिल्ली जर कोणाच्या हातांत असेल तर ती आईच्या हातांत आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन निरनिराळ्या म्युनिसिपालिट्यांनी व खाजगी संस्थांनी अलीकडे या विषयावर विशेष परिश्रम घेण्याचे योजिले आहे. लहान मूल जन्माला आल्यापासून बारा महिने त्याची चांगल्या रीतीने जोपासना केली म्हणजे पुढे ते दगावण्याची भीति बरीच कमी होते. आयुष्यातील पहिले बारा महिने हीच परीक्षेची खरी वेळ असते. वरून दूध पिणाऱ्या मुलांची मृत्युसंख्या अंगावर पिणाऱ्या मुलांच्या मृत्युसंख्येपेक्षा पांचसहा पटीने जास्त असते. आणि म्हणून आयांनी आपली मुले आपल्या अंगावर पाजावी, अशा विषयी जोराची खटपट चालू आहे. होतां होईल तो अंगावर मूल पाजावयाचे नाही अशी अलीकडे 'फॅशन' पडत चालली आहे, व दक्षिण जर्मनीत तर ती फारच बोकळली आहे. निरनिराळ्या वेळी झालेल्या खानेसुमाऱ्यांवरून बर्लिन येथे या विषयासंबंधाने सरकारने फार काळजीपूर्वक चवकशी केली आहे. तीवरून असे दिसते की, १८८५ साली हजारो ५५२ मुले अंगावर पिणारी होती व ३३९ गाईचे दूध वरून पिणारी होती; १८९५ साली हे प्रमाण अनुक्रमे ४३१ आणि ४५२ असे होते आणि

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

१९०० सालीं हेंच प्रमाण अनुक्रमें ३३५ आणि ५१७ झालें ! याप्रमाणें या पंधरा वर्षांत अंगावर पिणाऱ्या मुलांचें प्रमाण $\frac{1}{2}$ वरून $\frac{1}{3}$ वर आलें ! खाली दिलेल्या कोष्टकांत मुलांनां दूध पाजण्याच्या ज्या निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत त्यांचा मृत्युसंखेवर दरहजारी काय परिणाम होतो हें दाखविलें आहे.

वर्ष.	अंगावर पिणारीं		वर दूध पिणारीं.		दोन्ही तऱ्हेनें पिणारीं	
	१ महिना	२ महिने	१ महिना	२ महिने	१ महिना	२ महिने
१८९०.....	२२.९	९.२६	१४७.९	७७.४	११५.०	८८.२
१८९१.....	२०.४५	७.५७	१७०.७	८९.४	१२८.०	५४.१५
१८९५.....	२५.१६	७.३०	११२.८	६२.९	८८.२	५०.९
१८९६.....	१९.४	७.४०	१११.०	५४.५	५४.२	३८.५

वरील कोष्टकांत दिलेल्या माहितीचें प्रत्यंतर कलोन (Cologne) शहरांत चांगलें पहावयास सांपडतें. त्या शहरांतील मुलांची मृत्युसंख्या फार मोठी आहे. तेथें हजारी ३९८ बायका काय त्या आपलीं मुलें अंगावर पाजतात. याच्या उलट प्रकार सोलिंगेन (solingen) या शहरांत आहे. तेथील मृत्युसंख्या फार कमी आहे. कारण, तेथें हजारी ७०४ बायका मुलें अंगावर पाजणाऱ्या आहेत.

पुष्कळ मोठ्या शहरांतील म्युनिसिपालिटीयांनीं कांहीं स्वतः आणि कांहीं खाजगी संस्थांच्या मदतीनें लहान मुलांकरतां दवाखाने बांधले आहेत, व त्या दवाखान्यांत लहान मुलांच्या पोषणाची विशेष खबरदारी घेतली जाते. बर्लिन येथें अशा प्रकारचे सात दवाखाने आहेत व ते मुख्यत्वेकरून मजूर लोकांच्या वस्तींत आहेत. प्रत्येक दवाखान्या-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वर लहान मुलांच्या रोगांचा विशेष अभ्यास केलेला एक मुख्य डाक्टर असतो व त्याच्या हाताखाली इतर डाक्टर व दाया असतात. चार्लोटेन-बुर्ग शहरांत पांच दवाखाने आहेत; व प्रत्येक शहरांत, तेथील उद्योग-धंद्यांच्या मानाने, कमीजास्ती दवाखाने स्थापन झाले आहेत. या दवाखान्यांचा लोकांना खरोखर उपयोग व्हावा हा हेतु असल्याने तेथील व्यवस्था मोठ्या सढळ मनाने केलेली असते. तेथील कामाचें मुख्य धोरण असें असतें कीं, ज्यांनां द्रव्याची अनुकूलता नाही, व ज्यांनां लोकांच्या दानधर्मावर अवलंबून रहावें लागतें असे लोक, दुसऱ्यांचीं मुलें पोसणारे आईबाप (Foster parents), पोरक्या मुलांचे पालनकर्ते आणि व्यभिचारापासून झालेलीं मुलें, अशांनां फुकट सहा आणि मदत मिळावी. प्रत्येक दवाखान्यांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें एक नियम असतो:—

“ आपल्या आजारी व अशक्त मुलाचें पालनपोषण कसें करावें हें ज्या आईला नीट समजत नाही व जिच्यापार्शीं द्रव्यसाधन नाही तिला या कामांत येथें मोफत सहा मिळेल. अंगावर मूल पाजणाऱ्या आईला जरूर तर द्रव्यसाहाय्य मिळेल व इतर आयांनां शास्त्रीयरीत्या शुद्ध केलेलें दूध फुकट किंवा कमी किंमतीला मिळेल.” मदत मागणाऱ्या बाईचा अर्ज आला म्हणजे प्रथमतः जी चवकशी होते तींत, मूल नवऱ्याच्या पोटाचें किंवा व्यभिचारापासून झालें आहे, बाप असला तर त्याचा धंदा काय, आईबापांची प्राप्ति किती, राहण्याचें घर लहान आहे किंवा मोठें आहे, त्याला भाडें काय द्यावें लागतें, व आरोग्याच्या दृष्टीनें त्या घराची स्थिति कशी आहे वगैरे गोष्टींचा समावेश होतो. चौकशीअंती अर्जदारीण मदत करण्याला योग्य आहे असें दिसून आलें तर तिला मदत मिळते. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या एका रिपोर्टावरून असें दिसून येतें कीं, या दवाखान्यांत मदत मागण्याकरतां जाणारे लोक बहुशः मजूरवर्गापैकीं असतात. त्यांतहि विशेषेकरून केवळ काबाडकष्टाचीं कामें करणारे,

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

म्हणजे ज्यांची एका आठवड्याची प्राप्ति वीसपासून तेवीस शिलिंगांपर्यंत असते, अशा मजुरांचा भरणा फार. दवाखान्यांची हकीगत बाप वर्तमानपत्रांत वाचतो व मूल आजारी पडलें म्हणजे तो आपल्या बायकोला तिकडे पाठवितो. ती बाई दुसऱ्या बाईपार्शी बोलते. शिवाय लेडी सुपरिंटेंडंट्स असतात त्या पोलिसांच्या मदतीनें गरजू लोकांना दवाखान्यांत जाण्याला उत्तेजन देत फिरत असतात. याप्रमाणें दवाखान्यांची माहिती मजूरवर्गाला होते. लहान मुलांना लागणारें दूध दवाखान्यांतून मोफत किंवा कमी किंमतीला मिळतें, व अंगावर मुलें पाजणाऱ्या बायकांना दूध किंवा दूध विकत घेण्याकरतां पैसे मिळतात. यामुळें या संस्थांवर लोकांचें प्रेम फार जडलें आहे व डाक्टरांनीं दिलेला सल्ला शब्दशः पाळण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असते. तथापि हा सल्ला नीटपणें पाळला जातो किंवा नाही हें पाहण्याकरतां दवाखान्यांतील सेविका (Sisters) घरोघरी हिंडत असतात व घरांतील स्थिति आरोग्याला अनुकूल आहे किंवा नाही याची चौकशी करतात. डाक्टरांच्या सांगण्याप्रमाणें मुलांची व्यवस्था होत नाही असें त्यांना दिसून आलें तर त्याचा त्या तत्काळ बंदोबस्त करतात. सेविका जरी येऊन गेली असली तरी, जर डाक्टरनें तसें सांगितलें असलें तर, आईला दरआठवड्याला मूल दवाखान्यांत नेऊन दाखवावेंच लागतें. बर्लिन येथील मुख्य दवाखान्याचे डाक्टर न्युमन (Neumann) हे महिन्यांतून एकदां मजुरांच्या बायकांना शिशुसंगोपनावर सप्रयोग व्याख्यानें देत असतात.

बर्लिन येथील दवाखान्यांत रोगी ठेवून घेत नाहीत. हॅम्बुर्ग येथील दवाखान्यांत मात्र ही व्यवस्था गेली दहा वर्षे चालू आहे. दरवर्षी तेथील दवाखान्यांत तीन हजार रोगी औषधोपचाराकरतां येऊन राहतात. चार्लोट्टेनबुर्ग येथें आसन्नप्रसव स्त्रियांना चार आठवडे राहतां येईल अशा सोईचीं घरे बांधली आहेत. या चार आठवड्यांत गृहांत येणाऱ्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बायकांना दूध व रोजचें जेवण फुकट मिळतें. म्युनिच येथें एक अन्ना-चा डेपो आहे. तेथें आपलें तान्हें मूल बरोबर घेऊन एखादी वाई गेली, व उदरनिर्वाहाचें आपल्यापार्शी कांहीं साधन नाहीं असें योग्य अधिकाऱ्याचें सर्टिफिकीट तिच्यापार्शी असलें, म्हणजे दुपारचें जेवण तिला फुकट मिळतें. अशा प्रकारचीं परोपकाराचीं कृत्ये करणाऱ्या सरकारी, निमसरकारी, म्युनिसिपल व खाजगी संस्था सर्व जर्मनीभर इतक्या आहेत कीं, त्यांचें वर्णन आम्ही करूं लागलों तर ग्रंथाचा विस्तार फार होईल.

आयांना व त्यांच्या तान्ह्या मुलांना चांगलें दूध मिळणें अत्यंत अवश्य आहे असें एकदां ठरलें, म्हणजे दूध चांगलें कसें मिळेल याची योजना करणें ओघानेंच प्राप्त होतें; आणि त्याप्रमाणें जर्मनीतील पुष्कळ म्युनिसिपालिटीयांनीं या कामाकडे लक्ष्य पुरविलें आहे. हें काम पूर्वी पोलीस-

* हें काम पोलीसखात्यामार्फत व्हावें हें चमत्कारिक दिसतें. परंतु जर्मनीतील पोलीसखात्याची व्यवस्था फार विलक्षण आहे. तेथील लोकांच्या खाजगी व्यवहारांत देखील पोलीसांचा वारंवार संबध येतो. खाली दिलेला उतारा येथें अप्रस्तुत आहे असें वाटेल; परंतु तो ओघाओघानें प्राप्त झाला म्हणून दिला आहे:—

“As might be expected from their antecedents and exclusively military training, the German police is autocratic, puffed up with a sense of its extreme importance, and efficient only in routine work, but utterly lacking initiative tact or higher brain power. They are nearly always honest, truthful and well-meaning and corruption and venality are not conspicuous characteristics of the force. They don't consider themselves as the servants of the public, but distinctively as the organs of the public's master, the Government. It is this mental attitude, no

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

खात्यामार्फत होत असे व ही वहिवाट जर्मनीत अनेक वर्षेपावेतो चालू होती. परंतु पोलिसांकडून हें काम समाधानकारक होत नव्हतें व खात्रीचें दूध गरीब लोकांना मिळण्याची पंचाईत पडे. तेव्हां लोकांनी अशी मागणी केली कीं, पोलिसांकडून हें काम काढून तें म्युनिसिपालि-ट्यांकडे द्यावें, म्हणजे डाक्टरलोकांकडून दुधाची चांगली तपासणी होईल व शुद्ध आणि निर्भेळ दूध लोकांना मिळू लागेल. लोकांच्या मागणीला मान देऊन म्युनिसिपालिट्यांनी हें काम आतां आपल्या हातांत घेतलें आहे व त्यामुळें वाईट दुधाची तक्रार बहुतेक नाहीशी होत चालली आहे. कित्येक म्युनिसिपालिट्यांनी दुधाचे डेपो स्थापन केले आहेत व तेथें योग्य किंमतीला शास्त्रीयरीत्या शुद्ध केलेलें दूध लॅकुर-वाळ्या मजुरांच्या बायकांना मिळतें. म्युनिसिपालिट्यांचें अनुकरण बऱ्याच मोठमोठ्या कारखानदारांनीं सुद्धां करून आपल्या कारखान्याला लागून दुधाचे डेपो उघडले आहेत. या डेपोंत मिळणारें दूध देखील शुद्ध केलेलें असतें व मजूरवर्गांत त्याचा खपहि चांगला होतो.

दवाखान्यांत किंवा इतर संस्थांत येणारीं मुलें औरस असोत वा अनौरस असोत, सर्वांच्याच शरीरप्रकृतीविषयीं योग्य काळजी तेथें

doubt, which accounts for the unpopularity of the police in Germany. It is exceedingly rare that the public will side with, or assist, policemen in the discharge of their duties, in cases of arrest, or in the maintenance of public order. *But that does not alter the fact that every body almost is forced to come in daily contact with the police.*

—Germany P. 274.

यानंतर खाजगी व्यवहारांत पोलिसाचा संबंध कसा येतो याची उदाहरणे ग्रंथकारानें दिली आहेत. पोलिसांनीं चांगलें दूध पुरविणें हें त्यापैकीच एक उदाहरण आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

घेतली जाते; पण त्यांतल्या त्यांत अनौरस मुलांकडेच विशेष लक्ष्य पुरवावे लागते. कारण, औरस मुलांपैकी जितकीं मुलें बारा महिन्यांच्या आंत मरतात त्यांच्या दुपटीनें अनौरस मरतात असा अनुभव आहे. जर्मनींत दरवर्षीं सुमारे १७५,००० अनौरस मुलें जन्माला येतात. ही संख्या एकंदर जन्मसंख्येच्या एक अकरांशाबरोबर आहे ! अनौरस मुलाचा बाप आपण होऊन पुढें आला तर आपल्या पापकर्मानें जन्मास आलेल्या मुलाच्या रक्षणाचा बोजा त्याच्यावर टाकण्यांत येतो. तो तसा नच आला तर त्याचा पत्ता काढून त्याला खेंचून पुढें आणण्याचा शक्य तो प्रयत्न करण्यांत येतो. तो सांपडला तर मूल त्याच्या स्वाधीन करतात नाहीं तर तें मोठें होईपर्यंत त्याचें पालनपोषण केलें जातें.

या प्रकरणाच्या आरंभीं सांगितलेली मोहीम आतांपर्यंत वर्णन केलेल्या प्रयत्नांनीं पुरी झाली असें वाचकांनीं समजू नये. मूल निरोगी व्हावयाला पाहिजे असेल तर त्याची आई निरोगी असली पाहिजे, हा सिद्धान्त सर्वमान्य आहे. लहान मूल जन्मास आल्यानंतर त्याचें पालनपोषण चांगल्या रीतीनें केलें म्हणजे त्याचें अकार्ली मरण बऱ्याच अंशानें टळतें. परंतु एवढ्यानेंच सर्व काम भागतें असें नाहीं. मूल आपल्या उदरांत असतांना मातेनें जर योग्य खबरदारी घेतली नसेल तर त्याचा अनिष्ट परिणाम मुलावर होतो, आणि पुढें त्याच्या शरीरप्रकृतीची किर्ताहि काळजी घेतली तरी त्यापासून कांहीं उपयोग होत नाहीं. याकरतां गर्भिणी स्त्रियांनां कारखान्यांत हलकें काम देण्याची व्यवस्था होणें इष्ट आहे. बाळंतपणाचे दिवस जवळ आले म्हणजे व बाळंतीण झाल्यावर पुढें कांहीं दिवस बायकांनां विश्रांति दिली पाहिजे असें इंडस्ट्रियल कोडमध्ये ठरविलें आहे. परंतु कायद्यानें घालून दिलेल्या मर्यादा संकुचित असल्यानें त्यांचें व्हावें तसें संरक्षण होत नाहीं अशी लोकांची तक्रार आहे. सदरहू कोडांतील १३७ कलमाअन्वये असें ठरविलें

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

आहे कीं, ज्या कारखान्यांची व कलागृहांची सरकाराकडून पाहणी (Inspection) होते तेथील एखादी बाई प्रसूत झाली तर पुढें चार आठवडे कोणतेंहि काम तिनें करूं नये, त्याच्या पुढच्या दोन आठवड्यांत देखील डाक्टरचें तसें सर्टिफिकेट असेल तर तिला काम द्यावें, व सर्व मजुरांचा जो “सिकफंड” असेल त्यांतून सहा महिनेपावेतो तिला पैशाची मदत मिळावी. तशाच प्रकारची मदत तिला प्रसूतीपूर्वीं सहा आठवडे मिळावी, मात्र ती काम करण्याला असमर्थ आहे असें डाक्टरनें ठरविलें पाहिजे, असेंहि त्या कलमांत सांगितलें आहे. वरील कलमाचा अंमल प्रस्तुत विवक्षित स्थळांचि होत असतो. ही स्थिति नाहींशी होऊन त्याचा अंमल सररहा चोहोंकडे चालू करावा असा विचार सरकारांत चालू आहे. तरी पण त्यापासून गर्भिणी स्त्रियांचा व्हावा तितका बचाव होत नाहीं व होणारहि नाहीं, ही लोकांची जी तक्रार आहे ती योग्य आहे, असें वरील कलम पाहून कोणीहि म्हणेल. या कामांत इष्ट ती सुधारणा करण्याच्या हेतूनें “मदरहुड प्रोटेक्शन लीग” नांवाची संस्था अस्तित्वांत आली आहे, व तिच्यामार्फत या दिशेनें अनेक प्रकारचे उद्योग चालू आहेत. लीगनें सुचविलेले सर्व मार्ग सरकारला मान्य होतील असा आजला रंग दिसत नाहीं, हें खरें; पण यावरून प्रस्तुत विषयाकडे लोकांचें किती लक्ष्य लागलें आहे व आपली संतति सुधारण्याचा जर्मन लोक कसा आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत हें दिसून येतें. कायद्यांत इष्ट ती सुधारणा होण्याचा अजून रंग दिसत नाहीं, म्हणून लोक हातपाय जोडून जागव्याजागीं स्वस्थ बसले आहेत, असें मात्र नाहीं. खाजगी रीतीनें गर्भिणी स्त्रियांची बरदास्त राखण्याची तजवीज मोठमोठे कारखानदार आपण होऊन करीत आहेत.

खाजगी रीतीनें चालविलेल्या संस्थांत चार्लेटेनबुर्ग येथील “कैसरिन आगस्टा व्हिक्टोरिया हौस” नांवाच्या गृहाचें वर्णन प्रमुखपणानें करणें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अगदी जरूर आहे. ह्या संस्थेचा पाया घालण्याचा समारंभ ता. ३ डिसेंबर १९०७ रोजी खुद्द बादशाहिणीच्या हस्ते झाला, व त्यामुळे वरील नांव संस्थेला देण्यांत आले. हें गृह आतां सुरू झालें असून तेथें इंद्रिय-विज्ञानशास्त्रविषयक नवीन शोध (रिसर्च) लावण्याचें काम चालू असतें. शिवाय, मुलांच्या पालनपोषणाच्या शास्त्रशुद्ध रीती कोणच्या त्या ठरविणें, मुलांचे रोग जाणणारे डाक्टर आणि दाया तयार करणें, शिशू-च्या आरोग्यशास्त्राची त्यांनां विशेष माहिती करून देणें व लोकांत त्या माहितीचा प्रसार करणें, आणि या विषयांत जे जे नवीन शास्त्रीय शोध लागले असतील त्यांचा व्यवहारांत कसा उपयोग करून घ्यावा हें निरनिराळ्या संस्थानां समजून देणें, हीं कामें या गृहाच्या व्यवस्थापकांकडून होतात. शिशुसंवर्धनाच्या व रक्षणाच्या जेवढ्या म्हणून जर्मन साम्राज्यांत संस्था आहेत त्या सर्वांनां बादशाहिणीनें स्थापन केलेल्या या गृहाचा अतिशय उपयोग होतो; व त्यांनां ह्या गृहाकडून शास्त्रीय माहिती अनायासें मिळते. या इमारतीचा पाया बसावितेवेळीं कैसर बादशहानें पुढील संदेश पाठविला होता:—“ शिशुसंवर्धनाच्या कामांत आजपर्यंत होत असलेली हेळसांड या संस्थेच्या द्वारे नार्हीशी होऊन लहान मुलांची होत असलेली हानि आटोक्यांत आणतां येईल इतकेंच नार्ही, तर नवीन नवीन शास्त्रीय शोध लावून मुलांच्या पोषणाला योग्य असे स्वाभाविक व मनुष्यानें निर्माण करण्याचे उपाय कोणचे हें-हि ठरवितां येईल, आणि त्यायोगें अकालीं मरण पावणाऱ्या बालकांचे प्राण आपल्याला वांचवितां येतील. ” बादशहाच्या प्रोत्साहानानें स्थापन झालेल्या या संस्थेची उपयुक्तता आपण लक्षांत घेतली म्हणजे मानवी सुधारणेकरतां इंद्रियविज्ञान व इतर शास्त्रें मनुष्यानें आपल्या अगदीं कक्षांत ठेविलीं पाहिजेत, हा जर्मन लोकांचा समज किती दृढ आहे याची खात्री आपल्याला पटते.

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

जर्मनीतील मोठ्या शहरांतील श्रीमंतांच्या बायका आपला फुरसतीचा वेळ या परोपकाराच्या व राष्ट्रीय कामाकडे लावीत असतात, याबद्दल त्यांची स्तुति करावी तितकी थोडी आहे. देवाने आपल्याला जेवढी बुद्धि दिली असेल तेवढ्यावरच त्या संतुष्ट न राहतां, आपल्या हातून खरी खरी लोकसेवा घडावी या हेतूने त्यांनी 'प्रेपेरेटरी क्लासेस' काढले आहेत व तेथे या कामाला लागणारे जरूर तितके शास्त्रीय व वैद्यकी ज्ञान त्या संपादन करतात ! याशिवाय 'बुइमेन्स पेट्रिऑटिक सोसायटी-'चे स्त्रीसभासद मजुरांच्या लेंकुरवाळ्या बायांना मुलांचे संगोपन कसे करावे, व्यवस्थितपणाने संसार कसा करावा, या विषयांवर वरचे-वर व्याख्याने देत असतात.

जर्मनीतील जन्ममृत्यूचे अलीकडचे आंकडे पाहिले म्हणजे जन्मसंख्या व मृत्युसंख्या कमी कमी होत चालल्या आहेत असे दिसते. जन्मसंख्या यापुढे अशीच कमी होत चालली असे आपण गृहीत धरून चाललो तरी त्यापासून राष्ट्रांतील लोकसंख्या कमी पडणार नाही; कारण, मृत्युसंख्याहि त्याबरोबरच कमी होत आहे. अशा स्थितीत एकंदर मृत्युसंख्येत असलेली लहान मुलांची मृत्युसंख्या जर कमी झाली तर ती फायद्याचीच बाजू आहे. इंग्लंडच्या संयुक्त राज्यांत दर शंभर मुलांत बारा महिन्यांच्या आंत जितकी मुले मरतात त्यापेक्षा आठनऊ मुले सध्या जर्मनीत अधिक मरतात. ही एवढी हानिच जरी प्रस्तुतच्या मोहिमेने बंद झाली तरी लोकसंख्येच्या दृष्टीने जर्मनीचे बरेच मोठे कार्य होईल असे वाटते.

परंतु भावी पिढीच्या शरीरसामर्थ्याची व कल्याणाची जी काळजी घेतली जाते ती शैशवावस्थेपावेतोच घेतली जाते, असे यावरून कोणां समजू नये. मुलाच्या वाढीबरोबर त्या त्या अवस्थेत त्याच्या शरीरप्रकृतीची काळजी घेण्याकरतां निरनिराळ्या 'एजन्सीज्' स्थापन झाल्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहेत. व त्यांच्यामार्फत शाळेंत जाण्याच्या अगोदर मुलांना मोकळ्या हवेंत खेळण्याची व खेळतां खेळतां बालोद्यान-शिक्षणपद्धतीनें शिक्षण देण्याची व्यवस्था होत आहे. मुलगा शाळेंत जाऊं लागला म्हणजे त्याच्या शरीरप्रकृतीची जबाबदारी शाळेच्या अधिकाऱ्यांवर येते व सदरचे अधिकारी ती जबाबदारी ओळखून अपालें काम मोठ्या आस्थेनें आणि काळजीपूर्वक करतात. सहासात वर्षांचीं मुलें अंगांत मळके कपडे घालून कधीं अनवाणी तर कधीं फाटकेतुटके वूट पायांत घालून वर्तमानपत्रें किंवा लहान मुलांचीं खेळणीं रस्त्यावर विकतांना लंडन शहरांत दिसतात; परंतु हा प्रकार जर्मनींत कोठेंहि दृष्टीस पडावयाचा नाही.* लहान वयांत असे धंदे करण्याचा कायद्यानें मुलांना प्रतिबंध केलेला आहे व लोकमतहि अशा गोष्टीला प्रतिकूल आहे. स्वतः आईबाप देखील आपल्या किंवा मुलाच्या पोटाकरतां असलें काम मुलांकडून कधीं करवून घेत नाहींत. मुलगा सहा वर्षांचा झाला कीं त्यानें शाळेंत गेलेंच पाहिजे, असा जर्मनींत निर्बंध आहे व तो निर्बंध अक्षरशः पाळला

* लहान मुलांचा जो प्रकार वर सांगितला तोच मोठ्या माणसांतहि दृष्टीस पडतो. मजूर किंवा अशाच दर्जाचे इतर लोक, फार तर काय भिकारी देखील घाणेरडे असत नाहींत व अंगावर फाटके कपडे घालीत नाहींत.

“ Exquisite taste is a gift denied to the German race and hence you will not see in the streets of German cities women and men dressed with that elegance & *chic* other cities like Paris, New York or Vienna show. But you will see something even better, namely, an utter absence of raggedly slovenly attired persons. The poorest even wear cloths that, though mended perhaps, are clean & whole, and the mendicant does not ply his vocation except his face be washed & his hands devoid of grime & dust.”

—Germany P. 285.

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

जातो. इंग्लंडांत या कामांत बरीच हयगय दिसून येते, आणि त्यामुळे वर सांगितल्या प्रकारचीं मुलें शाळा सोडून भलतीं कामें करीत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें; असो. मुलगा शाळेंत आला कीं, प्रथम शाळेच्या डाक्टराकडून त्याची तपासणी होते, व तो निरोगी व सुदृढ असला तर शाळेच्या पटांत त्याचें नांव दाखल होतें. शाळेंत असेपर्यंत डाक्टरची त्याच्यावर सारखी नजर असते. कित्येक शहरें तर याच्याहि पुढें गेलीं आहेत. तेथील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांवर दंतवैद्य * व डोळ्याच्या व कानाच्या रोगाची चिकित्सा करणारे डाक्टर लोक नेमलेले असतात.

क्षयाचा आजार मुलांनां होऊं नये याबद्दल अलीकडे विशेष खबरदारी घेतली जाते. मोठ्या माणसांनां हा रोग न जडेल अशी व्यवस्था फार वर्षांपूर्वीपासून चालू होती व त्यामुळे रोगाचा प्रतिकारहि चांगल्या तऱ्हेनें होऊं लागला आहे. परंतु त्या काळांत मुलांकडे मात्र कोणी लक्ष्य दिलें नव्हतें. या हयगयीपासून त्यांच्यांत या रोगाचा प्रसार जास्त जास्त होत आहे असें दिसून आलें; आणि तेव्हांपासून म्युनिसिपालिट्यांचें व खाजगी संस्थांचें या विषयाकडे लक्ष्य वेधलें, आणि ही शोचनीय स्थिति

* मांसभक्षण करणाऱ्या लोकांचे दांत प्रायः किडलेले असतात. शिवाय रोज सकाळीं दांत घासण्याची दक्षता न घेतल्यानें युरोपियन लोकांत दातांसंबंधीं तक्रारी फार असतात. या कामांत जर्मनींतील माहिती उपलब्ध नसली तरी इंग्लंडांतील आहे. “ग्रेटब्रिटनमध्ये प्रस्तुत कार्ळीं सुमारें ५०,००,००,००० किडके दांत आहेत. एका दांताची किंमत एक पाँड जर धरली तर या किडक्या दांतांपासून राष्ट्राचा किती तरी तोटा होतो! दांत किडले म्हणजे तेथें विष उत्पन्न होतें व त्या विषामुळे नाना प्रकारच्या व्याधी मनुष्याला जडतात.” (Daily Mail Year Book-1915). या माहितीवरून जर्मनींत काय स्थिति असेल याची वाचकांनां कल्पना करतां येईल. लहान मुलांच्या दांतांची काळजी घेण्याचा जर्मनीनें उपक्रम केला आहे हें स्तुत्य आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नाहींशी करण्याचे त्यांनीं जारीचे प्रयत्न सुरू केले. क्षयी रोग्यांकरतां जे निराळे दवाखाने काढले आहेत, त्यांतच मुलांकरतां अलीकडे विशेष प्रकारची सोय झाली आहे. एखादा शाळामास्तर क्षयानें पीडित आहे असें आढळून आलें तर त्याचा संसर्ग शिष्यांनां बाधूं नये म्हणून त्याला लागलीच शाळेंतून काढतात व समुद्रकाठीं या रोग्यांकरतां मुद्दाम बांधलेल्या हवाशीर जागेंत नेऊन ठेवतात. जर्मनींत मुलांनां दारू-सारखीं मादक द्रव्ये सेवन करण्याची संवय असते. ही त्यांची संवय घालविण्याकरतां हल्लीं अतिशय कडक उपाय योजले आहेत. मुलांचें नांव शाळेच्या पटांत दाखल झाल्याबरोबर मादक द्रव्यांचें सेवन मुलांच्या कोंवळ्या शरीरप्रकृतीला किती हानिकारक आहे हें दाखविणारीं छापील पत्रकें मुलांच्या आईबापांनां देण्याचा व तदनुसार त्यांच्याकडून वर्तन करविण्याचा उद्योग बर्लिन शहरांत सुरू झाला आहे.

लहान वयांत व मोठेपणीं उघड्या हवेंतील खेळ खेळण्याची इंग्लंडांत जशी प्रवृत्ति आहे तशी जर्मनींत नाहीं. शाळेंत जाणारीं तसेंच कारखान्यांत काम करणारीं मुलें व मुली अभ्यासांत व कामांत सदा जखडून टाकलेल्या असतात. मुलामुलींनीं मोकळ्या हवेंत रोज नानाप्रकारचे खेळ खेळावेत, या हेतूनें हल्लीं जागोजाग व्यायामशाळा व “प्लेग्राउंड्स” स्थापन झाल्या आहेत. मजुरांच्या वस्तीजवळ मोकळीं पटांगणें या कामाकरतां राखून ठेवण्याची म्युनिसिपालिट्यांनीं व्यवस्था केली आहे.

लहान मुलांची शरीरप्रकृति व सामर्थ्य वाढविण्याच्या आतांपर्यंत वर्णन केलेल्या कामांत, समाजांतल कोणच्या लोकांकडून मोठ्या शहाणपणानें व उत्साहपूर्वक जर मदत होत असेल तर ती सोशियालिस्टांकडून होते, ही मोठी मौजेची गोष्ट आहे. सामाजिक व राजकीय बाबतींत सुधारणा घडवून आणण्याच्या काहीं तरी कल्पनिक योजना काढाव्या, सदा त्यांचाच काध्याकूट करीत बसावें व व्यवहारांत समाजाच्या उपयोगीं पडूं

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

नये, असा या लोकांचा नित्याचा क्रम आहे, अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे; व ती काहीं अंशाने खरीहि आहे. या मानाने पाहिले असतां, शिशुसंवर्धनाच्या बाबतीत त्यांनीं जर औदासीन्य स्वीकारले असते तर कोणालाहि आश्चर्य वाटतेना. परंतु चमत्कार हा कीं, या विषयांत त्यांचें लक्ष्य तर आहेच आहे; पण याशिवाय म्युनिसिपालिट्यांच्या कामांत, व समाजहिताच्या जेवढ्या म्हणून बाबी आहेत त्या सर्वांत, त्यांचें पूर्ण लक्ष्य असते; तसेंच व्यवहारोपयोगी योजना जर कोणाच्या डोक्यांतून निघत असतील तर त्या त्यांच्याच डोक्यांतून निघतात असा सर्वत्र अनुभव आहे. राष्ट्रांचें शरीरसामर्थ्य सर्व बाजूंनीं वाढविण्याच्या उद्योगाला सोशियालिस्ट पक्षांतील पुढाऱ्यांनीं अंगमेहनतीनें व वर्तमानपत्रांच्या साहाय्यानें जितकें उत्तेजन दिलें आहे, तितकें इतरांकडून मिळत नाही, आणि याबद्दल त्यांचा धन्यवाद गावा तितका थोडा आहे. येथें, त्यांची प्रतिपाद्य मते व त्यांच्या हातून प्रत्यक्ष जें काम घडते तें, या दोहोंत विलक्षण विरोध दिसतो; परंतु त्या विरोधामुळे त्यांच्या हातून होणाऱ्या देशसेवेची किंमत अणुमात्रदेखील कमी नाही हें कोणीहि कबूल करील.

मजुरांचें शरीरसामर्थ्य वाढवून त्यांच्या अंगांत विशेष कार्यक्षमता उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें विमा उतरण्याचे वगैरे कायदे पास करून जर्मनीतील निरनिराळीं संस्थाने व सार्वजनिक हिताच्या खाजगी संस्था कशी उत्कृष्ट कामगिरी वजावीत आहेत हें प्रसंगानुसार मार्गें एका प्रकरणांत सांगितलेच आहे. या प्रकरणांत मुलांच्या शरीरप्रकृतीची कशी काळजी घेतली जाते हें सांगितलें. याप्रमाणें दोनहि दिशांनीं एकसारखे प्रयत्न सुरू असल्यानें केवढें मोठें राष्ट्रकार्य जर्मनीतील लोक सध्यां करीत आहेत, बरे! उद्योगयुगाच्या आरंभाआरंभाला मजूरवर्गाकडून कसून काम करून घेण्याची प्रवृत्ति कारखानदारांत व व्यापाऱ्यांत दिसून येत होती. वाजवीपेक्षां जास्त वेळ करावें लागणारें काम, बेताची मजुरी,

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

घाणेरड्या जागेंत असणारे कारखाने व कलागृहे, बायका व मुलें यांच्या-कडून त्यांच्या ताकदीपेक्षां करून घेण्यांत येणारें जास्त काम, मजुरांची वार्ड्ट हवेंतील घरे, हे अनिष्ट प्रकार इतर औद्योगिक देशांत जसे अस्तात तसे आरंभीं जर्मनींत देखील होते. परंतु त्यांचा प्रतिकार करण्याचें काम जर्मन लोकांनीं जसें मनावर घेतलें आहे तसें कोणीं घेतलेलें नाहीं. १८८१ सालापासून, म्हणजे समाजसुधारणेच्या युगाला आरंभ झाल्या-पासून, या दिशेनें त्यांनीं आपले प्रयत्न विशेष नेटानें सुरू केले व त्या-मुळें आजला उद्योगधंद्यांतील मजुरांची स्थिति किती तरी सुधारली आहे. विमा उतरण्याच्या कायद्याबद्दल १९०६ सालीं एका अधिकारी मुत्सद्द्यानें पुढें लिहिलेले उद्गार काढले होते, व ते विशेष ध्यानांत ठेवण्या-जोगे आहेत. ते उद्गार असेः—“विमा उतरण्याच्या कायद्यांनीं विशेष प्रगति केली ती ही कीं, ‘पुअर-रिलीफ-’वर अवलंबून न राहतां, विमा-फंडाला स्वतः पैसे दिल्यानें, मजुरांनां आपत्काळीं पैशाची मदत माग-ण्याचा हक्क उत्पन्न झाला आहे. जर्मनींत ही जी व्यवस्था आम्हीं सुरू केली आहे ती कधींहि बंद पडणार नाहीं, असा मला भरंवसा आहे. मजूरवर्ग केलेले उपकार स्मरणारा नाहीं, असें म्हणून सामाजिक स्वरूपाच्या सरकारी कायद्यांनां (Social-political legislation) हासणारे पुष्कळ लोक आहेत. परंतु त्यांनां माझे उत्तर एवढेंच आहे कीं, कोणचेंहि सरकार केवळ लोकांची कृतज्ञता संपादन करण्याकरतां राज्यांत कायदे करीत नाहीं. शिवाय, या लोकांनां आणखी असें विचारलें पाहिजे कीं, १८८१ चा बादशहाचा जाहिरनामा (Imperial Riscrypt) प्रसिद्ध झाल्यापासून मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा मुळींच जर प्रयत्न झाला नसता, तर उद्योगधंद्यांची वाढ होऊन देखील मजूरवर्ग संतुष्ट राहिला असता काय ?”

इंग्लंडांतील गिरण्या व कारखाने यांच्या कायद्यांपेक्षां जर्मनींतील हे

प्रजासंवर्धन व शिशुसंरक्षण

कायदे विशेष सवलतीचे आहेत. त्यांच्यायोगाने लहान मुलांनी काम करण्याचे तास कमी झाले आहेत इतकंच नाही, तर त्यांची शरीरप्रकृति चांगली रहावी, काम करतांना त्यांच्या जीवाला त्रास होऊं नये व जीवावरचे संकट त्यांच्यावर येऊं नये, या बाबतीत हे कायदे जर्मनीतील एकंदर परिस्थितीच्या मानाने फाजील सवलतीचे आहेत, असा देखील त्यांच्यावर कित्येकांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप घेणारे विशेषेकरून कारखानदार लोक आहेत; व मजुरांना विशेष सवलती दिल्याने आमच्यावर वाजवीपेक्षा जास्त पैशाचा बोजा लादला जातो, अशी त्यांची नेहमीं तक्रार चाललेली असते. तथापि केवळ आपल्यापुरताच विचार न करतां दूरवर दृष्टि देऊन या विषयाचा विचार करणारे जे थोडे कारखानदार आहेत ते असें कवूल करतात कीं, जे मजुरांचें हित तेच कारखानदारांचें व भांडवलवाल्यांचेंहि हित होय. आणि अशी दूरदृष्टि ठेवूनच मजुरांच्या संरक्षणाचे कायदे सरकारनें केले आहेत, आणि प्रसंग पडल्यास पुढें त्यांत आणखी सुधारणा करण्यालाहि तें मार्गेंपुढें पाहणार नाहीं.

राष्ट्राचा विस्तार

फ्रेंचांबरोबर केलेले युद्ध संपल्यानंतर आणि जर्मन राष्ट्राची पश्चिम इह् कायम केल्यानंतर प्रिन्स विस्मार्कच्या मताने असे ठरले की, जर्मनीला जितका जास्ती मुलुख इवा होता, तितका या युद्धांत मिळाला; आतां जास्ती मुलुख मिळविण्याची कोणी हाव धरूं नये, व जर्मनीने यापुढे पूर्ण समाधानवृत्ति ठेवावी. आणि या आपल्या वृत्तीला अनुसरूनच 'फॉरिन-मिनिस्टर' या नात्याने परदेशांशी त्याने आपली वागणूक ठेवली. जर्मन राष्ट्र नवीन उदयाला आल्यामुळे त्याच्याविषयी इतर राष्ट्रांच्या मनांत जो संशय व जी भीति उत्पन्न झाली ती अस्थानी आहे, असे दाखविण्याकरतां प्रिन्स विस्मार्कने वरपांगी संतुष्टवृत्ति स्वीकारली, असे म्हणतां येत नाहीं. कारण, देशांत स्वस्थता राखून व आपल्या सरहद्दी बळकट करून जर्मन राष्ट्र वैभवसंपन्न करण्याच्या कामांत इतर राष्ट्रांनी व्यत्यय आणूं नये, एवढेच जर्मन लोकांचे त्यांना मागणे आहे, याव्यतिरिक्त दुसरे एखादे मागणे मागावयाचे आतां राहिले नाहीं, अशी त्याची पक्की समजूत झाली होती; आणि यावत्कालपावेतो त्याच्या हातांत सत्ता होती व तो जबाबदारीनें सर्व कामे करित होता, तावत्कालपावेतो जर्मनीचे परराष्ट्रांबरोबरचे राजकारण अगदीं याच धोरणाने चालू होते.

“सर्व जगाचे आक्रमण करणारी राजनीति” (World-policy) हे शब्द विस्मार्कच्या तोंडांतून क्वचितच ऐकूं येत होते, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. परराष्ट्रीय राजकारणांत नव्या स्नेहभावाच्या गांठी मारण्यांत व जुने गुंतागुंतीचे प्रश्न उकलण्यांतच त्याची अर्धीअधिक कारकीर्द खर्च झाली. परंतु त्या काळचे हे राजकारण म्हणजे युरोपातील पांचसहा

राष्ट्राचा विस्तार

राष्ट्रांचे परस्परांमधील संबंध कायम करणे इतक्यापुरतेच होतें. कारण, युरोपखंडाच्या बाहेर युरोपियन राष्ट्रसंघ विशेषसे लक्ष्य देत नव्हता. जर्मनीच्या वसाहती असाव्या अशी बिस्मार्कची इच्छा नव्हती; परंतु १८८० च्या आरंभाला लोकांच्या आग्रहावरून त्यानें या विषयांत मन घातलें, व समुद्रावर आपली दृष्टि दूरवर फेंकली आणि वसाहती स्थापन करण्याचा उद्योग त्यानें आरंभिला. परंतु त्याच्या कारकीर्दीत या उद्योगाला आरंभीं सांगितलेल्या 'वर्ल्ड पॉलिसी-चे' स्वरूप आलें नाहीं; आणि तें स्वरूप जेव्हां त्याला प्राप्त झालें, तेव्हां जर्मन राष्ट्रानें बिस्मार्कची राजनीति एका वाजूला गुंडाळूनच ठेविली म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आजच्या परराष्ट्रीय राजकारणाच्या कल्पना अगदीं निराळ्या स्वरूपाच्या आहेत. युरोपांतिल जुन्या कल्पनांचें आपण जर एक वर्तुळ कल्पिलें, तर असें म्हणणें शोभेल कीं, बिस्मार्कच्या काळांत युरोपखंड या

* "World-Policy" या इंग्रजी शब्दाचा मथितार्थ वर दिला आहे. यालाच जर्मनींत वेल्ट-पॉलिटिक (Welt-Politik) असें म्हणतात. याचा अर्थ काय हे खालील इंग्रजी उतान्यावरून वाचकांचे ध्यानांत येईल:—

It was the Kaiser who was the first in Germany to speak of his nation as a world power.....What he meant was that Germany, transformed into one of the three leading exporting and naval powers, expanding as a shipping and colonial nation, and rapidly growing as an industrial and manufacturing centre, must needs enlarge her mental horizon, and reckon not only with her Continental neighbours, not only with Europe, but with the whole globe as a competitor, customer, friend or foe. She must extend her political and commercial influence all over the world, and must have ships on every sea as well as merchants in every port. As the Kaiser expressed the same idea, on a later occasion, in graphic though somewhat boastful language: "Nothing must be done any where on the globe without the sanction of Germany's ruler."

—Germany.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वर्तुळाच्या केंद्रस्थानी जें होतें तें आतां त्याच्या पृष्ठभागावर येऊन बसलें आहे. प्रगतिपर युरोपियन राष्ट्रांत विशेष महत्त्वाचे प्रश्न जे सध्यां उपस्थित झाले आहेत ते पौर्वात्य राष्ट्रे व तेथील लोक यांचा भविष्यत्काळ कशा स्वरूपाचा असावा यासंबंधाचे आहेत. पश्चिम युरोपांतील लोकसंख्या यापूर्वीच भूगोलीय व सांपत्तिक मर्यादेच्या बाहेर गेली आहे. आणि जगाच्या इतर भागांत आपल्या कारखान्यांत तयार झालेला पक्का माल पाठवून त्याच्या मोबदला तेथील शेतांत तयार होणारें धान्य आपल्या इकडे आणावयाचें, अशा तऱ्हेचा क्रयविक्रय मोठ्या प्रमाणावर करणाऱ्या नव्या नव्या बाजारपेठा इतरत्र ज्या मानानें हस्तगत करतां येतील, त्या मानानें तेथील लोकसंख्या वाढण्याला वाव मिळेल हें उघड दिसू लागलें आहे. या व अशा तऱ्हेच्या अन्य विचारांमुळे जुन्या राजकीय सिद्धान्तांनां प्रस्तुत बरेंच विस्तृत स्वरूप प्राप्त झालें आहे, व युरोपीयन राजनीतीचा व्याप सर्व जगावर पसरला आहे; आणि नवीन तऱ्हेच्या कल्पनांचा जर्मनीनें जो अंगीकार केला आहे तो देखील अपरिहार्य दैवबलानुसारच केला आहे, असें म्हटलें पाहिजे.

अलीकडे जगाला व्यापणारी राजनीति—जिला जर्मन भाषेंत “वेल्ट-पॉलिटिक” (Welt-politik) अशी संज्ञा आहे—जर्मनीनें जी स्वीकारली आहे ती केवळ राजकीय हेतूनें स्वीकारली आहे, असें इतर देशांतील राजनीतिनिपुण माणसांनां वाटावें, हेंहि अगदीं स्वाभाविकच आहे. युरोपांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या शक्तींत सध्यां जो एक प्रकारचा समतोलपणा आहे, तो ढासळून पाडण्याचा जर्मनीचा अंतस्थ हेतु आहे, व तो हेतु साध्य झाला म्हणजे जास्ती मुख्य मिळविण्याच्या उद्योगाला जर्मन राष्ट्र लागेल, असें या लोकांनां वाटतें; आणि आपला हा तर्क खरा आहे असें गृहीत धरून ते असें प्रतिपादन करतात

हल्लींची व्यवस्था जर्मन लोकांनां न्याय्य वाटत नसल्यानें

राष्ट्राचा विस्तार

तिच्यांत योग्य तो फेरबदल करण्याचा आपला विचार त्यांनी कायम केला आहे. ह्या व अशाच प्रकारच्या इतर तर्कांचा विशेष खल करण्याचा आमचा उद्देश नाही; अथवा हे तर्क व्यवहारदृष्ट्या कितपत जमेस धरतां येतील, तसेच ते कितपत सयुक्तिक आहेत, याची चौकशी करण्याचें देखील आम्हांला प्रयोजन वाटत नाही. राष्ट्रीय राजनीतीचे हे केवळ कल्पनेनें रेखाटलेले हेतू बाजूला सारून, जर्मनीची खरी स्थिति काय आहे याचा सरळ मनानें विचार करणाऱ्या गृहस्थाला त्या देशाची सांपत्तिक स्थिति डोळ्यांपुढें दिसू लागते; व तिचें खरें स्वरूप त्याच्या लक्ष्यांत आलें म्हणजे त्याची अशी खात्री पटते की, आपलें वर्चस्व जगाच्या इतर भागांत अवश्य वाढविलें पाहिजे, असें जर्मनीला अलीकडे जास्त जास्त जें वाटूं लागलें आहे, त्याच्या मूळार्था ही सांपत्तिक स्थितिच आहे. खाली दिलेल्या आंकड्यांकडे नजर फेंकली म्हणजे १८७१ पासून जर्मनीची लोकसंख्या कशी वाढत गेली आहे हें दिसून येतें.

वर्ष	लोकसंख्या	वाढ	
		ऐन वाढ	शेंकडा प्रमाण
१८७०	४०,८१८,०००
१८७५	४२,७२९,०००	१,९११,०००	४.७
१८८०	४५,२३६,०००	२,५०७,०००	५.९
१८८५	४६,५५८,०००	१,६२२,०००	३.६
१८९०	४९,४२८,०००	२,५७०,०००	५.५
१८९५	५२,२८०,०००	२,८५२,०००	५.८
१९००	५६,३६७,०००	४,०८७,०००	७.८
१९०५	६०,६४१,०००	४,२७४,०००	७.६
१९०७	६१,६९७,०००	१,०५६,०००	...
जून १२ *	(अदमासें)		

* १९१४ सालच्या जर्मन इयर बुकामध्ये तेथील लोकसंख्या सहा कोटि ऐशी लक्ष दिलेली आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

या आंकड्यांवरून वाढत्या लोकसंख्येचा जबरदस्त काळजी उत्पन्न करणारा प्रश्न जर्मनीला कसा दटावूं पहात आहे, हें स्पष्टपणें शाबीत होतें. जर्मनीनें समाधानवृत्ति स्वीकारावी असा विस्मार्कनें उपदेश केल्यापासून व त्या धोरणानें दुसऱ्या देशांकडे न पाहतां स्वतःच्या देशांतील अंतःस्थिति सुधारण्याकडे त्यानें आपलें सर्व लक्ष्य दिल्यापासून, राज्यांतील लोकसंख्या दोन अधिक कोटीनीं वाढली आहे. प्रस्तुत दरवर्षी लोकसंख्येची वाढ आठ लाखांपेक्षां जास्त आहे; मृत्युसंख्या, व विशेषेकरून अल्पवयी मुलांची मृत्युसंख्या, हळुहळू कमी होत गेली म्हणजे ही वाढ दरवर्षी दहा लाखांवर येऊन बसेल; आणि एका जर्मन अधिकाऱ्यानें असें जें ठरविलें आहे कीं, १९२५ सालाला जर्मनीची लोकसंख्या आठ कोटि, म्हणजे जर्मनीला आतां राज्यविस्तार नको असें विस्मार्कनें ठरविलें त्या वेळच्या लोकसंख्येपेक्षां दुषटीनें जास्त होईल. हें भविष्य तरी त्यानें भीत भीत वरेंच कमी ठरविलें आहे, असें अलीकडचे आंकडे पाहतां आम्हांस वाटतें.

वरील हकीकत ध्यानांत घेतली म्हणजे जे प्रश्न उपस्थित होतात ते भौतिक आणि सांपत्तिक स्वरूपाचे आहेत. इतक्या पुष्कळ लोकांना रहावयाला जागा कोठें द्यावी ? त्यांना उद्योगधंदा काय द्यावा ? आणि त्यांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था कशी करावी ?

जर्मनीची लोकसंख्या दरवर्षी अतोनात वाढत आहे, ही मुख्य गोष्ट जो कोणी दूरदर्शीपणानें नीट ध्यानांत घेईल, त्याला असें खचित वाटेल कीं, जर्मनीच्या वाढत्या उद्योगधंद्यांवर कांहीं ठिकाणचे लोक प्रस्तुत प्रसंगां देखील जी कुत्सित टीका करतात, ती अप्रयोजकपणाची आहे; व त्यांनीं यापुढें तरी ती करण्याचें सोडून द्यावें. ही वार्षिक वाढ इंग्लंडचें संयुक्त राज्य, आस्ट्रिया-हंगेरी आणि इटली, व त्यांतच भरतील घातलेला फ्रान्स, या सर्व देशांतील लोकसंख्येच्या वाढीजवळजवळ आहे. इतके लोक

राष्ट्राचा विस्तार

जीवंत राहिले पाहिजेत व त्यांचा चरितार्थ शारीरिक श्रमावर चालाव-
यास पाहिजे. जन्मल्याबरोबर मुलांच्या गळ्याला फांस लावून तीं मारा-
वयाची तर नाहींत; तेव्हां, लोकांची संख्या हल्लीं जशी झपाट्यानें वाढत
आहे तशीच तीं पुढें वाढत राहिली तर जर्मनीला त्यांची व्यवस्था
लावण्याचे दोन मार्गच काय ते खुले आहेत: उद्योगधंदे सपाटून वाढवावे
हा एक; किंवा लोकांनां देशत्याग करावयास सांगावें हा दुसरा. एकंदर
पारिस्थितीचा विचार करून व्यवहारदृष्ट्या हाच विषय लोकांपुढें मांडाव-
याचा झाला, तर असें स्पष्टपणें म्हणावें लागतें कीं, जर्मन राष्ट्राच्या
आयुष्यक्रमांत पुढें लिहिलेल्या निरुत्तर अडचणी उपस्थित झाल्या
आहेत:—वाढती संतति, मर्यादित मुख्य, नैसर्गिक सामग्रीची टंचाई,
भिन्नाभिन्न तऱ्हेचें हवापाणी, व मजुरीवर निर्वाह करणाऱ्या लाखों लो-
कांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करण्याची अपात्रता. या अडचणींतून
बाहेर पडावयाचे मार्ग दोन आहेत. (१) शेजारचे प्रांत अथवा सर-
हद्दीवरील समुद्र ओलांडून नवा जर्मनी स्थापन करावयाचा, व ज्यांनां
जुन्या जर्मनींत पोटाला पुरेंसें खावयाला मिळत नाहीं त्यांची तेथें सोय
करून द्यावयाची, हा एक; आणि (२) हें जर साध्य न होईल व
लोकांनां देशांतल्या देशांतच सध्यां राहणें भाग पडून उद्योगधंद्यांवर
निर्वाह करावा लागेल, तर जर्मन कारखान्यांत तयार झालेला माल
घेऊन त्याच्या मोबदला धान्य देणाऱ्या बाजारपेठांचा आश्रय कराव-
याचा, हा दुसरा. एखाद्या देशांत प्रजोत्पत्ति विपुल असून भौतिक
मर्यादेच्या बाहेर तिची वाढ होऊं लागली म्हणजे त्या देशाला जशी
कठिण अवस्था प्राप्त होते, तशी अवस्था प्रस्तुतकार्त्वी जर्मनीला प्राप्त
झाली आहे.

देशांतील जमिनींत लोकांच्या पोटाला लागणारें धान्य हल्लींपेक्षां
जास्त उत्पन्न करतां यावयाचेंच नाहीं असें नाहीं; परंतु आणखी कितीहि

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

जास्त धान्य जरी पिकवितां आलें, तरी तेवढ्यावर सर्व लोकांचा उदर-निर्वाह होणें अगदीं अशक्य आहे, याविषयीं वाद नाहीं. सरकार शेतीच्या उत्कर्षाकरतां कायदे करील, संरक्षक जकातीसारख्या कृत्रिम उपायांनीं इतर देशांपेक्षां जर्मनींतील धान्याची किंमत वाढवील, या सर्व गोष्टी आपण गृहीत धरून चाललों, तरी तेवढ्यानें धान्याची उत्तरोत्तर जास्त वाढत जाणारी अडचण दूर होईल असें संभवत नाहीं. मागील प्रकरणांत वर्णन केलेल्या शेतकऱ्यांच्या अडचणी जोंपर्यंत कायम आहेत व जोंपर्यंत थोड्या खर्चांत शेतीचा धंदा जर्मनींत साध्य नाहीं, तोंपर्यंत रशिया किंवा आरजेंटिना येथील कमी खर्चांत शेती करणारे शेतकरी यांच्यापुढें जर्मन शेतकऱ्यांचा टिकाव लागणार नाहीं. सारांश, फारफार झालें तर आणखी कांहीं दिवस, देशांतल्या देशांत आम्ही धान्याचा पुरवठा करूं शकूं, अशी जर्मन शेतकऱ्यांनां आशा धरतां येईल. परंतु कसेंहि झालेंतरी शेवटीं त्यांनां हात टेकावे हे लागणारच. परदेशांतून धान्य आणल्याशिवाय भागणार नाहीं, आणि त्या धान्याला संरक्षक जकातीमुळें जबर किंमत द्यावी लागल्यानें लोक अगदीं जेरीस येतील. बरें, या संरक्षक जकाती अजीवात बंद कराव्या म्हटलें, तर तेंहि शक्य नाहीं. कारण, तसें केलें आणि मग परदेशचें धान्य जर्मनीच्या बाजारांत स्वस्त विकूं लागलें म्हणजे जर्मनींत कोणीहि धान्य पिकविनासा होईल; जमिनींत कोणचें तरी एखादें दुसरें पीक तो करील, किंवा उद्योगधंद्यांकडे आपला मोर्चा वळवील.

दरवर्षीं वाढत्या लोकसंख्येला जमिनीच्या आश्रयानें जर राहतां येत नसलें तर व्यापार आणि उद्योगधंदे जास्त वाढवून स्वतःच्या श्रमानें पोट भरण्याचे मार्ग लोकांनां खुले करून दिले पाहिजेत, त्याशिवाय उपाय नाहीं. म्हणजे असें कीं, जर्मनींतील शेती उत्कृष्ट तऱ्हेची करावयाची हें ध्येय सोडून दिलें पाहिजे. या कल्पनेप्रमाणें पाहिलें तर सध्यां देशांत

राष्ट्राचा विस्तार

असलेल्या लोकांचाच नव्हे, तर दरवर्षी दहा लाख या प्रमाणाने (हें प्रमाण अस्तित्वांत यावयाला फार दिवस वाट पहावयास नको) वाढत जाणाऱ्या लोकांचा, जर्मनींत बराच काळपावेतो समावेश होण्याजोगा आहे. प्रस्तुत जर्मन साम्राज्यांतिल प्रत्येक चौरस मैलाला सरासरी तीनशें माणसें पडतात (१८७५ सालीं दोनशें पडत होती.); तर उद्योग-धंद्यांत फार पुढें गेलेले युरोपांतिल देश जे इंग्लंड आणि बेल्जम या देशांत सहाशें पडतात. खुद्द जर्मनींतिल देखील कांहीं संस्थानांत तीनशेंपेक्षां जास्ती लोक वर सांगितलेल्या जागेंत राहतात, व असें असून तेथें दाटी झाली आहे असें वाटत नाही. सॉक्सेन, व्हाइन्लंड व वेस्ट-फालियाचे प्रांत यांत अनुक्रमें दर चौरस मैलास ७८०, ६२०, ४६२, इतकी दाट लोकवस्ती आहे. हें प्रमाण फार मोठें आणि तें सर्व जर्मनींत लागू करता येईल असें वाटत नाही. तरी पण औद्योगिक प्रगती-बरोबर दरमैली हें प्रमाण सरासरीनें तीनशेंपेक्षां बरेंच जास्त झालें तरी चालण्याजोगें आहे.

उद्योगधंद्यांची जास्त प्रगति झाली म्हणजे परदेशांतिल जास्त बाजार हस्तगत झाले पाहिजेत हें ओघानेंच प्राप्त होतें; आणि ज्या मानानें तेथें धान्य खरेदी करावें लागेल त्या मानानें स्वदेशांत तयार झालेला माल तेथें विकवावा लागेल.

उद्योगधंद्यांत फार दिवस मुरलेल्या इतर राष्ट्रांनां असें वाटूं लागलें आहे कीं, चोहोंकडून एकसमयावच्छेदेंकरून आपल्यावर मारा होऊं लागला आहे. या मान्यापुढें 'गण्डस्योपरि पीटिका' या न्यायानें औद्योगिक प्रगतिपर जर्मनीची भावी उन्नति त्यांनां दुःसह होईल यांत शंका नाही; कारण, जगाच्या बाजारांत जर्मनीची यांच्याबरोबर विलक्षण चढाओढ सुरू झाल्याशिवाय राहणार नाही. एखादा व्यापारी स्वतःच्या फायद्याकरतां आपला व्यापाराचा मोर्चा लांबपर्यंत नेऊन

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

भिडवितो, व स्वतःचा शक्य तितका फायदा करून घेतो. परंतु सर्व राष्ट्रांचा फायदा करावयाचा झाला तर हजारों लोकांनी दूरदूरच्या अनेक बाजारांत आपलें ठाणें बसविलें पाहिजे, व तसें केलें तरच राष्ट्र जीवंत राहिल. आतां जर्मनराष्ट्रांत अशी उचल झाली म्हणजे ती प्रतिस्पर्धा राष्ट्रांनां भयावह वाटावी हें साहजिक आहे.

आतां दुसरा मार्ग राहिला तो देशत्यागाचा; आणि तो मार्ग विशेष श्रेयस्कर आहे हें जर्मनी जाणून आहे. तथापि या मार्गांत जर्मनीला फार अडथळे येत आहेत. कारण, वसाहतीच्या शर्यतींत जर्मन राष्ट्र फार उशिरानें सामील झालें; आणि त्याच्या संरक्षणाखालीं आलेल्या मुलखांपैकीं पुष्कळसा मुलूख युरोपियन लोकांनीं वसाहत करण्याला योग्य नाहीं. ब्रिटिश राज्याच्या कॅनडा, आस्ट्रेलिया यांसारख्या वसाहतींशीं तुलना करून पाहिलें, तर जर्मनीच्या वसाहतीच नाहींत असें म्हणावें लागतें. जर्मन वसाहती म्हणजे जर्मन बादशहाच्या संरक्षणाखालचा किंवा ताब्यांतील मुलूख (Protectorates and dependencis) होय. तेथील सर्व सत्ता राजानें नेमलेल्या अधिकाऱ्यांच्या हातांत स्वतंत्रपणें आहे. जर्मन लोकांनीं तेथें कायमचें जाऊन रहावें म्हटलें तर तेंहि शक्य नाहीं. कारण, तेथील हवा-उष्ण म्हणजे त्यांनां न मानवणारी आहे; व तद्देशीय मजूर कामावर लावून बागाईत करण्यापुरताच तेथील जमिनींचा मगदूर आहे. नाहीं म्हणायला नैऋत्य-आफ्रिकेंत खरी खरी वसाहत होण्याचा बराच संभव आहे. कारण, तेथील डामारालंड आणि नामालंड (Damaraland and Namaland) या प्रांतांतील पुष्कळशी जमीन फार सुपीक आहे इतकेंच नाहीं, तर तेथील हवा समशीतोष्ण असल्यानें, प्रस्तुतची स्थिति बऱ्याच अंशानें सुधारली म्हणजे, तेथें शेतीच्या

❁ शिलर कवीनें आपल्या एका पोवाड्यांत असें वर्णन केलें आहे:-

“ The earth had already been otherwise disposed of ”

राष्ट्राचा विस्तार

वसाहती बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर करतां येतील. दक्षिणेकडील केप-कालोर्नीत जितक्या माणसांचा समावेश झाला तितका नैऋत्य-आफ्रिकेंत होऊं शकेल, असें म्हणणारे कांहीं लोक जर्मनीत आहेत. उदाहरणार्थ, जर्मन कोलोनियल सेक्रेटरीनें या गोष्टीला आपल्या रिपोर्टांत अनुकूल मत प्रकट केलें आहे. परंतु तेथील खनिज संपत्ति कोणच्या प्रकारची आहे, ती किती आहे व ती पूर्णतेप्रत आणणें कितपत शक्य आहे, याचा विचार कायम झाल्यावांचून वरील मत व्यवहारदृष्ट्या बरोबर किंवा चुकीचें आहे हें ठरवितां येत नाहीं.

तथापि, साधारण मानानें पाहिलें म्हणजे जर्मनीच्या ताब्यांतील परदेशीय प्रांतांत मोठ्या प्रमाणावर वसाहती करणें गैरसोईचें आहे; आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं, स्वदेश सोडून जर्मनीचा जेथें कांहीं संबंध नाहीं अशा परमुलखांत जितके लोक जातात तितके जर्मनीला बहुतेक शेवटचा रामराम करूनच जातात; आणि या दृष्टीनें जर्मनीचा अखेरीस तोटाच होतो. १८७६ पासून १९०६ अखेरच्या तीस वर्षांत थोडे-थोडेके नव्हेत, तर बावीस लक्ष पन्नास हजार जर्मन लोक मातृभूमि सोडून गेले; आणि यांपैकीं पुष्कळांनीं परराज्यांत व विशेषेकरून अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत आपलीं घरेंदारेसुद्धां केलीं आहेत. कांहीं लोक याला अपवादादाखल आहेत; पण त्यांची संख्या इतकी अल्प आहे कीं ती विचारांत न घेतली तरी चालण्याजोगें आहे. १८८७ पासून १९०६ अखेर जर्मनींतून निघून गेलेल्या १,०८५,१२४ लोकांचा पत्ता पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:-

अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें	...	१,००७,५४७
ब्रेझील	२४,०७२
अमेरिकेंतील इतर संस्थानें	...	३६,१८४
आस्ट्रेलिया	५,३९०

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आफ्रिका	९,६९८
आशिया	२,२३३

इतके लोक देशत्याग करून गेल्यानें राष्ट्राचा जो तोटा झाला आहे, तो सर्व देशाभिमानी जर्मनांना दुःसह वाटत आहे. ही दुःखद स्थिति नाहीशी करण्याकरतां वसाहतींचा विस्तार वाढविला पाहिजे, असें जर्मन लोक जर प्रतिपादन करूं लागले, तर इतर देशच्या लोकांनीं या म्हणण्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार मनापासून करावयास हवा; आतां हें खरें आहे कीं, प्रस्तुतच्या काळांत देशत्याग करणाऱ्या लोकांची संख्या बरीच कमी आहे. उदाहरणार्थ, गेल्या सहा वर्षांत (१९०८ च्या पूर्वीच्या) सरासरी तीस हजार लोक काय ते परदेशीं गेले. पण वीस वर्षांपूर्वी ही संख्या प्रतिवर्षी एक लाखापेक्षा जास्त, आणि त्याच्या पूर्वीच्या कांहीं थोड्या वर्षांत तर दोन लाखापेक्षाहि जास्त होती. तथापि तशी लाट यापुढें पुनः उसळणार नाही असें भविष्य कोणाला करतां येईल ?

केवळ युरोपांतिल जर्मन राष्ट्राच्या सरहद्दी लांबविण्यानें जर्मनीची वर सांगितलेल्या अडचणींतून सुटका होणार नाही हें उघड आहे. पॅन-जर्मनिक (सर्व जगभर पसरलेले जर्मन लोक ब्रादशहाच्या सत्तेखाली आणण्याची भावना मनांत धरणे) चळवळीचें ध्येय पुढें ठेवून त्या दिशेनें जर्मनीनें चालविलेल्या प्रयत्नांत काय तथ्य असेल तें असो; ही गोष्ट मात्र उघड उघड दिसत आहे कीं, वाढत्या लोकसंख्येची जी अडचण उपस्थित झाली आहे, ती या चळवळीपासून नाहीशी होणार नाही. आतां

That sentiment may be briefly defined as consisting in the wish of uniting under the aegis or the direct sway of the Imperial crown of Germany all those populations of Teutonic blood which, due to a variety of causes, had strayed away from the national fold, so to speak.

राष्ट्राचा विस्तार

इतकी कल्पना करतां येते कीं, आस्ट्रे-इंगोरियन राज्यांत जर्मन भाषा बोलणारे जे लोक आहेत, ते त्या राज्यापेक्षां अधिक सुधारलेल्या उत्तरे-कडील राज्यांत (जर्मनींत) सामील होतील; परंतु अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांत किंवा—इतकें दूर कशाला?—जवळच्या स्वित्झर्लंड देशांत घरेंदारें करून राहिलेले जर्मन लोक तरी पुनः परत आपल्या देशांत येतील किंवा नाहीं ही शंका आहे. शिवाय या रीतीनें राज्याचा विस्तार वाढविल्यानें लोकसंख्येचा प्रश्न, जो हात धुवून मार्गें लागला आहे, त्यांतून सुटवणूक कशी होईल व जी सांपत्तिक अडचण तूर्त भासूं लागली आहे तिचा तरी उपशम कसा होईल ?

दक्षिण ब्रेझिलमध्ये जशा 'जर्मन सेटलमेंट्स' आहेत त्या नमुन्यावर समशीतोष्ण हवेच्या विस्तृत व सुधारणेच्या कामांत मार्गें असलेल्या आफ्रिकेंतील जर्मन प्रांतांत नवीन 'सेटलमेंट्स' स्थापन कराव्या, ही कल्पना जर्मनींत हल्लीं विशेष रूढ होऊं लागली आहे; व ही कल्पना अमलांत आली म्हणजे त्याच्या मागोमाग जर्मनीचा प्रभाव, कर्तृत्वशक्ति आणि व्यापार यांचा तेथें फैलाव होईल, असा लोकांचा अदमास आहे. एक जर्मन ग्रंथकार म्हणतो:—“समुद्राच्या पलीकडे कांहीं मुख्य एखाद्या राष्ट्राच्या ताब्यांत असला व त्या मुलुखांत आपल्याइकडे जास्ती झालेल्या लोकांनां आश्रय मिळूं लागला म्हणजे काम आटोपलें, असें मानणें अगदीं चुकीचें आहे; कारण, असा मुख्य नुस्ता ताब्यांत असण्यानें मूळ राष्ट्राचें सामर्थ्य वाढत नाहीं. आस्ट्रेलिया, कॅनडा व दक्षिण आफ्रिका हे प्रांत इंग्रजांच्या ताब्यांत आहेत, एवढ्यानें, किंवा इंग्लंडांतून तिकडे गेलेले हजारों लोक आपल्या मुलांबाळांसह तेथें कायमची वस्ती करून राहिले आहेत एवढ्यानें, इंग्लंडचें सामर्थ्य कांहीं वाढलें नाहीं. इंग्लंडचें सामर्थ्य जें वाढलें आहे तें कशानें ? तर त्या देशांशीं व्यापार करून इंग्लंडनें संपत्ति मिळविला, व त्या संप-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

त्तीच्या जोरावर शत्रूपासून बचाव करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं आणलें, या गोष्टीनें त्याचें सामर्थ्य वाढलें आहे. ज्या वसाहतींपासून हा परिणाम घडून येत नाही त्या वसाहती फार कमी दर्जाच्या होत; आणि ज्या मुलखामुळें मुख्य राष्ट्रांला अशा प्रकारचें महत्त्व प्राप्त होतें त्या मुलखाला वाटेल तर 'वसाहती' ही संज्ञा न देतां दुसरी कांहीं द्या; पण त्यापासून होणारें कार्य, खऱ्या खऱ्या वसाहतींकडून होणाऱ्या कार्याच्या बरोबरीचें असतें, हें नेहमीं ध्यानांत ठेवलें पाहिजे."

सध्यां जर्मनीनें आपले डोळे तीन दिशांकडे, म्हणजे ब्रेझील, आर-जेंटिना आणि एशियामायनर या तीन देशांकडे, वळाविले आहेत असें दिसतें. वरील अवतरणांत दर्शविलेला हेतु, या तीन देशांत जर्मनीनें आपलें व्यापाराचें बस्तान बसविलें तर कितपत साध्य होईल, हें भविष्यत्काळावर अवलंबून आहे; आणि म्हणून त्यासंबंधानें आतांच तर्कवितर्क करीत बसण्यांत हांशिल नाही. व्यापाराला नवीं ठिकाणें कशीं खुलीं होतील, ही सध्यांची खरी अडचण आहे; आणि ती, पुढें अमुक होईल, पुढें तमुक होईल, असा नुस्ता अदमास करीत बसल्यानें आजला दूर होणार नाही. बगदाद रेल्वे तयार झाली म्हणजे नवीन मार्केटांची किल्लीच आपल्या हातांत येईल, व मग तेथें व्यापारांत आपणच अग्रस्थान मिळवूं, आणि जर्मन उद्योगधंद्यांचा सपाटून विस्तार करूं, अशी जर्मन लोकांना बरीच आशा आहे; व ही गोष्ट ते उघडपणानें बोलून देखील दाखवितात. पूर्वीचाच ग्रंथकार म्हणतो:— "टर्किश एशियांत जर्मनीचा भावी काळ वैभवसंपन्न होईल हें संभवनीय दिसतें. इतर युरोपियन राष्ट्रांप्रमाणें तुर्कस्थानाच्या युरोप, एशिया व आफ्रिका येथील राज्यांचे तुकडे तोडण्याचा जर्मनीचा इरादा नाही. तुर्की राज्याची एक हातभर देखील जागा आम्हांला मनापासून नको आहे. तुर्कस्थानाला युरोपांत व आफ्रिकेंत पायबंद लागून एशियांतील

राष्ट्राचा विस्तार

तेवढें राज्य घेऊन स्वस्थ वसण्याची पाळी येवो अथवा न येवो, तुर्क-स्थानानें एशियामायनरमधील आपला बाजार आम्हांला खुला करावा, व आमच्या उद्योगधंद्यांना लागेल तो कच्चा माल आम्हांला पुरवावा, इतकेंच आमचें त्या देशापार्शी मागणें आहे; व हें मागणें मागतांनां, इतर राष्ट्रांनां तुम्ही मज्जाव करावा, असें आमचें मुळींच म्हणणें नाहीं; उलट आम्ही तर असें म्हणतो कीं, सर्व राष्ट्रांनां आमच्याप्रमाणेंच बिनशर्त व्यापाराची मोकळीक असावी.” या बाबतींत जर्मन व्यापारी-जग काय म्हणतें तें ‘कलोन गॅझेट-’च्या पुढील उताऱ्यांत नमूद केलें आहे:—“ बगदाद रेल्वे याचा अर्थ तुर्की राज्याच्या दृष्टीनें, नवीन प्रांत (व्यापाराकरतां) दुसऱ्या राष्ट्रांनां खुले करून देणें, व जर्मनीच्या दृष्टीनें, जर्मन भांडवलाला व व्यापाराला नवीन क्षेत्र मिळविणें आणि तेथें आपल्या अंगची करामत दाखविणें, असा आहे. जर्मनीतील भांडवलवाल्यांनीं बगदाद रेल्वे बांधण्याला इंग्लिश व फ्रेंच भांडवलवाल्यांनीं आपल्याला मदत करावी अशी पुष्कळ खटपट केली; परंतु त्यांनां यश आलें नाहीं, यांत जर्मनीकडे काय बोल आहे? दुसऱ्या देशाच्या हितसंबंधाला धक्का पोहोंचेल अशा रीतीनें एशियामायनरमध्ये आपला हात शिरकवावा असा नस्ता हेतु जर्मनीवर लादून त्याला दूपण द्यावें हें हास्यास्पद आहे. जर्मनीतील माल बाहेर पाठवितां येईल असे नवे बाजार शोधून काढणें व भांडवल गुंतवून टाकण्याकरतां नवीन प्रांत हुडकणें, हींच कामें जगाच्या इतर भागांत जर्मनी आजपर्यंत करीत आला आहे; व तुर्कस्थानांत तरी त्याला करावयाचें आहे तें इतकेंच.” यानंतर बरेंच अलीकडे म्हणजे ता. २४।३।०८ रोजीं स्टेटसेक्रेटरी व्हॉन शूननें (Schöön) राइश्टॅगमध्ये पुढें लिहिल्याप्रमाणें उद्गार काढले:— “जर्मन लोकांनीं बगदाद रेल्वे बांधण्याचा उपक्रम केला व त्या कामांत पुष्कळसा पैसा खर्च केला. यामुळें ज्या प्रांतां-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तून ती रेल्वे जाईल त्या प्रांतांत जर्मन व्यापार जोरावेल, असा मला भरंवसा आहे. परंतु रेल्वेची सबब पुढें करून त्या त्या प्रांतांत राजकीय कारस्थानें सुरू करावयाचीं, व पुढेंमागें तेंथें आपल्या वसाहती स्थापन करावयाच्या, असा जर्मनीवर आक्षेप घेणारे लोक कांहीं तरी मनच्या कल्पना लढवीत असतात, असें माझे स्पष्ट मत आहे.”

वरील उताऱ्यांवरून बगदाद रेल्वेसंबंधानें वादाचें स्वरूप काय आहे, हें आमच्या वाचकांच्या जितकें लक्ष्यांत येईल तितकेंच प्रस्तुत विषयाला पुरें आहे. तथापि या वादांत एक प्रश्न, आमच्या मते, असा आहे कीं, त्याकडे जर्मन मुत्सद्द्यांनीं जितकें पाहिजे तितकें लक्ष्य अजून-पावेतो दिलें नाहीं, असें आम्हांला वाटतें. तो प्रश्न असा: एका जर्मन गृहस्थानेंच अंदाज केल्याप्रमाणें, सुवत्तेच्या सालांत या नवीन रेल्वेनें दर टनाला चार पौंड पांच शिलिंग या भावानें पुष्कळसें धान्य जर्मन सरहद्दीवर जर येऊन पडूं लागलें, तर धान्य पिकाविणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या घद्यांवर त्याचा परिणाम काय होईल? उद्योगधंदे आणि शेतकी या व्यवहारांत प्रस्तुत जो विरोध उत्पन्न झाला आहे तो अधिक तीव्र होणार नाहीं काय? आमच्या दृष्टीनें हा प्रश्न विशेष महत्त्वाचा आहे. परंतु तो कसा सोडवावयाचा, हें जर्मन मुत्सद्द्यांनीं पाहिलें पाहिजे, आम्ही त्या षंचाइतीत विनाकारण पडूं नये हेंच बरें.

एशियामायनरमध्ये किंवा जगाच्या इतर भागांत या पद्धतीनें केवळ व्यापार वाढविण्याचा जर्मनीनें जर प्रयत्न केला, तर त्याचा दुसऱ्या देशांशीं विरोध किंवा गैरसमज उत्पन्न होण्याला कारणच राहणार नाहीं. जीं कांहीं चढाओढ होईल ती परस्परांच्या बुद्धिबलांत, व्यापारांतील उत्साहांत आणि साधनांच्या अनुकूलतेत. पृथ्वीच्या प्रत्येक भागांत व्यापाराच्या बाबतींत इतर सर्व राष्ट्रांनां “मुक्तद्वार” (Open door) ठेवण्याचें इंग्लंडनें धोरण स्वीकारल्यानें राष्ट्रांराष्ट्रांतील व्यापाराचा अतो-

राष्ट्राचा विस्तार

नात फायदा झाला आहे; व इंग्लंडप्रमाणेच व्यापारांत पैसे मिळविण्याची इतर राष्ट्रांना संधि मिळाली आहे. जर्मनीनेहि इंग्लंडचे हेंच धोरण स्वीकारलें तर वर सांगितलेल्या चढाओढीपासून परस्परांत वितुष्ट वाढण्याची विशेष भीति बाळगण्याचें प्रयोजन रहाणार नाही. १९०७ सालीं इंग्लंडांतील वर्तमानपत्रकर्ते बर्लिन येथें गेले होते. त्यांच्या सभेंत ब्रिटिश सरकार व ब्रिटिश लोक यांना उद्देशून परदेशच्या अंडरसेक्रेटरीनें जें भाषण केलें त्यावरून इतर राष्ट्रांना “मुक्तद्वार” ठेवण्याची योजना जर्मन दरबाराला पूर्णपणें पसंत आहे, असें इतर राष्ट्रांनीं निश्चितपणें समजण्यास कांहीं हरकत नाही, असें आम्हांला वाटतें. अशा प्रकारची योजना अमलांत आली म्हणजे परस्परांमधील व्यापार-विषयक अहमहमिका कमी होईल असें नाही, ती चालू राहिलच; पण तिच्यांतील तेढ बरीच कमी होईल अशी आशा आहे.

मागें सांगितलेल्या ‘वेल्ट पॉलिटिक-’चा आणखी एक परिणाम होणार आहे, त्याचा विचार होण्याचा आतांपर्यंत राहिला, तो आतां आपण करूं; कारण, त्यांतच इंग्लंड देशाचा विशेष हितसंबंध आहे. जर्मनीच्या वाढत्या लोकसंख्येला नवीन बाजार जर अवश्य आहेत, तर त्याबरोबरच त्या देशाची समुद्रावरील सत्ता वाढविणें अपरिहार्य आहे. कारण, या वाढत्या सत्तेच्याच जीवावर समुद्रावरील व्यापार बिनधोक चालावयाचा इतकेंच नाही, तर परदेशांतील धान्यावर जों जों जास्त अवलंबून राहण्याची पाळी जर्मनीवर येईल तों तों या सत्तेच्या जीवावरच लोकांनां पोटभर भाकरी खावयाला मिळावयाची आहे. ‘वेल्ट पॉलिटिक-’ची जी बाजू सध्यां जर्मन लोकांच्या विचारांत आहे, ती हीच. जर्मनींत निरानिराळे राजकीय पक्ष आहेत व त्यांच्यांत लढालढीहि बरीच चालते; परंतु समुद्रावरील जर्मन राष्ट्राची सत्ता वाढविली पाहिजे, याबद्दल मात्र सर्व पक्षांतील लोकांची व एकंदर राष्ट्राची एकवा-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

क्यता आहे ही गोष्ट विशेष लक्ष्यांत घेण्याजोगी आहे.

समुद्रावरील सत्ता वाढविण्यांत जर्मन राष्ट्राचे दोन हेतू आहेत; पहिला व्यापारविषयक व दुसरा राजकीय. पहिल्या हेतूचें आविष्करण डॉ० पौलसेन (Paulsen) नांवाच्या गृहस्थानें पुढील शब्दांत केलें आहे:—“युरोपखंडाच्या बाहेर युरोपियन राष्ट्रांचा विस्तार करण्याच्या कामांत आरंभीं वेतानें, परंतु अलीकडे विशेष जोरानें, जर्मन राष्ट्रांनें पुढाकार घेतला आहे. तेथील कारखान्यांत अतोनात माल उत्पन्न होऊं लागल्यानें व परराष्ट्रांशीं त्याचा व्यापार वाढत गेल्यानें, समुद्रावरील आपली सत्ता वाढविणें; व इतरांकडून तिचा उपमर्द न होईल अशी खबरदारी घेणें, त्या राष्ट्राला भाग पडलें आहे. व्यापारांत व उद्योग-घंच्यांत थोड्या वर्षांच्या अवधीतच साऱ्या युरोपांत दुसरा नंबर जर्मनीनें पटकावला. इंग्लंडचाच काय तो त्याच्यावर आतां नंबर राहिला आहे. तथापि पहिल्या व दुसऱ्या नंबरांमध्ये फारसें अंतर नाही; व जें थोडें आहे, तेंहि हळुहळू तुटत चाललें आहे. ही स्थिति कायम राखण्याकरतां समुद्रावरील लष्करी सामर्थ्य वाढविण्याच्या उद्योगाला विशेष महत्त्व आलें आहे व सर्व राष्ट्रांचें लक्ष्य त्याकडे आज कांहीं वर्षे पूर्णपणें वेधून गेलें आहे.”

दुसरा जो राजकीय हेतू सांगितला त्याचें स्पष्टीकरण एका ग्रंथकारानें पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—“जो राष्ट्र आमच्यापुढें गेलेलीं आहेत त्यांच्याबरोबरीची जागा पटकावण्याकरतां—अथवा आम्हीं होऊन गमावलेली आमची जागा पुनः मिळविण्याकरतां हेंच म्हणणें जास्त खरें आहे—सर्व राष्ट्रांनें आपली शक्ति एकवटून प्रयत्न करावयाचा किंवा नाही? तसेंच जीं राष्ट्रे विसाव्या शतकांत आणि त्यानंतर जगाचा इतिहास घडवून आणतील, त्यांच्यांत योग्य स्थान आपण मिळवावयाचें कां जगाच्या एकंदर घडामोडींत दुय्यम प्रतीची जागा मिळ-

राष्ट्राचा विस्तार

वून स्वस्थ वसावयाचें ? हे प्रश्न तूर्त आमच्यापुढें आहेत.”

“इम्पीरियल कॉन्स्टिट्यूशन” (साम्राज्याच्या व्यवस्थेसंबंधाचे नियम) यामधील त्रेपन्नाव्या आर्टिकलप्रमाणें जर्मन आरमार प्रत्यक्ष बादशहाच्या हुकमतीखालीं असावें असें ठरलें आहे. यामुळे आरमाराच्या बाबतींत काय व्यवस्था करावयाची हें स्वतः बादशहाच ठरवितो. या कामांत कोणचें धोरण स्वीकारलें पाहिजे, हें त्यानें अगोदरच आपल्या मनाशीं पुरतेपणीं ठरवून ठेवलें आहे; आणि जो वेळपावतो गादीवर बसून तो आपला बादशाही अंमल गाजवूं शकेल तो वेळपावेतो आपलें धोरण तो कधींहि बदलणार नाहीं. जर्मनीचे समुद्रावरील हितसंबंध, परदेशीय व्यापार, वसाहतींचें राज्य, परदेशांत गेलेले जर्मन नागरिक, स्वदेशाच्या किनाऱ्याचें रक्षण, या गोष्टींचें महत्त्व बादशहा पूर्णपणें ओळखून आहे, आणि त्यांकरतां तो आरमाराची जय्यत तयारी ठेवण्यांत केव्हांहि कसूर करणार नाहीं.

१८९६ च्या जानेवारी महिन्याच्या १८ व्या तारखेस, म्हणजे जर्मन साम्राज्याची स्थापना झाल्यापासून २५ व्या वाढदिवसाच्या समारंभांत जर्मन बादशहानें पुढील उद्गार काढले होते:—“ जर्मन साम्राज्याचा व्याप जगभर पसरला आहे. भूगोलाच्या सर्व भागांत आपले हजारों देश-बंधु जाऊन राहिले आहेत. जर्मनीचा माल, जर्मनीचें ज्ञान, व जर्मनीचें धाडस समुद्र ओलांडून दूर गेलें आहे. लाखों किंवा कोट्यवधी रुपयांच्या किंमतीचा माल जर्मनी समुद्रावरून वाहून नेतो. हा मोठा जर्मनी मूळच्या लहान जर्मनीशीं एकजीव करणें हें लोकांचें पवित्र कर्तव्य आहे.”

१८९७ सालीं तो पुनः असें बोलला:—“ सार्वभौम सत्ता म्हणजे समुद्रावरील सत्ता. या दोनहि सत्ता परस्परावलंबी आहेत, एकीच्या आश्रयावांचून दुसरी टिकणारी नाहीं.”

जर्मनीच्या परदेशांशीं चालणाऱ्या व्यापाराकरतां व वसाहतींच्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

राज्याकरतां आरमाराचें सामर्थ्य वाढविणें जरूर आहे, हें तर बादशहा पहिल्यापासून म्हणतोच आहे; परंतु याशिवाय त्याचें दूरवरचें पाहणें असें आहे कीं, जगांतील प्रमुख राष्ट्रांत विशेष प्रकारचा मान जर्मनीला जर मिळवावयाचा असेल तर आरमारी सामर्थ्य वाढविल्यावांचून अन्य मार्ग नाही. १९०० च्या जुलै महिन्यांत त्याचे उद्गार असे होते:—

“ आपल्या राष्ट्राच्या दरवाजावर समुद्राच्या लाटा जोरानें येऊन थडकत आहेत, व जगांतील राष्ट्रांत आपल्याला प्राप्त झालेलें उच्च स्थान आपण सोडतां कामा नये,—म्हणजे अन्य भाषेंत बोलावयाचें झालें तर, सर्व जगाला आक्रमण करणाऱ्या राजनीतीचा अंगीकार आपण केला पाहिजे—हें त्या लाटा आपल्याला सुचवीत आहेत. जर्मनीच्या वैभवाला समुद्राचें साहाय्य अवश्य आहे. परंतु तो समुद्र सुद्धां आम्हांला अशी आठवण करून देतो कीं, ‘माझ्या पृष्ठभागावर किंवा माझी मर्यादा जेथें संपते अशा मुलखांत एखादें मोठें राजकारण व्हावयाचें झालें तर तें जर्मनी किंवा जर्मन बादशहा यांच्या पश्चात् होतां कामा नये.’ राजघराण्यांतील पुरुषांच्या हाताखाली तीस वर्षांपूर्वीं जर्मन लोकांनीं आपले जीव खर्ची घालून युद्धांत यश जें संपादन केलें, तें परदेशीय महत्त्वाचीं कारस्थानें चालू असतां लोकांनीं आम्हांला बाजूला ढकलावें एवढ्याकरतांच केलें, असें मला वाटत नाही. अशा कामांत इतर लोक जर आम्हांला बाजूला सारूं लागले तर आमच्या जगद्व्यापी सत्तेचा कायमचाच शेवट झाला असें म्हटलें पाहिजे; आणि असा शेवट मी तर कधींहि होऊं देणार नाहीं. हा शेवट टाळण्याकरतां सर्व प्रकारें योग्य, व तशी जरूरच पडली तर, अतिशय कडक उपाय योजणें हें माझे कर्तव्य आहे इतकेंच नाहीं, तर तो बादशहा या नात्याचा माझा एक श्रेष्ठतम हक्क आहे असें मी समजतो. ”

या व अशाच तऱ्हेच्या भराऱ्या मारणाऱ्या उद्गारांत कोणचा अर्थ

राष्ट्राचा विस्तार

भरला आहे हें ठराविण्यास त्यांत फारसे खोल शिरण्याची आवश्यकता नाही. कारण, जर्मन राष्ट्र जमिनीवर व पाण्यावर बलाढ्य करण्याची जर्मन बादशहाची जी महत्त्वाकांक्षा आहे ती तो इतर लोकांपासून कधीहि छपवून ठेवीत नाही. १९०५ च्या मार्च महिन्यांत ब्रेमेन येथे बादशहा म्हणाला:—“एका मोठ्या युद्धांत जर्मनीने यश जरी संपादन केलें होतें तरी लहानाचा मोठा पुरुष होण्याच्या माझ्या आयुष्याच्या अवधीत दर्यावर संचार करणाऱ्या जर्मनांना कोणत्याहि प्रकारचा मोठेपणा किंवा वैभव प्राप्त झालें नाही. या बाबतीत देखील माझ्या पूर्वजांनी ज्या गोष्टी सिद्धीस नेल्या, त्यांपासून तर्कशास्त्राला अनुसरून जी अनुमाने काढतां येतील, तींच मी काढीत आहे. त्यांनीं जरूरीपुरतें सैन्य देशांत तयार केलें होतें. लष्करी आरमाराची वेळ आतां माझ्या कारकीर्दीत आली आहे. आजला कांहीं लष्करी जहाजे तयार होऊन समुद्रांत संचार करूं लागलीं आहेत व आणखीं नवीं बांधण्याचें काम चालू आहे. समुद्रांत ढकललेलें प्रत्येक जर्मन लढाऊ जहाज म्हणजे पृथ्वीवर शांतता राखण्याच्या कामांत नवीन हमी होय ! शिवाय हें जहाज पाहून आमचे शत्रु आमच्याशीं कुरापत काढावयाला त्या मानानें कमी प्रवृत्त होतील इतकेंच नाही, तर उलट आमच्याशीं स्नेहसंपादन करणें इतरांनां अधिक फायद्याचें वाटूं लागेल.”

खुद्द बादशहापुरताच जर विचार केला तर लढाऊ जहाजे वाढविण्याचा त्याचा संकल्प आजकालचा नसून तो बराच जुना आहे, असें म्हणावें लागतें. तो संकल्प सिद्धीस नेण्याची पुष्कळ दिवस त्यानें खटपट चालविली होती पण ती यशस्वी झाली नाही, अलीकडे मात्र फार

* कायसरला याबद्दल मनांतून फार वाईट वाटत होतें. १८९७ सालीं राणी व्हिक्टोरिया इच्या जुविलीला प्रिन्स हेन्रीला जेव्हां त्यानें इंग्लंडला पाठविलें, तेव्हां त्याला नेण्याकरतां चांगलें जहाज जर्मनीपाशीं नव्हतें. हें पाहून

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

दिवसांची मनीषा तृप्त करण्याची भरपूर संधि त्याला मिळाली आहे. दीर्घ काळपावेतो आपण लावलेल्या सुरावर आपल्या श्रोत्यांनी नाचावयाला लागावे असा त्यानें यत्न केला, परंतु तो फुकट गेला. शेवटी १९०० सालाच्या सुमारास राईश्टॅगॅन नवीन आरमारखात्याला बरेचसे पैसे दिले व आरमाराची सुधारणा होण्याला तेव्हांपासून त्याच्या इच्छेप्रमाणें आरंभ झाला. आरंभी ही सुधारणा आस्ते आस्ते होऊं लागली; परंतु १९०६ सालापासून ती फारच जोरांत सुरू झाली. जर्मन आरमाराचा किती विस्तार झाला आहे हें पुढें दिलेल्या खर्चाच्या आंकड्यावरून वाचकांचे ध्यानांत येईल. १८८८ सालीं आरमारावर पस्तीस लाख पौंड खर्च झाले; त्यानंतर दहा वर्षांनीं पन्नास लाख खर्च झाले; त्यानंतर पुढें दर-साल दोन कोट दहा लाख पौंड खर्च होऊं लागले, व त्यापैकी निम्मी रक्कम नवीन जहाजें बांधण्याकरितां निराळी काढून ठेवीत जावी असें ठरलें. १८८८ मध्यें जहाजांवरील अधिकारी व खलाशी मिळून पंधरा हजार लोक होते; १८९८ सालीं ही संख्या तेवीस हजारांवर आली, व १९०८ सालीं ती पन्नास हजारांच्याहि वर गेली.

लष्करी जहाजांची संख्या वाढविली पाहिजे, या बाबतींत सध्यां निर-निराळ्या राजकीय पक्षांतील लोकांची एकवाक्यता आहे; रॉडिकल

खाली लिहिलेले जोराचे उद्गार त्यानें काढले:—

“ I regret not to be able to send Prince Henry on a better ship to the Jubilee of Queen Victoria when all other countries will shine with their proud cruisers. It is the sad result of the proceedings of the anti-patriots who have been able to prevent the building of the necessary ships. But I shall have no rest till I have put my fleet on the level of the army.

G. H. Perris PP. 406, 407.

राष्ट्राचा विस्तार

पक्षाचे लोक खर्चात काटकसर केली पाहिजे असें नेहमी प्रतिपादन करतात; फार तर काय, वसाहती राखण्याचा खर्च राष्ट्राला झेपत नाही, म्हणून त्या सोडून द्याव्या असें म्हणावयाला देखील ते कमी करणारे नाहीत ! असें असून आरमाराचा खर्च वाढविण्याला मात्र ते अनुकूल आहेत हे विशेष ध्यानांत घेतलें पाहिजे.

या चळवळींत किती जोर आहे, हे नीट समजून घेणें विशेष महत्त्वाचें आहे. लष्करी सामर्थ्यावर भिस्त ठेवणारे कांहीं आततायी लोक जर आपण वगळले, तर इतर लोकांच्या तोंडून या चळवळीसंबंधानें बढाईचे किंवा इतर राष्ट्रांच्या मनांत भीति अथवा दहशत उत्पन्न करण्याजोगे शब्द कधींहि ऐकू येत नाहीत. तरी पण राष्ट्रांतील सर्व लोक एकमनां व दृढनिश्चयानें या चळवळीशीं एकजीव झालेले आहेत हीच गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. आरामारी सामर्थ्य हे सार्वभौम सत्तेचें

* आरमारी सामर्थ्य वाढविण्याकडे अलीकडे प्रत्येक बलाढ्य राष्ट्राची प्रवृत्ति झाली आहे. यासंबंधानें पुढील मार्मिक लेख वाचण्याजोगा आहे:—

It is sea power which nearly all great nations simultaneously strive for. It is a very singular and significant symptom, one which thoroughly characterizes the epoch in which we live, this suddenly awakened but steady and powerful current of sentiment. And in its leading features it is identical in all those countries. The motives are the same, and the aims are very similar. It had led to a race between the great powers, and the attainment of the object—namely, the creation of so great and efficient a navy as to vouchsafe perfect security on the seas to an expanding export trade, and to give emphasis to political demands abroad, is largely bound up in the winning of this race. At no time since the world began has there been such a unanimous endeavour to achieve

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कारण आहे, किंवा सार्वभौम सत्तेच्या वाढीबरोबर आरमारी सामर्थ्य वाढते; सारांश, या दोनही सत्ता अन्योन्याश्रयी आहेत हे उघड आहे. आणि म्हणूनच जर्मनीतील सर्व युनिव्हर्सिटीच्या आपले वजन ही चळवळ यशस्वी करण्याच्या कामांत खर्च करीत आहेत. नेव्हीपार्टीला (आरमार वाढविले पाहिजे असे म्हणणाऱ्या लोकांना) मोठमोठ्या कारखानदारांचे व व्यापाऱ्यांचे चांगले पाठबळ आहे. वर्तमानपत्रकर्ते या विषयावर जोराचे लेख लिहून लोकमत तयार करण्याला नेहमी तत्पर असतात, व राइश्टॅगमध्ये वरचेवर हा विषय सभेपुढे मांडणारे सभासदही बरेच आहेत. फार तर काय, पण सदोदित भांडण उपस्थित करणारे सोशियालिस्ट सुद्धा आरमारी सामर्थ्य वाढविले पाहिजे असेच प्रतिपादन करतात.

नाविक सामर्थ्य वाढविण्याच्या प्रस्तुतच्या राजकीय घोरणाची राष्ट्रां-तील लोकांच्या कल्पनेवर किती छाप बसली आहे याचे विलक्षण प्रत्यंतर पाहिजे असेल, तर “नेव्हीलीग” नांवाची संस्था थोड्या काळांत किती उदयास आली व तेथे प्रतिपादलेली तत्त्वे लोकांना कशी मान्य

sea power, and at no time has the interest called out by this endeavour been so general or so intense.

The instinct, however, which has impelled the broad strata of each nation to seek these new paths is, like most powerful instincts of the masses, perfectly justified by the circumstances. The transition, first, from a continental to a colonial power, then from a continental to a world policy, and from supplying the home market to catering to the markets of the world, necessitated its correlative, a powerful navy. England's development in the past furnished the object lesson, and pointed the way for all her lately arisen competitors.

—Germany P. 235.

राष्ट्राचा विस्तार

होत चालली आहेत हें आपण पहावें, म्हणजे आपली खात्री होईल. या लीगची स्थापना १८९८ च्या सुमारास झाली. तेव्हांपासून पुढील दहा वर्षांत सभासदांची संख्या दहा लाखांपर्यंत आली. या दहा लाखांत व्यक्तिशः जसे काहीं सभासद आहेत, तशा रजिष्टर झालेल्या निरनिराळ्या संस्थाहि आहेत. समुद्रकांठावर असलेली जर्मन संस्थानेंच तेवढी लीगमध्ये सामील झाली आहेत असें नाहीं; तर समुद्रापासून आंत दूर असलेल्या साक्सेनसारख्या संस्थानांतील देखील पुष्कळ लोक त्यांत सभासद झालेले आहेत. प्रत्येक शहरांत, फार तर काय, बहुतेक प्रत्येक खेड्यांत त्याच्या शाखा पसरल्या आहेत; राजघराण्यांतील पुरुष लीगचें पडेल तें कठिण काम करावयास तयार आहेत; इंग्लंडचें आणि जर्मनीचें नाविक सामर्थ्य किती आहे याचें तुलनापद्धतीनें ज्ञान करून देण्याकरतां निरनिराळे नकाशे व समुद्रपट तयार करून ते प्रत्येक शाळेंत, पुस्तकालयांत व ऑफिसांत देण्यांत आले आहेत; व लष्करी जहाजे बांधण्याला लोकमत अनुकूल व्हावें या हेतूनें छापलेली हस्तपत्रके आणि चोपडी यांचा लीगमार्फत देशांत तर नुस्ता पाऊस पडत असतो. लीगची महत्त्वाकांक्षा फार अनावर असल्यानें त्यानें ठरविलेला कार्यक्रम अनुसरणें सरकारला कठिण जातें. तरी पण लीगच्या उद्योगानें पुष्कळसें अनुकूल लोकमत आगाऊ तयार झाल्यानें एखादी योजना अमलांत आणावयास सरकारला मुळींच आयास पडत नाहींत व सरकार देखील लीगनें केलेल्या सूचना जेवढ्या मान्य करण्याजोग्या असतील तेवढ्या मान्य करतेंच !

एका वजनदार जर्मन वर्तमानपत्रानें नुकतेंच असें म्हटलें होतें कीं, “ जर्मनीचें आरमार केव्हां तरी इंग्लिश आरमाराच्या बरोबरीला येईल अशी जर आजला एकाहि जर्मनाची कल्पना नाहीं, तर तें त्याच्यापेक्षां वरचढ होईल अशी आशा करण्याला जागा कोठें आहे ? ”

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

हैं म्हणणें आजलाहि कदाचित् खरें असेल; परंतु काहीं वर्षांनीं पुढें काय स्थिति प्राप्त होईल याची हमी आज कोण बरें देईल ? जर्मनींत हल्लीं सुरू असलेला क्रम मध्येच बंद पडेल असें संभवत नाहीं. जोंवर द्रव्याची अनुकूलता आहे तोंवर आपलें नाविक सामर्थ्य वाढविण्यास जर्मन राष्ट्र मागें घेणार नाहीं हें उघडउघड दिसत आहे. अशा स्थितींत “आम्हीं समुद्रावरील आपलें सामर्थ्य जरी वाढविलें तरी त्यापासून इतर राष्ट्रांच्या शांततेचा भंग होण्याचा यत्किंचितहि संभव नाहीं.” या कोरड्या आशीर्वादानें इतर लोकांचें समाधान कसें व्हावें ? इंग्लिश लोकांचें या आशीर्वादानें समाधान होत नाहीं, हें तर उघडच आहे; आणि यामुळें जर्मन लोकांच्या या अशा उच्छृंखल वृत्तीला आळा कसा घालतां येईल याचा ब्रिटिश राज्यांत बराच खल होऊं लागला आहे. इंग्लंडांत उडालेली ही घांदल पाहून जर्मनीतील एक पत्र म्हणतें:—“आरमारासंबंधाचा प्रश्न इंग्लंडांत वादविवादाकरतां निघाला म्हणजे जेव्हां तेव्हां जर्मनीचें नांव पुढें कां निघतें ? जर्मन सरकारचें म्हणणें काय आहे हें सर्व लोकांनां कळेल अशा रीतीनें प्रसिद्ध केलें आहे, आणि राइश्टॅगनें त्याला आपली संमति दिली आहे. नवीन जर्मन नेव्ही बिलानें ठरविलेली योजना अमलांत आणूं नये अशी आपली इच्छा इंग्लंडला बर्लिन येथें प्रकट करतां येणार नाहीं. फ्रान्स व जपान यांचा स्नेह संपादन करून व रशियार्शी आपला समेट करून देखील जर्मनीनें एक लढाऊ जहाज बांधलें कीं, त्याच जातीचीं दोन लढाऊ जहाजें आपण बांधावयाचीं, असें जर इंग्लंडनें ठरविलें असेल आणि त्यामुळें आरमारावर जर जास्त खर्च होत असेल तर त्याचें अपयश जर्मनीच्या माथ्यावर कां ? ”

मोठें आरमार बाळगण्याची कल्पना जर्मनींत हळुहळू कशी स्थिर होत चालली आहे हें ज्यानें लक्षपूर्वक पाहिलें आहे, तसेंच लोकसंख्या आणि परदेशीय व्यापार या दोन अडचणींत सांपडल्यामुळें जर्मन

राष्ट्राचा विस्तार

लोकांच्या मनांत भीति उत्पन्न होणें किती साहजिक आहे हें जो जाणत असेल, तो गृहस्थ, आरंभाराचें पूर्वीचेंच धोरण तुम्ही कायम ठेवा, असें जर्मन राष्ट्राला कधींहि सांगणार नाही, असें आम्हांस वाटतें. पुष्कळ इंग्रज लोक अशी टीका करतील कीं, भविष्यत्काळीं उत्पन्न होणाऱ्या अडचणींबद्दल जर्मन राष्ट्र आज विनाकारण घोर काळजांत पडलें आहे. परंतु दूरदर्शीपणा हें तर मुत्सद्देगिराचें प्रथमलक्षण आहे, आणि राज्यकारभारांत दरक्षणाला नवीन अडचणी व नवीन संकटे जशीं उद्भवतील त्या मानानें रोज नवा नवा राजनीतीचा मार्ग सुधारावा, म्हणजे “ प्रोदीते भवने तु कूपखननं ” हा उद्यम जर्मन लोकांनां जर पसंत नसला तर त्याबद्दल त्यांनां कोणत्या तोंडानें दोष द्यावा ! १८७१ सालीं जर्मनीनें जो विजय संपादन केला तो, त्याच्यापूर्वीं अनेक वर्षांमार्गे, वयांत आलेल्या प्रत्येक मनुष्यानें कांहीं दिवस लष्करांत नोकरी केली पाहिजे असा जेव्हां प्रशियानें नियम केला, तेव्हांच वास्तविक संपादन केला; आजला औद्योगिक बाबतींत जर्मनीचा उत्कर्ष जो झाला आहे त्याचा पाया, अठराव्या शतकांत, म्हणजे प्रशिया व साक्सेन या दोन संस्थानांनीं सक्तीचें शिक्षण जेव्हां सुरू केलें तेव्हांच, खरोखर रचला; व जर्मनीतील शहरांची जी व्यवस्था आपण प्रस्तुत पहातो, त्या व्यवस्थेचें बीज शंभर वर्षांपूर्वीं पेरलें होतें. हीं उदाहरणें आपण लक्ष्यांत घेतलीं म्हणजे भावी संकटे टाळण्याचे उपाय जर्मन मुत्सद्दी आज योजीत आहेत हें युक्तच आहे. जर्मन लोकांचें या बाबतींतील स्पष्ट मत “ कलोन गॅझट-”नें पुढील शब्दांत सांगितलें आहे:—“ लढाऊ जहाजें बांधण्याचा तुमचा जो कार्यक्रम आहे तो जरा आखडता ध्या, असें जर इंग्लिश लोकांनां आम्हीं सांगितलें तर ते रागानें उसळूं लागतील. त्याचप्रमाणें जर्मनीनें आपला नाविक कार्यक्रम अमुक प्रकारचा ठेवावा असें आढ्यतेनें सांगण्याचा ग्रेटब्रिटनला कोठून हक्क प्राप्त झाला आहे हें आम्हांला

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

कळत नाही; त्यांनीच ते कृपा करून सांगावे.”

जर्मनीची बाजू यापेक्षा अधिक स्पष्ट शब्दांनी सांगता येण्याजोगी नाही; आणि ती बाजू खरी असून तिच्याबद्दल उगीच तक्रार करण्यांत हांशिल नाही. समुद्रावर जर्मनीचे सामर्थ्य वाढले असता इंग्लंडच्या हितसंबंधाला विशेष धक्का पोंचण्याचा संभव आहे हे जरी खरे आहे, तरी इंग्लंडने शांतपणाने आणि निर्विकार बुद्धीने हे ओळखले पाहिजे की, आपल्याला हितावह आणि पारिस्थितीच्या मानाने अवश्य अशी राजनीति स्वीकारण्याचा जर्मनीला पूर्ण हक्क आहे. ही ओळख एकदां पटली म्हणजे त्यांत इंग्लंडचा सुरक्षितपणा आहे व दोनही देशांचा त्यांत फायदा आहे. जर्मनीला योग्य दिसेल तसे जर्मनीने वागावे, इंग्लंडला योग्य दिसेल तसे इंग्लंडने वागावे. आतां या तत्त्वावर वागणूक ठेवली म्हणजे ब्रिटिश आरमाराचा वाढता खर्च भागविण्याकरतां प्रसंगविशेषी लोकांवर जास्त कर बसवावे लागतील; तथापि याला कोणाचा उपाय आहे ? कोणच्या हेतूने ब्रिटिश मुत्सद्दी आपले आरमार वाढवीत आहेत हे लोकांच्या नजरेस आले, म्हणजे देशकल्याणाकरतां करांचे जास्ती ओझे डोक्यावर घेण्याला ब्रिटिश लोक कधीहि कचरणार नाहीत.

वसाहती

वसाहती स्थापन करण्याचा उद्योग जर्मनीत फार प्राचीन काळापासून सुरू आहे, असें कित्येक जर्मन इतिहासकार म्हणतात; परंतु या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. वस्तुतः पाहूं गेलें तर असें दिसतें कीं, हा उद्योग त्या देशांत सुरू झाल्याला आज काय तीं २५।३० वर्षे झाली आहेत. हल्लींच्या वसाहतींपैकीं सर्वांत जुनीं वसाहत स्थापन करण्याचा मान ब्रेमेन येथील हर ल्युडेरिट् (Herr Lüderitz) नांवाच्या व्यापाऱ्याला दिला पाहिजे. १८८२ सालीं या व्यापाऱ्यानें तद्देशीय राजांबरोबर तह करून आफ्रिकेच्या नैर्ऋत्य किनाऱ्यावर अंग्रा पेक्वेना (Angra Pequena) नांवाच्या आखाताजवळचा कांहीं प्रांत मिळविला आणि या कामांत सरकारनें आपल्याला साहाय्य करावें अशी त्यांनां विनंति केली. त्याच्या म्हणण्याची सरकारांत कांहीं काळपावेतो दाद लागली नाही. शेवटीं ब्रिटिश सरकारच्या एजंटानीं हर ल्युडेरिट्च्या या कृत्याला हरकत घेतली. अशा तऱ्हेची हरकत त्या वेळेला जर पुढें आली नसती, तर वसाहती स्थापन करण्याची जर्मनीची खटपट पुढें बरेच दिवस थंड पडली असती इतकेंच नाही, तर या कामांत उकरून कुरापती काढण्याची पुढें जी प्रवृत्ति दिसून येते तीहि दिसून येतीना. एका जर्मन नागरिकानें सरकारापाशीं साहाय्य मागितलें एवढ्यावरूनच प्रिन्स बिस्मार्कनें त्या गोष्टींत लक्ष्य घातलें; आणि इंग्लंडनें उत्पन्न केलेला लढा लवकर मिटत नाही असें जेव्हां त्यानें पाहिलें, तेव्हां ल्युडेरिटनें मिळविलेला मुख्य सरकारांत खालसा केल्याचें एकदम जाहीर केलें, आणि इंग्लंडनें घातलेला घोळ जागच्या जागीं थांबविला. या त्याच्या घडाडीनें ऑरेंज नदीपासून फ्रियो (Frio) पर्यंतचा—वॉलाफिश् आखात

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

खेरीजकरून—समुद्र किनाऱ्यालगतचा प्रांत जर्मनीला मिळाला. यानंतर पुढे दोन वर्षांच्या आंतच आफ्रिकाखंड आणि पॅसिफिक महासागरांतील मिळून जर्मन वसाहतींचा विस्तार ३७७,००० चौरस मैल, म्हणजे जवळजवळ जर्मनीच्या दुप्पट झाला, व या क्षेत्रांतील १,७५०,००० लोक जर्मनीच्या आश्रयच्छत्राखाली आले.

याप्रमाणे वरील दोनअडीच वर्षांच्या अवधीत वसाहतींचे राज्य स्थापन करण्याचे यत्न झाले व त्यांत बरीच धडाडी दिसून आली खरी; परंतु हे यत्न केवळ तात्पुरते होते. व्यापार वाढविण्याची कांहीं नियम-बद्ध व्यवस्था ठरली म्हणून, किंवा १८७१ सालापासून देशत्याग करून बाहेर जाणाऱ्या लोकांना जर्मन सरकारच्या रक्षणाखाली राहतां यावे म्हणून, हा सर्व खटाटोप झाला असें नसून, त्या वेळेला वसाहती स्थापन करण्याची देशावर एक प्रकारची लाट आली व त्या उसळीसरशी या गोष्टीला सुरुवात झाली. वसाहती स्थापन करणे अवश्य आहे असें म्हणणाऱ्या लोकांच्या आवाजाने जर्मनीतील वातावरण अगदीं दणाणून गेलें, व नवीन चळवळीचा संसर्ग सर्वांना बाधूं लागला. एखादी राष्ट्रीय चळवळ सुरू झाली म्हणजे तिचा संसर्ग जर्मनांसारख्या मनोविकाराधीन आणि उत्साही लोकांना फार लवकर बाधतो, तसा तो या बाबतींतहि बाधला यांत नवल नाही. वसाहतींचा प्रश्न किती व्यापक आहे, त्यांत किती निरनिराळ्या बाजू विचारांत घ्याव्या लागतात, याचा खरा अदमास कोणा एकाला तरी झाला होता किंवा नाही, याची शंका आहे. या बाबतींत लोकांच्या मनोवृत्ती एकदम उचंबळल्या; त्यांना त्या गोष्टीचे वेड लागलें. अशा स्थितींत नीट विचार करून एखादे राजकारण ठरवावे आणि नंतर ते साध्य करण्याच्या मार्गाला लागावे हा पोक्त विचार कोठून राहणार ?

प्रिन्स बिस्मार्कच्या मदतीने वसाहतींची चळवळ शक्य झाली, आणि

वसाहती

तिला राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झालें हें उघड आहे. परंतु यासंबंधानें विशेष ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे की, स्वतः त्या मुसद्दत्याच्या मनांत या राजकारणासंबंधानें विशेष श्रद्धा नव्हती. *१८९९ सालांत म्हणजे वसाहतीचा आरंभ झाल्यानंतर सतरा वर्षांनी, त्यानें असें बोलून दाखविलें की, “वसाहती नकोत असें माझे अजूनपावेतो म्हणणें आहे.” आणि आपल्या तंत्रानेंच जर तो वागला असता तर या प्रश्नाच्या वाटेलाच तो गेला नसता, हें पुष्कळ संभवनीय दिसतें. देशांतल्या देशांत स्थिर-स्थावर करणें हें त्याच्या राजनीतीचें धोरण, व तदनुरोधानें जर्मनीनें आहे त्यांत समाधान मानून जास्ती मुखुल मिळविण्याच्या भानगडींत पडून ये हें १८७१ सालापासून त्याच्या वागणुकीचें तत्त्व होतें. जर्मनीची सत्ता दूरदेशीं स्थापन करण्याच्या अनिश्चित योजनांच्या मार्गें लागण्याची तूर्त वेळ नाही, तसें केलें तर त्यांत बराच धोका आहे, असें त्याला वाटत होतें. शेवटीं जो त्यानें या कामाला हात घातला तो तरी लोकांच्या मताला मान देण्याच्या हेतूनेंच घातला; परंतु त्यांत आपल्याला यश येईल अशी त्याची खात्री नव्हती. आरंभीं तरी ल्युडेरिटसारख्या जर्मन प्रजाजनांनीं परदेशीय मुलखांवर स्थापन केलेल्या हक्कांचें साम्राज्य-

* खुद्द बादशहा पहिला वुइलियम हा प्रिन्स विस्मार्कच्या मताचा होता व जर्मनीतील वजनदार पत्रें त्याच्याच वाजूचीं होती. केवळ लोकमताला मान देऊन विस्मार्क या उद्योगाला लागला. ही गोष्ट ब्रिटिशांचा वकील लॉर्ड आम्प्टहिल यानें फॉरिन सेक्रेटरीला पुढील शब्दांनीं कळविली होती:—

“ It is a remarkable fact that Prince Bismarck, contrary to his convictions and his will, has been driven by public opinion into the inauguration of the colonial policy he had hither-to denounced as detrimental to the concentration of German strength and power.”

G. H. Perris P. 331.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

सरकारने रक्षण करणे लोकांनी त्याच्यावर लादले. “प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजंति” हा त्याच्या स्वभावाचा धर्म होता. त्याला अनुसरून वसाहती स्थापन करण्याच्या उद्योगाला एकदा जो त्याने आरंभ केला तो मात्र मग पुढे नेटाने चालविला. परंतु तसे करतांना देखील आपल्याला लोकमत अनुकूल आहे किंवा नाही हे पाहण्याची तो विशेष खबरदारी घेत होता. लोकमत जर कां अनुकूल नसेल तर तो या कामांत फारसा पुढे गेलाच नसता.

प्रिन्स बिस्मार्कच्या मनांत स्वतःच्या मताविषयी अविश्वास जर कोणच्या कामांत असेल तर तो वसाहतीच्या कामांत होता. वसाहतीचा बोजा साम्राज्यावर लादावयाचा झाला, तर एकंदर राष्ट्राच्या अनुकूलतेनेच तो लादला पाहिजे, या तत्त्वावर तो पहिल्यापासून वागत होता; स्वतःवर कोणच्याहि तऱ्हेची जबाबदारी तो घेऊं इच्छित नव्हता. लोकांनी आपले मत स्पष्टपणाने, एकदा नव्हे तर अनेक वेळां, जर प्रकट केले तरच आपण त्यांची आज्ञा प्रमाण मानूं, एरवीं मानणार नाहीं, असे त्याने १८८४ सालांत अनेक प्रसंगी उघडपणे बोलून दाखविले होते.

इतकेच नव्हे, तर इंग्लिशांच्या तत्त्वावर वसाहती स्थापन करण्याचा जर आपण यत्न केला तर त्यांत वन्याच अडचणी उत्पन्न होतील, हे प्रिन्स बिस्मार्कने अगोदरच ताडले होते. परमुलखांतील हवापाणी आणि राष्ट्राचा सदरील कामांत अननुभव या दोन अडचणी क्षुल्लक आहेत, असे त्याला कधी वाटले नाहीं. आस्ट्रेलिया आणि कॅनडा हे दोन मुलुख ज्या मार्गाने ब्रिटिश लोकांच्या राजसत्तेखाली आले त्या मार्गाने जर्मन लोकांनी वसाहतींत जाऊन तेथे आपले कायमचे ठाणे घावे, हा विचार वरील अडचणींमुळे त्याला केव्हांहि पसंत पडला नाही. दुसऱ्या बाजूने पाहिले तर, प्रशियांत असलेल्या अधिकारिनिविष्ट शासनपद्धतीचा (Sys-

वसाहती

tem of bureaucracy चा) प्रसार करण्याच्या कामांत जर्मन वसाहतींचा उपयोग करून घ्यावा असाहि त्याचा मानस नव्हता. त्याच्या मतानें वसाहती म्हणजे व्यापाराची ठिकाणें (Trading stations) व त्या ठिकाणांवर गेलेल्या व्यापाऱ्यांनीं तेथील कारभार आपआपल्या जबाबदारीवर करावा आणि आपल्या उद्योगधंद्यांची वाढ करावी, हें आपलें मत त्यानें १८८५ सालीं पुढील शब्दांनीं व्यक्त केलें होतें:—
 “ वसाहतींतील सत्ता व्यापाऱ्यांच्या हातांत असावी; सरकारनें आपला अधिकारी तेथें नेमण्याचें कारण नाही. आमचे प्रीव्हिकौन्सिलर आणि छोटे लष्करी अधिकारी देशांतल्या देशांत उत्तम आहेत; परंतु वसाहतींचें काम व्यापारी मंडळाकडूनच अधिक चांगलें होईल अशी माझी अटकळ आहे.”

हें तत्त्व सयुक्तिक आणि मुत्सद्दीपणाला शोभण्यासारखें होतें; आणि या तत्त्वानुसार वसाहतींचा राज्यकारभार जर चालला असता तर जर्मन राष्ट्राचें कल्याण झालें असतें; आणि या कामांत पुढें जें अपयश आलें, जी निराशा झाली, जो तोटा सोसावा लागला व जी अपकीर्ति झाली, ती टाळतां आली असती.

जर्मन स्वभावाचें आणि राजकीय विचारांचें, केवळ बाह्य स्वरूपावर भुलून न जातां, खोल बुद्धीनें जो निरीक्षण करील त्याला ही महत्त्वाची गोष्ट दिसून येईल कीं, वसाहतींच्या चळवळीला सुरुवात झाली तेव्हां राष्ट्रांतील लोकांच्या आनंदाला अतिशय भरतें आलें होतें, ते केवळ या कामांत वेडे बनले होते; परंतु या सुरुवातीनंतर पांचपंचवीस वर्षे लोटलीं नाहींत तोंच त्यांच्यांत इतकी उदासीनता उत्पन्न झाली कीं, १९०७ सालच्या निवडणुकीच्या वेळीं “ या कामांत असे उदासीन होऊं नका ” असें कोलोनिअन सेक्रेटरी हर डर्नबर्ग (Herr Dernburg) याला कंठरवानें लोकांनां सांगावें लागलें !

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लोकांचा पहिला उत्साह पुढे कायम कां राहिला नाही याची कारणे लक्ष्यांत घेणे आमच्या मते अगत्याचें आहे. हीं कारणे अनेक आहेत व त्यांपैकीं कांहींवर जर्मन लोकांच्या वसाहतीच्या राज्याचा भविष्यत्काल वन्याच अंशानें अवलंबून आहे; आणि त्यावरूनच, पूर्वीपेक्षां कदाचित् अधिक अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न झाली तरी देखील, वसाहतींच्या जर्मनीच्या उद्योगाला पूर्णपणें यश येईल किंवा नाही असा संशय घेणे यद्यपि रास्त नसलें तरी तो उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाही.

आतां प्रथम, वसाहतीला प्रतिकूल असणारे लोक असें दाखवूं शकतात कीं, वसाहतींपासून मुख्य देशाला कांहीं दृश्य फायदा होण्याचें तर दूरच राहिलें, पण उलट त्यांच्या पार्यां कराव्या लागणाऱ्या लढाया व लष्करी स्वाऱ्या यांतच त्याचा अतोनात पैसा खर्च झाला आणि हजारां लोक प्राणास मुकले. बरे इतकेंहि करून एखाद्या प्रांतांत जर्मनीचा अम्मल सुरू झाला कीं तेथें सुधारणाहि दृष्टकून व्हावयाची, असा तेथील व्यवस्थेवरून जर्मनीचा सार्वत्रिक लौकिक झाला असेल असें म्हणावें, तर तेंहि नाही; उलट त्यांपासून परराष्ट्रांबरोबर असलेल्या संबंधांत नवीन नवीन कुलंगडीं मात्र बरीच उपस्थित झालीं.

वसाहतींकरतां जर्मन राष्ट्राला किती खर्च करावा लागला याचें पुढील दोन सालच्या आंकड्यावरून दिग्दर्शन होईल. १८८५ सालीं फक्त १७,४०० पौंड खर्च झाले, आणि १९०५ सालीं नव्वद लाख पौंड खर्च झाले. या दोन सालांच्या दरम्यान नैर्ऋत्य आफ्रिकेंत एक लष्करी मोहीम करावी लागली, म्हणून हा आंकडा बराच फुगला आहे, हें आम्हांला कबूल आहे; व ती गोष्ट जमेस धरली तरी दरसाल हा खर्च वाढत आहे एवढें म्हणावयाला कांहींच हरकत दिसत नाही. सध्यां वसाहतींत सर्वत्र शांतता आहे, लढायांवर जास्त पैसे खर्च होण्याची प्रस्तुत भीति नाही, तरी देखील दरसाल वीस लक्ष पौंडांपेक्षां जर्म-

वसाहती

नीला कमी खर्च घेत असेल असे वाटत नाही, व याला सरकारी रिपोर्टांतच प्रत्यंतर मिळते.

निरनिराळ्या लढायांत प्राणहानि किती झाली याची नक्की माहिती छापून प्रसिद्ध झाली नसल्याने ती देतां येणे शक्य नाही. परंतु खुद्द वसाहतींतली लोकांशीं किंवा त्यांच्याकरतां इतरांशीं कराव्या लागलेल्या लढायांची संख्या लक्षांत आणली म्हणजे प्राणहानि भयंकर झाली असली पाहिजे असें गृहीत धरून चालण्यास प्रत्यवाय नाही.

याशिवाय आणखी असें होतें कीं, वसाहतींचा राज्यकारभार चालविण्याच्या रीती व तो कारभार करणाऱ्या अम्मलदारांच्या नेमणुका लोकांच्या सुखाकडे लक्ष्य पुरवून केलेल्या नव्हत्या. या कामांत प्रिन्स बिस्मार्कनें घालून दिलेलीं मतें धाव्यावर बसविण्यांत आलीं होती. वसाहतींची व्यवस्था, त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें, व्यापारी मंडळींवर सोंपवावयाची सोडून सरकारनें नेमलेले अधिकारी तिकडे गेले. बर्लिनच्या राजकीय वातावरणांत पसरलेल्या अधिकाराच्या मदांत हे अम्मलदार वाढलेले असल्यानें त्यांनीं आपला करडा अम्मल तेथें सुरू केला, आणि मोठ्या बर्लिनच्या धर्तीचीं लहान लहान बर्लिननें त्यांनीं आफ्रिका व पॅसिफिक महासागरांच्या बऱ्याच भागांत निर्माण केलीं !

अगोदर विद्या आणि मग तिचा व्यवहारांत उपयोग, हा क्रम जर्मन राष्ट्रांनें आपल्या सर्व आधिभौतिक सुधारणेंत पाळला आहे; परंतु या कामांत मात्र त्यानें हा नेहमींचा क्रम सोडून दिला. वसाहतींच्या बाबतींत त्यानें पूर्वी कोठेंहि अनुभवाच्या शाळेंत शिक्षण मिळविलें

* हल्लींच्या महायुद्धांत जर्मन वसाहतींत लढाया चालू होत्या हें वाचकांस माहित असेलच. या लढायांचा निकाल संयुक्तराष्ट्रांस अनुकूल असा होऊन जगाच्या कोणच्याहि भागांत जर्मन वसाहत म्हणून कोठें राहिली नाही. अशी स्थिति जरी प्राप्त झाली आहे तरी या विषयाचें महत्त्व कमी झालेलें नाही.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नव्हतें. जर्मन राज्याचा एवढा मोठा राज्यकारभार, पण तो विशिष्ट पद्धति स्वीकारल्याने कसा बिनबोभाट चालला आहे ! तीच रेखीव पद्धति वसाहतीत सुरू केली म्हणजे सर्व कारभार बिनबोभाट चालेल, या कल्पनेने त्यांनी राज्यशकट हांकण्यास सुरुवात केली. ही कल्पना जर बरोबर असती तर वसाहतींचे राज्य यापूर्वीच सुस्थित झाले असते, तेथे शांतता नांदू लागली असती, आणि लोकांची सुधारणा होऊन ते संपत्तिमान झाले असते. परंतु यापैकी एकहि गोष्ट अनुभवास आली नाही. मागे सांगितलेल्या नवीन कोलोनियल सेक्रेटरीने या कामांत पूर्वीच्या कामगारांच्या हातून झालेल्या चुका प्रांजलपणे कबूल केल्या आहेत. आपल्या एका भाषणांत तो म्हणतो:—“वसाहती स्थापन करण्याच्या कामांत जर्मन लोक निरुपयोगी आणि गचाळ आहेत असे लोक म्हणतात. परंतु आमच्या हातून असा गचाळपणा कां व्हावा ? आम्ही व्यापारांत गचाळ आहो काय ? खलाशांचा धंदा आम्हांला येत नाही काय ? समुद्रावर आम्ही आपला व्यापार थोडाथोडका वाढविला आहे काय ? रणभूमीवर आम्ही कधी कच खाल्ली आहे काय ? इतके असून वसाहतींच्या कामांत आमचे घोडे कोठे पेंड खाते ? याचे उत्तर असे आहे की, या कामांत यश संपादन करण्यापूर्वी कांहीं राष्ट्रांनी जशी कित्येक दिवस प्रथम उमेदवारी केली, तशी आम्ही मुळीच केली नाही. इतर बाबतींत आम्ही प्रावीण्य संपादन केले; पण त्याकरतां अगोदर आम्हांला किती तरी खस्ता खाव्या लागल्या आहेत. वसाहतींची स्थापना हा पोरखेळ नाही, ती एक विद्या आहे; आणि ती विद्या साध्य झाल्यावर व्यवहारांत तिचा उपयोग कसा करावयाचा, हा एक निराळाच विषय आहे. तो विषय एखाद्या खोर्लात बसून प्रोफेसरांचीं व्याख्याने ऐकून किंवा अशाच तऱ्हेच्या इतर उपायांनी मनांत भरावयाचा नाही. त्याकरतां परदेशी मुलखांत ठिकाणावर गेले पाहिजे; तेथील लोकांची

स्थिति कशी आहे, त्यांच्या गरजा काय आहेत, याचा खरोखर अभ्यासच केला पाहिजे; आणि मग इतर लोकांचा या कामांत अनुभव कसा आहे हेहि ध्यानांत घेऊन त्या घोरणानें कामाला सुरुवात केली पाहिजे.”

आणखी एक गोष्ट अशी आहे की, तद्देशीय लोकांच्या चालीरीती कशा आहेत, त्यांचा परंपरागत आयुष्यक्रम कोणच्या प्रकारचा आहे, यांकडे जर्मन अधिकाऱ्यांनीं मुळींच लक्ष्य दिलें नव्हतें. त्यांचे कायदे, त्यांच्या व्यवहारांतील रूढी, यांचा पद्धतशीर अभ्यास करून त्या त्या मानानें प्रत्येक वसाहतीला सोडस्कर असे कायदे करावयाचे तें दिलें सोडून, आणि उच्चल प्रशियांतील कायदा कीं कर तो त्या मुलखांत सुरू, असा क्रम चालू केला ! त्यामुळें प्रजेला फार पीडा झाली. आणि सरकारी अधिकाऱ्यांनां हि पुष्कळ त्रास झाला. “ नेटिवांच्या जुन्या चालीरीती व समजुती पायाखालीं तुडवून चुटकीसरसे त्यांनां सुधारून जर्मन लोकांच्या बरोबरीला आणून बसविण्याची मूर्खपणाची हाव धरल्यानें जर्मन अमलाखालीं वसाहतींतील जुन्या कायद्यांचा व रूढींचा लोप होऊन गेला व लोकांत असंतुष्टता उत्पन्न झाली. काळ्या वर्णांच्या नोग्रो लोकांसंबंधाचा कायदा अत्यंत असमाधानकारक आहे. उठल्या बसल्या त्यांच्याशीं दंडुकेगिरी केल्यानें जर्मनीच्या नांवाला कलंक लागला आहे. नोग्रो लोकांनां आमच्याबद्दल काडीचीहि सहानुभूति वाटत नाहीं. ” हे उद्गार १९०६ सालीं राइश्टॅगमध्ये एका सभासदानें काढले असून त्यांत त्यानें वर्णिलेली शोचनीय स्थिति अक्षरशः खरी आहे. त्यांतल्या त्यांत सुदैवाची गोष्ट ही कीं, १९०७ सालीं कोलोनियल आफिसनें वरील सभासदाच्या म्हणण्याची दाद घेऊन एक कमिशन नेमलें व निरनिराळ्या वसाहतींतील जुने कायदे कोणचे आहेत, त्यांनां व्यवस्थित स्वरूप कसें देतां येईल, याची चौकशी करण्याचें काम त्याकडे सोंपविलें. वीस वर्षापूर्वींच हा शहाणपणाचा व सरळ मार्ग अवलंबिला असता तर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

राज्यकारभारांत झालेल्या पुष्कळशा चुका व प्रमाद टाळतां आले असते, आणि लहानमोठ्या ज्या अनेक लढाया कराव्या लागल्या त्या देखील कराव्या लागल्या नसत्या, यांत मुळींच शंका नाही.

याहून वाईट गोष्ट म्हणजे ही की, वसाहतींचा राज्यकारभार ज्या अधिकाऱ्यांवर सोंपविला होता त्यांच्यांत माणुसकीचा अत्यंत अभाव होता. त्यांच्यांत अपवादादाखल कांहीं चांगलीं माणसे होती; परंतु तीं भांगेच्या शेतांत तुळशीच्या रोपाप्रमाणें होती. स्वदेशांत ज्यांनीं कोणचाहि कायमचा धंदा कधीं केला नाही, ज्यांच्या स्वभावांत स्थिरपणा नाही, ज्यांचें आयुष्य वाईट व्यसनांत आणि अतिशय बदफैलीपणाच्या वर्तनांत खर्च झालें, अशा लोकांची दरबारांतील ब्याद टाळावयाची झाली म्हणजे त्यांस वसाहतीच्या गव्हरनराच्या जागेवर पाठवून द्यावयाचें, हा क्रम अनेक वर्षेपावेतो अव्याहतपणें चालू होता. १८८८ सालीं राईश्टॅगच्या सुरुवातीला बादशहानें जें भाषण केलें त्यांत त्यानें असे उद्गार काढले होते कीं, “काळ्या आफ्रिका खंडांत जर्मनीचा अम्मल बसवून तेथें ‘क्रिश्चियन’ सुधारणा करणें हें राष्ट्राचें पवित्र कर्तव्य आहे.” ही क्रिश्चियन सुधारणा तर बाजूलाच राहिली; परंतु तिच्याऐवजीं कोणच्याच प्रकारची सुधारणा तेथें घडून आली नाही. सरकारी कामगार व गोरे मळेवाले (Planters) यांनीं नीग्रो लोकांना गुलामाप्रमाणें वागाविलें, त्यांच्यावर नाना प्रकारचे जुलूम करून त्यांचे हालहाल केले, त्यांच्याशीं वागतांना त्यांनीं कायद्याला पायाखालीं तुडविलें, व इतर घाणेरडे अत्याचारहि केले. या गोष्टी सांगोवांगीच्या नसून कमिशनपुढें पुराव्यानिशीं शाबीत झाल्या आहेत. त्या ऐकल्या म्हणजे ऐकणाराच्या मनांत किळस उत्पन्न होते; व “हे अनन्वित प्रकार चालू असतां, क्रिश्चियन सुधारणे ! तूं कोठें दडून बसली होतीस ?” असे उद्गार आपोआप तोंडांतून बाहेर पडतात !

वसाहती

सरकारी अम्मलदारच जेथें बेकायदेशीरपणानें वागत होते, तेथें गोरे व्यापारी सुद्धां मन मानेल तसे वागत असत यांत आश्चर्य कसचें ? या व्यापाऱ्यांची अशी समजूत झालेली होती कीं, नेटिव लोकांपाशीं असेल नसेल तें मनगटाच्या जोरावर बुचाडून घेण्याचा आपला हक्कच आहे. कित्येकांनीं या मार्गानें लोकांच्या जमिनी सुद्धां हिरावून घेतल्या होत्या. मळेवाल्यांचा हाच नमुना होता. मळ्यांतील कामाला लागणारे मजूर आम्ही तुम्हांला मिळवून देतो, असें कांहीं मिशनरी लोकांनीं आरंभी त्यांना सांगितलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं मजूर मिळवूनहि दिले. परंतु आपण मिळवून दिलेल्या मजुरांपैकीं एकचतुर्थांश मजूर मालकांच्या अनन्वित जुलामामुळें एका वर्षाच्या अखेरीस यमसदनास गेले, बरेच आजारी पडले, व कित्येक तर मालकांनीं ब्रॅडी पिण्याचें व्यसन लावल्यानें धुळीस मिळाले, असें जेव्हां मिशनरींनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं या फंदांत पडण्याचें सोडून दिलें, व हा प्रकार जगाच्या निदर्शनास आणण्याला त्यांनीं सुरुवात केली. त्याबरोबर मळेवाले व इतर व्यापारी त्यांच्यावर रागानें लाल झाले, व 'तुमच्या कामांत भट पडो' या म्हणीच्या आश्रयानें त्यांच्यावर यथेच्छ तोंडसुख घेऊं लागले. हा झाला पूर्वीचा प्रकार. पण वसाहतींतील लोकांशीं मऊ वागून चालावयाचें नाहीं, असें म्हणणारे हरीचे लाल विसाव्या शतकांत देखील जर्मनींत पहावयास सांपडतात, हें आश्चर्य आहे ! १९०४ सालीं यापैकीं एका गृहस्थानें या विषयावर एक चोपडें प्रसिद्ध केलें. त्यांत म्हटलें आहे, "नीग्रोंनां सक्तीनेंच काम करावयास लाविलें पाहिजे व त्याच्या मोबदला त्यांना जेवावयास घातलें म्हणजे पुरें आहे. कांहीं वर्षेपावतों सक्तीनें मजुरी घ्यावयाची, हा एक न्यायाला संमत असलेला शिक्षेचा मार्ग आहे; शिवाय असें केल्यानें चांगलें काम कसें करावें याचें मजुरांनां आयतें शिक्षण मिळतें. खिस्तीधर्मांत सांगितलेला दयाधर्म आणि परोपकार मिशनऱ्यांनां लखलाभ होवो,

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आमच्या कामांत त्याचा कांहीं उपयोग नाही.”

हा सर्व प्रकार पाहून जर्मनीतील लोकमत अगदी खवळून गेलें आणि राइश्टॅगमध्ये सरकारावर टीकेचा भडीमार सुरू झाला. १९०४।०५ सालांत वसाहतीतील अधिकाऱ्यांची व इतर लोकांची कृष्णकारस्थानें जेव्हां पुराव्यानिशीं शाबीत झालेलीं पाहिलीं तेव्हां तर लोकांचा राग अनिवार झाला. १९०५ सालीं रॅडिकल पक्षाच्या लोकांची एक सभा भरली होती; व त्या सभेनें असा ठराव पास केला कीं, हल्लींचा वसाहतींचा कारभार यापुढें बंद ठेवला तर फार चांगलें होईल; व एक सभासद टाळ्यांच्या गजरांत असें बोलला कीं, “ लिलावांत सवाल बोलावयाला जर कोणी पुढें येईल तर त्याला जाहीर लिलावांत वसाहती विकून टाकल्या तर देशाचें कल्याण होईल.” परंतु असा माथेफिरूपणा काय कामाचा ? सरकारच्या कृत्यावर लोकांनीं टीका करावी; पण त्या टीकेपासून सरकारला मदत होईल अशी खबरदारी घेणें जरूर आहे. १९०७ सालापासून रॅडिकल पक्षाचेच लोक सरकारला या कामांत योग्य ती मदत करावयास पुढें सरले आहेत. हल्लींचा नवीन कोलोनियल सेक्रेटरी चांगला मुत्सद्दी आहे व त्यानें वसाहतीतील कारभारांत चांगलें लक्ष्य घातलें आहे. त्याच्या प्रयत्नांना यश येऊन जर्मनीवरचा कलंक लवकरच धुऊन जाईल अशी आशा आहे.

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

१९०७ च्या मे महिन्यांत “कोलोनियल आफिस” नांवाचें, पुष्कळ स्वतंत्र अधिकार असलेलें, एक नवीन खातें उत्पन्न करण्यांत आलें; आणि तेव्हांपासून वसाहतींची सुधारणा होण्याला आरंभ झाला. त्यापूर्वी “कोलोनियल डिपार्टमेंट” म्हणून एक खातें होतें व त्याच्यावर “कोलोनियल डायरेक्टर” हा मुख्य अधिकारी होता. परंतु तें खातें “फॉरिन आफिस-”चा एक भाग असें मानण्यांत येत होतें. यामुळें वसाहतींची सर्व सत्ता फॉरिन मिनिस्टरच्या हातांत होती. निरनिराळे फॉरिन मिनिस्टर जे झाले, त्यांनीं कोलोनियल डायरेक्टरच्या कामांत विनाकारण ढवळाढवळ करावयाची नाहीं हें धोरण ठेवलें होतें; परंतु राज्यव्यवस्थेचे नियमच असे होते कीं, त्या नियमांअन्वये आपल्या-वरची जबाबदारी डायरेक्टरवर टाकतां येणें त्यांनां शक्य नव्हतें. या व्यवस्थेनें दोघांच्याहि कामांत फार घोटाळा उत्पन्न होत असे. फॉरिन आफिसच्या हातांत सर्व सत्ता होती खरी, परंतु अम्मलबजावणीचा अधिकार दुसऱ्यांच्या हातांत होता; शिवाय परराष्ट्रांचा ज्यांत संबंध नाही अशा बऱ्याच भानगडांत फॉरिन सेक्रेटरीला मन घालावें लागे. ही झाली फॉरिन ऑफिसची अडचण; उलट कोलोनियल डिपार्टमेंटकडे अम्मलबजावणीचा अधिकार होता. परंतु एखाद्या प्रकरणाचा अखेर निकाल करण्याचा अधिकार दुसऱ्याकडे होता. ही झाली त्या ऑफिसची अडचण !

हा घोटाळा मोडण्याकरतां एक स्वतंत्र “कोलोनियल आफिस” निर्माण करण्याची मंजुरी राइश्टॅगकडे निरनिराळ्या चॅन्सेलरनीं मागितली होती; परंतु ती पुष्कळ दिवस मिळाली नाही. शेवटीं प्रिन्स-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

व्यूलोच्या कारकीर्दीत नवीन खातें काढण्याला राइश्टॅगने संमति दिली. त्यानंतर वर सांगितल्याप्रमाणें १९०७ सालीं वसाहतींचें निराळें व स्वतंत्र खातें स्थापन झालें; आणि हर डर्नहार्ड डेर्नवर्ग या ज्यू गृहस्थाची सेक्रेटरीच्या जागेवर नेमणूक झाली. त्यापूर्वी हा गृहस्थ “कोलोनियल डायरेक्टर-”च्या अधिकारावर होता. वसाहतींची सुधारणा करण्याकरतां त्यानें योजिलेले उपाय शेवटीं कितपत फलप्रद होतील हा कालावधीचा प्रश्न आहे; परंतु हा गृहस्थ नंबर एकचा आशावादी आहे; आणि आपल्या योजना सिद्धीस नेण्यापुरता उत्साह आणि दृढ-निश्चय त्याच्या अंगांत आहे, याविषयी शंका नाही. तो जेव्हां या नवीन हुद्द्यावर आला तेव्हांची वेळ फार कठिण होती. सांपत्तिक आणि नैतिक दृष्ट्या वसाहतींची चळवळ अगदीं निरुपयोगी ठरली होती, आणि तेथील व्यवस्थेसंबंधानें कोणाच्या तोंडून एखादा चांगलासा शब्द चुकूनहि येत नव्हता; परंतु याच्या हातांत अधिकार आल्यापासून परमुलखांतील जर्मनीच्या राज्यांसंबंधानें लोकांत पुनः नवीन विश्वास उत्पन्न झाला आहे, आणि म्हणून या गोष्टीचें श्रेय याच्या कर्तबगारीलाच देणें जरूर आहे.

वसाहतींची इंग्लिशांची पद्धति जर्मन पद्धतीपेक्षां चांगली आहे असें त्याचें मत आहे, आणि त्या धोरणानें त्यानें आपला उद्योग आरंभिला आहे. प्रथमतः त्यानें देशांतील विद्वान् लोक, कारागीर, मोठमोठे कारखानदार आणि व्यापारी यांनां पुष्कळशीं व्याख्यानें दिलीं. या व्याख्यानांत त्यानें विशेषकरून (१) राष्ट्राचा अभिमान आणि (२) राष्ट्राचें हित ह्या दोन गोष्टी श्रोत्यांच्या मनावर ठसविल्या. ज्या कामाला जर्मनीनें एकदा हात घातला, तें काम मध्येच सोडलें तर राष्ट्राची अब्रू राहणार नाही, असें पहिल्या मुद्द्यासंबंधानें त्याचें म्हणणें आहे; आणि तें अगदीं खरें आहे. दुसऱ्या मुद्द्यासंबंधानें तो म्हणतो:—“जर्मन

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

राष्ट्रांतील मजुरांची व्यवस्था पुढें काय लावावयाची, उद्योगधंद्यांत गुंतलेल्या मजुरांना खावयाला पोटभर अन्न कसें मिळवावयाचें, आणि व्यापार, उद्योगधंदे व नवीन जहाजें बांधणें, या कामांत देशांतील मांडवल कसें व किती गुंतवावयाचें, हे महत्त्वाचे प्रश्न वसाहतींच्या व्यवस्थित राज्यकारभारावर अवलंबून आहेत.”

कोलोनियल सेक्रेटरीच्या मतानें पुढेंमागें असा काळ लवकरच प्राप्त होणार आहे कीं, जर्मनीतील उद्योगधंद्यांना व कारखान्यांना जेवढा कच्चा माल लागेल किंवा उष्ण हवेंत उत्पन्न होणारीं जीं धान्ये लोकांना लागतील तीं वसाहतींकडून जर्मनीला मिळूं लागतील. परंतु, इंग्लंडची वसाहतींची व्यवस्था इतकी चोख असून व तेथील लोकसंख्याहि कमी असून त्या देशाला अशा प्रकारचा जो फायदा अजून पावेतो मिळत नाही, तो आणखी थोड्या वर्षांनीं जर्मनीला मिळूं लागेल, हें संभवनीय वाटत नाही. कापूस, लोकर, तांबें, रबर, पेट्रोलियम, कॉफी, तांदूळ, तेल काढतां येण्याजोगी फळे आणि ताग इतके जिनसे जर्मनीला बहुतेक परदेशांतून आणावे लागतात; १९०५ सालीं पांच कोटी पाँड किंमतीचा वर सांगितलेला हरतऱ्हेचा माल परदेशांतून जर्मनीत आला. इतक्या किंमतीचा निरनिराळा माल वसाहतींत आपण पैदा करूं असें या गृहस्थाला वाटत आहे; यावरून तो किती आशावादी आहे हें स्पष्ट दिसतें. परंतु त्याची आशा सफल होण्याचें विन्हे पूर्वींच्या परिस्थितीवरून दिसत नाही असें आम्हांस वाटतें.

वरील जिनसांपैकी कापूस हा जिनस सर्वांहून जास्त महत्त्वाचा आहे. कापूस पिकविण्याचा प्रयत्न आफ्रिका खंडांतील निरनिराळ्या वसाहतींत हल्लीं मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला आहे. तरी पण जर्मनीला एका वर्षाला जेवढा कापूस लागतो, तेवढ्याचा एक हजारान्श देखील वसाहतींत तयार होत नाही. कापसाचें पीक अजून नवीन आहे, पुढें कांहीं

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वर्षांनीं जास्त माल तयार होऊं लागेल; परंतु करांगुलि फुगली तरी ती कांहीं डोंगराएवढी होऊं शकत नाहीं !

वसाहतींतील जमिनींच्या सुपीकपणाबद्दल कांहीं लोकांच्या फारच विलक्षण कल्पना आहेत. ते असें म्हणतात कीं, “ आणखी थोड्या वर्षांतच वसाहतींत कच्चा माल वाटेल तितका उत्पन्न होऊं शकेल. हा माल वसाहतवाले मातृदेशाला खूप कमी किंमतीला विकत देतील आणि त्यायोगानें कारखान्यांत तयार झालेला पक्का जर्मन माल साऱ्या जगावर इतका पसरेल कीं, परराष्ट्रांनां जर्मनीबरोबर टिकाव धरणें फारच अवघड जाईल. ” वसाहतींत शेतीचा खर्च कितीहि कमी असला तरी तेथील धान्य पिकविणारे लोक बाजाराच्या चढाओढींत सर्वांत जास्त जी किंमत ठरेल तिच्यापेक्षां कमी किंमतीला आपलें धान्य जर्मन व्यापाऱ्यांनां काय म्हणून विकतील, हा विचार मनांतल्या मनांत मांडे खाणाऱ्या या लोकांच्या डोक्यांत कसा येत नाहीं कोणास ठाऊक ! खुद्द हा जर्मनवर्ग देखील असें म्हणावयाला मागेंपुढें पहात नाहीं कीं, पांच वर्षांच्या अवधींत वसाहतींचा मातृदेशाशीं व्यापार तीस लाख पौंडावरून एक कोट पौंडांपर्यंत वाढेल ! ही वाढ म्हणजे अतिशय आहे असा आमच्या म्हणण्याचा भावार्थ नाहीं; परंतु वसाहतींचा आतांपर्यंतचा जो अनुभव आहे त्यावरून हा बेताचा अदमास देखील खरा ठरेल किंवा नाहीं ही शंका आहे. १८८८ पासून १९०८ पर्यंतच्या वीस वर्षांत जर्मनीचा वसाहतींशीं आयात व निर्गत मालाचा व्यापार एक कोट एकुणसाठ लक्ष पौंडाचा काय तो झाला, म्हणजे एका वर्षांत जर्मनींतून स्वित्झरलंडसारख्या लहान देशांत जितका माल जातो, त्याच्यापेक्षां हा आयात व निर्गत दोनहि प्रकारचा माल बराच कमी आहे. शिवाय जर्मनींतून वसाहतींत जो माल त्या मुदतींत रवाना झाला, त्यांत सरकारी इमारतकारखान्याला व फौज आणि फौजेवरील

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

अम्मलदार यांनांच लागणारा माल किती तरी होता.

जर्मन वसाहतींनां पुढें कोणची स्थिति प्राप्त होणार किंवा होणार नाहीं यासंबंधानें झालें इतकें विवेचन पुरें आहे. आतां आपण प्रस्तुत त्यांची स्थिति कशी आहे याचा विचार करूं. ही स्थिति एका चुटक्यांत पण अगदीं यथार्थपणें एका माणसानें अशी वर्णिली आहे कीं, ज्या वसाहती सुपीक आहेत त्यांचें हवापाणी चांगलें नाहीं; आणि ज्यांचें हवापाणी चांगलें आहे त्या अगदीं नापीक आहेत! असो. प्रस्तुत स्थितीचा विचार करावयाचा झाला तर एकंदर वसाहतींचे आपल्याला दोन वर्ग करतां येतील. (१) सेटलमेंट (वस्तीच्या) स्वरूपाच्या आणि (२) प्रॅटेशन (बागाईत) स्वरूपाच्या. पहिल्या वर्गांत नैर्ऋत्य आफ्रिकेचा काहीं भाग, पूर्व आफ्रिकेचा वरचा मुलुख आणि काहीं बेटे इतक्यांचा समावेश होतो; व त्या सर्वांचा विस्तार जर्मन राष्ट्रांच्या दुप्पट आहे. दुसऱ्या वर्गांत पूर्व आफ्रिकेचा पुष्कळसा भाग, कॅमेरून, टोगो, आणि न्यू (नवीन) ग्वायना इतक्यांचा समावेश होतो. याचा विस्तार जर्मन राष्ट्रापेक्षां अडीच पटीनें मोठा आहे. परंतु युरोपियन लोकांनां वसाहत करण्याला हवापाण्याच्या दृष्टीनें हे प्रांत नालायख आहेत. जर्मन वसाहतींचा एकंदर विस्तार (१९०६) २,६५८,४४९ चौरस किलोमीटर (१ किलोमीटर = $\frac{५}{८}$ मैल) आहे, आणि तेथील लोकसंख्या १२,११९,००० आहे. क्वाचौ येथील वसाहत धरून सर्व वसाहतींत १९०६ सालीं ५६६८ व नैर्ऋत्य आफ्रिकेंत ६३७२ गोर लोक होते. जर्मन ईस्ट आफ्रिकेंत जे युरोपियन रहिवासी आहेत, त्यांत इंग्लिश, फ्रेंच, इटालियन, आस्ट्रियन वगैरे लोक देखील आहेत; व इतर भागांतहि ते थोड्याअधिक प्रमाणानें पसरले आहेत.

टोगो येथील वसाहतीचा खर्च मात्र तेथील उत्पन्नांतून भागतो; बाकीच्या सर्वांनां पैशाची मदत साम्राज्याला करावी लागते. १९०६।०७

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

साली ४,३६२,२५० पौंड रकम मदतीदाखल वसाहतीनां द्यावी लागली; त्यापैकी ३,२५३,५५० पौंड नैर्ऋत्य आफ्रिकेच्या वाट्याला गेले. कारण, तेथे लष्करी खर्च बराच आहे. हा खर्च यापुढे वर्षानुवर्ष कमी होत चालला आहे आणि म्हणून साम्राज्याला द्यावी लागणारी रक्कम तितकी कमी होईल.

वसाहतींची स्वतःची उत्पन्नाची बाब म्हणजे “कस्टम ड्यूटीज्” (बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकात) होय. १९०६ साली जकातीचे एकंदर उत्पन्न ४११,०५० पौंड होते. परदेशांतून येणाऱ्या पक्क्या मालावर इतकी जकात उत्पन्न झाली असती तर ती गोष्ट निराळी होती; व तीवरून लोकांना अशा मालाची अभिरुचि लागत चालली आहे असे म्हणतां आले असते. परंतु या उत्पन्नापैकी बराच मोठा भाग दारूच्या जकातीपासून मिळाला आहे, ही खेदाची गोष्ट आहे. दारूचे व्यसन लोकांत फार वाढत चालले आहे, आणि या व्यसनापारीं कांहीं जातींचे लोक तर नामशेष झाले आहेत. याशिवाय निरनिराळ्या स्वरूपाचे स्थानिक कर आहेत व वरील सालांत त्यांचे उत्पन्न ९६३,५०० पौंड झाले. वसाहतींचा खर्च वसाहतींकडूनच भागवावा असा कोलोनियल सेक्रेटरीचा इरादा आहे, आणि हा इरादा साध्य व्हावा म्हणून साम्राज्याकडून प्रत्येक वसाहतीला किती मदत द्यावयाची ते एकदां ठरवून टाकावे असे त्यांच्या मनांत आहे. या ठरीव रकमेच्या मदतीने खर्चाचीं तोंडे मिळवितां आलीं नाहीत तर कमी पडणारी रक्कम ज्या त्या वसाहतीने आपल्या जबाबदारीवर उभारली पाहिजे, असेंहि त्यांचे म्हणणे आहे.

१९०५ साली वसाहतींचा परदेशांशी एकंदर व्यापार ९,६५५,००० पौंडांचा होता. त्यापैकी आयात माल ७,०२७,४०० पौंडांचा व निर्गत माल २,६२७,६०० पौंडांचा होता. आयात मालांत सरकारी सामान

वसाहतीचें नवें मन्वंतर

(Stores), रेल्वेला लागणारा माल, व अशाच प्रकारच्या जिनसांचा भरणा फार होता. अशा स्वरूपाचा माल हुंड्यांच्या अदलावदलीत म्हणजे एक्सचेंजमध्ये जमेस धरतां येत नाही, आणि म्हणून आयात मालाचा व्यापार भरभराटीस येत चालला आहे, असें हा आंकडा पाहून ठरविणें चुकीचें आहे.

बऱ्याचशा वसाहतींत बागाइतीचें उत्पन्न वाढवावयाचें म्हटलें तर तें शक्य आहे, पण यापेक्षां जास्ती हातपाय हालविण्यास तेथें तूर्त सवड नाही; आणि प्रस्तुतचे तेथील उद्योग या दिशेनें च सुरू आहेत. गोऱ्या मळेवाल्यांनां या कामांत देखील जी अडचण आहे ती ही कीं, स्थानिक मजूर नियमितपणानें कामावर रहात नाहीत. कांहीं ठिकाणचे लोक संवयीनें चांगले सुधारतात; परंतु कित्येक ठिकाणचे लोक इतके आळशी आहेत कीं, त्यांचा तो आळस नाहीसा करण्याचा वाटेल तो उपाय केला तरी तो सिद्धीस जात नाही.

पश्चिम आफ्रिकेंतील टोगो व कामेरून येथील लोक अजूनपावेतो कामाला आळशी आणि वागणुकीनें गैरशिस्त आहेत. तेथील मजूर अंग मोडून मेहनत करीत नाहीत. हवा वाईट व प्रांत दलदलीचा आहे; परंतु जमीन पिकाला चांगली आहे. पूर्व आफ्रिकेंत चांगले मजूर मिळतात. परंतु नैर्ऋत्य आफ्रिकेंत मजुरांची जी अडचण आहे ती दूर होण्याचा सध्यांला तरी संभव दिसत नाही. कारण, हेरेरांस जातीचे तेथील लोक मजूरीच्या कामाला फार चांगले असत; परंतु जर्मन लोकांनीं त्यांचा अगदीं नायनाट केल्यानं जमीन कसण्याला त्यांच्याइतके चांगले लोक कोणी मिळत नाहीत. या लोकांवर जर्मनांचा इतका मारा कां झाला हा इतिहास वाचण्याजोगा आहे. परंतु आपण तो पहा कशाला ? आपल्याला लक्ष्यांत घ्यावयाचें तें इतकेंच कीं, या लोकांच्या अभावीं नैर्ऋत्य आफ्रिकेंतील शेती आणखी कांहीं वर्षे अशीच निकृष्ट स्थितीत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

रहावयाची ! या भागांतील हवा सौम्य आहे; जमीन मुबलक असून सुपीक आहे; चराऊ रानें पुष्कळ आहेत; या सर्व गोष्टी अनुकूल असल्याने, मजुरांची अडचण दूर झाली म्हणजे, नैर्ऋत्य आफ्रिकेंत फार चांगलें उत्पन्न होईल, असा सरकारचा अदमास आहे. हरडर्नबगच्या मतानें हा प्रांत लवकरच ब्रिटिश कॅनडाच्या बरोबरीला येण्याजोगा आहे. हें अतिशयोक्तीचें मत बाजूला ठेवें तरी खरी स्थिति अशी दिसते कीं, हा प्रांत युरोपियन लोकांनीं मोठी वस्ती करून राहण्याजोगा आहे. तेथील हवा त्यांनां मानवण्याजोगी आहे, व कामधंद्यांत प्राप्तिहि साधारण बरी होईल. त्या भागांत चांगलेंचें बंदर नाहीं, ही एक गौण गोष्ट आहे. वालफिशचें आखात (Walfisch Bay) व्यापाराच्या सोईचें आहे; पण तें इंग्रजसरकारच्या ताब्यांत आहे. बंदर या दृष्टीनें स्वाकोपमंड हें ठिकाण बरें आहे; पण त्याच्याभोंवतीं वाळूचा गराडा आहे. ही गैरसोय दूर करण्याकरतां एक खाजगी कंपनी निघाल्याचें ऐकण्यांत आहे. परंतु तिचें काम कोठपर्यंत आलें आहे तें कांहीं अद्याप समजलें नाहीं.

सर्व वसाहतींत उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे शेती. शेतींतच सुधारणा करून हरतऱ्हेचा माल उत्पन्न करण्याशिवाय संपत्त्युत्पादनाचीं अन्य साधनें उपलब्ध नाहींत. शेती करावयाची झाली तरी ती मोठ्या प्रमाणावरच केली तर कांहीं तरी नफा होईल; लहान प्रमाणावरालि शेती करण्यांत फायदा होण्याचा संभव नाहीं. मोठ्या प्रमाणावर शेती म्हटली म्हणजे ज्याच्यापार्शीं भांडवल रगडून असेल तोच या कमांत पडेल; इतरांचा त्यांत निभाव लागणार नाहीं. उदाहरणार्थ, नैर्ऋत्य आफ्रिकेंतील शेतींत योग्य फायदा मिळवावयाचा झाला तर एका मालकाकडे निदान २५,००० एकर जमीन तरी पाहिजे ! अशी जेथें स्थिति आहे तेथें अल्प प्रमाणावर शेती करणाऱ्या लोकांची काय दाद लागणार ? पांचशेंपासून

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

अडीच हजार पाँडांपर्यंत ज्यांच्यापाशीं भांडवल असेल, अशा शेतकऱ्यांना मात्र वसाहतींत जाऊन राहण्याची परवानगी देण्यांत येते. यावरून लहान शेतकऱ्यांना वसाहतींचा कितपत फायदा मिळणार हें दिसतेंच आहे. मग हा प्रांत ब्रिटिश कॅनडाच्या तोडीचा लवकरच होणार असें कोलोनियल सेक्रेटरीला कशावरून वाटतें कोणास ठाऊक !

वसाहतींच्या भरभराटीला आणखी एक मोठी अडचण आहे ती गाडीरस्त्यांची व आगगाड्यांची. परदेशांत रवाना करण्याजोगा माल पांचपासून पन्नास दिवसपावेतो वाहतुकीचीं चांगलीं साधनें नसल्यानें नीग्रोंच्या डोक्यांवरून न्यावा लागतो. हस्तीदंत, रबर आणि भेण हा माल वाहून नेणें सोपें आहे, व त्यांत बराच फायदा उरतो; परंतु तो माल असावा तितका भरपूर नाही. पूर्व आफ्रिकेंत तर वाहतुकीची ही अडचण फारच मोठी आहे. १९०८ सालीं राइश्टॅगनें ९०० मैल लांबीची रेल्वे बांधण्याची मंजुरी दिली आहे. ही रेल्वे सहासात वर्षांत बांधून तयार व्हावयाची आहे. ब्रिटिश आफ्रिकन वसाहतींत ज्या मानानें रेल्वे बांधल्या आहेत त्या मानानें हें प्रमाण बरेंच कमी आहे, तरी “अकरणान्मंदकरणं श्रेयः” या तत्त्वानुसार झाली इतकी योजना ठीक आहे असें म्हटलें पाहिजे.

या व मागील प्रकरणांत जी हकीकत सांगितली तिचा जरा शांत मनानें विचार केला म्हणजे हें निश्चित दिसतें कीं, देशांत वाढत जाणारी प्रजा आणि उद्योगधंदे यांची तरतूद लावण्यासाठीं वसाहतींची नीट व्यवस्था लावून त्यांची सुधारणा करण्याचा जर्मन लोकांचा हा सर्व खटाटोप चालला आहे. “वेल्ट पॉलिटिक-”ची लाट सध्यां उसळली आहे, ती या खटाटोपाच्या मूळार्शीं अगदींच नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं; परंतु आमच्या मतानें मुख्य हेतु जो आहे तो हा कीं, जर्मनीला नवीन बाजारपेठा मिळाव्या; आणि हा हेतु सर्व प्रकारें योग्य आणि दूरदृष्टी-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

चा आहे असें कोणीहि म्हणेल. देशांतल्या देशांत ज्या लोकांचा चरितार्थ चालावयाचा नाही त्यांनीं देशत्याग करून वसाहतींत कायमची वस्ती करावी; हा विचार राज्यकर्त्यांच्या मनांत सध्यां फारसा येत असेल असें वाटत नाही; कारण, वसाहतींत अजून तशा प्रकारची सोय झालेली नाही. आफ्रिकेंत आणि पॅसिफिक महासागरांत जर्मनीच्या ताब्यांत जे मुख्वा आहेत त्यांना “ वसाहती ” ही संज्ञा देण्याचा प्रघात आहे; परंतु हा केवळ शब्दच्छल आहे. या मुख्वांनां “ संरक्षणाखालचा मुख्वा ” (Protectorates) किंवा “ व्यापाराकरतां वस्ती करण्याचा मुख्वा ” (Trading Settlements) ही संज्ञा दिली तर ती अधिक शोभेल. कारण, वसाहत ही संज्ञा देण्याजोगी त्या मुख्वांत अजून पात्रता नाही, व म्हणण्याजोगे गोरे लोक कोणच्याहि एका प्रांतांत कायमची घरेंदारे करून आतांपर्यंत राहिलेले नाहीत.

कारखान्यांत तयार झालेला पक्का माल खपविण्याकरतां नवे बाजार हस्तगत करणें अथवा सर्व जगभर जर्मनीची सत्ता स्थापन करून इंग्लंडसारख्या देशाच्या बरोबरीला येणें, या दोन हेतूपैकीं पहिला मुख्य असो किंवा दुसरा मुख्य असो, अथवा दोन्हीहि मुख्य असोत, वादाकरतां कसेंहि गृहीत धरून चाललें तरी तेवढ्यावरून वसाहतीच्या चळवळीला हल्लीं लोकांकडून जो आश्रय मिळतो तो पुढें तसाच चालू राहिल असें म्हणतां येत नाही. तथापि वरील कारणांशिवाय आणखी एक बलवत्तर कारण आहे व तें लक्षांत घेतलें असतां लोकांचा हा उत्साह शेवटपर्यंत कायम राहिल असें वाटतें. वसाहतींच्या भरभराटीवर जर्मन राष्ट्राचें वैभव अवलंबून आहे असें कंठरवानें सांगितलें तरी ज्यांच्या मनावर यत्किंचितहि अनुकूल ग्रह झाला नाही असे हजारों—नव्हे लाखों—लोक आरंभाला जर्मनींत होते. परंतु वसाहतींपायीं अनेक जर्मन लोक गेल्या १०।१५ वर्षांच्या अवधींत मृत्युमुखीं पडले, ही गोष्ट त्यांच

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

मनांत भरवून दिल्याबरोबर ते लोक खडबडून जागे झाले. त्यांनीं आपलें या कामांतील औदासीन्य पार झुगारून दिलें, आणि आतां ते असें म्हणूं लागले आहेत कीं, “ ज्या जमिनीवर जर्मनीचे अनेक पुत्र मृत्यु-मुखीं पडले आणि ज्या जमिनीच्या उदरांत हल्लीं ते अखंड निद्रेच्या सुखाचा अनुभव घेत आहेत, ती जमीन आतां लोकांची नाही, खुद्द आमची आहे. आणि तिची चांगली सुधारणा करणें व तिच्याविषयी नेहमीं काळजी वाहणें हें आमचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे.” हे उद्गार आफ्रिकेंतील सर्व प्रांतांसंबंधानें खरे आहेतच, परंतु नैर्ऋत्य आफ्रिके-संबंधानें विशेषच खरे आहेत; आणि त्यावरून स्वदेशाचा अभिमान बाळगणाऱ्या जर्मन लोकांच्या मनांत वसाहतींसंबंधानें कोणची मनो-भावना जागृत झाली आहे, हें आपल्या चांगलें लक्ष्यांत येतें. जर्मनींत जीं निरनिराळीं संस्थानें होती, त्यांचें एकीकरण होण्याला मनुष्याचें रक्त आणि पोलादी शस्त्राखें जशीं कारणीभूत झालीं, तशींच तीं वसाहतींच्या निरनिराळ्या प्रांतांचें एकीकरण करण्यास कारणीभूत झालीं आहेत; आणि जे प्रांत इतकी प्राणहानि सोसून एकदां मिळविले ते हातांतून दवडणें म्हणजे राष्ट्राची अव्रू गमावणें आहे, असें प्रस्तुत लोकांनां वाटत आहे. याचा परिणाम असा झाला कीं, राष्ट्रांतील निरनिराळे राजकीय पक्षाचे लोक, आपसांतील भेदभाव विसरून, एकदिलानें या चळवळीला साहाय्य करीत असून “ जर्मन कोलोनियल सोसाइटी-”सारखी संस्था स्थापन करीत आहेत. त्यांपैकीं कांहीं लोक असें देखील म्हणणारे आहेत कीं, वसाहतींपासून राष्ट्राचा सांपत्तिक फायदा झाला नाही तरी हरकत नाही; पण तेथील लोकांची सुधारणा करणें हेंच ब्रीद आपण बाळगलें पाहिजे. सोशियालिस्ट पूर्वीं असें म्हणत असत कीं, “ वसाहती वाढवा ” असा ओरडा करणारे मुख्यत्वेकरून धनिक लोक आहेत, आणि त्यांची अनावर धनतृष्णाच या चळवळीच्या मूळाशीं आहे. परंतु त्यांच्यांतहि

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

‘मवाळ’ (Moderate) लोक जे होते त्यांना हें म्हणणें मान्य नव्हतें. मनुष्यजातीची सुधारणा हें सोशियालिझमचें अंतिम साध्य आहे; नीग्रो-सारख्या अडाणी आणि हीन स्थितींत असलेल्या लोकांची आपल्या हातून सुधारणा होण्याजोगी असेल तर ती आपण कां करूं नये, अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद या लोकांनीं आपल्या पक्षांतील ‘जहाल’ लोकांबरोबर केला, व तो त्यांना चांगला पटला. वसाहतीसंबंधानें त्यांच्यांत आतां वाद राहिला नाहीं. आपल्या प्रतिपक्षाबरोबर खांद्याला खांदा लावून ही राष्ट्रीय चळवळ यशस्वी करण्याच्या कामांत ते मनापासून मदत करूं लागले आहेत. त्यांचा मुख्य कटाक्ष एवढाच कीं, वसाहतींतील मूळ रहिवाशांबरोबर गोरे लोकांनीं ममतेनें वागलें पाहिजे, आणि त्यांची मानसिक व सांपत्तिक सुधारणा करण्याचे प्रयत्न त्यांनीं प्रामाणिकपणानें केले पाहिजेत. आम्हीं वर बलवत्तर म्हणून जें कारण सांगितलें त्याचा प्रभाव कसा आहे हें सोशियालिस्टांच्या उदाहरणावरून वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच.

आपल्या शेजारच्या दोस्त राष्ट्रांनें वसाहतीसंबंधांत जो उद्योग चालविला आहे, त्याबद्दल इंग्लंडनें कोणतें धोरण स्वीकारावें हें ठरविणें कठिण नाहीं. १८८५ सालीं इंग्लंडचा या कामांत जर्मनीशीं जेव्हां पहिला खटका उडाला, तेव्हांच हें धोरण काय असावें याचा मि. ग्लॅडस्टन यांनीं खुलासा केला आहे. असो. “माझी ढाल लटकावून ठेवण्याकरितां एखादा खिळा ठोकण्याची जगांत जेथें मला सोईची जागा सांपडेल तेथें खिळा ठोकण्याला मी यत्किंचितहि कमी करणार नाहीं.” अशा प्रकारचे उद्गार एकदां जर्मनीच्या बादशहानें काढले होते ही गोष्ट जरी खरी असली तरी हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे कीं, जो उद्योग इतर राष्ट्रांनीं शंभर-अधिक वर्षांपूर्वीं सुरू करून त्यांत यश संपादिलें, तो उद्योग जर्मनी अलीकडे पंचवीसतीस वर्षांत करूं लागला आहे. अर्थात् ढाल लटकावण्याकरतां खिळे ठोकण्याच्या जेवढ्या सोईच्या जागा जगांत होत्या,

वसाहतींचें नवें मन्वंतर

त्या इतर राष्ट्रे अगोदरच पटकावून बसलीं आहेत ! सर्व जग जर्मनमय झालें पाहिजे अशा वल्गना करणाऱ्या लोकांच्या बोलण्यांत जर कांहीं अर्थ असेल तर इतर राष्ट्रांना त्यांतून भीतिप्रद अर्थ निघेल हें खरें; परंतु अशा वावदूकांचा जोपर्यंत सर्व जर्मन राष्ट्रांवर पगडा बसला नाहीं, तोपर्यंत त्यांनीं भीति बाळगण्याचें विशेषें कारण नाहीं. मित्रत्वाच्या नात्यानें जर्मनीला मदत करणें ज्यांनां आवडत नसेल त्यांनीं ती करूं नये; पण “तुमचें चाललें आहे तें ठीक आहे; आम्हांला त्यांत पडण्याचें कारण नाहीं,” असें म्हणून तटस्थवृत्ति स्वीकारणें कांहीं गैर नाहीं. तटस्थ राष्ट्रांनीं हें ध्यानांत आणावें कीं, १८८१ सालीं फ्रान्सनें जेव्हां मोरोक्कोप्रकरण उपस्थित केलें, तेव्हां प्रिन्स विस्मार्कनें अगदीं शांत वृत्ति स्वीकारली होती. अशी वृत्ति कां स्वीकारली आहे, असें जेव्हां त्याच्याजवळच्या लोकांनीं त्याला विचारलें, तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, “वसाहतींच्या बाबतींत फ्रान्स जितकें लक्ष्य घालील, तितकें जर्मनीला पथ्यकरच आहे !” म्हणजे अशा कामांत इतर राष्ट्रांनीं तटस्थवृत्ति स्वीकारावी हें धोरण विस्मार्कला देखील मान्य होतें असें स्पष्ट दिसतें.

* एका जर्मन ग्रंथकाराचें असें मत आहे कीं, व्हॉसजीसनजीकचा प्रांत, म्हणजे ऑल्सेस व लोरेन, पुनः मिळविण्याची फ्रान्सनें खटपट करूं नये, दुसरीकडे त्याचें लक्ष्य लागावें व गेलेल्या प्रांतापेक्षां अधिक प्रांत तिकडे मिळवावा, या हेतूनें आफ्रिकेंत वसाहती स्थापन करण्याचा प्रिन्स विस्मार्कनें फ्रेंच मुत्सद्द्यांनां आपण होऊन सहा दिला. त्याप्रमाणें आफ्रिकेंत फ्रान्सनें नवीन प्रांत मिळविला परंतु ऑल्सेस, लोरेन प्रांतांवरील त्याची दृष्टि ढळली नाहीं. यामुळें विस्मार्कचा बेत शेवटीं फसला; तथापि वरील उत्तर देण्यांत त्याचा मुख्य हेतु काय होता हें यावरून स्पष्ट होतें. मि. डॉसन यांनीं त्याचा अगदीं सरळ अर्थ केलेला दिसतो.

साम्राज्याचा खर्च

बहाल लोकसत्तावादी खेरीजकरून जर्मनीतील इतर सर्व राजकीय पक्षांतील लोकांची हल्ली मोठी कठिण स्थिति झाली आहे; त्यांचें बोलणें आणि त्यांच्या हातून होणारी कृति यांत बराच गैरमेळ दिसूं लागला आहे. साम्राज्याचें जेणेंकरून हित होईल अशा तऱ्हेची राजनीति अंगीकारली पाहिजे याबद्दल त्यांचें एकमत आहे; तथापि या राजनीती-मुळें जो कांहीं खर्च होईल त्या खर्चाबद्दल मात्र ते कुरकुर करीत असतात. जास्ती कर बसविले पाहिजेत, त्याशिवाय तरणोपाय नाहीं, असें सर्व एकवाक्यतेनें म्हणतात; परंतु हे कर कशावर बसवावे याबद्दलच वाद घालतात. लष्करी खर्च वाढत गेल्यानें जे जास्ती कर बसले आहेत त्यांचा बोजा आजपर्यंत ते निमुटपणें सहन करीत आले आहेत. परदेशां-वरोबर जर्मनीची वागणूक बाणेदारपणाची असावी, असें त्यांना मनापासून वाटतें; पण या बाणेदारपणामुळें साम्राज्याला जास्ती पैसा खर्च करावा लागला, तर तो मात्र त्यांना खपत नाहीं. कर देणारा प्रत्येक नागरिकच तेवढा अशी जिकीर घालतो असें नाहीं; तर साम्राज्यांत सामील झालेली व साम्राज्याला खर्चाची तूट आली तर ती आम्ही भरून काढूं असें वचन देणारी कांहीं संस्थानें देखील साम्राज्याचा खर्च फार वाढत चालला आहे असा ओरडा करतात.

साम्राज्याची स्थापना झाल्यानंतर कांहीं वर्षे देशांत सर्वत्र शांतता होती, यामुळें त्या वेळेस लोकांची खर्चाबद्दल जी कल्पना होती तिच्यापेक्षा हल्ली तो किती तरी वाढला आहे; आणि आरंभीं जें थोड्या लाखांचें राष्ट्रीय कर्ज होतें तें आतां अनेक कोटींच्या पुढें गेलें आहे. साम्राज्य-स्थापनेनंतर कांहीं वर्षेपावेतो एक कोट पाऊणशें लक्ष पाँडांत त्याचा

साम्राज्याचा खर्च

सर्व खर्च भागत होता असें जर कोणी आतां सांगितलें, तर त्याच्यावर सहसा कोणाचा विश्वास बसत नाही. या रकमेपैकी $\frac{1}{3}$ ते $\frac{2}{3}$ पर्यंतची रक्कम परदेशांतून येणाऱ्या मालावरील (Custom) व तंबाखूवरील जकातीपासून उत्पन्न होत होती; $\frac{1}{3}$ साखर, मीठ, बीर आणि स्पिरिट यांजवर देशांतल्या देशांत बसविलेल्या एक्साईज (Excise) जकातीपासून, स्टॉपापासून व सार्वभौम टपालखातें आणि रेल्वे यांत मिळणाऱ्या नफ्यापासून उत्पन्न होत होती; व पंचवीसपासून पस्तीस लाखांपर्यंतची रक्कम साम्राज्यान्तर्गत संस्थानांतून सार्वभौम सरकाराकडे येत होती. कांहीं वर्षांनीं पुढें खर्चाचें मान वाढूं लागलें, व १९०८ सालीं तें इतकें वाढलें कीं, त्या सालच्या बजेटांत खर्चाचा अंदाजी आंकडा बारा कोटी सोळा लक्ष पौंडांचा धरला होता. या सालच्या पूर्वीच्या वीस वर्षांत लोकसंख्या शेंकडा तीस वाढली तर खर्च शेंकडा दोनशेंतीस वाढला !

लष्करी खात्याहून इतर म्हणजे सिव्हिलसर्व्हिसच्या निरनिराळ्या शाखांवर दिवसानुदिवस जास्ती खर्च होणें ही गोष्ट कोणच्याहि राज्यांत अपरिहार्य असते, आणि त्याप्रमाणें जर्मनीतहि हें खर्चाचें प्रमाण वाढलें असेल तर त्यांत नवल नाही. पण तेवढ्यानें खर्चाची रक्कम इतकी फुगणार नाही, त्याला अन्य कारणें असलीं पाहिजेत; व तीं कारणें म्हणजे सैन्य आणि लढाऊ आरमार हीं होत. वसाहतीचें राज्य स्थापन करण्याच्या उद्योगाला आरंभ झाल्या दिवसापासून जर्मनीत या दोहोंवर वाजवीपेक्षां जास्त पैसा खर्च होऊं लागला, व त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणें झाला. १८८० सालीं, म्हणजे हा उद्योग सुरू होण्यापूर्वी, सैन्य आणि आरमार दोन्हीहि मिळून फक्त २,३०,००,००० पौंड खर्च होत होते; १८०० सालीं ३,५०,००,००० पौंडांच्या आंतच खर्च झाला; परंतु १९०८ च्या बजेटांत हा खर्चाचा आंकडा ५,१०,००,०००

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पौंडांपर्यंत येऊन ठेपला! सैन्य व आरमार या दोहोंतून आरमारावर त्यांतल्यात्यांत जास्त खर्च होत असतो. १९०० सालीं असें ठरलें होतें कीं, आरमार आहे तितकें आतां पुरें झालें, एक कोटी पौंडांपेक्षां जास्ती पैसे त्या सालाला या कामांत खर्च करावयाचे नाहींत, व त्याच्या पुढील सालांत तर अगदींच वेताचा खर्च करावयाचा. हा ठराव झाल्यानंतर पुढें आठच वर्षांनीं म्हणजे १९०८ सालीं एक कोट पाउणशें लक्ष पौंड आरमाराकरितां खर्च करावे असें ठरलें. १९१७ सालापर्यंत होणाऱ्या खर्चाचा आठ सालीं जो अंदाज केला आहे, त्यावरून ही रकम त्या सालाच्या अखेरीस दोन कोटी पौंडांपर्यंत वाढेल असा रंग आहे. साम्राज्याच्या अवाढव्य खर्चाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें वसाहती कारण आहेत. तीस वर्षांपूर्वींच्या बजेटांत वसाहतखातें मुळींच नव्हतें. परंतु तें जसें एकदां सुरू झालें, तशीं खर्चाचीं अनेक तोंडे नवीन उत्पन्न होऊं लागलीं. १९०८ सालीं वसाहतींचा खर्च वत्तीस लक्ष पन्नास हजार पौंड होईल असा अंदाज केला होता. यावरून हा खर्च किती जबर आहे याची वाचकांना कल्पना होईल.

साम्राज्याचा खर्च यापुढें आणखी असाच वाढत जाणार अशीं प्रस्तुत चिन्हे दिसत आहेत. १९०४ सालींच खाजिन्यावरील सेक्रेटरी बॅरन व्हॉन स्टेंजेल (Baran Von Stengel) यानें राइश्टॅगमध्ये बोलून दाखविलें कीं, “ पुढेंचें लक्षण मला नीट दिसत नाहीं, हें मी सभासदानां उघडपणें सांगतो; आणि आतां ज्या मानानें आपण खर्च करीत आहों त्याच मानानें पुढें जर खर्च करीत चाललों तर मुळींच निभाव लागणार नाहीं, हें मी आपणांस अगदीं मोकळ्या मनानें सांगतो.” तीसपस्तीस वर्षांपूर्वीं राष्ट्राला मुळींच कर्ज नव्हतें. १८७६।७७ सालीं

* १९१३-१४ सालीं हा आंकडा ६,८७,५०,००० पौंडांपर्यंत गेला.

—डेली मेल, इयर बुक, १९१५.

साम्राज्याचा खर्च

कर्ज काढण्याला प्रथम सुरुवात झाली, तेव्हांपासून १९०८ सालापर्यंत राष्ट्रीय कर्ज वीस कोट पौंडांवर येऊन बसले. या रकमेवर व्याजच किती जबर द्यावे लागत असेल याची वाचकांनी कल्पना करावी. जर्मनच्या फडणिसांनी (Finance minister) थोड्या वर्षांखाली पुढे लिहिल्या-प्रमाणे उद्गार काढले होते:—“ कर्ज काढण्याच्या कामांत आपण सर्व राष्ट्रांच्या पुढे आहो ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे; फ्रान्स आणि इंग्लंड हे दोन देश देखील आपल्यामागे आहेत. ज्या काळांत फ्रान्सने जास्ती राष्ट्रीय कर्ज काढले नाही, त्या काळांत आमचे कर्ज दसपट अधिक वाढले. या कर्जबाजारीपणामुळे राजकीय व सांपत्तिक दृष्ट्या जर्मनीची जगांत नाचकळी झाल्याशिवाय राहणार नाही.” जर्मनीत राष्ट्राचे कर्ज दरमाणांनी तीन पौंड चार शिलिंग आहे.

याशिवाय संस्थानांना ज्यांचे त्यांचे निराळे कर्ज आहेच. परंतु या कर्जासंबंधाने विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे की, हे कर्ज ज्या संस्थानांना आहे ते त्यांनी काही उपयुक्त कामाकरिता काढलेले आहे. या कामापासून इतका फायदा होतो की, त्यापुढे कर्जाचे ओझे त्यांना अगदी हलके वाटते. उदाहरणार्थ, संस्थानांतील आगगाड्या, व खाणी यांची आजला जर किंमत केली, तर ती त्याकरता काढलेल्या कर्जाच्या रकमेपेक्षा किती तरी जास्त आहे. साम्राज्याचे आणि संस्थानांचे मिळून जे कर्ज आहे त्यापैकी निम्मे रेल्वेकरिता काढलेले आहे, आणि रेल्वेचा जो फायदा उरेल त्यांतून कर्जाची फेड करण्याची व्यवस्था केली आहे.

वीसपंचवीस वर्षांपूर्वी जे राष्ट्रीय कर्ज होते ते हल्लीं फार वाढले आहे.

1. In 1895 the total debt of GERMANY and PRUSSIA was 605 $\frac{3}{4}$ Millions Sterling. In 1913, it had increased to, 1080 Millions Sterling—Daily mail, Year Book 1915.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

यावरून साम्राज्याचें दिवाळें वाजण्याची वेळ नजीक आली आहे, असें जर कोणी म्हणेल तर तें चूक आहे. खरी गोष्ट एवढीच आहे कीं, आपल्याला खर्च किती येईल याचा पुरता अंदाज अगोदर न करतां साम्राज्य-सरकारनें परदेशांत मोठी व जबाबदारीचीं कामें आपल्या अंगावर घेतलीं; व त्या कामाकरतां कल्पनेपेक्षां जेव्हां जास्ती खर्च येऊं लागला तेव्हां सरकार बरेंच गोंधळून गेलें. सरकारची जेव्हां अशी स्थिति झाली तेव्हां लोकांनीं हि गिळ्या करण्यास सुरुवात केली; व राष्ट्राचें आतां दिवाळें निघणार असें कांहीं विचारशून्य लोक बरळूं लागले. आतां हें खरें कीं, अगोदर जितकी काळजी घ्यावयाला पाहिजे होती तितकी घेतली असती तर दर वर्षीच्या बजेटांत जी तूट येती ती येतीना. पण तेवढ्यावरून जर्मनीची स्थिति पैशाच्या बाजूनें अगदीं डबघाईस आली आहे, असें म्हणणें मुळांच शोभत नाहीं. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, साम्राज्यान्तर्गत जीं अनेक संस्थानें आहेत तीं गबर आहेत, आणि त्यांच्या जीवावर साम्राज्याच्या पतीला किंवा स्थैर्याला काडीइतका देखील वाध येणार नाहीं. कांहीं संस्थानें तर कर्जवाजारी आहेत, असा कोणी यावर आक्षेप घेईल, तर त्याला एवढेंच उत्तर आहे कीं, तुम्ही कर्जाची रकमच तेवढी पाहूं नका; तर या कर्जाच्या साहाय्यानें संस्थानांनीं आपल्या-जवळ किती ऐवज (अवाढव्य व प्रचंड कारखान्यांच्या रूपानें) सांठवून ठेवला आहे तो पहा. पैशाच्या टंचाईमुळें साम्राज्याला जी नेहमीं अडचण पडते तिचें मुख्य कारण हें आहे कीं, जरूरीपेक्षां जास्त पैसा त्यांच्या वांट्याला कधींहि येत नाहीं. त्यांच्या उत्पन्नाच्या बाबी वेळो-वेळ वाढविण्यांत आल्या आहेत हें जरी खरें आहे, तरी त्या वाढवितांना जेवढी गरज उत्पन्न झाली असेल तेवढी भागली म्हणजे झालें, अशा प्रकारचा कंजूपणा संस्थानांकडून दाखविण्यांत येतो; व आपण ठरवून दिलेल्या पैशापेक्षां जास्ती पैसा साम्राज्याकडे खर्च होतो किंवा

साम्राज्याचा खर्च

काय, इकडे डोळ्यांत तेल घालून तीं पहात बसलेलीं असतात.

साम्राज्याचीं उत्पन्नाचीं स्वतंत्र खातीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत. सार्वभौम रेल्वे, पोष्ट, तारखातें, कस्टम्स आणि एक्सार्ईज जकाती, स्टॉप आणि इतर किरकोळ बाबी. जकातीचें उत्पन्न ठरीव रकमेच्या वर झालें तर तें निरनिराळ्या संस्थानांनां त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणांनें वांटून द्यावें लागतें. आणि खर्चाची तूट आली म्हणजे जरूर ती रक्कम मिळविण्याकरतां साम्राज्यसरकाराला आपल्या संस्थानांतून झोळी फिरवावी लागते.

साम्राज्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य भर पडिल्यापासून परदेशच्या मालावरिल जकातीवर होता; यामुळें व शिवाय देशी धंद्यांचें संरक्षण करण्याच्या हेतूनें या जकाती वरचेवर वाढविल्या जात आहेत. छत्तीस वर्षांपूर्वीच्या उत्पन्नापेक्षां हल्लीचें हें उत्पन्न सहापटीनें वाढलें आहे. १९०६ सालीं जकातीचें एकंदर उत्पन्न ६६७,७६०,००० मार्क्स (२०.४ मार्क्स = १ पौंड) होतें. या जकाती आरंभां जेव्हां सुरू केल्या तेव्हां त्यांत संरक्षणाचा हेतु नव्हता; साम्राज्याच्या खर्चाकरतां सर्वस्वीं संस्थानांच्या तोंडाकडे पहावें लागूं नये, व शिवाय लोकांनां हि प्रत्यक्ष (Direct) कर द्यावा लागूं नये, हा दुहेरी हेतु लक्षांत धरून प्रिन्स बिस्मार्कनें ही युक्ति योजिली होती.

दुसरी उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे देशांतल्या देशांत ठेवलेल्या जकाती. या जकाती सुद्धां वेळोवेळ बऱ्याच वाढविण्यांत आल्या आहेत. १८७२ सालीं हें उत्पन्न बत्तीस लक्ष पन्नास हजार पौंड होतें. पुढें लोकसंख्या जशी वाढत गेली आणि खाण्याच्या पदार्थांचा जास्त खप होत चालला तसें हें उत्पन्नहि वाढूं लागलें. आजला हें उत्पन्न दोन कोट पौंडांचें आहे.

साम्राज्याच्या जमाबंदीला व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा प्रयत्न १९००

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

साली झाला होता, व त्या वेळेस वसुलाच्या अनेक नवीन बाबी निर्माण झाल्या; परंतु आरमारावर जास्त खर्च होऊं लागल्यानें हें नवीन उत्पन्न देखील कमी पडूं लागलें. यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, साम्राज्याचा खर्च इल्लीं वाढत आहे तसाच जर वाढत राहिला तर जमाबंदीची कांहीं तरी कायमची व्यवस्था केली पाहिजे; तात्पुरते उपाय कितीहि योजले तरी निभाव लागवयाचा नाही.

प्रजेवर बसविण्याचे कर प्रत्यक्ष (Direct) असावे किंवा अप्रत्यक्ष (Indirect) असावे हा वाद साम्राज्य स्थापन झालें तेव्हांपासून सुरू आहे; परंतु दरवर्षी साम्राज्याला पैशाचा तुटवडा पडूं लागल्यानें प्रस्तुत या विषयाला बरेच तीव्र स्वरूप आलें आहे. कन्सरवेटिव पक्षाचे लोक म्हणतात कीं, खर्चाची अडचण दूर करण्याकरतां तुम्ही जकाती पाहिजे तर जास्त ठेवा, परंतु लोकांवर प्रत्यक्ष कर बसवूं नका; रॅडिकल्स आणि सोशल डेमोक्रेट्स वगैरे जे लोक आहेत ते म्हणतात, संरक्षक जकाती बसविण्यापेक्षां जेणेकरून सर्वांवर खर्चाचे ओझे सारखें पडेल असा एखादा प्रत्यक्ष कर बसविणे अधिक सोईचें होईल. त्यांच्या मतानें सार्वभौम प्राप्तीचा कर (Imperial Income-tax) बसविला असतां इष्ट कार्य घडून येईल. या वादांत खुद्द सरकारचें मन कन्सरवेटिव पक्षाच्या बाजूचें आहे. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत व स्वित्झर्लंड देशांत अप्रत्यक्ष कर बसविण्याची पद्धत अनेक वर्षे चालू आहे; व ज्या अर्थी ती हितकारक आहे असें अनुभवान्तीं ठरलें आहे, त्या अर्थी जर्मन साम्राज्यानेंहि तोच मार्ग स्वीकारला पाहिजे व प्रत्यक्ष कर बसविण्याच्या भानगडींत पडूं नये, असें सरकार म्हणतें. टॅझरीच्या सेक्रेटरीनें एका प्रसंगीं असें बोलून दाखविलें कीं, “साम्राज्यांतील सर्व संस्थानांचें मतहि असेंच आहे. प्रत्यक्ष कर बसविण्याचा जर आम्हीं विचार केला, तर तो हाणून पाडल्यावांचून तीं रहाणार नाहीत. राज्य-

साम्राज्याचा खर्च

व्यवस्थेच्या नियमाप्रमाणे अप्रत्यक्ष कर बसविण्याचा साम्राज्याला जो अधिकार दिला आहे, त्या अधिकाराच्या मर्यादेंतच साम्राज्याची जमाबंदी सुधारण्याचे यत्न झाले पाहिजेत.” आणखी एका मुत्सद्द्याने याच मताचा अनुवाद पुढील शब्दांनी केला आहे:—“प्रत्यक्ष सार्वभौम कर बसविण्याला फेडेरल कौन्सिल, कसाहि प्रसंग पडला तरी, संमति देणार नाही. अशा तऱ्हेचे प्रत्यक्ष कर बसविण्यास सुरुवात झाली म्हणजे साम्राज्याची घटना ज्या नियमांनी झाली आहे ते नियम अमलांत आणणे अशक्य होईल.”

साम्राज्याच्या घटनेसंबंधाचे जे नियम आहेत त्यांपैकी सत्तरावे आर्टिकल आपण पाहिले असतां प्रत्यक्ष कर बसविण्याला नियमांचा बाध येतो असें आम्हांला वाटत नाही. खुद्द प्रिंस विस्मार्कचेंहि असेंच मत होतें, असें राइश्टॅगमधील त्याच्या एका भाषणावरून सिद्ध होतें. असें असून त्यानें प्रत्यक्ष करांपेवजां अप्रत्यक्ष करच कां बसविले, याचें कारण असें आहे कीं, अप्रत्यक्ष कराचा बोजा लोकांवर एकदम पडत नाही, इत्याइत्यांनीं ते कर द्यावे लागत असल्यानें लोक ते सहज देऊं शकतात, असें त्याचें मत होतें, आणि तें अक्षरशः खरेंहि आहे. प्रत्यक्ष कर बसविण्याला नियमांचा बाध येतो किंवा नाही, या वादांत आपल्याला पडण्याचें कारण नाही; जर्मनींत वास्तविक प्रकार काय आहे तो आपण पाहिला म्हणजे झालें. आणि तो प्रकार अनेक वर्षे अबाधितपणे असा चालला आहे कीं, साम्राज्याच्या खर्चाकरतां अप्रत्यक्ष कर सार्वभौम सरकारनें बसवावे आणि निरनिराळ्या संस्थानांनीं प्रत्यक्ष कर बसवून त्या कराच्या उत्पन्नांतून साम्राज्याच्या जमाबंदीला मदत करावी.

रॉडिकल पक्षाचे लोक म्हणतात कीं, सार्वभौम इन्कम-टॅक्स बसविणें सध्यांच्या स्थितींत अनुचित आहे. संस्थानांतील प्रजेला संस्थानाच्या उपयोगाकरतां एक व ते ज्या गांवांत किंवा शहरांत राहत असतील त्या

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

ठिकाणाच्या उपयोगाकरतां दुसरा, असे दोन इन्कम-टॅक्स अगोदरच द्यावे लागतात. त्यांत आणखी तिसऱ्या त्याच स्वरूपाच्या कराचा बोजा त्यांच्यावर लादला तर तो त्यांना असह्य झाल्यावांचून राहणार नाही. निरनिराळ्या संस्थानांत प्राप्तीवरचा कर हीच उत्पन्नाची मुख्य बाब आहे, आणि त्या कराच्या उत्पन्नावर त्यांचा बराच खर्च भागतो. अशा स्थितींत सार्वभौम इन्कम-टॅक्सचा बोजा आणखी जर त्यांच्यावर टाकला, तर त्यांच्या स्वतःच्या उत्पन्नांत फार घोटाळा होईल आणि तसा घोटाळा झाला म्हणजे साम्राज्यसरकारचें गाडें तरी कसें सुरळीत चालेल? एतावता, दुसऱ्या वाटेल त्या स्वरूपाचा कर बसविण्याला राइश्टॅग आपली संमति देईल; परंतु प्राप्तीवरील कर बसविण्याला, निदान आणखी कांहीं वर्षे तरी, ती सभा संमति देणार नाही, हें उघड दिसत आहे. परंतु एवढ्यावरून हा कर लोकांच्या बोकांडीं केव्हांच बसणार नाही अशी मात्र कोणी खात्री बाळगूं नये. संरक्षित व्यापाराचे जागीं अप्रतिबद्ध व्यापाराचें तत्त्व सुरू होऊन हल्लींच्या जकातपट्ट्या हलक्या झाल्या व कस्टमखात्याचा वसूल कमी होत चालला म्हणजे हा कर बसलाच म्हणून समजावें. या जकातपट्ट्या हलक्या होऊं शकतील किंवा नाही याचा विचार आपण करूं लागलों म्हणजे असें दिसतें कीं, शेतीचें आणि उद्योगधंद्यांचें संरक्षण करण्याचा हेतु आपण जरी घटकाभर बाजूला ठेवला, तरी आज बरींच वर्षे जकातीच्या रूपानें अप्रत्यक्ष कर घेण्याची जी वट्टिवाट चालू आहे, ती एकदम मोडणें कठिण जाईल. आणि साम्राज्याचा खर्च भागण्यापुरतें जकातीचें उत्पन्न भरपूर पदरांत पडेल अशी व्यवस्था तर ठेवली पाहिजे. व ही व्यवस्था ठेवावयाची म्हणजे हल्लींचा जकातपट्ट हलका करून कसें चालेल? सारांश, प्राप्तीवरील कर बसण्याचे दिवस अजून बरेच दूर आहेत. आतां ते किती दूर आहेत हें मात्र अनिश्चित आहे.

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

(Centripetal and centrifugal Influences).

१८७१ सालीं स्थापन केलेलें साम्राज्य चिरस्थायी होईल किंवा नाहीं, यासंबंधानें जर्मनीतील राजकीय पक्षांत आणि विशेषकरून उत्तर जर्मनींत आणि बर्लिन राजधानींत नेहमीं वादविवाद चालू असतो. सार्वभौम सरकार (म्हणजे बादशहा, चॅन्सेलर आणि त्याचे स्टेट सेक्रेटरीज्) आणि राईश्टॅगमधील उलटपक्षाचे लोक यांच्यामध्ये विशेष बांकाबांकी सुरु झाली असतां या जुन्यापुराण्या वादाला विशेष जोर येतो, हें सांगितलें म्हणजे, अशा प्रसंगीं वक्त्यांच्या भाषणांत साम्राज्यासंबंधानें जे निरानिराले तर्कवितर्क लढविलेले दिसतात त्यांना किती किंमत द्यावयाची हें चांगलें लक्ष्यांत येईल. वस्तुतः जर्मनीतील एकाहि मनुष्याला साम्राज्य नाहींसें होईल किंवा त्यांत आपल्याला कांहीं बिघाड करतां येईल, असें मनापासून खरें वाटत नाहीं. १८७१ सालापूर्वीं जी स्थिति होती त्या स्थितींत पुनः जाणें जर शक्य असतें, तर हजारां जर्मन त्या गोष्टीला कबूल होतील हें कदाचित् खरें असेल; परंतु या गोष्टीला जीं कारणें देण्यांत येतात, तीं राजकारणचतुर पुरुषांनां मान्य होण्याजोगीं नाहींत. विशेषकरून राष्ट्रांतील एका विशिष्ट वर्गाच्या लोकांच्या मनांत साम्राज्याविषयीं आतांपर्यंत केव्हांहि प्रेम उत्पन्न झालें नाहीं. १८४८ त फ्रान्समध्ये जेव्हां राज्यक्रांति झाली, तेव्हां संयुक्त जर्मनी निर्माण करून लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्याचा कांहीं 'बेजबाबदार' लोकांनीं यत्न केला असतां, प्रशियांतील जमीनदार सरदारांनीं हा यत्न सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. पुढें १८७१ सालीं साम्राज्य स्थापन झालें, तेव्हां आतां तें कबूल करणें भागच आहे असें म्हणून प्रशियांतील कन्सर-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वेटिव जमीनदारांनी तें कबूल केलें; परंतु त्यांच्या मनांत त्याविषयीं केव्हां-हि प्रेम उत्पन्न झालें नाहीं, किंवा त्यासंबंधानें त्यांनीं केव्हांहि काळजी वाहिली नाहीं; आणि हें साम्राज्य देशाच्या सुरक्षितपणाला धक्का न लावतां जर आज मोडतां आलें, तर त्या कामाला हातभार लावण्याला ही मंडळी कमी करणार नाहींत. खुद्द बादशहा पहिला बुइल्यम याला “जर्मनीचा बादशहा” म्हणवून घेण्याऐवजीं होहेन् झोलर्न राजघराण्याचा मुख्य म्हणवून घेण्यांत विशेष अभिमान व आपलेपणा वाटत असे. कारण, बादशहा या पदवीबरोबर साम्राज्यांतील सर्व मुलखांचें स्वामित्व त्याचेकडे आलें नाहीं. प्रिन्स बिस्मार्क आपल्या ‘रिकलेक्शन्स’ (Recollections) मध्ये म्हणतो: “जर्मनीतील अन्य संस्थानें आणि राजघराणीं यांच्या एकमेकांपासून विभक्त राहण्याच्या भावनेशीं (Particularisim) मला जितकें झगडावें लागलें त्याच्यापेक्षां जास्त प्रशियाच्या या भावनेशीं झगडावें लागलें; आणि बादशहा पहिला बुइल्यम याच्याशीं माझे प्रजेचें नातें पडल्यानें या कामांत मला प्रसंगविशेषीं अतिशय त्रास पडत असे.” स्वतःच्या राजघराण्याविषयीं बादशहाच्या मनांत ओतप्रोत अभिमान भरला होता, व सर्व जर्मन राष्ट्रांच्या सुधारणेचा प्रश्न निघाला म्हणजे हा अभिमान एखादे वेळीं चांगला आड येत असे. परंतु जर्मन राष्ट्रांचें हित तेंच आपल्या राज्याचें, म्हणजे प्रशियाचेंहि हित होय, हें त्याच्या चटकन् ध्यानांत येई, आणि त्यामुळें स्वतःचा अभिमान गुंडाळून ठेवून तो महत्त्वाचीं राष्ट्रांयें साधण्यास आपल्याला हरएक प्रकारें उत्तेजन देत असे, असेंहि बिस्मार्कनें सदर लेखांत ग्रथित केलें आहे.

तथापि एल्व नदीच्या पूर्वे भागांतील बड्या जमीनदारांच्या मनांत साम्राज्याविषयींची निष्ठा जरा डळमळीत आहे याचें कारण, राजघराण्याचा अभिमान एवढेंच नाहीं, तर साम्राज्याची घटना उदार तत्त्वांवर झाली असल्यानें आपलें महत्त्व कमी झालें आहे असें त्यांनां वाटतें.

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

यामुळे या घटनेअन्वये आपल्या तफें राइटिंगमध्ये सभासद निवडून देण्याचा लोकांना जो अधिकार दिला आहे तो संकुचित करावा, त्याच-प्रमाणें निरनिराळ्या पक्षांतील लोकांच्या हातांत जी सत्ता आहे ती कमी करावी, असें हे लोक उघड प्रतिपादन करीत असतात. निरनिराळे पक्ष एकत्र होऊन संयुक्त सरकाराबरोबर भांडूं लागले म्हणजे त्यांचें म्हणणें सरकारला ऐकावें लागतें. हां स्थिति चांगली नाही व ती सुधारण्याला ते वरील दोन मार्ग सुचवितात.

जर्मन राष्ट्रांतील सर्व लोकांना, मग ते कोणच्याहि राजपक्षाचे असोत, केव्हां केव्हां स्वतःविषयीं अविश्वास वाटतो व एक प्रकारचा घाबरटपणा त्यांच्यांत दिसतो हें खरें; पण या गोष्टीला विशेष महत्त्व देणें चुकीचें आहे. साम्राज्य आतां दृढमूल झालें आहे व त्याला कशाचीहि भीति नाही. देशांतल्या देशांत त्याच्यावर कोणतेंहि संकट येऊं शकणार नाहीं. परचक्राचा त्याच्यावर घाला आला तर तो परतविण्याचें सामर्थ्य लोकांच्या अंगांत आहे. जर्मनी या गोष्टी मनांत जाणून आहे; परंतु केव्हां केव्हां त्याला त्यांचें विस्मरण होतें, आणि वास्तविक कोणचाहि रोग नसतां आपल्याला कांहीं तरी रोग जडला आहे असें मानणारा माणूस जसा व्यर्थ घाबरून जातो, तसा जर्मनी विनाकारण घाबरतो, आणि त्यामुळे जर्मन लोकांचें राष्ट्रीय तेज आणि करारीपणा हे दोन गुण जितके उठावदार दिसावे तितके दिसत नाहींत. तथापि हा निराशावाद गेली कांहीं वर्षे जरी चालू आहे, तरी हल्लींची व्यवस्था मोडून टाका आणि फ्रेंचाबरोबर युद्ध होण्यापूर्वी राज्यांत जो घोटाळा होता तो सुरू करून एकीच्या ऐवजीं बेकी होऊं द्या, असें धडधडीत प्रतिपादन करणारा एक-हि मनुष्य जर्मनींत आढळून येत नाहीं.

जर्मन राष्ट्रांत उत्तम प्रकारचें स्थैर्य आणि एकोपा आहे, हें वाचकांचे मनावर ठसविणें फार इष्ट आहे. कारण, तसें केलें म्ह-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

गजे यांशीं सकृद्दर्शनीं विसंगत वाटणारी एक विशेष गोष्ट सांगण्याचा आमचा मार्ग आम्हांला खुला होईल. कारण, जर्मनीतील प्रत्येक मनुष्याला मी सम्राटाचा अभिमानी (Imperialist) आहे असें जरी वाटतें व त्याप्रमाणें राजकीय व्यवहारांत जरी तो वागतो, तरी तीसचाळीस वर्षांपूर्वी व्हरसेलिस येथें साम्राज्यस्थापनेचा जाहिरनामा ज्या वेळीं प्रसिद्ध केला, त्या वेळीं त्याच्या मनांत जो उत्साह दिसत होता, तो इल्लीं दिसत नाहीं, असें म्हटलें तर तें चूक होणार नाहीं. फ्रेंचांवरोवर केलेल्या युद्धांत सर्व संस्थानें एकदिलानें खांद्याला खांदा भिडवून शत्रूंशीं लढलीं आणि विजय पावलीं; व त्यामुळें राजकीय व्यवहारांत देखील त्यांच्यामध्ये अशा प्रकारचें ऐक्य स्थापन करावें असा विचार प्रिन्स विस्मार्कच्या मनांत यावयाला आणि त्याप्रमाणें साम्राज्याची स्थापना करण्याला अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न होण्याला एकच गांठ पडली. त्या परिस्थितीचा आपल्या नेहर्माच्या धूर्ताव्यानें विस्मार्कनें चांगला उपयोग करून घेतला आणि रणांगणावरील यशाचा विजयध्वज त्यानें साम्राज्यस्थापनेच्या रूपानें उभारला. युद्धकर्त्ता जसे आम्ही एक तसेच शांततेच्या काळांतहि एक, हें जगाच्या निदर्शनास आणून देण्याचा अभिमानाचा दिवस जर्मनांना उगवला, व जर्मन जातीच्या आकांक्षा पूर्वी ज्या कधीं एकवटल्या नव्हत्या त्या या प्रसंगानें एकरूप झाल्या. देशाभिमानाचा पारा त्या वेळेस बराच वर चढला, परंतु पुढें तो खालीं उतरत चालला. साम्राज्यासंबंधींची उच्च कल्पना नाहींशी होऊन तिच्या जागीं त्याचा खरा उपयोग तेवढा करून घेण्याची कल्पना सध्यां येऊन बसली आहे. साम्राज्य हवें असें जसें पूर्वी वाटत होतें तसें अजूनहि वाटतें; परंतु तें कशाकरतां, तर त्याचा व्यवहारांत उपयोग करून घेतां यावा म्हणूनच; आणि त्याचा व्यवहारांत उपयोग म्हणजे हा कीं, राष्ट्रांमधील राजकीय प्रकरणांत जर्मनीला आपलें एकवटलेलें तेज दाखवितां यावें आणि लहान संयुक्त

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

संस्थाने जीं आहेत त्यांचा कारभार मोठ्या संस्थानांच्या बरोबरीने सुरळीतपणाने चालावा.

यापैकी पहिला हेतु स्पष्ट आणि न्याय्य आहे; परंतु दुसरा हेतु तितका स्पष्ट नाही. जर्मन म्हटले कीं येथून तेथून एका रक्ताचे. कांहीं जर्मनांचा जो शत्रु तो सर्व जातीचा शत्रु, ही भावना विशेष जागृत होऊन सर्व संस्थानांचे मिळून एक साम्राज्य उत्पन्न होण्यापूर्वी निरनिराळ्या राज्यांची व संस्थानांची स्थिति कशी होती याचे ज्यांना स्मरण आहे, त्यांच्याच ध्यानांत विशेषेकरून हा दुसरा हेतु स्पष्टपणाने येईल, इतरांच्या येणार नाही. साम्राज्यघटनेच्या नियमांन्वये साम्राज्याकरतां कायदे करणाऱ्या व त्या कायद्यांचा अम्मल करणाऱ्या नवीन संस्था निर्माण झाल्या व त्यायोगाने या संस्थानांना आपल्या हातचा बराच अधिकार गमवावा लागला. परंतु त्यामुळेच तीं पहिल्यापेक्षा अधिक सामर्थ्यान् झाली आहेत. हे आमचे म्हणणे विपरीतपणाचे वाटेले; परंतु त्यांत विपरीतपणा नाही, असे विचारान्तीं कोणालाहि समजून येईल, आणि ते कसे येईल ते पहा: या व्यवस्थेने प्रत्येक संस्थानाला पूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे व ते पुढे असेच अबाधित राहिल; संस्थानांतील राजांचे विशिष्ट हक्क कायम झाले आहेत; आणि स्वतःच्या सामर्थ्यावर अवलंबून इतरांपासून विलग राहणाऱ्या राजांच्या राज्यांतून अल्पसत्ताक राज्यपद्धति प्रसंगविशेषी जी नामशेष झाली असती ती आतां कमीअधिक प्रमाणाने तशीच वास्तव्य करित राहिल. एकसत्ताक राज्यपद्धति—या शब्दाचा विस्तृत अर्थ असा कीं, वंशपरंपरागत प्राप्त झालेल्या राज्याचा अधिकार एका व्यक्तीच्या हातांत देण्याची पद्धति—पूर्वीच्या इतिहासांत जितक्या बळकट पायावर रचलेली होती तितक्या बळकट पायावर तरी निदान आजला ती जर्मनींत रचलेली आहे, या विषयी कोणाला शंका येणार नाही; सोशल डेमोक्रेटिक पक्षाचे म्हणजे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

लोकसत्तावादी लोक प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचीं तत्त्वे या राज्यांतील लोकांना वाटेले तितकी समजावून देवोत, त्यापासून त्यांची राज्यनिष्ठा केसभर देखील ढळण्याची भीति नाही. प्रिन्स बिस्मार्कने आपल्या “रिकलेक्शन्स-”मध्ये वरील मताला पुष्टी देणारे उद्गार काढले आहेत. त्याच्या मताप्रमाणे देखील नवीन राज्यव्यवस्थेने एकट्या प्रशियांतच नव्हे, तर इतर लहानलहान राज्यांतील व संस्थानांतील राजांच्या हातांत अधिक सत्ता आली आहे. कांहीं संस्थानांतील राजांच्या लोकप्रियतेमुळे या सत्तेचे अधिक दृढीकरण झाले आहे. दुसऱ्या कित्येक संस्थानांत राजकीय बाबतींतील प्रगमनशील कल्पनांच्या अनुरोधाने प्रजेला विचारार्ती कांहीं सवलती देण्यांत आल्या आहेत व त्यायोगे राजसत्ता विशेष दृढ झाली आहे. सारांश, एकसत्ताक राज्यपद्धतीचीं मूळें लोकांच्या आपआपल्या राजाविषयींच्या श्रद्धारूपी सुपीक भूमीत खोल जाऊन शिरली आहेत.

१८२८ सालीं गीटने (Goethe) असें लिहिलें होतें कीं, “राज्यांत एक राजधानी केली म्हणजे जर्मनीत ऐक्य उत्पन्न होईल, असें जो माणूस म्हणतो तो चुकतो.” १८७१ सालीं ज्या माणसाचे हें चुकीचें मत कायम होतें, त्याला विचारार्ती असें दिसून येईल कीं, साम्राज्याची स्थापना होऊन एक राजधानी झाली, म्हणूनच संस्थानांसंस्थानांतील एकीच्या ऐवजीं भिन्नभाव जास्त बळकट झाला आहे. साम्राज्यस्थापनेला आपण संमति दिली तर हा भिन्नभाव नाहीसा होईल, अशी जी त्या वेळेस कांहीं संस्थानिकांनां भीति होती ती आतां निराधार ठरली आहे. साम्राज्याचे स्वास्थ्य आणि त्यामुळे त्याचे वाढत जाणारे बहुविध व्यवसाय यांमुळे स्वतःच्या कारभारांत जें कांहीं स्वातंत्र्य आपल्याला राहिलें, तें होतां होईल तितकें कायम राखण्याविषयीं संयुक्त संस्थानें फार काळजी घेत असतात; व त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, हीं जीं

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

निरनिराळीं छोटीं संस्थानें आहेत, ज्यांना 'पितृभूमि' (Father-land) अशी जर्मनींत संज्ञा आहे, त्यांतील प्रजाजनांच्या मनांत आपल्या राजघराण्याविषयी व पितृभूमीविषयी विलक्षण प्रेम उत्पन्न झालें आहे.

जर्मन गृहस्थाच्या अंतःकरणांत वसत असलेलें राजघराण्याचें प्रेम जर नाहीसें केलें तर देशाभिमान हा गुण त्यांच्यांत उत्पन्न होणारच नाही, असा प्रिन्स विस्मार्कचा सिद्धान्त होता. तो म्हणतो:—“जर्मनांच्या पितृभूमीवरील प्रेमाला राजा आणि त्याच्यावर सांठविलेलें प्रेम यांचें अधिष्ठान अगदीं जरूर आहे. जर्मनीच्या राजघराण्यांतील मुख्य पुरुषांना आज एकदम पदच्युत केलें अशी जर आपण कल्पना केली, तर युरोपच्या राज्यकारभारांत परस्पर राष्ट्रांत जे भानगडीचे प्रश्न नेहमीं उपस्थित होतात त्यांपासून जर्मन लोक अलिप्त राहतील; आपण जर्मन आहों एवढीच गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन ते एकजुटीनें कोणचाहि राष्ट्रीय व्यवहार करणार नाहीत. राजा हा समाजांत श्रेष्ठ आहे, तो समाजाचा नियंता आहे, हें मनाचें बंधन एकदां नाहीसें झालें म्हणजे एकजुटीनें चालणाऱ्या इतर राष्ट्रांपुढें जर्मन लोकांचा मुळींच टिकाव लागणार नाही. इतर लोकांपेक्षां प्रशियांतील लोकांत राष्ट्रीय गुण अधिक आहेत, असें त्या देशाच्या इतिहासावरून स्पष्ट दिसतें; परंतु तेथील होहेन झोलर्न राजघराणें जर लुप्त झालें तर हे गुण असून नसून सारखेच हातेलि; व पूर्व-प्रशियांत व पश्चिम-प्रशियांत हल्लीं जो ऐक्यभाव आहे तो नाहीसा होईल! विशिष्ट राजघराण्यांचा उत्कट अभिमान व त्या घराण्यांच्या नांवाखालीं मोडणाऱ्या राष्ट्रांतील यच्चयावत लोकांच्या मनांत ऐक्य उत्पन्न करण्याच्या कामांत होणारा त्याचा उपयोग, या दोन गोष्टी जर्मन साम्राज्यासंबंधानें विशेष लक्ष्यांत घेतल्या पाहिजेत.”

जर्मन लोकांना त्यांच्या त्यांच्या प्रांतांवरून, म्हणजे उदाहरणार्थ, प्रशियन्स, साक्सन्स, बव्हेरियन्स, वुर्टेंबुर्गर्स, असें संबोधिलें म्हणजे

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

साम्राज्यस्थापनेच्या पूर्वी जसे बरे वाटत होते तसे हल्लीं देखील वाटतें यांत शंका नाही, आणि साम्राज्याविषयीं जरी त्यांना मनापासून अभिमान वाटतो, आणि वाटेल तसा प्रसंग आला तरी त्याला धक्का लागू द्यावयाचा नाही असा जरी त्यांचा दृढनिश्चय आहे, तरी आपल्या छोट्याशा पितृभूमीचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्यापेक्षां साम्राज्य नष्ट झालें तरी चिंता नाही, असे म्हणणारे लोक मोठमोठ्या संस्थानांत तर आहेतच; पण लहान संस्थानांत देखील आहेत. संस्थानच्या हातांत जे अधिकार ठेवले आहेत त्यांपैकीं कांहीं कमी करावे असें म्हटलें म्हणजे यांचें पित्त खवळतें व इतरांपासून तुटक राहण्याची यांची मनोवृत्ति जास्तच उचंबळते. प्रशियन्स, बव्हेरियन्स, साक्सन्स, वुर्टेम्बुर्गर्स असा त्या त्या लोकांच्या मनांत जो पृथग्भाव आहे तो नाहीसा करून आपण जर्मन्स आहोंत, ही भावना त्यांच्या मनांत उत्पन्न करणें हेंच साम्राज्यांतलि मुत्सद्दयापुढें सध्यां महत्त्वाचें काम आहे असें विचारान्तीं दिसतें, आणि तें काम सिद्धीस गेलें म्हणजे जर्मनी हें एक संघ राष्ट्र आहे अशी जाणीव त्यांच्या मनांत उत्पन्न होईल; व त्यामुळें मनांतील प्रस्तुतचा डळमळीतपणा नाहीसा होऊन साम्राज्याविषयीं त्यांना जास्त विश्वास वाढू लागेल यांत संशय नाही.

जर्मनींत सार्वभौम सत्ता जी स्थापन झाली आहे, ती सर्वस्वी अनियंत्रित नाही, लोकांना तिच्यावर कांहीं अंशानें आपला ताबा चालवितां येतो, यामुळें तिचें स्वरूप बरेंच सौम्य झालें आहे. परंतु लोकमतानुरोधानें याहिपेक्षां अधिक सौम्य स्वरूप तिला देण्यांत आलें नाही, याबद्दल पुष्कळ लोकांची निराशा झालेली दिसते. राइश्टॅग (पार्लमेंट—लोकनियुक्तांची सभा) सभेवर कोणत्याच पक्षाचे लोक संतुष्ट नाहीत. याचा पुष्कळसा दोष कांहीं लोकांच्या मतानें खुद्द सभासदांकडेच येतो. हे सभासद शुष्क वादविवादांत व वायफळ टीका करण्यांत आपला वेळ

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

घालवितात, राष्ट्राच्या कल्याणाकडे त्यांचे फारसे लक्ष्य असत नाही, असा त्यांच्यासंबंधाने आक्षेप आहे, आणि तो बऱ्याच प्रमाणाने खरा आहे असे तिन्हाइत मनुष्याला देखील वाटण्याचा संभव आहे. परंतु यांत सर्वस्वी त्यांचा दोष नाही. त्यांना हाताने कांहीं कृति करून दाखवितां येत नाही, म्हणूनच ते शुष्क वाद घालीत बसतात. राइश्टॅगच्या व्यवस्थेचे जे नियम आहेत ते आपण पाहिले असतां असे दिसून येते की, त्या सभेत दोन तऱ्हेच्या राज्यपद्धतींचे मिश्रण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या दोन पद्धती म्हणजे जर्मन संस्थानांत चालू असलेली एकसत्ताक राज्यपद्धति आणि पश्चिमेकडील प्रतिनिधिनिक्षिप्त शासनपद्धति, याप्रमाणे एकमेकांना अगदी विरुद्ध असणाऱ्या शासनपद्धतींचे मिश्रण केल्याने राइश्टॅगला धड हें किंवा धड ते स्वरूप प्राप्त झालेलें नाही. वयांत आलेल्या प्रत्येक पुरुषाला (२१ वर्षे वयाच्या) त्या सभेत सभासद निवडून देण्याचा अधिकार आहे, “फेडेरल कौन्सिल-”च्या (संयुक्त संस्थानांच्या प्रतिनिधींची परिषद, जिला ‘बुण्डेसराट्’ असे नांव आहे) तिच्या बरोबरीचा कायदेकानू करण्याचा या सभेला हक्क आहे, हें खरे; परंतु अम्मलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर, म्हणजे राजाच्या मंत्रिमंडळावर, तिचा ताबा मुळींच चालत नाही. आपले मंत्री कामावर नेमणे किंवा कामावरून दूर करणे हा अधिकार बादशहाच्या हातांत आहे, आणि आपल्या मर्जीप्रमाणे त्याचा तो उपयोग करतो. व्यक्तिशः किंवा संघशक्तीच्या जोरावर राजकीय पक्षांतील लोकांना बादशहाच्या या अधिकाराविरुद्ध कांहीं सुद्धां हातपाय हालवितां येत नाहीत. याचा परिणाम असा होतो की, कायदेकानू करण्याचा अधिकार असणारे राइश्टॅगमधील सभासद निवडून देण्याची जबाबदारी जरी सर्व राष्ट्रांवर आहे, तरी राज्यकारभार चालविण्याच्या कामांत राष्ट्रांचा हात शिरकत नाही. सभेतील वादविवाद मोकळेपणाने चालतो,

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

सरकारच्या कृत्यांवर भाडभीड न धरतां खरपूस टीका होते, आपल्या मर्जीप्रमाणे बिनहरकत मते देतां येतात, या गोष्टी जशा व्हावयास पाहिजेत तशा होतात; पण त्या होऊनहि सभासदांना राज्यकारभारांत जो परकेपणा वाटतो तो केव्हांहि दूर होत नाहीं.

कायदेकानू करण्याच्या अधिकाराची देखील समसमान वांटणी केलेली नाहीं. एखादा नवीन कायदा सभेपुढे आणण्याचा सभासदांना हक्क दिलेला आहे. तसेंच सरकारतर्फे पुढे येणाऱ्या योजना हाणून पाडण्याचा किंवा त्यांत दुरुस्ती करण्याचाहि अधिकार त्यांना आहे. त्याचप्रमाणे एखाद्या सभासदाने खाजगी बिल पुढे आणले म्हणजे ते मान्य करण्याचा, फेटाळून लावण्याचा, किंवा ऐनजिनसी नवे बिल सादर करण्याचा अधिकार सरकारलाहि आहे. दोघांचा सारखेपणा दाखविणारा हा थाट उत्तम साधला आहे; परंतु व्यवहारांत मात्र तो उपयोगी पडत नाहीं. सरकारने पुढे आणलेली बिले भराभर पास होतात; परंतु एखादे खाजगी बिल आले म्हणजे ते मंजूर होईपर्यंत बिल आणाऱ्या सभासदाच्या नाकी नव येतात. शेवटीं फाजील चिकित्सेखोर राजमंत्र्यांपुढे तो इतका टेकीला येतो की, ते बिल हटकून नामंजूर करून घेण्यापेक्षा त्यांत करवेल तितकी छाटाछाटी करून पास करून घेण्यास तो विचारा तयार होतो! सरकारतर्फे पुढे येणाऱ्या योजना हाणून पाडून सरकारची कायदे करण्याची यंत्रे बंद पाडण्याचा अधिकार राइश्टॅगला आहे. परंतु हा अधिकार बजावणे म्हणजे सरकारच्या कुत्याला उठल्या सुटल्या हरकत करीत बसले पाहिजे. बरे, अशी हरकत करण्या-

* ब्रिटिश पार्लमेंटांत 'गव्हर्नमेंट' (Government) या शब्दाचा अर्थ अधिकारारूढ असणाऱ्या पक्षाचे प्रधानमंडळ (कॅबिनेट) असा आहे. जर्मनीत या शब्दाचा अर्थ संकुचित आहे व तो या प्रकरणाच्या आरंभी दिला आहे. हा फरक वाचकांनी लक्षांत ठेवावा अशी त्यांस विनंति आहे.

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

पासून तादृश फायदा कांहींएक न होतां उलट मूर्खपणा मात्र पदरीं यावयाचा ! तेव्हां असा मूर्खपणा पदरांत घेऊन कांहीं कामच होऊं द्यावयाचें नाहीं, यापेक्षां सरकारच्या योजनेंत, करतां आले तर योग्य फेरफार करून, ती मान्य करण्याचा पडता मार्ग सभासद स्वीकारतात.

एखादा पक्ष अधिकारारूढ असावयाचा व त्याच्या हातांत सर्व राज्यकारभाराचीं सूत्रें द्यावयाचीं, हा प्रघात इंग्लंडप्रमाणें जर्मनींत चालू नाहीं हें एक प्रकारें इष्ट आहे, असें तेथील कांहीं लोकांचें मत आहे. त्यांची विचाराची दिशा अशी आहे कीं, जर्मनींतील मंत्रिमंडळांत पक्षाभिनिवेश नसतो आणि यामुळें ते जे कायदे पास करतात ते विशिष्ट वर्गाचें हित साधण्याकरतां केलेले नसतात, सर्व प्रजेचें जेणेंकरून हित होईल अशी राज्यव्यवस्था ठेवण्याकडे नेहमीं त्यांच्या मनाचा कल असतो. इंग्लंडसारख्या देशांतील मंत्रिमंडळाला इतका निःपक्षपातीपणा राखतां येत नाहीं. परंतु हें म्हणणें चुकीचें आहे असें थोडासा विचार केला असतां कळण्याजोगें आहे. जर्मनींतील अधिकारीमंडळ पक्षाभिनिवेशापासून अलिप्त राहण्याची गोष्ट तर दूरच राहो; उलट प्रतिनिधींच्या सभेंत आपल्या बाजूचें मताधिक्य करून घेण्याकरतां, ज्या पक्षाचे लोक आपल्याला अनुकूल आहेत असें त्यांनां वाटतें, त्यांच्याशीं गट्टी करणें त्यांनां भागच पडतें. कारण, त्यांच्या बाजूचें जर मताधिक्य झालें नाहीं तर राज्यकारभाराचा गाडा कसा चालावा ? हा प्रकार संस्थानांतील लहानसहान सभांत (डाएटमध्ये) तेवढा चालतो असें नसून, प्रशियाच्या व साम्राज्याच्या बड्या सभेंत देखील चालतो. गेल्या तीसपस्तीस वर्षांच्या अवधींत, एकदोन प्रसंग खेरीज करून, प्रशियन लोअर हासैमधील कन्सर्वेटिव पक्षांतील लोकांच्या गळ्यांत गळा घालून सरकारी अधिकारी आपल्या बाजूचें मताधिक्य करून घेत होते. प्रिन्स बिस्मार्कनें देखील साम्राज्याच्या आरंभाला राइश्टॅग-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मधील एका पक्षाला हाताशी धरलें होतें. कांहीं दिवसांनी तो आपल्याला बधत नाही असें पाहिल्यावर त्याला सोडून देऊन दुसरा पक्ष त्यानें हातीं धरला. त्याच्या पश्चात् चॅन्सेलरच्या जागेवर येणाऱ्या मुत्सद्द्यांनीं हि हाच मार्ग अनुसरला. या धरसोडीच्या प्रकाराचा निष्कर्ष असा निघतो कीं, जेथें राजकीय पक्षांतील लोकांवर जबाबदारी नांवाची असते, पण ज्या पक्षाचें सभेंत मताधिक्य असेल त्या पक्षाची पायधरणी मात्र मंत्रिमंडळाला करावी लागते, तेथें त्यांच्याबरोबर अधिकारीवर्गानें केलेलें सख्य जनतेच्या हिताकडे दृष्टि देऊन केलेलें नसतें, 'कामापुरता मामा' या म्हणीकडे दोघांचेंहि लक्ष्य असतें आणि त्यामुळें लोककल्याणाची बाजू दोघांच्याहि नजरेस नीटपणें येत नाही.

ज्या राज्यांत धड एकसत्ताक राज्यपद्धतिहि नाही, किंवा ब्रिटिश पार्लमेंटच्या धर्तीवर बहुसत्ताक राज्यपद्धतिहि नाही, त्या राज्यांत लोकांच्या मनांत सार्वजनिक हितबुद्धीची वाढ व्हावी तशी होत नाही, व राजकीय विचारांनां इष्ट असें वळण लागत नाही. आपल्या हातांत सत्ता नाही, हें निरनिराळ्या पक्षांतील लोक ओळखून असतात. शिवाय त्यांच्या शिरावरची जबाबदारीहि बेताबेताचीच असते. यामुळें निरर्थक वाद करण्यांत व एकमेकांशीं भांडत बसण्यांतच ते आपलें सारें सामर्थ्य खर्चतात. बरे, या वादविवादांत कांहीं तथ्य असतें असें म्हणावें तर तेंहि नाही. राइश्टॅगमधील सभासद राष्ट्रांतील वयांत आलेल्या सर्व माणसांकडून निवडलेले असतात; म्हणजे त्यांच्या पाठीशीं बहुजन-समाज असतो. ते वादविवादाच्या कामांत पटाईत असतात, व त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओघ एकसारखा चालू असतो. परंतु त्यांचें निःसत्त्व वक्तृत्व जितकें निष्फळ होतें तितकें जगांतील इतर सुधारलेल्या देशांच्या कोणत्याहि प्रतिनिधिसभेंत होत नसेल असें म्हटलें, तर त्यांत अतिशयोक्तीचा दोष आमचेवर येईल असें वाटत नाही. टीका करण्यांत आपल्याला

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

कोणीहि हरकत करूं शकणार नाही, हें सभासदांना माहीत असल्यान ते यथेच्छ टीका करीत असतात, व तसें करतांना जगांतील नानाविध विषयांवर ते व्याख्यानें झोडतात. एका वर्षांतील यांचीं व्याख्यानें जुळ- वून जर पाहिलीं तर त्यांतून जगांतील अमुक एक विषय सुटला आहे असें कोणालाहि वाटणार नाही ! परंतु ही पद्धति राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें हितावह नाही व कायदे करण्याचें कामहि तिच्या योगानें पाया- शुद्ध होत नाही. कारण, राज्यकारभारांत लोकमताचा फायदेशीर दाब जो असावा लागतो तो येथें असत नाही. लोकांच्या मागणीला दबून पसंत केलेल्या कायद्यांपेक्षां अशा सभेत पास झालेले कायदे निरपेक्षबुद्धीनें व पूर्णविचारान्तीं पास होत असतील; तरी पण सत्तेला लोभावलेल्या अधिकाऱ्यांच्या डोक्यांतून त्यांचा उगम होत असल्यानें त्यांच्या कोत्या विचारांची त्यांत छटा उमटल्याशिवाय रहात नाही. हे अधिकारी आपलें काम प्रामाणिकपणानें व कर्तव्यनिष्ठेनें करतात, याविषयी कोणाला शंका नाही. परंतु साधारण लोकांबरोबर यांचा व्यवहार बेताचाच अस- ल्यानें त्यांच्यासमोर येणाऱ्या प्रश्नांचा उदार मनानें व समाजाच्या हिता- कडे दूरवर दृष्टि देऊन विचार करण्याची पात्रता यांच्या अंगांत कमी असते. आणि सर्वांत वाईट गोष्ट जी आहे ती ही की, पार्लमेटांसारख्या सभांवर कायदेकानू करण्याची जबाबदारी असण्याऐवजी ती अधिकारी- मंडळावर पडल्यानें असंतुष्ट झालेले प्रजाजन अधिकाऱ्यांवर व ज्या राज्यपद्धतीनें त्यांच्या हातांत फाजील सत्ता येते त्या राज्यपद्धतीवर दोषांचा आरोप करतात. एखाद्या राजकीय प्रकरणाचा झालेला निकाल इंग्लंडांतील कांहीं माणसांनां आणि कांहीं पक्षांनां जर पसंत पडला नाही, तर तेथील राज्यपद्धतीला सहसा कोणी नांवे ठेवीत नाही. कारण, झालेली चूक दुरुस्त करण्याचें कमीअधिक सामर्थ्य आपल्या स्वतः- च्याच अंगांत आहे हें ते जाणून असतात. असंतुष्ट झालेल्या जर्मन

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नागरिकाला स्वतःच्या हिंमतीवर कोणचीहि गोष्ट करतां येत नाहीं, म्हणून तो प्रचलित राज्यपद्धतीच्या नांवानें सारखा खडे फोडीत राहतो.

राज्यव्यवस्थेच्या घटनेची सुधारणा करूं पाहणाऱ्या लोकांत प्रस्तुत जर्मनींत जो वाद चालला आहे तो कोणच्या स्वरूपाचा आहे, याचें येथें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणें सोईचें होईल. ज्या तीन गोष्टींसंबंधानें वाद चालू आहे त्या (१) निवडणुकींचा हक्क, (२) सभासदांच्या जागांची फेरवांटणी, आणि (३) राजमंत्र्यांची जबाबदारी ह्या तीन होत. यांपैकीं पाहिल्या गोष्टीचा संबंध ज्या संस्थानांतील सभांच्या निवडणुकींत अजून सुधारणा झाली नाहीं अशा सभांपुरता आहे आणि बाकीच्या दोन गोष्टींचा सार्वभौम सभेशीं देखील आहे.

प्रशियांतील लोकप्रतिनिधि निवडून देण्याच्या हक्काबद्दलचा जो प्रश्न आहे, त्याचा संबंध केवळ प्रशियाशीच रहावा, राईश्टॅगमध्ये त्याची वाटाघाट होऊं नये, असे यत्न अजूनपर्यंत होत असून देखील त्या प्रश्नाला आज अनेक वर्षांपासून सार्वभौम स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. प्रशियाच्या लोअर हौसमधील एका रॅडिकल पक्षाच्या सभासदानें १९०८ सालीं पुढें लिहिलेले उद्गार काढले:—“ सर्व संयुक्त संस्थानांत प्रशियाचें संस्थान फार मोठें आहे, व सर्व साम्राज्यावर त्याचें वजन आहे. आणि म्हणून प्रशियांतील निवडणुकींचे नियमांचा विचार केवळ प्रशियाच्या दृष्टीनें न करतां सर्व जर्मन राष्ट्रांच्या दृष्टीनें करावयास पाहिजे.” प्रशियाची राज्यव्यवस्था नवीन पद्धतीवर आणण्याच्या कामांत इतर संस्थानें फार लक्ष्य घालतात, त्याचें मूळ कारण हें आहे कीं, बुद्धिव्यासंगांत आणि राष्ट्राची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यांत प्रशिया जसा पुढाकार घेतो, त्याचप्रमाणें राजकीय विचारांनां नवें वळण लावण्याच्या कामांतहि त्यानेंच पुढाकार घेतला पाहिजे, असें त्यांनां साहजिकपणेंच वाटतें. “ इम्पीरियल चॅन्सेलर-”च्या आणि “ प्रशियन मिनिस्टर प्रेसि-

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

डेंट-''च्या जागेवर एकच इसम असतो व त्याचा हेतु हा की, साम्राज्य आणि संस्थाने यांची राज्यपद्धति एका नमुन्याची असावी. ही गोष्ट संस्थानांतर्फे वरील गोष्टीच्या पुष्ट्यर्थ पुढे आणली जाते. या विषयावर उभय पक्षांत नेहमीं परस्परांत वाद चालू असतो. एकपक्षां, दक्षिण-जर्मनीतील लोकांना असे वाटते की, प्रशियाच्या मष्टपणामुळे आम्ही मागे पडत चाललो आहो; दुसऱ्या पक्षां, प्रशियांतील राजकीय विचारांत मागे असलेल्या लोकांना या उदारवृत्ति माणसांनी आपल्या बरोबरीला इतरांना खेचण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे अतिशय राग येतो.

प्रशियांतील जमीनदारवर्गाचे मुख्य वर्तमानपत्र जें "बर्लिन क्रॉस गॅझेट" त्यांत १९०७ साली पुढे लिहिलेला एक लेख आला होता:— "प्रशिया आणि इतर संस्थाने यांत जो मतभेद आहे तो अलीकडे विशेष रंगारूपाला आला आहे. याची मुख्य कारणे अशी आहेत की, कांहीं संस्थानांत आणि विशेषेकरून दक्षिण-जर्मनीतील संस्थानांत पार्लमेंटांच्या (डाएट्सच्या) निवडणुकीचे जे नियम आहेत त्यांत लोकमताला अनुसरून कांहीं फेरबदल केले आहेत. अशा तऱ्हेचे फेरबदल प्रशियाने देखील आपल्या नियमांत करावे असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण प्रशियाच्या सरकारला व पार्लमेंटला ही गोष्ट मान्य नाही. दक्षिण-जर्मनीतील संस्थानांनी सार्वभौम डाएटच्या घर्तींवर वयांत आलेल्या प्रत्येक पुरुषाला मत देण्याचा अधिकार दिला आहे, यामुळे राजकीय प्रगति करण्याच्या कामांत पुढारीपणाचा थोडासा मान त्यांना देणे वाजवी आहे. परंतु तेवढ्यावरून या प्रगतीला प्रशिया उलट आहे असे जे त्यांचे म्हणणे आहे, तें खरे ठरत नाही. या लोकांनी हे लक्षांत घेतले पाहिजे की, जर्मन साम्राज्यस्थापनेकरता बड्या व घरंदाज लोकांनी जे परिश्रम घेतले आहेत, त्यांचा फायदा त्यांना मिळालाच पाहिजे. तो फायदा त्यांना न मिळू देण्याचा कोणी यत्न केला म्हणजे, आपण जें

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

साम्राज्य स्थापिलें तें आपल्या बऱ्याकरतां कां वाडटाकरतां अशी त्यांनां साहजिकच शंका येते.”

निवडणुकीचा हक्क विशेष विस्तृत असावा असें प्रतिपादन करणारे लोक म्हणतात कीं, साम्राज्याला जी गोष्ट चांगली ती तदंतर्गत संस्थानांनांही चांगली असलीच पाहिजे; आणि शिवाय ते असेंहि दर्शवितात कीं, प्रशियांतील निवडणुकीची जी पद्धति आहे ती साम्राज्यांतील मुख्य संस्थानांनां नापसंत आहे, व त्यांनीं आपल्यापुरती सुधारणा केली आहे. प्रशियांतील या पद्धतीचा उगम केव्हां झाला, तिचें संकुचित स्वरूप कसें आहे व तें कां आहे, या गोष्टींचा आतां येथें विचार करणें अगदीं अवश्य झालें आहे.

१९ व्या शतकाच्या मध्याला राज्यकारभारांत आपला हात असावा असें प्रशियांतील पुढाऱ्यांनां वाटूं लागलें. त्याअन्वये १८४९।५० सालीं प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक वुइल्यम यानें लोकांनां राज्यकारभारासंबंधीं हक्कांची सनद दिली. ही सनद १८७१ सालीं, म्हणजे साम्राज्याची स्थापना झाल्यानंतरहि कायम राहिली, व आजतागायत ती तशीच चालू आहे. प्रशियाचें वजन फार मोठें म्हणून साम्राज्यस्थापनेनंतरच्या राज्यव्यवस्थेंत व राजकीय घडामोडींत प्रशियाचाच नमुना सर्व संयुक्त संस्थानांनीं आपल्यापुढें ठेवला आहे. प्रशियाच्या लोकांनां हक्कांची सनद मिळाली, व सर्व लोकांनां मते देण्याचा अधिकार प्राप्त झाला हें खरें; परंतु तेथील पार्लमेंटांत लोकांचे खरे खरे प्रतिनिधि निवडून न येतां सरकारला अनुकूल अशीच बर्डी बर्डी व वजनदार घराण्यांतील माणसें निवडून येतात. हें असें कां व्हावें याचें कारण पुढील मजकुरावरून वाचकांचे ध्यानांत येईल.

“लोकप्रतिनिधि निवडून देण्याचा ज्यांनां हक्क आहे, अशा सर्व लोकांचे सरकारी कराच्या उत्पन्नाच्या मानानें तीन वर्ग करण्यांत येतात.

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

म्हणजे कराच्या सर्व रकमेचे तीन हिस्से करून, ते ज्यांकडून वसूल होतात त्यांचे तीन वर्ग करतात, व त्यांना सारखे प्रतिनिधि निवडून देता येतात. म्हणजे सर्वात जास्त कर देणाऱ्या अगदी थोड्या लोकांना अर्थात् जास्त प्रतिनिधि निवडता येतात, व गरीब लोकांची संख्या जास्त असूनहि त्यांना अगदी थोडे प्रतिनिधि निवडता येतात. हे प्रतिनिधि म्हणजे लोकांच्या वर्तीने लोकसभेत बसणारे नव्हत; तर लोकांच्या वर्तीने लोकसभेत बसणारे प्रतिनिधि निवडून देणारे प्रतिप्रतिनिधि होत. कराच्या विभागणीने केलेले हे तीन वर्ग आपणांपैकी काहींना निवडतात, व अशांचे मंडळ (College) लोकसभेला सभासद निवडून देते. उदाहरणार्थ, प्रशियांत सरासरी २,६०,००० कर देणारे श्रीमंत लोक एकतृतीयांश प्रतिनिधि निवडून देतात; ८,७०,००० कर देणारे आणखी एकतृतीयांश निवडून देतात, आणि राहिलेले ६५,००,००० कर देणारे एकतृतीयांशाची निवड करतात. याचा परिणाम बहुतेक नेहमी असा होतो की, या ६५ लक्षांचे प्रतिनिधि अगदी थोडे असल्यामुळे त्यांचे प्रतिनिधि प्रशियन लोकसभेत बिलकुल नसतात. अर्थात् प्रशियन लोकनियुक्त सभेतील 'लोक' हे पद निरर्थक आहे, यांत शंका नाही. खुद्द बर्लिन शहरच्या म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकींतहि हेच प्रत्येकाला येते. करांच्या प्रमाणाने केलेल्या वर्गीकरणाचा परिणाम असा होतो की, बर्लिन शहराला लोकसत्तावाद्यांचा म्हणजे सोशल डेमोक्रेट्सचा भरणा अतिशय मोठा असूनहि तेथे निवडून आलेल्या १४४ म्युनिसिपल सभासदांपैकी सारे ३८ 'लोकसत्तावादी' असतात ! याचा अर्थ असा होतो की, २०,००,००० लोकसंख्येच्या या शहराची व्यवस्था दोनतृतीयांश सभासद निवडून देणाऱ्या ३३,००० धानिक मतदारांवरच अवलंबून असते !

हे झाले लोकनियुक्तांच्या सभेविषयी. या सभेला 'लोअर हाँस' म्हण-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

तात. दुसऱ्या अथवा वरील सभेची गोष्टच बोलावयास नको ! हिच्या 'अपर हौस' या नांवाला अनुसरून या सभेत राजघराण्यांतील वयांत आलेले राजपुत्र, सरदार, दरकदार, बडे जमीनदार आणि राजानें तहा-हयात नेमून दिलेले बडे लोक सभासद असतात. क्वचित् लोकसत्तावादीहि एखादा हांत असतो. प्रशियाचें उदाहरण घेतल्यास गेल्या निवडणुकीनंतर या सभेत ३२७ सभासद होते, त्यांपैकी फक्त १२ मात्र लोकांचे वाली होते. ३ बँकांचे डिरेक्टर, ८ व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधि व १ खरोखरीच कामकरी वर्गांतला. मिळून हे १२ म्हणजे हल्लींच्या व्यापारी, धंदेवाले व कामकरी या वर्गांचे प्रतिनिधि होण्याच्या लायकीचे जे लोक आहेत त्यांशीं शेंकडा चार या प्रमाणांत सुद्धां पडत नाहींत; यावरून प्रशियांतील खऱ्या लोकमताला राज्यकर्त्यांकडून किती मान व किती उत्तेजन मिळतें, हें दिसून येईल."

आतां राइश्टॅग सभेची निवडणूक कशी होते ती पाहूं. ही सभा लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींची असते. ही निवडणूक प्रत्यक्ष असते, प्रशियन पार्लमेंटसारखी परंपरेनें असत नाहीं. वयांत आलेल्या म्हणजे एकवीस वर्षांच्या प्रत्येक पुरुषाला मत देण्याचा हक्क असतो. त्यांनीं निवडून दिलेले ३९७ सभासद या सभेत बसून कायदेकानू करतात; व राज्यकारभार सुयंत्रित चालण्यासाठीं योग्य तेवढ्या रकमा खर्च करण्याची परवानगी देतात.

यावरून राइश्टॅगमधील निवडणुकींत बराच सढळपणा आहे असें स्पष्ट दिसतें, आणि हा सढळपणा दक्षिण-जर्मनीतील कांहीं संस्थानांनीं आपआपल्या पार्लमेंटांच्या निवडणुकींत सुरू केला आहे. परंतु इतर संस्थानांत प्रशियांतील निवडणुकीची पद्धति चालू असल्यानें लोकमत प्रकट व्हावयास जितका वाव मिळावयास पाहिजे तितका मिळत नाहीं, आणि याकरतां प्रशियानें आपली वागणूक या कामांत याहून जास्त

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

उदारपणाची ठेवावी असें संस्थानांचें म्हणणें आहे.

राइश्टॅंगची निवडणुकीची रीति मुद्दां समाधानकारक आहे असें नाही. कारण, तेथें देखील लोकमताला अनुकूल असे प्रतिनिधि येत नाहीत; व याचें कारण, निरनिराळ्या प्रांतांत सभासदांची वांटणी योग्य रीतीनें झालेली नाही. कोणत्या शहरांतून किती प्रतिनिधि यावे हें १८७२ सालीं एकदां प्रिन्स बिस्मार्कनें व त्याच्या बरोबरच्या मुत्सद्द्यांनीं ठरवून ठेवले आहे. तेव्हांच मुळीं ही विभागणी एकतर्फी होती. या सभेंत देखील होतां होईल तों बडे जमीनदार निवडून येऊन राजसत्ता व राजघराणीं यांचे हितसंबंध योग्य रीतीनें राखले जावे, या इच्छेनें प्रेरित होऊन त्यानें ही विभागणी केली होती. मग आतां तर ती जास्त एकतर्फीच नव्हे, अन्यायाचीहि झाली आहे यांत आश्चर्य नाही. कारण, १८७२ नंतरच्या काळांतच जर्मनीची व्यापारधंद्यांत वाढ झाली असून शहरांची लोकसंख्या वाढली आहे. पण त्यांना आतां वाढलेल्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानें प्रतिनिधि निवडून देतां येत नाहीत. बर्लिन आतां एवढें मोठें शहर झालें आहे, पण त्याला अवघे सहा प्रतिनिधि निवडून देतां येतात. शिवाय १८७२ त जीं खेडीं होतीं त्यांपैकीं कांहींचीं आतां गजबजलेलीं शहरें झालीं असूनहि त्यांना मुळींच प्रतिनिधि नाहीत. ही स्थिति सुधारण्यासाठीं प्रागतिक (नॅशनल लिबरल्स) व लोकसत्तावादी (सोशल डेमोक्रेट्स्) लोकांची सटपट चालू आहे. पण आजवर तिला कांहीं यश आलें नाही.

राइश्टॅंगच्या डोक्यावर ' बुण्डेसराट् ' म्हणून जी सभा आहे व तिच्या हातांत जी सत्ता आहे ती पाहिली म्हणजे राइश्टॅंगचें स्वातंत्र्य किती नियंत्रित झालें आहे हें ध्यानांत येईल. ही सभा सर्व संयुक्त संस्थानांच्या प्रतिनिधींची असते. हीं राजघराण्यांतील माणसें व बडेबडे सरदार वगैरे असतात, व ते संस्थानिकांनीं नेमलेले असतात. कोणचाहि बिकट

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

प्रश्न निघाला असता आपल्या संस्थानाला संमत असेंच एकमत त्यांना द्यावे लागते. या परिषदेचे एकंदर ५८ सभासद असतात, व त्यांपैकी १७ एकट्या प्रशियाचे असतात. तिच्या सभासदांना अर्थात् स्वतःचें मत असें कांहींच नसतें. ज्या संस्थानचे ते प्रतिनिधि असतील, तेथील सरकार ठरवील तें मत त्यांना द्यावे लागतें. “ही सभा गुप्तपणें विचार करते व ती कोणच्याहि संस्थानच्या क्षेत्राच्या बाहेर असल्यामुळें, सर्व संस्थानिकांना आपल्या खुद्द राजधानींत जें करतां येत नसे, तें हिच्या द्वारा करतां येतें. लोकमताच्या दडपणाची भीति या परिषदेला मुळींच असत नाही. म्हणून जुन्या घराण्यांचें आतां चांगलेंच जमूं लागलें आहे. कोणत्याहि सुधारलेल्या राष्ट्रांत इतकी सर्व शक्ति एकवटलेली सभा नाही. या सभेंत प्रशियाचें (१७ सभासद एकट्याचे) व अर्थातच प्रशियाचा राजा—जर्मनीचा बादशहा—याचें वर्चस्व आहे. सैन्य व आरमार यांविषयी कायदेकानू करणें, साम्राज्याला लागणाऱ्या खर्चासाठीं कर वगैरे वसविणें, इत्यादि बाबतींत प्रशियाच्या प्रतिनिधींच्या मतानें तंटे तुटतात. कारण, अशा प्रसंगीं सद्यःस्थितिच बरी, असें सतराजणांचें मत पडलें म्हणजे अर्थात् इतरांनाहि तें अमान्य असत नाहीं.

युद्ध व तह करतांना या परिषदेची संमति मिळावी लागते. शिवाय प्रत्यक्ष लोकनियुक्त सभेनें (राइश्टॅगनें) पास केलेल्या गोष्टींवरहि या ‘बुण्डेसराट-’ची हुकमत खालील कलमांअन्वये आहे. तीं कलमें अशीं:—
 (१) राइश्टॅगमध्ये ज्या सूचना येतील आणि जे कायदे पास होतील, त्यांवर ही सभा विचार करील; (२) साम्राज्याचे कायदेकानू अमलांत आणण्यासाठीं ही सभा योग्य ती व्यवस्था करील व योग्य ते उपाय योजील; (३) साम्राज्याचे कायदेकानू अमलांत आणण्याच्या कामीं ज्या उणावा दिसून येतील, त्यांविषयी ही सभा विचार करील, वगैरे. बादशहानें आपल्या मर्जीप्रमाणें पसंत केलेला ‘कान्त्सलर’ (चॅन्सेलर, मुख्य

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

प्रधान) या सभेचा अध्यक्ष असतो, व तो या सभेच्या विद्यमानें लोक-नियुक्त सभेत भाषण करतो; पण या 'बुण्डेसराट्' सभेला एखादी गोष्ट कदाचित् पसंत पडूं शकेल, या भरवंशावर त्या सभेच्या वतीनें त्याला वचनें वगैरे कांहीं देतां येत नाहींत.

आतांपर्यंत मार्गे सांगितलेल्या तीन गोष्टींपैकीं दोहोंचा एकमेकांच्या अनुषंगानें विचार झाला. बाकी राहिलेली तिसरी गोष्ट जी मंत्रिमंडळाची जबाबदारी तिच्याबद्दल थोडेसें लिहून हें लांबलेलें प्रकरण संपवूं.

ही तिसरी गोष्ट बरीच नाजूक आहे, आणि लोकसत्तावाद्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें जर तिच्यांत सुधारणा झाली तर साम्राज्याच्या आणि प्रशियाच्या राज्यव्यवस्थेच्या नियमांत फारच घोटाला उडून जाईल; किंवाहुना त्यांना अगदीं निराळेंच स्वरूप द्यावें लागेल. केवळ तत्त्वतः पाहिलें तर बादशहाच्या मंत्र्यांवर जबाबदारी ठेवण्यांत आली आहे; परंतु व्यवहारांत मात्र तिचें अस्तित्त्व अनुभवास येत नाहीं. इंग्लंडांतील मंत्रिमंडळ जसें कोणच्या तरी एका पक्षाच्या तर्फें अधिकारारूढ असून त्या पक्षाची सरशी तीच मंडळाची सरशी होते, अथवा त्या मंडळाचा पराजय झाला असतां प्रधानमंडळ पदच्युत होतें, तसा प्रकार जर्मनींत नाहीं. लष्करी खातें खेरीज करून इतर खात्यांत बादशहा जे हुकूम सोडतो किंवा जाहीरनामे प्रसिद्ध करतो, त्या हुकुमांवर किंवा जाहीरनाम्यांवर इम्पीरियल चॅन्सेलरनें एका बाजूला सही करावी लागते. यावरून नियमाप्रमाणें त्याच्यावर जबाबदारी आलीशी दिसते; परंतु वस्तुतः त्याच्यावर तशी जबाबदारी असत नाहीं. सभासदांना त्या मंत्र्यांला वाटेल ते प्रश्न विचारतां येतात, त्याच्या कृत्याचा त्यांना निषेध करतां येतो; पण त्याला किंवा इतर मंत्र्यांला कामावरून दूर करूं म्हटलें तर तें मात्र त्यांना करतां येत नाहीं; तो अधिकार सर्वस्वी बादशहाचा आहे. बादशहा अथवा कायसर हाच प्रत्यक्ष राज्यसूत्रें चालविणाऱ्या मंत्रिमंड-

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

ळाचा मुख्य असतो, व तो आतां पूर्वीप्रमाणें संस्थानिकांनीं निवडाव-
याचा नसून वंशपरंपरागत असा आहे. प्रशियाच्या बाहेर त्याला दिवाणी
बाबतींत अगर कायदेकानूंत हात घालतां येत नाहीं; पण तो जर्मन
सैन्याचा व आरमाराचा मुख्य आधिपति असून परराष्ट्रांशीं सर्व व्यवहार
तोच करतो. शिवाय संस्थानिक-प्रतिनिधींच्या सभेंत त्याचें वजन फार
आहे. प्रशियाचें अलोट बळ व एकदम सतरा मतें यामुळें ही परिषद्
त्याच्याच आकांक्षा व इच्छा पाहून नेहमीं वाकते. त्याचा कान्तसलर
नांवाचा प्रधान असतो, व त्याला मदतनीस म्हणून प्रत्येक खात्याचे
निरानिराळे चिटणीस असतात. मदतनीसापेक्षां त्यांचा अधिकार आणि
योग्यता अधिक नसल्यामुळें त्यांची इंग्लंडांतील मंत्र्यांशीं तुलना करणें
केव्हांहि शक्य नाहीं.

“याप्रमाणें जर्मनींतील राज्यव्यवस्थेचें साधारणतः स्वरूप आहे.
राजकीय बाबतींत जर्मनीचें पुढें काय होईल हें सांगणें कठिण आहे.
पण इल्लीचें युद्ध जर झालें नसतें, व शांततेचा काळ युरोपला लाभला
असता, तर जर्मन राज्यव्यवस्थेचा कळ कोणीकडे वळला असता,
याची थोडीशी तरी कल्पना करतां येणें शक्य आहे. एकीकडे राजसत्तेला
—एकतंत्री अधिकाराला—अनुकूल आणि लोकसत्तेला प्रतिकूल अशी
प्रशियाची राज्यव्यवस्था व साम्राज्यांतील अति महत्त्वाची परिषद्
‘बुंडेसराट्’ व दुसरीकडे एकतंत्री सत्तेला दिवसेंदिवस जास्त प्रतिकूल
व लोकसत्तेला पूर्ण अनुकूल असें ‘राइश्टॅग’ यांच्या ओढाताणींत
जर्मन राजकारणाचें तारुं कोणीकडे झुकेल, ही सकृद्दर्शनीं भीति वाटते.
पण थोडा विचार केला तर असें दिसेल कीं, दिवसेंदिवस लोकांमध्ये
प्रगति होत असतां व सर्व युरोपभर विचारक्रांतीचा ओघ वाहत असतां,
बुंडेसराट्, कान्तसलर व कायसर मात्र प्रतिगामी राहून चालावयाचें
नाहीं. ते तसे राहिलेच तर काय होईल? लोकमत दिवसेंदिवस जास्त

साम्राज्याला अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थिति

जागृत होऊन लोकसत्तेकडे कल खात आहे. विस्मार्कसारख्या दंडाईत मंत्र्याला सुद्धा 'लिबरल' अथवा प्रागतिक लोकांच्या मताला मान देऊन मताचा सार्वभौम हक्क व राइट्ग हीं घावीं लागलीं. हल्लींची सोशल डेमोक्रेट पार्टी ध्याना? दहा वर्षापूर्वी त्यांची संख्या तिरस्कार वाटण्याजोगी थोडी होती; पण आज जर कौणच्या पक्षाची संख्या जर्मनीत अपरिमित असेल, तर ती त्यांचीच आहे. शिवाय शहरांनिहाय प्रतिनिधींची विभागणी जरी पूर्वीचीच—एकपक्षी अन्यायाची—अशी आहे, तरीहि त्यांना १९१२ सालीं १०० वर प्रतिनिधि निवडून देतां येतात. वाढत्या उद्योगधंद्यांच्या काळांत सोशल डेमोक्रेट लोकांची संख्या व तिजबरोबरच त्यांच्या प्रतिनिधींची संख्या वाढणार; व मग कायसर व बुंडेसराट् यांना दोनच पक्ष उरतील. लोकमतापुढें मान वांकवून कॉन्स्टिट्यूशन् अगर सनदेंत लोकांनां संमत असे फेरफार करणें, अथवा लोकमताकडे दुर्लक्ष्य करून आपल्या डोळ्यांदेखत राज्यक्रान्ति घडवून आणणें. मरणें अगर सत्ता कमी करून घेऊन जगणें अशीच पाळी आल्यावर जर्मन सरकार मरण्याला तयार होईल कीं नाहीं, याची शंकाच आहे. पण हे विचार शांततेच्या वेळचे झाले. हल्लीं महायुद्ध धुमसत आहे; त्याचा काय परिणाम होईल, व त्यांतून कौणच्या स्थितीत जर्मनी उरेल, हें तटस्थपणें पाहण्यापलीकडे आपणांला दुसरें काय करतां येणार आहे?"

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

०६७

जर्मनीतील सामाजिक आणि सांपत्तिक चळवळींचा अभ्यास करणाऱ्या गृहस्थास सोशल डेमोक्रेट्सच्या संवधांत निरनिराळे विषय विचार करण्याजोगे आढळतील; त्यांतून सोशियालिझमवर हल्लीं गंडांतर आल्यासारखें दिसत असल्याने या विषयांचा विचार करणें त्याला विशेषच कौतुकास्पद वाटेल. १९०७ च्या जानेवारी महिन्यांतील सार्वभौम निवडणुकींत सोशियालिस्टांच्या झालेल्या पराभवानें यथादर्शन चित्र रेखाटतांनां पुष्कळ लोकांच्या हातून चुका होतात. दर निवडणुकींत सोशियालिस्टांची सरशी झालेली पाहण्याची जर्मनीतील लोकांनां इतकी संवय झाली होती कीं, १९०७ सालीं राइश्टॅगमधील काहीं जागा प्रसंगोपात्त त्यांच्या हातांतून गेल्याबरोबर या समाजविध्वंसकांचा पुरा पराभव झाला, आतां त्यांचें डोकें वर निघणार नाही, असा लोकांनीं एकदम सिद्धान्त बांधला. आणि वास्तविक पाहिलें तर या पराभवापासून जर कोणतें खरें अनुमान निघत असेल तर तें हेंच कीं, या लोकांची संख्या जितकी वाढावयाला पाहिजे होती तितकी १९०६ साल अखेर वाढली नाही. याचा अर्थ असा कीं, लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर त्यांची संख्या वाढली व इतर लोकांशीं त्यांचें प्रमाण वाढलें हें खरें; परंतु १९०३ सालीं या दोनहि बाबतींत जी सुधारणा दिसून आली, ती पुढील सालांत कायम राहिली नाही इतकेंच. १९०७ सालीं सोशियालिस्ट उमेदवारांनीं एकंदर ३,२५८,००० मते काबीज केलीं. १९०३ सालीं ही संख्या ३,०१०,७७० होती. १९०३ सालीं वाढिचें प्रमाण शेंकडा ४३ होतें, तें १९०७ सालीं शेंकडा ८.२ झालें. सर्व मतांत १९०३ सालीं एकंदरीत सोशियालिस्टांचीं मते शेंकडा ३१.७

सोशियालिझमचीं भावी चिन्हें

होतीं; १९०७ साल्हीं तीं फक्त शेंकडा २९.० झालीं. छोट्या छोट्या पांच संस्थांनां मिळून दोन हजार मते त्यांच्या हातचीं गेलीं. त्यांनां मुख्य धक्का जो बसला तो साक्सेन संस्थानांत. तेथें त्यांचीं एकदम २३,२०० मते नाहींशीं झालीं, आणि मॅक्लेनबर्ग-श्वेरिन येथें ५,५०० नाहींशीं झालीं. बाकीच्या, म्हणजे उदाहरणार्थ, प्रशिया, बव्हेरिया, बेडन, वुर्टेंबुर्ग, वगैरे संस्थानांत पूर्वीपेक्षां अधिक मते त्यांनां मिळालीं; परंतु त्यामुळें त्यांनां आपली घसरती बाजू मुळींच सांवरून धरतां आली नाहीं.

मुख्यत्वेकरून औद्योगिक प्रांतांनीं त्यांची बाजू सोडली नाहीं किंवा त्यांच्यासंबंधानें औदासीन्यहि दाखविलें नाहीं. परंतु शेतीच्या प्रांतांत त्यांचीं बरींच मते कमी झालीं. १९०३ सालीं राइश्टॅगमधील ७९ जागा त्यांच्या हातांत होत्या, त्यांपैकीं १९०७ सालीं फक्त ४३ राहिल्या. त्यांचा पुढारी हर बेबेल (Herr Bebel) यानें १९०३ सालीं असें भविष्य केलें होतें कीं, सात सालच्या निवडणुकींत हा आंकडा आम्ही शंभरापर्यंत खालीनें नेऊन मिडवूं. ही या माणसाची 'गवोंक्ति' लक्षांत घेतली म्हणजे सात सालीं सोशियालिस्टांनां चांगला पाठभर मार बसला असें उघड होतें. १९०३ सालाला या पक्षाचा जो कार्यक्रम होता, त्या कार्यक्रमांतील अगदीं ठराविक विषय म्हणजे, देशांतील संपत्ति आणि संपत्त्युत्पादनाचीं साधनें कांहीं व्यक्तींच्या मालकीचीं राहूं न देतां सर्व राष्ट्रांच्या मालकीचीं करणें, प्रजासत्ताक राज्य, मजूरवर्ग खेरीज करून बाकी लोकांच्या मिळकतींवर क्रमाक्रमानें वाढत जाणारा कर, बिन-पगारी नागरिकांचें सैन्य म्हणजे 'मिलिशिया', सुधारलेले औद्योगिक कायदेकानू, आणि सार्वभौम सरकारनें चालविलेल्या वसाहतींच्या राज्य-पद्धतीचा जोरानें निषेध, हे होत. वसाहतींच्या राज्यपद्धतीचा निषेध सात सालींहि होता व मते मिळविण्याच्या उद्योगांतहि कांहीं ढिलाई झाली

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

नव्हती. मग सात सालांत जो एवढा पराभव झाला त्याचीं कारणें काय असावीं ? त्याचीं कारणें दोनः—(१) सोशियालिस्टांविरुद्ध खटपट करणाऱ्या लोकांत एकोपा, आणि (२) सोशियालिस्टांत दिसून येणारा एकोप्याचा झालेला अभाव. याशिवाय छोटे शेतकरी व कारखानदार, आणि किरकोळ माल विकणारे व्यापारी यांनींहि त्यांची बाजू सोडून दिली होती, परंतु हे कारण विशेष महत्त्वाचें आहे असें दिसत नाहीं.

सोशियालिस्टांविरुद्ध खटपट करणारे म्हटले म्हणजे मुख्यत्वेकरून मध्यम वर्गातील (Middle classes) लोक होत. त्यांच्यांत १९०३ ते १९०६ साल अखेर नवीन जागृति उत्पन्न झाली व सोशियालिस्टांचें प्रस्थ कमी करण्याचा ते एकदिलानें उद्योग करूं लागले; आणि त्यांचाच परिणाम सोशियालिस्टांनां सात सालीं भोंवला, हे निःसंशय आहे. पहिल्यापहिल्यानें मध्यमवर्गातील लोक निवडणुकीचे वेळीं मतेच देत नसत. यामुळे त्यांच्या पुष्कळशा जागा सोशियालिस्टांनीं पटकावल्या होत्या. या निष्काळजीपणामुळे सोशियालिस्टांनीं आपल्यावर बराच हात चढविला असें जेव्हां त्यांनीं पाहिलें तेव्हां यापुढें या लोकांची उपेक्षा करतां कामा नये असें त्यांच्या मनानें घेतलें; आणि त्याप्रमाणें त्यांच्या पक्षाचे पुष्कळ लोक मते देण्याकरतां सात सालीं पुढें आले. या सालीं सोशियालिस्टांनां मध्यम स्थितीच्या लोकांनीं जशी हरकत केली, तशी पूर्वीं बरेच वर्षांत कोणत्याहि पक्षातील लोकांनीं केली नव्हती. नाहीं म्हणावयाला १८८७ सालीं मात्र कन्सरवेटिव आणि नॅशनल लिबरल्स (प्रागतिक) यांनीं मिळून त्यांच्याविरुद्ध खटपट केली होती व तीतहि यश संपादन केलें होतें. परंतु त्या सालापासून पुढें १९०३ सालापर्यंत सोशियालिस्टांचा सारखा उत्कर्षच होत गेला व १९०३ सालांत तर त्यांनीं मोठाच विजय संपादन केला. सात सालीं मध्यम प्रतीच्या लोकांनीं त्यांचा जो पराभव केला तो जर केला नसता, तर हर बेबेलनें

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

केलेले भविष्य खरें झाल्याशिवाय राहेंतें ना ! परंतु हें भविष्य खरें तर ठरलें नाहींच, उलट त्या सालच्या निवडणुकीवरून पुष्कळांच्या ध्यानांत असें येऊन चुकलें कीं, मोठमोठ्या शहरांत राहणाऱ्या (Burgher) लोकांनीं आपआपसांतील भेदभाव बाजूला ठेवून एकदिलानें जर मोहीम सुरू केली तर सोशियालिस्टांची प्रगति कुंटित झाल्याशिवाय खचित राहणार नाहीं.

सोशल डिमॉक्रसीच्या बाजूचे सर्व लेखक ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल करतात कीं, मध्यम स्थितीच्या लोकांच्या पुरताच जर विचार केला तर असें दिसतें कीं, सोशियालिस्टांनीं स्वतःच्याच जोरावर ठोकून दिलेल्या सिद्धान्तांचा सात सालच्या निवडणुकींत पुरा फाजिता झाला. यांपैकीं एक महत्त्वाचा सिद्धान्त असा होता कीं, सर्व समाजाचे दोन भाग षडण्याकडे इळूइळू प्रवृत्ति होत चालली आहे. विशेष इक असलेल्या व अलोट संपत्तीच्या जोरावर चैन करणाऱ्या थोड्या लोकांचा एक वर्ग, आणि ज्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य दरिद्रावस्थेंत घालविलें पाहिजे असें विधिघटितच आहे अशा पुष्कळ लोकांचा दुसरा वर्ग, मजूरवर्गांतूनच एक मध्यम प्रतीचा तिसरा वर्ग—यालाच ' लोअर मिडल क्लास ' असेंहि म्हणतात—इळूइळू अस्तित्वांत येत होता याकडे त्यांच्यापैकीं कोणाचेंच लक्ष्य गेलें नव्हतें. शेवटीं सात सालीं हा वर्ग इतका प्रबळ झाला व त्यानें एकदम इतका जोराचा हल्ला केला कीं, त्यापुढें सोशियालिस्ट अगदीं गांगरून गेले, व राजकीय बाबतींत आपल्या हातांत सत्ता पाहिजे असें ज्या पक्षाला वाटत असेल त्या पक्षानें मध्यम प्रतीच्या लोकांचीच सहानुभूति संपादन केली पाहिजे, असें जेव्हां त्यांच्या अनुभवास आलें तेव्हां तर त्यांना विशेषच आश्चर्य वाटलें.

१९०७ सालापर्यंत मध्यम प्रतीच्या लोकांची सोशियालिस्टांनां दादहि नव्हती. त्या कामांत त्यांचे सर्व सिद्धान्त चुकीचे ठरले, ही गोष्ट

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

या पक्षांतील मुख्य पुढाऱ्यांनी व लेखकांनी तत्काळ कवूल केली. यांत त्यांच्या मनाचा सरळपणा जगाच्या चांगला अनुभवास आला. हर एड-मंड फिशर म्हणतो:—“ एकंदर लोकसंख्येपैकी मजुरीवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांचीच संख्या दिवसानुदिवस वाढत जाणार; मनुष्यजातीला, निदान तीपैकी बऱ्याच मोठ्या समुदायाला, सुखापेक्षां दुःख जास्त अनुभवावें लागणार; मध्यम स्थितीचे लोक हळूहळू नामशेष होणार; आणि थोड्याच काळांत अशी स्थिति प्राप्त होईल की, संपत्त्युत्पादनाच्या साधनांची रेलचेळ असणाऱ्या मूठभर धानिक व बड्या लोकांचा एक वर्ग, आणि मजुरीवर निर्वाह करणाऱ्या असंख्य लोकांचा दुसरा वर्ग, असे एकंदर समाजाचे फक्त दोन वर्ग कायम राहतील. आणि म्हणून लोकांना सोशियालिझमची तत्वे मान्य व्हावीं एतदर्थ जर कांहीं खटपट करावयाची असेल तर ती मजुरीवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांना आपल्या पक्षाकडे ओढून घेण्याच्या कामांतच केली पाहिजे. ही व अशा प्रकारचीं मते आम्ही आजपर्यंत मोठ्या प्रेमानें उराशी बाळगून लोकांना तीं सांगत आलों. परंतु प्रत्यक्ष अनुभवान्तीं हीं मते खोटीं आहेत, अगदीं अव्यवहार्य आहेत, असें ठरत नाहीं काय ? समाजांत भांडवलवाले आणि मजूर हेच दोन वर्ग राहणार असें आम्ही कंठरवानें सांगतो; परंतु अनुभव तर असा येतो की, मजूरवर्गांतूनच तिसरा एक वर्ग आपलें डोकें हळूहळू वर काढीत आहे. या वर्गांतील लोक श्रीमंतांप्रमाणें ऐषआरामांत जरी नसतात तरी मजुरांप्रमाणें हलाखींतहि नसतात.”

हर फिशरच्या अदमासाप्रमाणें या नवीन मध्यम स्थितींतील लोकांची एकंदर संख्या सुमारे पंचावन लाखांपर्यंत असावी. या संख्येंत शेतकरी, व्यापारी, शिल्पकार, मुकादम, मुलकी खात्यांतील व म्युनिसिपालिट्यांतील नोकर, शिक्षक आणि इतर धंदेवाले, यांचा समावेश होतो. त्यांच्या मतानें हे सर्व लोक मजुरीवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांतूनच उत्क्रांति

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

होत होत बाहेर पडले आहेत, आणि उत्क्रांतीचे हें रहाटगाडगें नेहमी असेंच चालू राहणार असें तो म्हणतो. हें मत बरोबर असो वा चूक असो, यावरून एक गोष्ट मात्र पूर्णपणें शाबीत होते, ती ही की, सोशियालिस्टांनीं स्वमतप्रसारार्थ आजपर्यंत जे उद्योग केले ते चुकीच्या तत्वावर केले. मध्यम स्थिति अनुभवणारा वर्ग आपल्या समाजांत मुळीं नाहींच, यदाकदाचित् असला तर तो फार लहान असेल; आणि एकदां का तो नाहींसा केला म्हणजे आपल्या मतांचा विजय झाला म्हणून समजावेंच, ही त्यांची विचाराची मुख्य दिशा, आणि ती तर सर्व प्रकारानें चुकलेली. अर्थात् त्यांच्या मतांची छाप लोकांवर बसली नाहीं हें अगदीं साहजिकच आहे, असें कोणाच्याहि लक्ष्यांत येईल.

सोशियालिझमच्या कार्यक्रमाप्रमाणें उद्योगधंदे, व्यापार, अथवा शेती यांवर निर्वाह करून चरितार्थ चालविणारा 'जर्मन मिडल क्लास' असणें शक्यच नाहीं ! ते असें गृहीत धरून चालतात कीं, समाजांतील सर्व लोक एका दर्जाचे झाले पाहिजेत, सांपत्तिक स्थितीच्या मानानें किंवा इतर पारिस्थित्यनुरूप त्यांत मुळींच फेरबदल होतां कामा नये; किंवा एखाद्या मनुष्यानें स्वतःच्या हिंमतीवर इतरांपेक्षां आपला दर्जाहि वाढवितां कामा नये. त्यांच्या विचारसरणींत मुख्य गोम जी आहे ती ही कीं, मनुष्यस्वभावांतील संचय करण्याच्या उपजतबुद्धिचें अस्तित्व हे विक्षिप्त लोक कबूल करीत नाहींत. ही बुद्धि मोठ्या शेतकऱ्यांत ज्या प्रमाणानें असते, त्याच प्रमाणानें लहान शेतकऱ्यांतहि असते, मोठ्या कारखानदारांत जशी असते तशी छोट्या शिल्पकारांतहि असते, राजेरजवाड्यांनां कर्ज देण्याजोगी ऐपत असणाऱ्या लक्षाधीशांत जशी असते तशीच ती खोरीं कुदळी घेऊन कावाडकष्ट करणाऱ्या व आपली दर आठवड्याची शिल्लक म्युनिसिपल बँकेत टाकणाऱ्या मजुरांतहि असते आणि ती निसर्गासिद्ध आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

पूर्वीप्रमाणें अंजूनपावतों देखील सोशियालिझमच्या कांहीं पुरस्कर्त्यांचा मुख्य भर दारिद्र्य आणि असंतोष या दोहोंवर आहे आणि या दोन गोष्टी लोकांच्या नेहमीं डोळ्यांसमोर ठेवल्यानें आपल्या मतांचा प्रसार होण्याला उशीर लागणार नाही, असा त्यांनां भरंवसा वाटत आहे. एकंदर सुधारणेबरोबर जगांतील दारिद्र्य, निदान दारिद्र्यामुळे अनुभवल्या लागणाऱ्या यातना, अंशतः हळूहळू कमी करण्याचीं साधनें अस्तित्वांत येऊं लागलीं आहेत, ही गोष्ट ते ध्यानांत घेत नाहीत, आणि त्यामुळे सोशियालिस्टांची ही वाजू व्यवहारदृष्ट्या बरीच लंगडी पडते. इतकें असूनहि वादविवादाच्या प्रसंगीं लोकांच्या वाढत्या दारिद्र्याचें तुणतुणें वाजविण्यास ते कमी करीत नाहीत. “तुम्ही दारिद्र्यानें कसे पीडलां आहां, व कांहीं लोक द्रव्याच्या राशींवर कसे लोळत पडले आहेत ते पहा” असें मजुरांनां ते बरचेवर सांगतात, आणि त्यायोगें त्यांच्या मनांत असंतोष उत्पन्न करतात. आपल्या अनुयायी वर्गाला त्यांनीं जे वागणुकीचे नियम घालून दिले आहेत, त्यांत काटकसरीनें वागण्याचा नियम मुद्दाम वगळलेला असतो असें दिसतें. याच्या मूळाशीं त्यांची ही समजूत असावी कीं, काटकसरीनें वागून मजुरांनीं पैसे सांठविले म्हणजे संकटसमयीं ते त्यांच्या उपयोगीं पडतील, आणि तसें झालें असतां दारिद्र्यजन्य असंतोष त्यांनां भासेनासा होईल. यामुळे प्रत्येक जर्मन शहरांत म्युनिसिपल सेव्हिंग्स बँकांत पुष्कळ मजूर लोक आपली शिल्क ठेवीत असतात ही गोष्ट त्यांनां पसंत नाही! त्यांतल्या त्यांत काटकसर करून शिल्क टाकलेला पैसा मजुरांनीं घर बांधण्याच्या कामांत जर खर्च केला तर तो त्यांनां मुळींच खपत नाही. मनुष्यस्वभाव म्हटला म्हणजे येथून तेथून सारखाच असावयाचा, आणि त्याप्रमाणें एखादा मजूर, मग तो सोशियालिस्ट पंथाचा कां असेना, त्याला साहजिकच असें वाटतें कीं, आपल्या मालकीचे घर आपल्याला रहावयास असावें

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

आणि दुसऱ्याला घरभाडें देण्याचा व तदनुषंगिक इतर त्रास आपल्या-
मागचा कायमचा चुकावा ! अशा तऱ्हेनें आपआपल्या मालकीचीं लहान
लहान घरे बांधण्याची मजुरांनां पुष्कळ शहरांत हल्लीं सोय झालेली आहे,
व तिचा फायदा ते घेऊं लागले आहेत. संग्रह करणें, मग तो घराच्या
रूपानें असो, अगर बँकेतील ठेवीच्या रूपानें असो, सोशियालिझमच्या
तत्वांविरुद्ध आहे; आणि असा संग्रह करणारे मजूर देखील सोशिया-
लिस्टपक्षाचे आहेत असें मानण्यांत येतें ! याशिवाय आणखी विशेष
आश्चर्याची गोष्ट ही आहे कीं, खाजगी मिळकतीविरुद्ध सोशियालि-
स्टांची जी मोहिम चाललेली असते, तिच्या खर्चाकरतां घरवाले, म्हणजे
स्वतःची मिळकत करणारे, मजूरदार वर्गणी देतच असतात. ते असें
म्हणतात कीं, ' भावी राज्य ' (Future state) केव्हां होईल तेव्हां
होईल; तोंपर्यंत घरेदारें करून रहावयाला आम्हांला कोणची हरकत
आहे ? आम्हीं नियमाप्रमाणें वर्गणी दिली म्हणजे झालें. मजूरवर्गाची ही
वागणूक आपण लक्ष्यांत घेतली म्हणजे सोशियालिझमचें तारूं सुकाणू-
वाल्याला दाद न देतां कसें भलतीकडे झुकत चाललें आहे, हें तेव्हांच
दिसून येईल !

सोशियालिझमला सध्यां जें ग्रहण लागलें आहे त्याचें आणखी एक
बलवत्तर कारण असें आहे कीं, पार्लमेंटमध्ये सोशियालिस्टांच्या ज्या
चळवळी चालू होत्या त्यांनां यावे तसें मुळींच यश आलें नाहीं. आपली
स्थिति सुधारून धनिकवर्गाच्या कचाटींतून मजुरांनां जर मुक्त व्हावयाचें
असेल तर त्यांनीं आपलें राजकीय सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे, असें साठ
वर्षांपूर्वी त्यांचा मुख्य पुढारी कार्लमार्क्स यानें सांगितलें होतें. सोशल-
डेमोक्रेट्सचा पक्ष संख्येच्या मानानें आज जितका बळकट आहे तितका
इतर कोणचाहि जर्मनीतील राजकीय पक्ष बळकट नाहीं. परंतु आप-
आपसांत एकजूट नसल्यानें ही बळकटी केवळ वरपांगी आहे, व्यव-

भाधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

हारांत तिचा तादृश फायदा मुळींच होत नाही. याचें कारण हें आहे कीं, यांची काम करण्याची पद्धति पायाशुद्ध नाही. पार्लमेंटांत एखादा विषय निघाला म्हणजे त्याला नस्ते फरगडे फोडीत बसावयाचें, किंवा त्यांत कांहीं तरी विघ्न उपस्थित करावयाचें, हा त्यांचा नेहमींचा क्रम. अशानें त्यांचें राजकीय महत्त्व थोडेंच वाढणार आहे ! महत्त्व वाढावयाला हातून कांहीं तरी लोकोपयोगी काम झालें पाहिजे. केवळ कुत्सित टीका करण्यानें किंवा चालत्या गाड्याला खीळ घातल्यानें तें कधींहि वाढावयाचें नाही. सोशियालिझमचें राजकीय बाबतींत घोडें जें नडतें तें येथें कीं, आपल्याला पाहिजे आहे काय, हें त्या लोकांनां पूर्वींहि केव्हां कळलें नाही किंवा अझूनहि नीटपणें कळत नाही. “देशाचा कारभार तुमच्या मतानें कसा चालवावा तें सांगा” असा या लोकांनां प्रश्न केला म्हणजे त्याचें उत्तर देण्याची ते टाळाटाळ करतात. “राइश्टूंगमध्ये तुमचें मताधिक्य झालेंच तर तुम्ही करणार काय ?” असा एका सभासदानें नुक्ताच प्रश्न केला होता. तेव्हां हर बेबेलनें पुढें लिहिल्याप्रमाणें उत्तर दिलें:—“आमचें मताधिक्य झालें तर आम्ही आपल्या कल्पनांप्रमाणें देशाचा राज्यकारभार चालवूं; आणि परराष्ट्रांशीं आम्ही अशी वागणूक ठेवूं कीं, जगांत जिकडे तिकडे शांतता नांदूं लागेल. आम्ही स्वतः शांतता राखूं आणि आपल्या उदाहरणानें लोकांनां ती राखावयास लावून मनुष्यजातीच्या संस्कृतींत भर घालू.” हे विचार उदात्त आहेत; पण त्या विचारान्वये आचार कसा करावयाचा याचें उत्तर यांत कोठें आहे ? सोशियालिस्ट पक्षाचा हर पार्व्हिस (Herr Parvas) या नांवाचा एक प्रसिद्ध लेखक आहे त्यानें एका वाक्यांत सोशियालिस्टांच्या प्रस्तुतच्या स्थितीचें मोठ्या मार्भिकपणानें वर्णन केले आहे. तो म्हणतो, “स्वतःच्या कार्यक्रमाशीं विसंगत असणाऱ्या निरनिराळ्या मतांचा संचय आमच्या पक्षानें फारच चांगल्या तऱ्हेनें केला आहे !” सोशिया-

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

लिस्टपक्ष म्हणजे येथून तेथून एक, त्यांत फाटाफूट किंवा निराळे पंथ नाहींत असें म्हणावयाचें मात्र; पण वास्तविक पाहिलें तर त्यांच्यांत नाना मते आणि नाना पंथ आहेत व त्यांपैकीं बरेच एकमेकांला मारक आहेत. ज्या व्यक्तींच्या हातांत मुबलक भांडवल आहे त्यांचा द्वेष करण्यांत मात्र कोणाचा मतभेद नाहीं, आणि माळेचे मणि जसे एका सूत्रानें एकमेकांशीं संलग्न असतात तसे या पक्षांतील लोक या एका गोष्टीनें मात्र एकमेकांशीं संलग्न झालेले आहेत. बाकीच्या गोष्टींत एकाचें तोंड पूर्वेकडे तर दुसऱ्याचें पश्चिमेकडे अशी स्थिति आहे. उदाहरणार्थ, अनियंत्रित व्यापारपद्धति असावी असें यांचें मुख्य तत्त्व; परंतु व्यापार संरक्षित असावा असें जोरानें प्रतिपादन करणारे लोक यांच्यांत आहेत. शेतीला मार्गें सारून उद्योगधंद्यांना उत्तेजन द्यावें हें यांचें मूळचें तत्त्व; परंतु शेतीची जोपासना अगोदर केली पाहिजे, उद्योगधंदे बुडाले तरी हरकत नाहीं, हें मत प्रतिपादन करणारे ग्रंथकारहि यांच्यांत आहेत. वसाहतींचें राज्य नको असें या पक्षाचें लेखी मत प्रसिद्ध झालेलें आहे; परंतु आम्हांला वसाहती नकोत, असें म्हणणारा ठराव मात्र यांच्या काँग्रेसमधून कधीहि पास केला जात नाहीं. सरकारानें पदरचे पैसे खर्चून सैन्य ठेवूं नये असें यांचें म्हणणें आहे; पण तें देखील कागदांतल्या कागदांतच राहतें, उघडपणें पुढें येऊन केव्हांहि त्याचें कोणी प्रतिपादन करीत नाहीं.

ज्या पक्षांत अशा प्रकारची फाटाफूट आहे, त्या पक्षाच्या हातून राज्याला किंवा समाजाच्या सुस्थितीला केव्हांहि धक्का पोंचण्याची विशेषशी भीति नसते. गुणदोषविवेचनाच्या कामांत जर्मन लोकांची पहिल्यापासून ख्याति आहे. हा त्यांच्या अंगचा गुण शेवटपर्यंत जर असाच कायम राहिला, तर सोशियालिझमची डाळ जर्मनींत फार दिवस शिजणार नाहीं. विध्वंस हें जर्मन सोशियालिझमचें प्रधान लक्षण आहे.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

जर्मन समाजाचा विध्वंस करण्याचें काम या पक्षांनै तूर्त आपल्या हातांत घेतलें आहे. परंतु सुदैवाची गोष्ट ही आहे की, जर्मन समाजाचा विध्वंस होण्याऐवजी या पक्षाचाच विध्वंस होण्याचा, निदान त्याच्या मूळच्या स्वरूपांत पालट पडण्याचा तरी, काळ समीप येत चालला आहे. आपल्या डोळ्यांपुढें एक ध्येय ठेवून तें साध्य करण्याच्या कामांत एकदिलानें साहाय्य करणारे लोक ज्या पक्षांत आहेत अशा पक्षाच्या हातून, राजकीय परिस्थिति प्रतिकूल असूनहि, जर्मनींत फार मोठें कार्य झालें असतें. परंतु सोशल डेमोक्रेट्सची बाजू लंगडी पडली ती येथेंच ! मजुरांपुरतेंच यांचें कार्यक्षेत्र नसून सर्व जगाला कवटाळण्याचा यांचा यत्न चालू असतो. ज्या सांपत्तिक पायावर समाजाची रचना झाली आहे, तो पाया सुधारण्याची तेवढी खटपट करावयाची सोडून देऊन त्याबरोबरच शास्त्रें, कला, तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांची सुधारणा करण्याचा ते डौल घालतात. यामुळे 'एक घड ना भाराभर चिंध्या' असा त्यांचा नेहमी प्रकार होतो, व आपआपसांत फाटाफूट होते. एका पक्षांतील तीस-बत्तीस लाख घडघाकट माणसें आज अनेक वर्षेपावेतो हवेला काठ्या मारण्याचा व्यर्थ उद्योग करीत आहेत. हा विलक्षण आणि शोकप्रद देखावा जर्मनीच्या राजकीय वातावरणांत जसा पहावयास सांपडतो तसा अन्यत्र कोठेंहि सांपडावयाचा नाही !

सोशियालिस्ट पक्षांतील जुन्या पुढान्यांच्या दुराग्रहीपणामुळे समाजाचें हित आजवर त्या पक्षाला साधतां आलें नाही. परंतु हा दुराग्रहीपणा हल्लींच्या पिढींतील तरुण पुढारी तसाच चालू ठेवतील असें वाटत नाही. हर व्हॉन व्हॉलमर (Hear Von Vollmar) सारखे अनेक लोक हल्लीं

*. या लोकांपैकी बर्नस्टीन (Bernstein) या गृहस्थाच्या नांवाचा उल्लेख मि. डॉसन यांनीं कसा केला नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. या मनुष्याला प्रिन्स बिस्मार्कनै हद्दपार केला होता. आपल्या हद्दपारीचीं बहुतेक वर्षे त्यानें इंग्लंडांत

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

असें प्रतिपादन करीत आहेत कीं, यापुढें आपल्या हातून कांहीं विशिष्ट कार्य घडेल असा नवीन कार्यक्रम आपण ठरविला पाहिजे. सोशियालिस्ट वर्तमानपत्रांतून देखील याच मताचा अनुवाद होत आहे. राष्ट्रांत जो प्रागतिक पक्ष आहे, त्याला रुचेल अशी काम करण्याची पद्धति सोशियालिस्टांनीं हुडकून काढली, तर ज्या विषयांत दोघांची एकवाक्यता आहे त्या विषयांपुरतें तरी यश मिळण्याला हरकत पडणार नाही, अशा झोकाचे लेख वर्तमानपत्रांत येऊं लागले आहेत. राइश्टॅगमधील हर ह्य (Here Hue) नांवाच्या सोशियालिस्ट पुढ्यानें नुक्तेच पुढें लिहिल्याप्रमाणें उद्गार काढले आहेत:—“जर्मन नागरिकांत जे खरे खरे प्रागतिक आहेत त्यांच्या साहाय्यानें जर आपण उद्योग करूं लागलों तर लोककल्याणाचीं कांहीं तरीं कृत्यें आपल्या हातून झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. प्रगतीला विरोध करणारे लोक आपआपसांत जसे एकदिलानें वागतात, तसे ज्ञान आणि स्वातंत्र्य मिळविण्याकरतां जे जे लोक आजपर्यंत वेगवेगळ्या मार्गांनीं खटपट करीत आले आहेत, त्या सर्वांनीं एकदिलानें वागण्याचा निश्चय केला पाहिजे.” सोशियालिस्टांच्या वृत्तींत अशा प्रकारचा पालट पडल्यानें राइश्टॅगमधील कोणच्याच पक्षाशीं आतां-पर्यंत त्यांचें जें जुळत नव्हतें तें यापुढें रॅडिकल किंवा नॅशनल लिबरल

राहून काढलीं. इंग्लंडांत त्याला जो अनुभव आला त्यावरून त्याचीं पूर्वींचीं एककल्लीपणाचीं बरींच मते बदललीं. त्याच्यावर सुटलेलें पकडवारंट पुढें कांहीं वर्षांनीं रद्द झालें, तेव्हां तो परत स्वदेशी आला, व आपलीं नेमस्त मते प्रतिपादन करूं लागला. जहाल सोशियालिस्टांनीं याबद्दल त्याचा जोरानें निषेध केला. तरी त्यानें आपला उद्योग सोडला नाही. पुढें हळूहळू पुष्कळ लोक त्याच्या पक्षाला येऊन मिळाले. शेवटीं तो एका सोशियालिस्टांच्या मतदारांच्या संघातर्फे राइश्टॅगमध्ये निवडून आला. तेव्हांपासून नेमस्त सोशियालिस्टांचा तो पुढारी आहे असें मानण्यांत येतें.

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

यांसारख्या पक्षांबरोबर जुळू लागेल, आणि समाजसुधारणेचे थोडेसे काम तरी त्यांच्या हातून होईल असे वाटू लागले आहे. दक्षिण जर्मनीतील लोक उदारमतवादी आहेत, हे मागे सांगितलेच आहे. त्याचप्रमाणे त्या भागांतील सोशियालिस्ट लोक देखील कमी हटवादी आहेत व इतर राजकीय पक्षांशी सलोख्याने वागण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यांत विशेष आहे. बजेटावर पार्लमेंटांत वादविवाद सुरू झाला असतां त्यावर सोशियालिस्टांने मत देतां उपयोगी नाही, असा त्यांचा नियम आहे. कारण, बजेटावर मत देणे म्हणजे चालू असलेली राज्यपद्धति कबूल करण्यासारखे आहे. असे जरी आहे, तरी बव्हेरिया, वुर्टेम्बुर्ग आणि बेडन या दक्षिणेतील संस्थानांच्या पार्लमेंटमधील सोशियालिस्ट सभासद या विषयावर धडकून मतें देतात, व असे करण्यांत आपण आपल्या पक्षाचे नियम उल्लंघित आहोंत, हा विचार देखील त्यांच्या मनांत येत नाही. उत्तरेकडील सोशियालिस्टांचा क्रम याच्या उलट आहे. त्यांच्या मते बजेट ही एक अपवित्र वस्तु आहे आणि तिचा ते आपल्याला मुळींच स्पर्श होऊं देणार नाहीत; म्हणजे ते करतात काय, तर मते देण्याची वेळ आली असतां सभेतून चालते होतात. बजेटावर मत दिल्याने प्रचलित राज्यपद्धति कबूल केल्यासारखे होते असे जर आहे, तर त्याच राज्यपद्धतीने घालून दिलेले निवडणुकीचे नियम ते कां पाळतात ? आणि त्या नियमांअन्वये निवडून येऊन पार्लमेंटमध्ये तरी हे कसे बसतात ? एकूण साराच पोरकटपणा. आम्हीं देखील या गोष्टीचा येथे जो उल्लेख केला तो एवढ्याकरतांच की, एकदां जो वर्तनक्रम ठरला त्यांत परिस्थित्यनुरूप मुळींच फेरबदल करावयाचा नाही, अधपरंपरेनें तोच सदासर्वकाळ चालू ठेवावयाचा, हा सोशियालिस्टांचा दुर्गुण आहे; आणि या दुर्गुणापार्शीच व्यवहारदृष्ट्या हे लोक अगदीं नादान ठरले आहेत.

लोकसत्ताक राज्य हा एक सोशियालिस्ट कार्यक्रमांतील विशेष

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

महत्त्वाचा भाग आहे. उत्तर जर्मनीतील सोशियालिस्ट राजाची सत्ता मानणारे नाहीत (असें तोंडानें म्हणावयाचें); परंतु दक्षिणेंतील सोशियालिस्ट राजाला फार मान देतात व राजघराण्याविषयी मनांत विशेष आदर बाळगतात. राजांना पुत्रप्राप्ति झाली असतां राजवाड्यांत जाऊन सोशियालिस्ट पुढाऱ्यांनीं आनंद प्रदर्शित केल्याचीं उदाहरणें बेडन, वुर्टेम्बुर्ग व बव्हेरिया या संस्थानांत घडलीं आहेत. तेथील मजुरांच्या घरांत सोशियालिस्ट पुढाऱ्यांच्या बरोबरीनें राजाराणींच्या तसबिरी लटकत भिंतीवर असलेल्या आपणांस पहावयास सांपडतात. असो. या गोष्टीवरून तात्पर्य निघतें तें हें कीं, दक्षिण जर्मनीतील सोशियालिस्ट इतर लोकांशीं मिळूनमिसळून वागतात व सारासार विचाराला अजीबात फांटा न देतां आपलीं मते इतर राजकीय पक्षांनां मान्य होतील अशा वेतानें प्रतिपादन करतात. तरी पण सोशियालिस्टांच्या पटांतून त्यांचीं नावें कोणी काढून टाकलीं नाहीत किंवा त्याबद्दल त्यांनां कोणीं वाळीत टाकलें नाहीं. दक्षिण जर्मनीतील आपल्या बंधूंचा किंत्ता इतर ठिकाणच्या सोशियालिस्टांनीं जर गिरविला तर त्यांच्यावरचा एककल्लीपणाचा व व्यवहारशून्यतेचा आरोप नाहींसा होऊन समाजसुधारणेचें काम त्यांच्या हातून कांहीं तरी होईल. हें काम त्यांच्या हातून घडून घेण्याला इल्लींचा बादशहा कायसर यानेहि मदत केली पाहिजे. कायसरच्या मनांत या लोकांविषयी इतका कांहीं द्वेष खिळून गेला आहे कीं, तो त्यांनां आपल्या वाऱ्याला देखील उभे राहूं देत नाहीं. सोशियालिस्टांचा नायनाट करण्याच्या बुद्धीनें त्यानें त्यांच्या पुढाऱ्यांचा नाहीं नाहीं तो छळ केला; परंतु इतका छळ करून देखील त्यांचें डोकें वर आहे तें आहेच. सोशियालिस्टांचीं मते बरींच चुकीचीं आहेत, राजसत्ता त्यांनां नको आहे; परंतु नागरिकांचे इतर गुण त्यांच्या अंगांत पुष्कळ आहेत. त्यांचा जितका होईल तितका उपयोग करून घेण्याचें कायसरनें जर

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

मनांत आणलें तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होईल.

सोशियालिस्टांच्या मतांत आतां नेमस्तपणा दिसूं लागला आहे, यामुळें त्यांच्या हातून यापुढें देशकल्याणाचीं कामें होण्याचा विशेष संभव दिसतो; असें आम्ही म्हणतो, यावरून सोशियालिस्टांच्या हातून लोकसेवेची कामें आतांपर्यंत मुळींच झालीं नाहींत, असें वाचकांनीं समजू नये. प्रिन्स बिस्मार्कनंतर चॅन्सेलरच्या जागीं आलेला कौंट कॅप्रिव्हि (Count Caprive) यानें जे व्यापारसंबंधीं तह केले व ज्यांच्या-योगानें जगाला थक करून सोडणारी जर्मनीची व्यापारांत व उद्योग-धंद्यांत प्रगति झाली, त्या तहांनां राइश्टॅगमधील सोशियालिस्ट सभासदांनीं आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें होतें. हें अनुमोदन मिळालें नसतें तर ते तह पसंत झाले नसते. ही गोष्ट खुद्द कायसरलादेखील कबूल आहे, हें लक्ष्यांत घेण्याजोगें आहे. निरनिराळ्या संस्थानांतिल पार्लमेंटांत व खुद्द राइश्टॅगमध्ये मजूरवर्गाच्या म्हणजे आपल्या अनुयायांच्या कल्याणार्थ या लोकांनीं जी खटपट केली ती तर केवळ अवर्णनीय आहे. आपल्या अनुयायी वर्गाकरतां त्यांनीं खटपट केली यांत विशेष तें काय केलें, असें म्हणून त्यांनां नांवें ठेवणाऱ्या लोकांनीं हें विसरतां कामा नये कीं, मजुरांचें ज्यांत कल्याण आहे त्यांतच सर्व राष्ट्रांचेंहि आहे. राइश्टॅगच्या निरनिराळ्या कमेट्यांत इतर लोकांपेक्षां या लोकांनीं मनापासून व फार श्रम घेऊन अनेक कामें केलीं आहेत. राइश्टॅगमधील इतर सर्व बहुतेक सभासद अधिकाऱ्यांच्या मताला मान डोलविणारे व राजसत्तेनें दिपून गेलेले आहेत. सोशियालिस्ट त्या सभेंत आहेत म्हणून स्वतंत्रतेची उदात्त तत्वे निर्भयपणानें तेथें प्रतिपादिलेलीं आपल्याला ऐकूं तरी येतात. त्या सभेंतून त्यांनां जर का हुसकून लाविलें, तर तिची फारच निकृष्टावस्था होईल व अधिकाऱ्यांच्या इच्छेविरुद्ध लोकोपयोगी एकहि कायदा तेथें पास होणार नाहीं. या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे सोशिया-

सोशियालिझमची भावी चिन्हें

लिस्टांना 'समाजविध्वंसक' म्हणणे चुकीचें आहे. त्यांची कांहीं मते विक्षिप्तपणाची व अव्यवहार्य आहेत, परंतु त्यांचाहि हळूहळू ते त्याग करूं लागले आहेत, व हे त्यांच्या भावी उत्कर्षाचें चिन्ह आहे. या-संबंधानें पुढें दिलेला इंग्रजी उतारा वाचकांनीं मनन करण्याजोगा आहे, इतकें सांगून हा भाग आम्ही पुरा करतो.

“ Thus looking over the vast field of German socialism, the unbiassed observer finds much that he cannot help admiring. The cohorts and legions that obey the socialist trumpet-call are by no means the dullards and fools which persons not acquainted with the real facts are prone to fancy them. What the final issue of the struggle will be which the socialist party, single-handed, is making against all the powers of government and society there, it is too early to predict. Certain it is, however, that the party is making head way and that it is gaining over to its ranks an increasing percentage of the cultured middle classes as well. It is also certain that just at present at least there is no prospect of a more liberal form and spirit of government save and alone through this very socialist party. Shorn of its revolutionary character, freed from its former visionary features, and reduced to a radical and democratic reform programme, there seems no valid reason why this party should not have a great future in store. It alone, of the score of political parties and factions in the Empire, has great ideals and aims, and it alone is a living and growing force, throbbing with power, with hope, and with faith in its own destiny.”

—Wolf Von Schierbrand. (1903)

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

२६१

प्रशियाच्या ताब्यांतील पोलिश प्रांतांत हल्लीं जी राज्यव्यवस्था चालू आहे, ती तेथील लोकांनां पसंत नसल्यानें तिच्यांत फेरबदल करणें सरकारला भाग पाडावें या हेतूनें तेथें चळवळ सुरू असल्याची स्पष्ट चिन्हे अनेक दिसूं लागलीं आहेत व त्यामुळे पोलिश प्रश्नाला, निदान प्रशियापुरतें तरी, विशेष महत्त्व आलें आहे.

जुन्या पोलंडचा जो भाग प्रशियन सत्तेखालीं आहे, तेथील सांपत्तिक स्थिति उत्तम प्रकारची आहे, लोक बुद्धिमान् आहेत, आणि म्हणूनच तेथील लोकांत पोलिश राष्ट्रीय भावना विशेष प्रज्वलित आहे. पोलंडचा आस्ट्रियाच्या ताब्यांत जो प्रांत आहे त्याला गॅलीशिया असें म्हणतात. त्या प्रांतांतील लोकांनां स्वराज्याचा अनुभव बरेच दिवस मिळाला असल्यानें तेथील पोलिशची राजकीय व सामाजिक स्थिति समाधानकारक आहे. परंतु सांपत्तिक बाबतींत व लोकांच्या हुशारीच्या मानानें प्रशियन पोलिश प्रांताचा आस्ट्रियन पोलिश प्रांताच्या वर नंबर लागतो. रशियन पोलंड तर या दोन बाबतींत आस्ट्रियन पोलंडच्या देखील फार मागे आहे. प्रशियाची सत्ता पोलंडमधील लोकांनां नकोशी कां वाटते, याला अनेक कारणे आहेत, परंतु जातिभेद आणि धर्मभेद हीं कारणे त्यांत प्रमुख आहेत.

पोसेन आणि वेस्ट प्रशिया या दोन प्रांतांत पोलिसची संख्या अधिक असल्यानें प्रशियाच्या त्या दोन प्रांतांनांच 'पोलिश' ही संज्ञा देणें अन्वर्थक आहे. तथापि, ईस्ट प्रशिया आणि सायलीशिया या प्रांतांतील कांहीं भागांत निव्वळ पोलिसचीच वस्ती आहे. या भागांत पोलिश-चळवळ अलीकडे सुरू झाली आहे. परंतु ती इतकी जोराची आहे

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

की, राईश्टॅग आणि डाएटमधील नुक्त्याच झालेल्या निवडणुकीत पोलिश पक्षाचेच प्रतिनिधि त्या भागांतर्फे निवडून आले आहेत. या चार प्रांतांमिळून पोलिश जातीचे व पोलिश भाषा बोलणारे पंचवीस लाख लोक आहेत. याशिवाय सर्व जर्मन राष्ट्रभर, विशेषतः वेस्ट फालिया, व्हाईन, साक्सन व खुद्द बर्लिन शहर व त्यांच्या आसपासचा भाग येथे हे लोक पसरले आहेत व त्यांची संख्या जवळजवळ पांच लाख आहे. या लोकांपासून देखील प्रशियन राज्याला भीति उत्पन्न होऊं लागली आहे; परंतु खरी भीति जी आहे ती या लोकांची नसून वर सांगितलेल्या दोन पोलिश प्रांतांतील लोकांची आहे.

१८४६ त रशिया व आस्ट्रिया येथे व १८६३ त एकट्या रशियांत जेव्हां पोलिशबंडें उपस्थित झालीं तेव्हां त्यांची छाया प्रशियन मुलखांवरहि पडली होती. प्रशियन लष्करांच्या काहीं तुकड्या व पोलिश बंडखोर यांच्यांत थोड्याशा चकमकी झाल्या; परंतु बंडखोरांची लढण्याची तयारी चांगलीशी नव्हती, म्हणून या दोनहि प्रसंगीं प्रशियांत पोलिश बंड असें झालें नाहीं. १८६३ सालापासून प्रशिया आणि रशिया येथे पोलिश प्रजेत त्या त्या राजसत्तेविषयी असंतुष्टता उत्पन्न झाली आहे व ती आंतल्याआंत धुमसत आहे.

पोलिश प्रांतांत जी आधिभौतिक सुधारणा झालेली दिसते, तिचे सर्व श्रेय प्रशियालाच दिलें पाहिजे, व त्याचीं कारणेहि तशांच सयुक्तिक आहेत. हे प्रांत ज्या वेळेस (म्हणजे १७७२ सालीं) प्रशियन राज्यांत सामील झाले त्या वेळेस ते फार निकृष्टावस्थेत होते; व ही गोष्ट पोलिश ग्रंथकार देखील कबूल करतात. हे प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतल्याबरोबर त्यांची सुधारणा करण्यास फेडरिक दी ग्रेटनें (१७४० ते १७८६) आरंभ केला. फ्रेडरिक दी ग्रेटच्या १७७२ पासून बाकी राहिलेल्या चवदा वर्षांच्या कारकीर्दीत पोलिश प्रांतांतील लोकसंख्या शेंकडा पन्नास

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वाढली व सांपत्तिक स्थितिहि चांगली सुधारली. त्याच्या पश्चात् प्रशियन तक्तावर बसलेल्या राजांनींहि हेंच सुधारणेचें धोरण कमीअधिक प्रमाणानें कायम ठेवलें होतें. १८०६ ते १३ या सात सालांत नेपोलियननें प्रशियांत धुमाकूळ मांडला होता व पोलिश प्रांत त्याच्यापासून हिरावून घेतले. त्या मुदतींत मात्र त्या प्रांतांची बरीच धूळघाण झाली होती. परंतु नेपोलियनचा पराभव झाल्यावर युरोपांत सर्वत्र शांतता झाली, प्रशियाचे गेलेले प्रांत पुनः त्याला मिळाले, व सुधारणेचें काम पुनः पहिल्याप्रमाणें सुरू झालें.

तथापि, पहिला जर्मन बादशहा पहिला वुइल्यम याच्या कारकीर्दींत (१८६१ ते १८८८) १८६३ सालापासून पोलिश प्रांतांची सांपत्तिक सुधारणा फार झपाट्यानें होऊं लागली, त्यापूर्वी ती बेताचीच होती. गेल्या चाळीस पन्नास वर्षांच्या अवधींत प्रशियांतील पोलिश प्रांताची संपत्ति चौपट वाढली आहे. पोलिश सरदार पूर्वीच्या काळांत आपली सर्व संपत्ति चैनींत व व्यसनांत उधळून टाकीत असत. हा प्रकार आतां अगर्दी पालटला आहे व त्यांच्याजवळचा पैसा पोलिश बँकांत येऊन साठूं लागला आहे. शेतीची जुनी पद्धति नाहीशी होऊन तिच्याऐवजीं शास्त्रीय पद्धति सुरू झाली आहे व पूर्वीचे जुने नांगर, आउतें वगैरे जाऊन त्यांच्या जागीं शेतीचीं यंत्रें आलीं आहेत. लहान शेतकरी चांगले सांवरले आहेत, आणि मोठ्या शेतांत बीटची साखर करण्याचे व दारू गाळण्याचे कारखाने सुरू झाल्यानें त्यांच्या मालकांना जास्त फायदा पडूं लागला आहे. खाणींतील अपार संपत्तीकडे पहिल्यानें कोणाचेंच लक्ष्य नव्हतें; परंतु अलीकडे शास्त्रीय पद्धतीनें खाणींतील संपत्ति भराभर बाहेर निघूं लागली आहे. सायलीशियाच्या वरच्या भागांत लोखंड व कोळसा यांचा व्यापार फार वाढला आहे, व पश्चिम प्रशियांतील मीठ व लोखंडाच्या खाणी यांत चांगला नफा

पोलंडमधील पोलिश लोकांचा प्रश्न

होऊं लागला आहे. शेतांत वरिष्ठ प्रतीचें प्रत्येक धान्य हल्लीं उत्पन्न होत आहे, आणि घोडे व इतर जनावरें यांची जोपासना चांगली होऊं लागली आहे. शेतीचीं प्रदर्शनें आतां प्रत्येक ठिकाणीं नियमानें भरूं लागलीं आहेत.

तथापि, पोलिश प्रांतांचें खरें कल्याण जर कोणचें झालें असेल तर तें हें कीं, तेथील मध्यम स्थितींतील लोकांची स्थिति अलीकडे विलक्षण तऱ्हेनें सुधारली आहे. पोलंड हें राष्ट्र या नात्यानें जें अधोगतीला पोचलें, त्याचें मुख्य कारण हेंच असावें कीं, मध्यम स्थितींतील हुशार व बुद्धिमान् लोकांचा भरणा तेथें कमी होता. सुमारें पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वीं पोलिश शहरांत मध्यम स्थितीचे लोक पहावयाचे झाले तर ते जर्मन आणि ज्यू या लोकांतच आढळत होते. आज त्या लोकांनां मागें सारून त्यांच्या जागा तरुण आणि सुशिक्षित पोलिसनीं पटकावल्या आहेत. पोलिश व्यापारी, पेढीवाले, दुकानदार, यंत्रकार, शिल्पकार, वैद्य, वकील आणि इंजिनियर यांचा भरणा आतां किती तरी मोठा झाला आहे !

अगदीं अलीकडे या प्रांतांच्या कल्याणाची आणखी महत्त्वाची योजना झाली आहे ती अशी कीं, सरकारनें दरवर्षीं एक कोटी मार्क्स (१ पौंड म्हणजे २०.४ मार्क्स) खर्च करून चांगलीं मजबूत शाळा-गृहे, सार्वजनिक पुस्तकालये, अजबखाने, आणि उच्च प्रतीच्या शिक्षणाकरतां इमारती—पोसेन व डॅटझिक यांसारख्या मोठ्या शहरांपुरत्या मात्र—बांधाव्या असें ठरविलें आहे. आणि हा क्रम अमुक वर्षे चालावा हें निश्चित केलेलें नाहीं, हें त्यांत विशेष आहे. वरील सर्व संस्थांनां द्रव्याची उणीव कधींहि न भासेल अशीहि आणखी सरकारनें तजवीज करून ठेवली आहे.

इतकें झालें तेव्हां शिक्षणाची वाढहि त्या प्रांतांत झपाट्यानें होत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहे हें निराळें सांगावयास नकोच. रशियन पोलिश प्रांतांत शिक्षणाचें पाऊल अजून फार मागें आहे. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरून असें दिसतें कीं, रशियांतील पोलिश प्रांतांत शेंकडा वीस लोक लिहिणारे वाचणारे आहेत व प्रशियांतील शेंकडा तीन लोक निरक्षर आहेत; हा केवढा विलक्षण फरक ! सक्तीचें शिक्षण आतां तेथें सुरू करण्यांत आलें आहे. १८८० सालापासून जर्मन युनिव्हर्सिटीयांत शिक्षण संपादन करणाऱ्या पोलिश विद्यार्थ्यांची संख्या पूर्वीपेक्षां दसपट जास्त झाली आहे. पोलिश जातीच्या जर्मन विद्वानांनीं आपल्या विद्वत्तेचा प्रभाव विशेष प्रसंगीं अनेक वेळां दाखविला आहे. डॉट्झिक येथें धंदे-शिक्षणाचें हायस्कूल काढण्याचा सरकारनें विचार केला आहे व त्याला पैशाची भरपूर मदत करण्याचें ठरविलें आहे. हें हायस्कूल स्थापन झालें म्हणजे धंदेशिक्षणाचीहि उत्तम सोय लागेल.

सारांश, पोलिश प्रांतांतलें संपत्ति आणि लोकांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढविण्याकडे प्रशियन सरकारनें किती लक्ष्य पोंचविलें आहे आणि उदार अंतःकरणानें किती पैसा खर्च केला आहे, याबद्दल कोणाच्याहि मनांत शंका येणार नाही. आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, प्रशियाच्या पश्चिम भागांतील संपत्ति व तेथील लोकांची बुद्धिमत्ता या मानानें पाहूं गेलें असतां पोलिश प्रांतांचा नंबर या दोनहि बाबतींत बराच खालीं लागेल. तथापि त्या प्रांतांची पूर्वीची आणि इल्लींची स्थिति यांची जर तुलना करून पाहिली, तर या दोहोंत जमीनअस्मानाचें अंतर दिसेल यांत शंका नाही.

राजकीय बाबतींत मात्र प्रशियानें पोलिश प्रजेशीं जें वागणुकीचें धोरण ठेविलें आहे तें इतकें यशस्वी झालेलें नाही. पोलिश राष्ट्रीय आकांक्षा जागच्या जागीं दाबून टाकण्याचा रशियानें जसा अव्याहृतपणें उद्योग केला, त्याप्रमाणें प्रशियानें केला नाही व त्याकरतां जालिम

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

व दुष्ट उपाय अमलांत आणले नाहीत हे खरे; परंतु एक गोष्ट कबूल केली पाहिजे ती ही की, उत्तरेकडील प्रशियन्स व पोलस या दोघांचें एकीकरण होण्याच्या बाबतींत धर्म व जाति यांसंबंधी इतक्या कांहीं अडचणी प्रस्तुत व्यवस्थेनें उत्पन्न केल्या आहेत की, त्यांचा अनिष्ट परिणाम होऊन उलट दोघांचा बेवनाव झाल्याशिवाय रहात नाही. शिवाय दुसरी गोष्ट अशी आहे की, पोलसनां जर्मन करून सोडण्याचे प्रशियानें आजपर्यंत जे अनेक यत्न केले, ते सुसंगत किंवा शहाणपणाचे नव्हते. घड दडपशाहीचे उपायहि एकसारखे योजिले नाहीत, किंवा त्यांचें मन वळविण्याचे नैतिक उपायहि योजिले नाहीत. १७७२ सालापासून प्रत्येक प्रशियन राजाच्या कारकीर्दीचें धोरण या कामांत अंगर्दी निराळें होतें. या विषयांत आम्हीं फार मार्गें न जातां चाळीस वर्षांपूर्वीपासून म्हणजे पहिल्या बुइल्यमच्या कारकीर्दीपासून आतांपर्यंत कसे कसे प्रकार होत गेले याचेंच निरीक्षण करूं.

पोलिश घराण्यांतील एका सरदाराच्या रूपसंपन्न तरुण मुलीवर या राजाचें मन बसलें होतें, आणि तिच्याबरोबर लग्न करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु ही तरुणी जर्मन जातीची नाही, या एका गोष्टामुळें त्याचा बाप तिसरा फ्रेडरिक बुइल्यम यानें या लग्नाला संमति दिली नाही; व त्यामुळें तें अर्थात् मोडलें. पहिल्या बुइल्यमच्या आयुष्यांत ही अद्भुत गोष्ट जेव्हां घडून आली, तेव्हांपासून पोलसविषयी त्याच्या मनांत एक प्रकारचें प्रेम उत्पन्न झालें होतें, व आमरण तें तसेंच टिकलें. त्यांतहि विशेषतः पोलिश सरदारांविषयी त्याच्या मनांत जास्त प्रेम वागत होतें. यामुळें त्या दयाळू वृद्ध राजाच्या कारकीर्दींत पोलिश राजनीतीचें धोरण अनेक वर्षेपावेतो स्नेहभावाचें आणि प्रसंगविशेषां लडिवाळपणाचें होतें, आणि त्याच्या दरबारांत पोलिश सरदारांच्या घराण्यांतील पुष्कळ लोक नेहमी त्याच्या सन्निध असत. पोलिश राज्यकारभारांत त्याला सल्लामसलत

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

देणारा वर सांगितलेल्या तरुणीच्या घराण्यापैकींच एक सरदार होता. :

परंतु १८७५ च्या सुमारास प्रिन्स बिस्मार्कच्या एका कृत्याने रोमन-चर्च (धर्मसंस्था), अथवा धर्माधिकारी मंडळी (Hierarchy) असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक होईल,—यांच्यांत व प्रशियन सरकारांत वितुष्ट उत्पन्न झाले. आज अनेक शतके पोल्स हे रोमन कॅथलिक पंथाचे कष्टे अभिमानी आहेत. त्यांच्या धर्मसंस्थेच्या व्यवस्थेचे कांहीं नियम प्रशियन सरकाराने घालून दिले होते. त्या नियमान्वये व्यवस्था करण्याचे सर्वस्वी नाकबूल केल्यामुळे प्रिन्स बिस्मार्कने पोलिश प्रायमेट (धर्मगुरु) याला पोसेन येथे तुरुंगांत टाकले, व त्याच्याबरोबर दुसरे अनेक लहान धर्मोपदेशकहि (Clergy) तुरुंगांत कोंबले. या कृत्याचा (याला जर्मन भाषेत Cultur kampf म्हणतात) दुहेरी परिणाम झाला. याच्या योगाने पोलिश उपाध्ये-मंडळ प्रशियाचे कष्टे शत्रु बनले व त्यांनी आपल्या शिष्यवर्गांत जर्मन लोकांविषयी जेणेकरून द्वेष उत्पन्न होईल असे उद्योग चालविले. या वेळेपासून या द्वेषाचे बीज जे एकदां लोकांच्या मनांत रुजले ते पुढे तेथून केव्हांहि ढळले नाही. आतां तर त्या बीजापासून मोठाच वृक्ष उत्पन्न झाला आहे. १८७५ सालापावेतो जाति-द्वेष हेच एक परस्परांतील वांकुडपणाचे कारण होते; पण त्यांत आतां धर्मविषयक वादाचीहि भर पडली. तेव्हांपासून प्रशियांतील यच्चयावत् पोल्स आपले जर्मन शेजारीपाजारी व नागरिक यांना आपल्या धर्माचे शत्रु लेखू लागले. हा द्वेष जेणेकरून जास्त विकोपाला जाईल अशा तऱ्हेचे धर्मगुरूंनी आपले वर्तन सुरू केल्याचा आजला असा परिणाम झाला आहे कीं, खालच्या दर्जाच्या पोल्सच्या मनांत देखील जर्मन लोकांविषयी पहिल्या प्रतीचा द्वेष उत्पन्न झाला असून तो इतका दृढ होऊन बसला आहे कीं, पोल्सप्रमाणे जे कांहीं जर्मन कॅथलिक पंथाचे आहेत त्यांचा सुद्धा हे लोक तिरस्कार करू लागले आहेत. याचे प्रत्य-

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

तर राइश्टॅग आणि प्रशियन डाएटकरतां पोलिश प्रांतांतकें जेव्हां प्रतिनिधींची निवडणूक झाली तेव्हां मिळालें. कारण, त्या निवडणुकींत कोणीहि जर्मन कॅथलिक निवडून आला नाहीं, व वरील दोनहि सभांतील 'सेंटर' नांवाचा जो कॅथलिक पक्ष आहे त्याची तितकी बाजू लंगडी पडली.

तथापि इतकेंहि होऊन प्रिन्स बिस्मार्कनें घर्मसंस्थेची जी व्यवस्था सुचविली होती, ती शेवटीं अमलांत आली नाहीं ती नाहींच. आपल्या हातून ही मोठी चूक झाली असें खुद्द बिस्मार्कनें पुढें कबूल केलें, आणि शेवटीं त्याला पोपच्या सामर्थ्यापुढें मान वांकवावी लागली. पुढचा हा प्रकार ठीक झाला; पण त्यामुळें आरंभाला जी चुकी झाली व जो तिचा अनिष्ट परिणाम झाला तो कायमचाच होऊन बसला; व तो हा कीं, प्रॉटेस्टंट प्रशिया आणि जर्मनी व रोमन कॅथलिक पोलिश प्रांत या दोहोंत घर्माच्या बाबतीत उत्पन्न झालेलें वितुष्ट दिवसानुदिवस वाढत चाललें. प्रशियाचा राजा आणि जर्मन बादशहा पहिला बुइल्यम याच्या विषयीं पोल्सच्या मनांत पूर्वींचें प्रेम शेवटपर्यंत थोडेंसें तरी कायम राहिलें होतें. परंतु हल्लींच्या दुसऱ्या बुइल्यमविषयीं (कायसरविषयीं) त्यांची मनोवृत्ति अगदीं निराळ्या प्रकारची आहे. पोलिश सरदार बर्लिनच्या दरबारांत आतां दिसत नाहींत. १८९७|९८ च्या सुमारास जर्मनींतील वर्तमानपत्रकार आणि आपले राजकीय सल्लागार यांच्या सांगीप्रमाणें दुसरा बुइल्यम आणि प्रशियन कॅबिनेट या उभयतांनीं पोलिश प्रांतावर जरा करडा अंमल चालविण्याचें ठरविलें. प्रशियन राजसत्ता उलथून पाडण्याचा पोल्सचा विचार आहे, ही गोष्ट विरुद्ध पक्षाच्या लोकांनीं बादशहाच्या मनांत पुरती भरवून दिली व ती त्याला पटल्यामुळें वरीलप्रमाणें त्यानें निश्चय केला. पोलिश प्रांतांत पोल्सच्या मानानें जर्मन लोकांची संख्या कमी आहे. या अल्पसंख्याक जर्मननां पोल्स

भाधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बनवून सोडावयाचें (Polonization) असा त्या लोकांचा कृतसंकल्प आहे, असेंहि बादशहाच्या मनांत कोणीसं भरवून दिलें व त्यामुळें तो नास्तच खवळला. आतां 'पोलोनायझेशन' हें प्रकरण काय आहे याचा यथें थोडासा खुलासा करणें ओघानें अवश्य आहे.

पोलंडचें पूर्वीप्रमाणें स्वतंत्र राज्य स्थापन करावयाचें हें पोलिश चळवळीचें अंतिम साध्य आहे, यांत शंका नाही. आपलें हेंच साध्य असल्याचें पोलिश वक्त्यांनीं व मुत्सद्द्यांनीं अनेक सार्वजनिक प्रसंगीं उघडपणें बोळून दाखविलें आहे. विशेष जहाल न जाणारे व बर्लिन येथील दरबारांत कांहीं दिवस काम केलेले पोलिश पुढारी देखील आपला हा संकल्प असल्याचें कबूल करतात. १९०० सालीं कॅको येथें एक मोठी पोलिश सभा भरली होती, त्या सभेंत अशा अर्थाचीं या लोकांनीं उघडपणें भाषणें केलीं. कायसरनें त्यामुळें त्या लोकांचीं नांवें आपल्या दरबारांतून कमी केलीं. प्रशिया व आस्ट्रिया येथील पोलिश वर्तमानपत्रांत या विषयाचा नेहमीं खल चालत असतो. पोलंडचें पूर्वीचें राज्य बाल्टिक समुद्रापासून काळ्या समुद्रापर्यंत पसरलेलें होतें. त्याचा विस्तार चार लक्ष चौरस मैल होता, व तेथील लोकसंख्या तीन कोट पन्नास लक्ष होती. एवढें मोठें राज्य शेजारच्या राजांनीं अपमतलवानें धुळीस मिळविलें. त्या धुळींतूनच नवीन राज्याची इमारत उठविण्याचा प्रत्येक पोलिश देशभक्ताचा इरादा आहे, असें या वर्तमानपत्रांत स्पष्ट म्हटलेलें असतें. हल्लींची तयारी जी आहे ती ही इमारत उठविण्याचीच आहे याविषयी शंका रहात नाही. तथापि यावरून आपलें स्वप्न खरें करण्याकरतां पोल्स एखादी राज्यक्रांति घडवून आणतील असें मात्र निश्चयानें मानतां येत नाही. १८६३ सालीं ह्यांनीं अशा तऱ्हेचा यत्न करून पाहिला होता; पण त्यांत त्यांना यश आलें नाही; उलट त्यांचे हजारों लोक मृत्युमुखीं पडले. या झालेल्या

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

हानीमुळे त्यांच्यांत बराच शहाणपणा आला आहे व प्रस्तुत ते आपले उद्योग फार सावधगिरीने करीत आहेत. आपले सामर्थ्य कशांत आहे, आपली कोणची बाजू कमी आहे, हे त्यांना पूर्वीपेक्षा चांगले कळू लागल्याने योग्य संधीची ते सध्या वाट पहात बसले आहेत. उतावीळपणाने, किंवा चांगली तयारी केल्याशिवाय, ते कोणचेहि धाडसाचे कृत्य करण्यास तयार होणार नाहीत, किंवा जगाच्या कोरड्या सहानुभूतीवरहि ते अवलंबून राहणार नाहीत. युरोपांतील बलाढ्य राष्ट्रांत पुढे मागे लवकरच गुंतागुंतीचे प्रश्न उद्भवतील, किंवा रशियांत एकादी मोठी राज्यक्रांति घडून येईल. (आणि यामुळेच निहिलिस्ट लोकांत पोलिसचा विशेष भरणा आहे), किंवा हल्लीचा वादशहा मरण पावला म्हणजे आस्ट्रिया व हंगेरी या जोडराष्ट्रांची शकले होतील, किंवा निरनिराळ्या राष्ट्रांत घनघोर युद्ध होऊन त्या युद्धांत सर्वच बलाढ्य राष्ट्रे कमजोर होतील, अशा प्रकारच्या भविष्यत्काळावर ते नजर ठेवून बसले आहेत. असा प्रसंग आलाच तर पोलंडचे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा विचार कसा करावयाचा, त्या विचारानुरूप कोणची कृति करावयाची, हे त्या वेळच्या परिस्थितीला अनुसरून ठरवू, असा मनार्शी संकेत करून तूर्त ते स्वस्थ बसले आहेत. दरम्यानच्या मुदतीत पोलिश क्षात्रतेज कायम ठेवावयाचे; राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची आकांक्षा प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणांत जागृत ठेवावयाची; व हल्ली चालू असलेल्या राजकीय चळवळी तशाच जोरांत चालू ठेवावयाच्या असा त्यांचा संकल्प आहे. आणि पोलिसमध्ये, व विशेषतः प्रशियांतील पोलिसमध्ये, शिक्षणाचा जो जो जास्त प्रसार होईल तो तो, वेळ येऊन ठेपली म्हणजे, जास्त चिकाटीने ते शत्रूंशी सामना देण्यास तयार होतील यांत शंका नाही.

याप्रमाणे रशिया, आस्ट्रिया आणि प्रशिया येथील पोलिसचा गेलेले स्वातंत्र्य मिळविण्याचा जो कार्यक्रम आहे, त्याचे आम्ही स्थूलमानाने

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

वर्णन केलें. आपल्या कार्यक्रमाचें स्वरूप काय आहे, हें क्रॅको, लेम्बुर्ग, वॉरसा, पोसेन आणि नेसेन यांसारख्या मोठमोठ्या शहरां, राष्ट्रीय उत्सवाकरतां त्यांच्या वेळोवेळीं ज्या मोठ्या सभा भरल्या त्या सभांत त्यांच्या पुढाऱ्यांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखविलें आहे. त्यांच्या आधारानेंच आम्हीं बरील विवेचन केलें असल्यामुळें त्यांत चूक होण्याचा संभव नाहीं; असो.

पोलंडमध्ये 'सोकोल्स' (sokols) नांवाचे तालमीचे आखाडे पुष्कळ आहेत आणि त्या आखाड्यांत तयार होणारीं माणसें पुढें सैन्याला फार उपयोगी पडण्याजोगीं असतात. किंबहुना, तशा प्रकारचें शिक्षणच त्यांनां तेथें मिळतें. १८१३ सालीं नेपोलियनची सत्ता झुगारून देण्याचा जेव्हां प्रशियांत उद्योग सुरू झाला, तेव्हां तेथेंहि अशा प्रकारचे आखाडे होते व त्यांतील माणसांचा लढाऊ सैन्य उभारण्याच्या कामांत फार उपयोग झाला. पोलसनीं हल्लीं कशा प्रकारची चळवळ सुरू केली आहे याचें प्रशियन डाएटपुढें वर्णन करतांना हे आखाडे म्हणजे राजद्रोहाच्या भट्ट्या आहेत, असें एका राजमंत्र्यानें सांगितलें; व या आखाड्यांत कशा प्रकारचीं भाषणें होतात याचा मासला म्हणून त्यानें अनेक वक्त्यांचीं भाषणें सभेंत वाचून दाखविलीं. या भाषणांत राजद्रोह ओतप्रोत भरला आहे असें कोणीहि कबूल करील. प्रशियांतील पोलंडांत आखाड्यांची संख्या दोनशेंपासून तीनशेंपर्यंत आहे व त्यांतील मेंबरांची संख्या पन्नास हजारांपर्यंत आहे. या सर्व लोकांपाशीं हत्यारें असतात व त्यांनां लष्करी कवाईत शिकविण्यांत येते. गॅलिशियामध्ये आखाड्यांत जाणाऱ्यांची संख्या किती आहे हें निश्चयानें सांगतां येण्याजोगें नाहीं, परंतु ती बरीच मोठी असावी असा तर्क आहे. या विषयावर रशियन सरकारनेंहि आकड्यांची माहिती प्रसिद्ध केलेली नाहीं. तथापि एवढी गोष्ट निश्चित आहे कीं, यापुढें जर एखादें पोलिश बंड उपस्थित झालें, तर त्या बंडाला सोकोल्समध्ये लष्करी शिक्षण मिळविलेल्या

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

लोकांचें फार मोठें साहाय्य मिळाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

पोलिश वाङ्मय, व त्यांतूनहि विशेषेकरून रसात्मक काव्य (Ly-
rical poetry) यांचा राष्ट्रीय आकांक्षा जागृत ठेवण्याच्या कामांत
उपयोग होतो. ऐतिहासिक विषयांवर तालमुखांत बसविलेले पोवाडे असून
त्या पोवाड्यांत पूर्वीच्या कार्लो जर्मन्स व रशियन्सबरोबर लढतांना
पोल्स योद्ध्यांनीं दाखविलेल्या पराक्रमाचें रसभरित वर्णन केलेले
असतें; व त्यांचा श्रोत्यांच्या मनांवर फार मोठा परिणाम होतो. खाजगी
किंवा सार्वजनिक सभेलाच्या प्रसंगी हे पोवाडे गाण्याचा तेथें प्रघात आहे.
अशा प्रकारचे पोवाडे हमेशा नवे नवे तयार होत आहेत. पोवाड्यांचीं
लहान लहान पुस्तके छापलीं आहेत व त्यांची किंमतहि अगदीं स्वल्प
ठेवण्यांत आली आहे. यामुळें गोरगरिवांच्या घरांत देखील या पुस्तकांचा
प्रसार झाला आहे. लोकांनां रुचेल अशा रीतीनें गाण्याची रचना केलेली
असते. एखाद्या गोष्टीचा पोल्सच्या मनावर त्वरित परिणाम होतो, अशा
प्रकारचा त्यांचा स्वभाव आहे. यामुळें हीं गाणीं गाइलेलीं ऐकलीं
म्हणजे त्यांच्या अंगांत विलक्षण स्फूर्ति उत्पन्न होते. पोलिश गद्य ग्रंथांत
देखील हाच प्रकार आढळून येतो. ऐतिहासिक विषयांवरील कांहीं
कादंबऱ्यांत तर हा प्रकार ओतप्रोत भरलेला आहे.

प्रशियांतील पोल्सपुरताच विचार करावयाचा झाला तर ही गोष्ट
आपण विसरतां कामा नये कीं, प्रतिनिधिनियंत्रित राजसत्तेमुळें ब्रिटिश
पार्लमेंटचा आयरिश लोकांनां आपल्या कार्याकरतां जसा उपयोग
करून घेतां येतो, तसा पोल्सनांहि जर्मन सभांचा उपयोग करून घेतां
येतो. प्रशियन डाएटमध्ये व जर्मन राइश्टॅगमध्ये, प्रत्येकीं तेरा पोलिश
सभासद आहेत. हे सर्व प्रतिनिधि विद्वान, सभाधीट आणि वक्तृत्व-
कुशल आहेत. पार्लमेंटांतील पाचपेंच त्यांनां पुरते माहीत आहेत.
यामुळें त्यांच्या संख्येच्या मानानें त्यांचें दोनहि सभांत चांगलें वजन

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

आहे. सरकारने सुचविलेली पोलिश राज्यव्यवस्था हाणून पाडावयाची आणि पोलिश पुढाऱ्यांची कारस्थाने बाहेर काढणाऱ्या संभासिदांचा उपहास करावयाचा, हा या प्रतिनिधींचा नेहमीचा क्रम आहे.

प्रशियांतील राजकीय बाबतींत पोलिश धर्मगुरूंचे (Clergy) किती महत्त्व आहे याचा आतां आपल्याला विचार केला पाहिजे. या लोकांच्या मनांत प्रशियन सरकाराविषयी किती द्वेष भरला आहे व त्याला मूळ कारण काय झाले, याचे वर्णन मागे केलेच आहे. सरकारचा उद्योग एकसारखा असा चालू आहे की, पोलिसनां जर्मन बनवून सोडावयाचे. हा उद्देश मनांत धरून पोलिश प्रांतांतून पोलिश भाषा हुसकून लावण्याचे सक्तीचे उपाय त्यांनीं योजिले आहेत. प्रशियांत राजसत्तेचे तेज प्रखर असल्यामुळे इंग्लंडासारख्या राष्ट्राला जे उपाय कधींहि योजतां येणार नाहींत अशा प्रकारचे ज्वलित उपाय प्रशियन सरकारला तेव्हांच योजतां येतात. आपल्या मायभाषेविरुद्ध प्रशियन सरकारने जी जुलमाची मोहीम सुरू केली आहे तिच्यायोगाने पोलिस फार खवळून गेले आहेत व हे अगदीं साहजिक आहे. जर्मन भाषेचा आपल्या प्रांतांत शिरकाव न होऊं देण्याची पोलिसची खटपट अव्याहत चालू आहे व तिला धर्मगुरूंनीं दुजोरा दिला आहे. या लोकांचे सामान्य लोकांवर फार मोठे वजन आहे, आणि त्यांच्या जोरावर जर्मन भाषा परत पिटाळून लावण्याचे त्यांचे दीर्घ उद्योग चालू आहेत. ते असें म्हणतात कीं, पोलिश घरादारांत किंवा प्रार्थनालयांतील व्यासपाठांवर किंवा न्यायसभांत जर्मन भाषा एकदां अधिष्ठित झाली म्हणजे पोलिसनां जर्मन बनवून सोडण्याच्या सरकारच्या उद्योगांनां यश आलेच म्हणून समजावे. हे त्यांचे म्हणणे अगदीं यथार्थ आहे असें कोण म्हणणार नाहीं? आणि त्यामुळे जर्मन भाषेविरुद्ध ते चळवळ करतात याबद्दल त्यांनां नावे तरी कोणाला ठेवतां येतील?

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

आणि या खटपटीत त्यांना खरोखर चांगले यश येत आहे यांत शंका नाही. जर्मन व पोलिश या दोनही भाषा अवगत असणाऱ्या लोकांना साहजिकपणे जो द्रव्याचा फायदा झाला असता तो सोडून देण्यास हे सर्व लोक एका पायावर तयार झाले आहेत. ही गोष्ट आपण लक्षांत घेतली म्हणजे पोलिसच्या स्वार्थत्यागाची व तो करावयास लावणाऱ्या धर्मगुरूंची तारीफच केली पाहिजे. पोलिश भाषा झुगारून देणारा पोल देशाचा शत्रु आहे, स्वजातीचा शत्रु आहे, किंवा परकीयांच्या घरांत रावणारा गुलाम आहे, असे कंठरवाने लोकांना ते सांगत हिंडतात, व लोकांनाहि हे त्यांचे म्हणणे पटल्यावांचून राहत नाही; कारण ते तितके सयुक्तिकच आहे. ही कल्पना लोकांच्या मनांत खोल शिरली असल्यामुळे जर्मन भाषेचा अंगीकार केल्याने ज्या सरकारी जागा पोलिसनां मिळाल्या असत्या व जे इतर उद्योगधंदे करतां आले असते त्यांना ते सर्वस्वीं मुकले आहेत.

परंतु आपली व आपल्या मुलाबाळांची पोलिश भाषा कायम राहिली पाहिजे एवढ्यावरच हे लोक संतुष्ट न होतां मागे सांगितलेल्या चार पोलिश प्रांतांतील (म्हणजे इस्ट प्रशिया, वेस्ट प्रशिया, पोसेन् आणि सायलीशियांतील) ज्या ज्या भागांत पोलिसची लोकसंख्या अधिक आहे त्या भागांत 'पोलोनायझेशन'चा उद्योग त्यांनीं आरंभिला आहे आणि त्यांत त्यांना बरेच यश येत चालले आहे. प्रशियन अधिकारी सरकारी आरोग्यखात्याचे नियम चांगल्या तऱ्हेनें अमलांत आणतात व त्यामुळे जर्मन लोकांपेक्षां पोलिसची जन्मसंख्या झपाट्यानें वाढत आहे, व या गोष्टीचा वरील उद्योगाला फार चांगला फायदा मिळू लागला आहे. खेड्यापाड्यांतच नव्हे तर मोठमोठ्या शहरांत देखील जर्मनसच्या मानाने पोलिसची संख्या वाढली आहे. पोसेन, नेसेन, ब्राम्बर्ग, थॉर्न वगैरे शहरांत थोड्या वर्षांपूर्वी जर्मन लोकांचा जो वरचष्मा होता तो

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

बराच कमी होऊन उलट पोलसच त्यांच्यावर आतां कुरघोडी करूं लागले आहेत, हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.

जर्मनांच्या दृष्टीनें विशेष भयावह जी गोष्ट आहे ती ही कीं, पोलिश प्रांतांतील जर्मन रहिवाशांवर 'पोलोनायझेशन'चा, हळूहळू चांगलाच परिणाम होऊं लागला आहे. हा परिणाम केव्हां केव्हां सरळ तर केव्हां केव्हां विषम मार्गानें साधण्यांत येतो. पोलस आणि जर्मन्स यांच्यांत घडून येणारे विवाह पूर्वोक्त सरळ मार्गापैकीं होत व ते सर्वांत विशेष परिणामकारी आहेत. कारण त्यांच्यायोगानें जर्मनांच्या राष्ट्राभिमानाला बहुतेक ग्रहण लागल्यासारखें होतें. सामोपचारानें बधण्याजोगे जे जर्मन नसतात त्यांच्यावर जालिम उपायांचा प्रयोग केला जातो.

पोलिश भाषेवर बहिष्कार घालून पोलसचा हा उद्योग हाणून पाडण्याचा प्रशियन सरकारनें योजिलेला उपाय कसा निष्फळ झाला, हें मागें सांगितलेंच आहे. याच कारणाकरितां प्रिन्स बिस्मार्कनें "जर्मन कोलोनायझेशन फंडा-"ची आणखी एक युक्ति काढली होती व ती सिद्धीस जाईल असा आरंभाला अजमास होता; परंतु अनुभवान्तीं तीहि सपशेल फसली असल्याचें दिसून येतें. हा फंड वेळोवेळ वाढविण्यांत आला असून, आजला तर जवळजवळ वीस कोटी मार्क्सपर्यंत त्याची मजल गेली आहे. या फंडाचा मुख्य हेतु हा होता कीं, पोलिश प्रांतांत जर्मन लोकांच्या वसाहती स्थापन कराव्या आणि मधमाशांच्या पोळ्याप्रमाणें सर्वं मुलुखभर जर्मन लोकांच्या वसाहती पसराव्या. ही युक्ति दिवसानु-दिवस जास्तच फसत चालली आहे. "पोलिश प्रांतांत जाऊन तुम्ही वसाहती करा, असें करण्यापासून तुमचा फार फायदा होईल; आम्ही तुम्हांला वाटेल त्या सवलती देऊं," असें प्रशियन सरकारनें लोकांनां आळवून कितीहि सांगितलें तरी ते तिकडे मुळींच लक्ष्य देत नाहींत. कारण, आपण तिकडे गेलों असतां पोलसच्या जाळ्यांत सांपडल्याशिवाय

पोलंडांतील पोलिश लोकांचा प्रश्न

राहणार नाही अशी त्यांना भीति वाटते, व ती आतांपर्यंत दिलेल्या माहितीवरून बरीच साधार आहे असे म्हणावे लागते. याशिवाय त्या फंडाचा दुसरा आणखी एक हेतु होता तो हा की, खाजगी रीतीने किंवा जाहीर लिलावांत आपली शेते किंवा मळे विकण्याचा पोलिसवर प्रसंग आला असता ती शेते आणि ते मळे जर्मन लोकांकरता विकत घ्यावे; परंतु हा हेतु देखील पोलिस साध्य होऊं देत नाहीत. जर्मन लोकांबरोबर किंमतीत चढाओढ करून आपल्या जातभाईच्या जमिनी परकी लोकांच्या हातांत ते जाऊं देत नाहीत. यदाकदाचित् त्या जर्मनांच्या हातांत गेल्याच तर त्या माणसांना आसपासचे लोक अगदी भंडावून सोडतात. त्यांच्यावर सर्व तऱ्हेने बहिष्कार घालण्यांत येतो. त्यांना जमिनीत काम करावयाला मजूर मिळूंच द्यावयाचे नाहीत; बाजारांत त्यांना कोणचाहि जिन्नस मिळूंच द्यावयाचा नाही; पिकांची व जनावरांची नासधूस करावयाची; एतावता, त्यांना इतके भंडावून सोडावयाचे की, त्यांनी आपली जमीन सोडून परत आपल्या मुलखांत चालते व्हावे. अशा या जाचामुळे लिलावांत कोणीहि जर्मन पोलिश प्रांतांतील जमिनी विकत घ्यावयास सहसा धजत नाही, हें अगदी साहजिक आहे.

पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे की, पोलिश मुलखांत प्रशियन सरकारने जुलूम चालविला आहे. काहीं काहीं बाबतींत सरकारने कठोरपणा दाखविला आहे हें खरें, पण त्यावरून लोकांवर तें जुलूम करतें असें मानणें चुकचें होईल. आतांपर्यंत पूर्ण निःपक्षपातीपणानें आम्हीं वर जी हकीगत दिली आहे तीवरून उलट वाचकांच्या ध्यानांत हें येईल की, प्रशियन सरकार इल्लीं जे उपाय योजित आहे ते केवळ आपल्या बचावाकरतांच योजित आहे. जर्मन लोकांनी पोलिश प्रांत जेव्हां आपल्या ताब्यांत घेतले, तेव्हां त्यांचा असा हेतु होता की, जर्मन भाषा, जर्मन सुधारणा, जर्मन ध्येयें यांचा पोलिसनां

आधुनिक जर्मनीची उत्क्रांति

अंगीकार करावयाला लावावयाचें, आणि जर्मन लोकांच्या नव्या वसा-
इती स्थापन करून तेथील पूर्वीच्या अल्पसंख्याक जर्मनांचें सामर्थ्य
वाढवावयाचें. इल्लीं 'पोलोनायझेशन'चा पोलसनीं जो उपक्रम चालविला
आहे तो तसाच बिनहरकत चालूं दिला, तर वर सांगितलेले जर्मनांचे
हेतु सिद्धीस जाण्याची आशा कायमची सोडली पाहिजे. आणि इल्लींची
परिस्थिति जर पाहिली तर पोलसच्या या मार्गांत कोणच्याहि प्रकारची
हरकत उपास्थित झाली आहे असें वाटत नाहीं; त्यांचा क्रम कसा सुर-
ळीतपणानें चालला आहे. त्याचा प्रतिबंध कसा करावा हें प्रशियाला
सुचेनासें झालें आहे. आपल्या अंगांत विशेष सामर्थ्य आणण्यापुरता
पोलसनीं अवश्य त्या जर्मन सुधारणेचा आश्रय केला. पांचपन्नास वर्षांपूर्वी
पोलिश प्रांतांत जी संपत्ति होती तिच्या चौपट संपत्ति इल्लीं तेथें झाली
आहे आणि त्यामुळें तेथील लोकांनां जर्मन बनविणें अधिक कठिण,
जवळजवळ अशक्यच, झालें आहे. जर्मन युनिव्हर्सिटीयांत शिक्षण
संपादन केलेले व जात्या हुशार अशा पोलसनीं प्रस्तुतची चळवळ आप-
ल्या हातीं धरली आहे; पोलिश जात, पोलिश भाषा व पोलिश विचार-
सरणी दृढ करण्याची त्यांची जोराची खटपट चालू आहे, व आपल्या
राजकर्त्यांबरोबर दोन हात करण्याचा प्रसंग मार्गेंपुढें लवकरच प्राप्त
होणार आहे, या भावनेनें आपल्या अनुयायांस लष्करी तयारी ठेवण्या-
विषयीं ते उत्तेजन देत आहेत. प्रशियन सरकारापुढें हा जो महत्त्वाचा
प्रश्न उभा राहिला आहे, तो सोडविण्याचा यत्न करणें स्वतःच्या बचा-
वाच्या दृष्टीनें त्यांनां भाग आहे. परंतु तो प्रश्न सोडवितांनां पोलसनां
'जर्मन्स' न बनवितां 'चांगले पोलस' बनविण्याकडे विशेष लक्ष्य पुर-
विलें पाहिजे, असें आम्हांला वाटतें. एका पोलिश सरदारानें या कामांत
काढलेले उद्गार फार महत्त्वाचे आहेत. तो म्हणतो:—“प्रशियन सर-
कार राज्यकारभारांत अतिशय दक्ष, अतिशय व्यवस्थित, व अति-

पोलंडांतल पोलिश लोकांचा प्रश्न

शय कार्यकुशल आहे; परंतु ज्या लोकांवर तें आपला अम्मल चालवितें त्यांचें आपणावर प्रेम बसेल किंवा त्यांच्या मनांत आपल्याविषयी विश्वास उत्पन्न होईल, असें वर्तन त्याला करतां येत नाहीं. पोलिसचा समूळ नाश करावयाचा आणि त्यांच्या जागी जर्मन आणून बसवावयाचे, असा त्यांचा घातुक क्रम चालू आहे.” या म्हणण्यांत बरेच तथ्य आहे, आणि पोलिसनां संतुष्ट राखावयाचें झालें तर त्यांच्याशीं दांडगाई किंवा त्यांचा उपमर्द न करतां सामोपचारानें त्यांच्याशीं वागलें तरच प्रशियाला यश मिळण्याचा संभव आहे.

*Printed by A. C. Bhat in "Yeshavant" Press (Poona)
for The Printing Agency (Poona) and Published
by N. K. Agashe at Satara.*

शुद्धिपत्र

कचित् कानामात्रा उडाली असल्यास तशा स्थळांचा समावेश येथें केलेला नाही.

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध	पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध
११-१७	for ever	१२९-२४	वाढल्या
२८-८	यांची	२३४-२४	clothes
६३-१६	संस्थांत	२८०-३	वर्नहार्ड
९१-१६	जास्त	२९४-१८	Baron
९६-२५	इंटर्रीअर	३३५-७	हरह्यू
१०३-१७	काव्याचा	३३९-१८	Seems

११११

धि प्रिंटिंग एजन्सी, पुणे

कामकाजाचें स्वरूप

छापखान्यांस लागणारें सर्व सामान पुरविलें जातें.

कसल्याहि प्रकारच्या छपाईच्या कामां सल्ला दिला जातो.

कसल्याहि प्रकारचें छपाईचें काम करून दिलें जातें.

लोकोपयुक्त विषयांवरील लिहिलेले ग्रंथ 'वाङ्मय-
भूषणग्रंथावली'चे द्वारे प्रसिद्ध केले जातात.

निवडक ग्रंथांची अडतीनें विक्री केली जाते.

कोणतीहि पुस्तके कसोशीने व शोधपूर्वक खरेदी
करून पाठविली जातात.

विशेष माहितीसाठी म्यानेजर यांजकडे पत्रव्यवहार
केला असतां त्वरित उत्तर मिळतें.

टिळकांची
गेलीं आठ वर्षे
किं. २ रु.

वा. गं. टिळककृत
भगवद्गीतारहस्य
अथवा
कर्मयोगशास्त्र
किंमत ३ रुपये

आधुनिक
मुशिक्षिताचा वेदांत
किं. ४ आ.

सातवी जीवितार्ची सर्वे
किं. १२ आ.

संसारशास्त्र
अथवा

वाङ्मयभूषण
ग्रंथावलि

प्रकाशक

वि प्रिंटिंग एजन्सी
पुणे, सिटी

विश्वकवणी

अथवा

गीतार्थकथा
किं. ८ आ.

मुलांचा महाराष्ट्र
(महाराष्ट्राचा खरा इतिहास)
किं. १ रु.

न. चिं. केळकरकृत
आयर्लंडचा
इतिहास
किं. १। रु.

कॉट काव्हर
(इटालीचा रामदास)
किं. १२ आ.